

TIP
TEORIJA IN
PRAKSA
LET. XXVI
1989

818

TEORIJA IN PRAKSA LETNIK XXVI 1989

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA, LET. XXVI, ŠT. 8-9, STR. 937-1176,
AVGUST-SEPTEMBER 1989, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani; revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Božidar Debenjak, Mladen Dolar, Alfred Golavšek, Sonja Lokar, Boris Majer, Franc Pernek, Ciril Ribičič, Marija Švajncer, Maks Tajnikar, Mara Ziebnik (delegati univerz in širše družbene skupnosti); Anton Bebler, Adolf Bibič, Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest Petrič, Niko Toš, Mirjana Ule, France Vreg, Marko Vrhunec

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Miroslav Glas, Ivan Hvala, Albin Igljičar, Maca Jogan, Stane Južnič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko Splichal

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Boštjan Markič

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA

Polletna naročnina za študente in dijake 70.000 din, za druge individualne naročnike 100.000 din, za delovne organizacije in ustanove 300.000 din, za tujino 500.000 din.

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 30.000 din.

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 – Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni račun: Ljubljanska banka – Gospodarska banka Ljubljana (ključ) 3189/5

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

UVODNIK

BOŠTJAN MARKIČ: Ob slovenskih ustavnih dopolnilih 939

ČLANKI, RAZPRAVE

BOGDAN KAVČIČ: Perspektive samo-upravljanja 947

JANEZ PEČAR: »Discipliniranje« z delom OKROGLA MIZA TEORIJE IN PRAKSE 956

Uvodna zabeležka STANE JUŽNIČ: Nacija kot identiteta v protislovljih sodobnega sveta 970

PETER KLINAR: Nacije v postindustrijskih družbah 975

STANE JUŽNIČ: Nekaj besed k tezam PETER KLINAR: Nekaj potrebnih 977

dostavkov DIMITRIJ RUPEL: O slovenski »plazmi« 980

RUDI RIZMAN: Sociologija pred izzivi vprašanj o narodu 983

TINE HRIBAR: Posameznik in narod, avtonomnost in suverenost 986

ZDRAVKO MLINAR: Nacionalna identiteta v procesu deterritorializacije 991

JANKO PRUNK: Narodnost – eden osnovnih civilizacijskih označevalcev 995

BORIS GRABNAR: Vprašanja narodne identitete 997

ANDREJ KIRN: Občečloveška, generična in nacionalna identiteta 999

ALBIN IGLIČAR: O narodovih pravicah 1004

JANKO PRUNK: Renesansa nacionalnega PETER KLINAR: Spodbude za raziskovanje 1007

nacionalnih pojavov BORIS GRABNAR: Komunikacijske 1008

tehnologije RUDI RIZMAN: O prihodnosti naroda 1010

JANEZ STANIČ: Neuspesh socialističnih projektov reševanja nacionalnega vprašanja 1011

FRANCOSKA REVOLUCIJA – 1789 STANE JUŽNIČ: Razmišljanje o jakobinski 1015

diktaturi SLOVENSKO JAVNO MNENJE '89

NIKO TOŠ: Dozorevanje za demokracijo BOŠTJAN MARKIČ: Javno mnenje in 1019

institute PETER KLINAR: O Sloveniji in Kosovu 1023

ZDENKO ROTER: Človekove pravice in svoboščine v očeh slovenske javnosti 1036

POLITIČNI PLURALIZEM VUČINA VASOVIČ: Demokratični domet in 1042

meje političnega pluralizma ADOLF BIBIČ: Več obrazov (političnega) 1049

pluralizma (1) DRUŽBA IN UNIVERZA

PETER KLINAR: Razsežja zamisli o tretji slovenski univerzi 1063

DARKO BRATINA: Znanje in znanost za razvoj slovenskega subjekta v Italiji 1067

KARL M. WOSCHITZ: Univerza pred preizkušnjo in njeno poslanstvo 1071

IZOBRAŽEVANJE V SVETU MARJAN SENJUR: Gospodarski razvoj in razvoj visokega šolstva 1074

ZKJ IN POLITIČNI SISTEM

Uvodna zabeležka MILAN BALAŽIČ: O pohodu jugoslovanskega 1085

totalitarizma LEV KREFT: Svobodne volitve, ZK in njene 1085

transmisije AKTUALNI INTERVJU

ALVIN MAGID: Industrijska demokracija in delavska participacija v ZDA 1093

POGLEDI, KOMENTARJI FRANJO ŠTIBLAR: Financiranje investicij 1098

z zadolževanjem v tujini RENATA MEJAK: O madžarski pomladi 1989 1102

(z zmernim optimizmom) JOŽE VOLFAND: Homeinijeva smrt in novi 1108

izzivi islamskega fundamentalizma IZ DRUŽBOSLOVNIH RAZISKAV

ANA BARBIČ: Položaj in prihodnost družinskih kmetij na Slovenskem 1113

MEDNARODNO DELAVSKO GIBANJE OGNJEN PRIBIČEVIČ: KP Italije: vrtnitev 1125

k socialni demokraciji? DOKUMENTI

Revidirani etični kodeks ameriškega sociološkega združenja 1134

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA

LJUBICA JELUŠIČ: Stanje in razvojne perspektive obramboslovja na Slovenskem 1141

DUBRAVKA STAJČ: Svoboda, enakost, bratstvo: francoska revolucija in sodobnost 1147

PRIKAZI, RECENZIJE Od pluralizma k totalitarizmu (Jovan 1150

Teokarevič) Gramsci – njegove misli v našem času 1152

(Dragoljub Kraljevič) Etničnost danes. Vzhodni in zahodni pristopi 1154

(Vesna Godina-Vuk) The French Socialist Experiment (Ognjen 1157

Pribičević) IRING FETSCHER: Pogoji preživetja človeštva 1159

(Bogomir Novak) GAYLE GRAHAM YATES: Kaj hočejo 1161

ženske? (Radojka Vukčević) V. BEECHEY, T. PERKINS: Vprašanje ur: 1163

ženske, skrajšani delovni čas in trg delovne sile (Loredana Macan)

HENRI LEFEBVRE: Kritika svakidašnjeg života (Marjan Brezovšek) 1165

IZ DOMAČIH REVJ BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV 1171

AVTORSKI SINOPSIS 1174

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja, letnik XXVI, št. 8–9, str. 937–1176, Ljubljana, avgust–september 1989

contents

INTRODUCTION

- BOŠTJAN MARKIČ: On Slovene Constitutional Amendments 939

ARTICLES, STUDIES

- BOGDAN KAVČIČ: Prospectives of Self-Management 947

- JANEZ PEČAR: Work as a Disciplinary Measure 956

»TORJA IN PRAKSA« ROUND TABLE

- Introductory Notes 970

- STANE JUŽNIČ: Nation as Identity in the Contradictions of the Contemporary World 970

- PETER KLINAR: Nations in Post-Industrial societies 975

- STANE JUŽNIČ: Some Notes to the Theses 977

- PETER KLINAR: Some Necessary Supplements 978

- DIMITRIJ RUPEL: On the Slovene »Plasma« 980

- RUDI RIZMAN: Sociology Challenged by Questions on Nation 983

- TINE HRIBAR: The Individual and Nation, Autonomy and Sovereignty 986

- ZDRAVKO MLINAR: National Identity in the Process of Deterioration 991

- JANKO PRUNK: Nationality: One of the Basic Denominators of Civilization 995

- BORIS GRABNAR: Problems of National Identity 997

- ANDREJ KIRN: Human, Generic and National Identity 999

- ALBIN IGLIČAR: On Rights of the Nation 1004

- JANKO PRUNK: The Renaissance of the National 1007

- PETER KLINAR: Impetus for the Research of National Phenomena 1008

- BORIS GRABNER: Communication Technologies 1010

- RUDI RIZMAN: On the Future of the Nation 1010

- JANEZ STANIČ: The Failure of Socialist Projects To Solve the National Problem 1011

THE FRENCH REVOLUTION – 1789

- STANE JUŽNIČ: Contemplations on Jacobine Dictatorship 1015

SLOVENE PUBLIC OPINION '89

- NIKO TOŠ: Ripening for Democracy 1019

- BOŠTJAN MARKIČ: Public Opinion and Institutions 1023

- PETER KLINAR: On Slovenia and Kosovo 1031

- ZDENKO ROTER: Human Rights and Freedoms in the Eyes of Slovene Public Opinion 1036

POLITICAL PLURALISM

- VUČINA VASOVIČ: Democratic Outline and Limits of Political Pluralism 1042

- ADOLF BIBIČ: Several Faces of (political) Pluralism (1) 1049

SOCIETY AND UNIVERSITY

- PETER KLINAR: Dimensions of the Idea of the Third Slovene University 1063

- DARKO BRATINA: Knowledge and Science for the Development of the Slovene subjects in Italy 1067

- KARL M. WOSCHITZ: University, Its Challenges and Its Mission 1071

EDUCATION

- MARJAN SENJUR: Economic Development and the Development of High Schools and Universities 1074

THE LCY AND POLITICAL SYSTEM

- INTRODUCTORY NOTE 1085

- MILAN BALAZIČ: On the March of Yugoslav Totalitarianism 1085

- LEV KREFT: Free Elections, the League of Communists and Its Transmissions 1089

THE INTERVIEW

- ALVIN MAGID: Industrial Democracy and Workers' Participation in U.S.A. 1093

VIEWS, COMMENTS

- FRANJO ŠTIBLAR: Financing of Investments with Foreign Debts 1098

- RENATA MEJAK: On the 1989 Hungarian Spring (with Moderate Optimism) 1102

- JOŽE VOLFAND: Homeini's Death and New Challenges of Islamic Fundamentalism 1108

FROM SOCIAL SCIENCE RESEARCH

- ANA BARBIČ: The Status of Family Farms 1113

INTERNATIONAL WORKERS MOVEMENT

- OGNJEN PRIBIČEVIČ: Italian Communist Party: Return to Social Democracy? 1125

DOCUMENTS:

- Revised Code of Ethics of the American Sociological Association 1134

PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC MEETINGS

- LJUBICA JELUŠIČ: The Position and Developmental Perspectives of Defence Science in Slovenia 1141

- DUBRAVKA STAJIČ: Liberty, Equality, Fraternity: French Revolution and the World of To-day 1147

REVIEWS, NOTES

- From Pluralism to Totalitarianism (Jovan Teokarević) 1150

- Gramsci – His Thoughts in the World We Live in (Dragoljub Kraljević) 1152

- Ethnicity To-day. Eastern and Western Approaches (Vesna Godina-Vuk) 1154

- The French Socialist Experiment (Ognjen Pribičević) 1157

- IRING FETSCHER: Conditions of Human Survival (Bogomir Novak) 1159

- GAYLE GRAHAM YATES: What Do Women Want? (Radojka Vukčević) 1161

- V. BEECCHEY, T. PERKINS: The Problem of Hours: Women, Reduced Working Hours and Labour Force Market (Loredana Macan) 1163

- HENRI LEFEBVRE: Critique of Every-day Life (Marjan Brezovšek) 1165

FROM DOMESTIC REVIEWS

- BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES 1171

- AUTHORS' SYNOPSES 1174

BOŠTJAN MARKIČ

Ob slovenskih ustavnih dopolnilih

(k Delovnemu besedilu predloga amandmajev ustave SR Slovenije)

Ustava SR Slovenije iz 1974. leta je imela dokaj nadrobno izdelana Temeljna načela, ki so v svojih dvanajstih razdelkih predstavljala v bistvu ideološko politična izhodišča in smernice. V svojem bistvu so se osredotočala na idejno razlago in izvore družbenopolitičnega in družbenoekonomskega sistema, s poudarjanjem vloge družbene lastnine, ki ji je bil dodeljen osrednji status, z označevanjem socialistične samoupravne demokracije kot posebne oblike diktature proletariata, z izrekanjem za dogovorno ekonomijo in z izpostavljanjem avantgardne vloge Zveze komunistov ter s takšno opredelitvijo Socialistične zveze delovnega ljudstva, ki je v bistvu le stežka prikrivala transmijski značaj v odnosu do Zveze komunistov.

Glede na zadnja dopolnila k Ustavi SFRJ, zlasti glede na tista, ki se tičejo družbenoekonomskih odnosov (kljub temu, da so Temeljna načela Ustave SFRJ formalno ostala v veljavi), pa se sploh postavlja vprašanje, ali niso Temeljna načela Ustave že tako vsebinsko globoko načeta, da je ohranjanje takšnih Temeljnih načel, če že ne svojevrstno družbeno sprenevedanje, pa vsaj vidni družbeni anahronizem. Stvar se še dodatno izostri, če upoštevamo dejstvo, da so Temeljna načela Ustave SR Slovenije v svojem bistvu odlitek Temeljnih načel Ustave SFRJ. Toda zvezna ustavna dopolnila so kljub Temeljnim načelom šla svojo pragmatično pot: zlasti na področju družbenoekonomskih odnosov so v skladu s težnjami po uresničevanju gospodarske reforme uveljavila vrsto sprememb, ki takšno reformo omogočajo. Pri tem si reformatorji očitno niso delali dosti skrbi s Temeljnimi načeli.

*Tudi obravnavano Delovno besedilo predloga amandmajev k Ustavi SR Slovenije obravnava Temeljna načela. In kako je s Temeljnimi načeli k slovenski Ustavi? Izbrana je bila pot njihovega dopolnjevanja in črtanja in s tem spreminjanja na amandmajski način. Taka pot seveda ni edino možna in tudi razprave ob spreminjanju slovenske ustave so v tej zvezi razprle vrsto različnih izbir. Kakorkoli že ocenjujemo Temeljna načela k slovenski ustavi, jim ni mogoče očitati pomanjkanja idejne notranje sovisnosti in pogrešanja dosledne konceptualne usmerjenosti – kakršnakoli so pač že bila Temeljna načela. To ne poudarjam zavoljo tega, ker bi trdil, da so bila Temeljna načela v vsakem pogledu primerna, temveč da bi opozoril na njihovo idejno zaokroženost. In kako sedaj na tako idejno zaokrožena Temeljna načela »nasajati« *dopolnila? In to dopolnila, ki v bistvu idejno in ustavnopravno načenjajo najbolj izpostavljena Temeljna načela. Ali je »amandmajsko« *brisanje, krpanje ali prišivanje Temeljnih načel sploh smiselno? Temeljna načela k slovenski ustavi iz 1974. leta so bila v svojem bistvu, če smem uporabiti ta izraz, tako kapilarno izdelana in tako med seboj organsko zrasla in prepletena, da lahko samo v celoti obstoje, ali pa »in toto« *padejo. Ali amandmajsko dopolnjevanje Temeljnih načel ne vodi še v nadaljnjo svojevrstno »hibridno« *ustavno ureditev?*****

Zdi se mi, da ravno pristop tudi do Temeljnih načel razkriva nekatera bistvena vprašanja na slovenski politični sceni in razmerje političnih sil(nic) v naši deželi tostran Alp glede oblikovanja političnega sistema. Pravzaprav bi se spreminjanje slovenske ustave (tudi amandmajske spreminjanje) moralo začeti v izhodišču, ki bi ga predstavljala kratka in ideološko neobremenjena, torej ideološko čim manj obarvana Temeljna načela; če pa ta ne, pa morda kratka ustavna preambula. Preambula, ki bi izražala – čeprav so ponavadi preambule prvenstveno »sporočilne« in »izjasnjevalne« narave – motive, ki so pomembni za samo tolmačenje ustavnega besedila. V praksi držav, ki imajo ustavne preambule, so preambule tudi zelo pomembne za tolmačenje normativnega dela ustave.

Pri nas nismo šli po tej poti. Vse to kaže tudi na zapleteno dialektiko in dinamiko poslavljanja od »ustavobraniteljstva« in na časovno (ne)razgibanost dozorevanja politične zavesti, da bo vendarle treba tudi »v temeljih« marsikaj spremeniti. »Koncept« amandmajskega spreminjanja slovenske ustave se je v veliki meri pojavljal sproti. Nedvomno je bil tudi posledica ne samo a) mukotrpnega spoznavanja vodilne slovenske politične volje (ki pa je notranje razlikovana), da »po starem ne gre več«, temveč tudi b) posledica pritiska slovenske alternativne ustavne scene (ali vsaj njenega določenega dela), ki je ponujala svoje poglede, c) pa tudi slovenskega javnega mnenja (nakazala ga je tudi metodološko znanstveno korektno izvedena raziskava) in č) do določene mere tudi »federalnih dejavnikov«.

V luči zgoraj povedanega torej amandmajske preoblikovanje Temeljnih načel, kakorkoli je s strokovnega ustavnopravnega stališča lahko sporno, očitno ni bilo niti najmanj slučajno izbrano: (na) eni strani omogoča postopno, v prehodnem obdobju, poslavljanje od nekaterih Temeljnih načel, ki jih res ni več mogoče (»ustavobraniteljsko«) zagovarjati in se tako izogniti prehudemu in preveč radikalnemu rezu in naletu v sedanji (»Kardeljev«) politični sistem, česar zlasti nekateri vplivneži ne bi prenesli. Drugim, denimo, alternativni ustavni sceni pa je takšen »delen«, amandmanski način spreminjanja Temeljnih načel vendarle lažje omogočal, da so ustavnopravno »plasirali« nekatera svoja stališča, katera bi morda težje (in se še ne ve ob kakšnem razmerju političnih sil) uveljavili ob prihodnjem oblikovanju celovite nove slovenske ustave. Tako pa so bila pridobljena (in tudi že utrjena?) nekatera mostišča za novo slovensko ustavo. Ali bi s prisposodbo basni morda lahko dejali: volk (vsaj delno) sit in koža (pretežno) cela? Ob vsem tem puščam ob strani kot ne posebno prepričljivo argumentacijo navajanje, da bi glede na dejstvo, da ostajajo Temeljna načela Ustave SFRJ v veljavi, torej opustitev Temeljnih načel v Ustavi SR Slovenije ustvarilo vtis, kot da je republiška ustava le izvedbeni dokument zvezne. Pogled na Temeljna načela v Ustavi SFRJ in na Temeljna načela Ustave SR Slovenije namreč pokaže, da sta skoraj povsem istovetna, seveda ne zato (če hočemo biti malo ironični), ker bi bila zvezna Temeljna načela izvedbeni dokument slovenskih republiških Temeljnih načel.

Kar pa se tiče morebitnih Temeljnih načel k novi, prihodnji, celoviti slovenski ustavi, ali pa morebitne preambule k novi slovenski ustavi, pa je očitno, da vse karte še niso vržene na mizo in so torej izbire še odprte. To je tudi razumljivo, saj je nastajanje ustave povezano z vzponi in padci. In to ne le zaradi slovenskega politično pluralističnega ozračja in razpoloženja, temveč tudi, vsaj delno, zaradi »zveznega faktorja«. Težko je napovedati, a vendar: utemeljeno se zdi, da je vsaj za daljše obdobje čas velikih teoretičnih koncepcij in teoretičnih zamahov, čas zaokroženih teoretičnih paradigem, mimo. Kot da stopa v ospredje čas pragmatičnih, operativnih ustavnopravnih rešitev, čas teoretičnega eklekticizma in konvergence. Sicer pa: videant (ustavnopravni) consules!

In kaj reči glede nekaterih konkretnih amandmajskih rešitev Temeljnih načel k slovenski ustavi, če smo se že odločili za takšno pot? Spodbudno je, da se Temelji družbene ureditve SR Slovenije razširjajo tudi na spoštovanje pravic in svoboščin človeka in državljana in na politični pluralizem ter na enakopravnost vseh oblik lastnine. Socialistična samoupravna demokracija se ne pojmuje več kot posebna oblika diktature proletariata. Tako smo se tudi pri nas, potem ko so to že predčasno postorili evrokomunisti, poslovlili od pojmovanja socialistične demokracije kot oblike diktature proletariata, čeprav je bil na tej tezi grajen širok teoretski okvir.

Ustavna dopolnitev določa, da imajo delavci v podjetjih in drugih gospodarskih subjektih in v organizacijah, ki delajo s sredstvi v družbeni, zadrugi, zasebni ali mešani lastnini, na podlagi dela pravico do samoupravljanja, soupravljanja ali do sodelovanja v upravljanju. Zlasti pravica do soupravljanja in sodelovanja v upravljanju bo terjala tudi od pravne, sociološke, ekonomske in politološke znanosti številne analize, zlasti še v luči soočanja pravice do samoupravljanja. Poudarjanje principa prostovoljnosti samoupravnega interesnega organiziranja daje izhodišča za takšne institucionalne rešitve, ki ne bodo več kalupsko utesnjene in bodo tudi omogočile večjo stopnjo racionalnosti, učinkovitosti in demokratičnega nadzora.

Tudi določbe v Temeljnih načelih v slovenski ustavi, ki so se tikale Zveze komunistov, so kazale na zapreden partijski značaj naše države. Odmik od partijske države in državne partije – če smo realisti – ne more biti uresničen prek noči, ne more biti sunkovit in enkratno vseobsegajoč. Na dlani je, da bo šlo za etapne rešitve, za rešitve s časovnimi presledki. Ker je tudi proces državopartijske povezanosti tekel v gostem časovnem zaporedju in ker je Zveza komunistov dejansko s številnimi političnimi nitmi in idejnimi lasnicami prek mnogih mehanizmov povezana z državo, bi bilo politično zmotno pričakovati, da bi lahko »kot da bi odrezal« ustavnopravno razvozlati položaj bodisi Zveze komunistov, bodisi države in njuna medsebojna politična družabništva.

Deseti razdelek Temeljnih načel k slovenski ustavi je bil glede delovanja družbenopolitičnih organizacij (Zveze komunistov, Socialistične zveze delovnega ljudstva, Sindikata) ideološko zelo militanten in marsikatero izhodišče bi bolj spadalo v interne akte teh organizacij, kot pa v ustavo. Dopolnila k Temeljnim načelom slovenske ustave pa so sedaj črtala tiste določbe, ki so opredeljevale Zvezo komunistov kot vodilno idejno in politično silo. Ravno kar se tiče tudi nekaterih drugih opredelitev glede vloge Zveze komunistov v Temeljnih načelih, pa se utemeljeno ponuja zaključek, da so nekateri sodobni dokumenti Zveze komunistov šli precej dlje kot amandmansko črtanje posameznih izhodišč glede Zveze komunistov. Kakor je črtanje avantgardne vloge Zveze komunistov iz Temeljnih načel slovenske ustave sicer v skladu z utripom slovenskega pluralističnega trenutka, v skladu s slovensko pluralistično »revolucijo«, pa je seveda dejstvo črtanja avantgardne vloge Zveze komunistov še vedno uravnovešeno z nekaterimi drugimi v ustavo vpletenimi posebnimi vlogami Zveze komunistov, kar pa je v ustavnem tekstu še vedno ostalo. Tako torej še veliko manjka do tega, da bi bila Zveza komunistov le ena izmed strank.

Na pol poti smo glede dopolnil Temeljnih načel ustave SR Slovenije ostali tudi glede vloge Socialistične zveze delovnega ljudstva. Vendar to je bolj rezultat še vedno ne dovolj jasno politično profilirane same vloge Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije v slovenskem političnem prostoru in tudi v prihodnosti, ki se je že začela, kot pa pomanjkanje volje formulatorjev spreminjajoče se slovenske ustavnosti. Opredeljevanje sindikata kot neodvisne delavske organizacije daje podlago za takšno prostovoljno združevanje delavcev, ki se bo odlepilo od transmissijskega značaja in ki daje možnost, da bo ta organizacija postala privlačna za delavce.

Ko govorimo o Delovnem besedilu predloga amandmajev k Ustavi SR Slovenije, tudi ne kaže prezreti tistega dela besedila, ki govori o tem, da v političnem življenju enakopravno sodelujejo vse organizacije in gibanja, ki se s svojimi programi in načini delovanja zavzemajo za humane odnose med ljudmi, za spoštovanje pravic in temeljnih svoboščin človeka, za demokracijo in višjo kvaliteto življenja, za načela pravne države, za suverenost slovenskega naroda in ljudstva Slovenije in njihov enakopravni položaj pri urejanju skupnih interesov narodov in narodnosti v Jugoslaviji ter za samoupravljanje in soupravljanje delavcev na podlagi dela ter sredstev in socialistične civilne družbe ter za spoštovanje ustavnega reda.

Zanimiv in zanesljivo neslučajan je že v dopolnilih naveden vrstni red »dobrin«, za katere se v pluralistični slovenski družbi zavzemajo organizacije in gibanja in ki na prvem mestu, kot je iz pravkar citiranega razvidno, izpostavlja ravno humane odnose med ljudmi, spoštovanje pravic in demokracijo.

V Ustavi SR Slovenije iz 1974. leta je zapisano, da je SR Slovenija v sestavi Socialistične federativne republike Jugoslavije. Sedanja dopolnila k slovenski ustavi pa poudarjajo, da je SR Slovenija v sestavi Socialistične federativne republike Jugoslavije na temelju celovite in neodtujljive pravice slovenskega naroda do samoodločbe, ki vključuje tudi pravico do odcepitve in združitve. S tem se je v normativnem delu slovenske ustave izrecno izrazila pravica do samoodločbe slovenskega naroda kot trajna pravica, ki se ji slovenski narod ne odpoveduje in jo torej ne smatra za družbenopolitično potrošeno in za ustavno pravno porabljeno. Glede na občasna drugačna mnenja, ki se pojavljajo na jugoslovanskem političnem odru, pa tudi v nekaterih jugoslovanskih znanstvenih krogih, dobivajo nove slovenske ustavne določbe še poseben pomen. Kažejo tudi na odločenost, da Slovenci nismo pod kakršnimikoli razmerami pripravljeni živeti v Jugoslaviji; recimo, ne bi bili pripravljeni živeti pod takšnimi pogoji, ki bi bistveno in nepopravljivo ogrozili vitalne interese slovenskega naroda in tako vodili do tega, da bi bilo sožitje povsem onemogočeno. Pravica do samoodločbe naroda je narodu imanentna pravica, je torej od naroda neločljiva pravica, tudi njegov opredeljujoči del. Takšna pravica obstoja, dokler obstoja narod. Suveren narod si je ne pusti odvzeti, je torej narodu neodvzemljiva in glede nje politično ni možno barantati. Vsak zrel narod – in ni razlogov, da bi zrelost slovenskemu narodu odrekli – pa dobro premisli, na kakšnih usodnih in nacionalno eksistenčnih križpotjih se odloča »za uporabo« načela samoodločbe.

Kakorkoli je mogoče soglašati z ugotovitvijo, da ima vključitev te določbe v normativni del slovenske ustave načeloma ustavnopravni značaj, pa seveda taki določbi ni mogoče že kar a priori odrekli tudi morebitne prihodnje politične opredelitve. Konec koncev ima v vsaki ustavi ustavnopravna narava neke določbe tudi svoj konkretni politični odblesk. To velja tudi pri samoodločbi naroda. Slovenskemu narodu, pa tudi njegovi organizirani politični volji, ni mogoče pripisovati politične lahkomišelnosti ali zgodovinsko pustolovske nagnjenosti zavoljo tega, ker ustavnopravno normira pravico do samoodločbe in ker njegova prisotnost v Jugoslaviji ni »carta bianca«, ne glede na razmere in naravo Jugoslavije. Če se torej z dopolnilom k slovenski ustavi, ki pravi, da je SR Slovenija v sestavi SFRJ na temelju pravice slovenskega naroda do samoodločbe, ki vključuje tudi pravico do odcepitve in tudi združitve, s tem nadomešča prejšnja, ustavnopravno v glavnem bolj faktografska in suha opredelitev o tem, da je »SR Slovenija v sestavi SFRJ«, se s tem ne kaže na nekakšen že kar »endemičen« slovenski separatizem. To dejstvo, gledano politično, relativizira slovensko navzočnost v Jugoslaviji samo v tem smislu in tedaj, če Jugoslavija ne bi bila več skupnost enakopravnih narodov in narodnosti.

Ustave politično dozorelih narodov so premišljeni dokumenti in kažejo na državniško modrost, oblikujejo temeljna politična načela nacionalne skupnosti in njeno politično zgradbo, potemtakem niso muhe enodnevnice. So pa razumljivo tudi posledica družbenopolitičnih razmer in se nanje odzivajo. To še posebej velja za amandmajsko dorekanje ustav. S tem nočem trditi, da je v takšnem procesu samo nekaj pragmatičnega. Toda zanesljivo ni slučajno, da se prav v tem obdobju razvoja jugoslovanske družbe odločamo za to, da v normativnem delu ustave SR Slovenije govorimo o samoodločbi. Očitno so nekateri pokazatelji političnega stanja v Jugoslaviji takšni, da so razpravo in normativno umestitev o samoodločbi tudi dejansko poživili.

V zvezi z vsem tem pa je legitimno vprašanje, kako je s postopkom uresničitve pravice do samoodločbe. Ali ni glede tega preveč družbenopolitične sramežljivosti in neupravičene slovenske zadrege, češ kako nas bodo, če bomo tudi v postopkovnem pogledu določnejši, potem sploh dojemali drugi v Jugoslaviji? Rečeno še drugače: ali ni v primeru, da se samoodločba naroda tudi postopkovno ne izpopolni, v nekem smislu samoodločba samo politično platonična, ker pač manjka konkreten pravni instrumentarij, ki bi sklopu normativnih določb o samoodločbi slovenskega naroda pač postavil piko na i? Obrazložitev Delovnega besedila predloga amandmajev k Ustavi SR Slovenije navaja vzroke, zakaj pravica do samoodločbe, ki vključuje tudi pravico do odcepitve in združitve, presega okvire ustavne in normativno pravne ureditve in da zato ne potrebuje še nadaljnjih postopkovnih določb o načinu njene realizacije.

Glede političnih pobud, ki se nanašajo na pravico slovenskega naroda do samoodločbe, ki vključuje tudi pravico do odcepitve in združitve, pa se zdi, da je opozarjanje na 199. člen Ustave SR Slovenije, ki med drugim občanu zagotavlja pravico dajati politične in druge pobude splošnega pomena, vendarle rahlo privlečeno za las. Iz celotne konstrukcije in vsebine tega člena bi se le težko sklevalo, da je ustavodajalec mislil tudi na takšno politično pobudo, ki se nanaša tudi na vse implikacije uresničitve pravice do samoodločbe.

Zdi se mi, da največ postopkovnih možnosti glede uveljavitve pravice do samoodločbe, s pravico do odcepitve in združitve, če bi slovenski narod prišel v položaj, ko svojih primarno vitalnih interesov ne bi mogel uresničevati v Jugoslaviji, nudi ustavno dopolnilo, ki govori o političnem referendumu, oziroma o tem, da lahko Skupščina SR Slovenije sklene, da se vprašanje, ki zadeva uresničevanje suverenih pravic SR Slovenije, predloži občanom in delovnim ljudem, da se o njem izrazijo na referendumu.

Pozornost vsakega premišljevalca ustavnih dopolnil zaslužijo tudi tiste določbe, ki merijo na uveljavljanje suverenosti slovenskega naroda in ki se institucionalno materializira prek njegovih vidno izpostavljenih državnih mehanizmov. Tako nam ponujeno Delovno besedilo predloga amandmajev k Ustavi SR Slovenije govori tudi o tem, da morajo organi SR Slovenije, kadar se z odločitvami organov federacije kršijo ali ogrožajo pravice SR Slovenije, sprejeti ukrepe, s katerimi se zagotovi varovanje z ustavo določenega položaja in pravic SR Slovenije. Očitno je, da odločitve, ki so v nasprotju z interesi SR Slovenije (kot države suverenega slovenskega naroda in državljanov SR Slovenije) za njen vsestranski ter neoviran in neutesnjen razvoj, morajo naleteti na odziv ustreznih slovenskih republiških teles. Slovenskemu ustavnemu dopolnilu se je upravičeno zdelo poudariti, da v SR Sloveniji lahko razglasi izredne razmere in odredi posebne ukrepe le Skupščina SR Slovenije na predlog predsedstva republike, če so neposredno ogrožene življenjske funkcije družbe ali ustavna ureditev ali če je huje ogrožen javni red in mir. Takšno ustavno

dopolnilo, poleg drugega, vnaša na ustavni ravni dovolj eksplicitno stališče o tem, kdo je izključni subjekt zgoraj omenjenega posega z dalekosežnimi in družbeno globoko zarezanimi posledicami. Ravno glede na to, da je bilo v zvezi z vprašanjem razglasitve izrednih razmer doslej nekaj ustavnih nejasnosti (samo ustavnih, ali ne tudi faktičnih?!), utegne ta določba razpršiti dvome o tem, kdo je ustavnopravni naslovljenec tovrstne razglasitve. Tudi glede uporabe oboroženih sil v miru za preprečitev ali odpravo izrednih razmer, je amandmajske ustavno precizirano, da se ne more odrediti brez soglasja Skupščine SR Slovenije. Slovenskemu parlamentu kot najvišjemu organu oblasti takšne pristojnosti gotovo ni mogoče odrekat.

Ustava SR Slovenije iz leta 1974 je že doslej v dokaj obširnem poglavju govorila o svoboščinah, pravicah in dolžnostih človeka in občana. Številne pravice pa so bile določene tudi zunaj tega poglavja slovenske ustave. Vendar kljub temu lahko ugotovimo, da smo bili v našem političnem sistemu, kar zadeva človekove pravice, dokaj deficitarni tako na normativni, kot seveda še bolj na izvedbeni ravni. Dopolnila k slovenski ustavi vsekakor lahko ocenjujemo kot viden prispevek k odpravljanju normativnih praznin glede človekovih pravic in svoboščin. Predlagana dopolnila, ki se dotikajo pravic in svoboščin, so tudi v veliko večji meri kakor prejšnja skladna z ustrežajočimi mednarodnimi dokumenti.

Polje uresničevanja človekovih pravic in svoboščin ni v nobeni državi tako široko, da ga ne bi mogli pravno kultivirati še z novimi, za človekovo dostojanstvo odločujočimi pravicami. Sistem, ki teži k temu, da bi bil demokratičen in celo emancipatorski, se ne more odreči spreminjanju položaja človeka kot posameznika in spreminjanju položaja družbenih skupin v smeri večjih pravic in vsebinsko boljše svoboščin.

V praksi se pri nas ni tako redko dogajalo, da je bil človek kot posameznik zatajevan pod geslom boja proti malomeščanskemu individualizmu. Težnja po preplavljanju posameznika z institucionalizirano političnostjo je v nekem smislu godila režimu. Toda, če hoče demokratična različica socializma ujeti zgodovinsko priliko, potem ne more biti ravnodušna do pravic človeka in državljana (ali jih celo teptati) in se ne sme vesti, kot da je kategorija državljan (in njegove pravice) neobstoječa kategorija. Upoštevanje demokratičnih civilizacijskih pridobitev meščanske družbe, tudi kar se pravic in svoboščin tiče, ne more biti za našo družbo nič nevšečnega. Rutinsko izgovarjanje ob morebitnih opombah drugih držav ob našem kršenju človekovih pravic, češ da gre za vmešavanje v notranje zadeve, je dokaj prozorno stereotipno izgovarjanje. In to še zlasti v sedanjih svetovnih razmerah, ko vprašanje spoštovanja ali nespoštovanja pravic ni več, glede na mednarodno sprejete obveznosti, le notranja državna zadeva. Številni zgreški glede uveljavljanja pravic in svoboščin pa očitno vlečejo svoj kosmati rep zaradi nepopolne prekinutve s konceptom boljše variante socializma, ki je na vprašanje varstva pravic in svoboščin gledal predvsem z vidika tako imenovane revolucionarne zakonitosti.

Bilo bi slabo, če bi se pri nas svojevrstni liberalizem kazal le na področju ekonomije, na področju političnega sistema in še zlasti v domeni pravic in svoboščin pa bi zaostajal. Pogled v slovenska dopolnila glede pravic in svoboščin vendarle kaže na pomembne premike. Tako dopolnila med drugim govore o tem, da so ljudje enaki v pravicah in dolžnostih tudi ne glede na politično prepričanje, kar mimo drugih formulacij preoblikuje doslej veljavni 197. člen slovenske ustave, ki je reducirano govoril o tem, glede česa so občani enaki v pravicah in dolžnostih.

Z vidika demokratizacije političnega sistema in uveljavljajočega se političnega pluralizma tudi ni mogoče podcenjevati dopolnitev, ki govore o tem, da je »zajam-

čena pravica do svobodnega združevanja z drugimi, vključno s pravico ustanavljati društva, sindikate in politične organizacije, ali se jim pridruževati«. Sedanja slovenska ustava je v 210. členu govorila o tem, da je zajamčena svoboda združevanja in svoboda zborovanja ter drugega javnega zbiranja. Kakorkoli je povsem jasno, da se s sintagmo »ter drugega javnega zbiranja« ni mislilo na »javno zbiranje znamk« (v filatelističnem smislu), tako ni povsem jasno, ali se je takrat (vendarle že kar daljnje- ga in po drugačni politični atmosferi značilnega leta 1974, to je leta sprejemanja ustave) s sintagmo »zajamčena je svoboda združevanja« mislilo tudi na pravico do političnega združevanja, do združevanja v politične organizacije. In to še zlasti, če preučimo Temeljna načela k slovenski ustavi, ki dajo vedeti, na kakšno politično združevanje – ob avantgardni vlogi Zveze komunistov in bolj ali manj transmisijski vlogi ostalih družbenopolitičnih organizacij – se je dejansko mislilo. Sedanje dopolnilo pa je mogoče šteti kot dopolnilo, ki dopušča politični pluralizem, čeprav bi seveda bila možna še bolj izrecna formulacija. Vendar: lahko sklepamo, da je tudi s tem dopolnilom načeto monoorganizacijsko načelo z enopartijskim sistemom, ki je ne tako redko tudi pri nas socializem po nemarnem skrčilo na prevzem oblasti ter partijo obravnavalo kot edinega ali vsaj globoko odločujočega pooblaščenega zastopnika družbenih interesov. Tudi zgoraj omenjeno ustavno dopolnilo tedaj pripomore k temu, da se monoorganizacijsko načelo ne more več vsiljevati celoti družbene organiziranosti, vsem organiziranim oblikam družbenega življenja. Takšno ustavno dopolnilo ima v sebi nabož, ki (so)povzroča, da tudi globalna politična struktura ne more biti več enoznačno avtoritarna. To je spoznal tudi demokratično najbolj ozavešen del v Zvezi komunistov Slovenije, ki se zaveda, da a priorna avantgarda vodi v bistvu v »dernier garde«. Seveda zavisi od odnosov sil v slovenski družbi in ne le od takšnih ali drugačnih ustavnih opredelitev, kako bo s političnim pluralizmom; kakšna bo stopnja samostojnosti različnih političnih subjektov, pa če se bodo imenovali zveze ali pa politično neefemistično stranke; kakšne različne družbene interese bodo izražali in kako bodo dobivali vpliv na procese političnega odločanja, torej na oblast. Ne glede na vse zadržke pa je možno reči, da to dopolnilo vsaj odškrtne vrata tudi morebitnemu prihodnjemu večpartijskemu sistemu. In to še zlasti v povezavi z izhodiščem, da »je zajamčena pravica do svobodnega političnega združevanja«, s čemer so tudi dopolnjena Temeljna načela k slovenski ustavi.

Čeprav je bila nedotakljivost človekove integritete v slovenski ustavi že sedaj zagotovljena, pa sedanje dopolnilo, ki govori o tem, da je zajamčeno varstvo osebnih podatkov, v bistvu prepoveduje zlorabo zbranih osebnih podatkov in kot takšno vsekakor ni nepomembno. Spomnimo se v tej zvezi na ne tako davno razpravo v zvezi z zbiranjem podatkov v Zvezni republiki Nemčiji, ko so zlasti levo usmerjene demokratične politične sile, ne nazadnje glede na galopirajoči razvoj informacijske tehnologije, opozarjale ne samo na »usus«, ampak tudi na politično (varnostni) »ab-usus« zbiranja osebnih podatkov. Kljub temu, da pri nas nedvomno nekaj zaostajamo za svetovnim razvojem informacijske tehnologije, pa nisem prepričan, da je mogoče kar načelno reči, da zato, v tolažbo, zaostajamo tudi za možnimi zlorabami.

Na naprednost amandmajskih stališč, kar se tiče vprašanj, o katerih sedaj govorim, kaže tudi določilo, da se v Socialistični republiki Sloveniji smrtna kazen ne sme predpisati in to ne samo v miru, ampak se ne sme predpisati tudi v vojni. Ustavna dopolnila se posebej izjasnjujejo tudi o tem, da nihče ne sme biti podvržen mučenju ali krutemu, nečloveškemu ali ponižujočemu kaznovanju ali ravnanju ter da je še posebej prepovedano delati na kom, brez njegove privolitve, medicinske ali znanstvene poizkuse. Pri tej določbi gre za navezavo na določila Konvencije Organizaci-

je združenih narodov zoper mučenje in druge nečloveške ali poniževalne postopke ali kaznovanja. Dosedanji 219. člen slovenske ustave je imel bolj orokavičene formulacije in ni bil tako plastično neposreden, saj je govoril, da je zajamčeno spoštovanje človekove osebnosti in človekovega dostojanstva v kazenskem in v vsakem drugem postopku, med odvzedom oziroma omejitvijo prostosti, kot tudi med izvrševanjem kazni. Sedanji, bolj drastični amandma, ni nikakršno vnaprejšnje difamiranje nikogar, nobenega organa, ki deluje v kazenskem ali drugem postopku, in močni izrazi, ki jih sedanji amandma uporablja, ne bi smeli prizadeti kakšnega humanističnega samoupravnega ideologa, češ saj pri nas kaj takega ni mogoče. Žal, je: primer v Leskovcu na to kaže. Če je že nekomu za določeno dobo odmerjeno »nebo na kvadrate«, ima v demokratični družbi vso pravico, da se z njim ravna kot s človekom, ki ima tudi kot zapornik svoje dostojanstvo.

Zajamčenost pravice do stavke; določilo, da je izpovedovanje vere svobodno; svoboda gibanja in nastanitve, ki izrecno vključuje tudi pravico zapustiti ali vrniti se v državo; zagotavljanje pravosodnega varstva zakonitosti odločb, izdanih v upravnih sporih so nadaljnje pomembne postavke inventarja pravic, brez katerih slovenska družba nima svoje demokratične istovetnosti in je zato povsem razumljivo, da jih je ustavnopravno oblikovala tudi v dopolnilih.

Perspektive samoupravljanja

1. Nekatera izhodišča

Jugoslovansko družbeno ureditev uradno še vedno označujemo kot »socialistično samoupravljanje«. Vendar iskanje odgovora na to, kaj je »samoupravljanje«, iskanje definicije samoupravljanja, pokaže, da celovitega odgovora, razen na najsplošnejši ravni (»temeljni družbeni odnos«, »centralna institucija«, itd.), pravzaprav ni. Vsaj ne na ravni, ki bi zadovoljevala znanstvena merila definicije. Zato govoriti o »samoupravljanju« pri nas in v svetu zahteva najprej opredeliti, kaj s tem pojmom označujemo. »Samoupravljanje« je tudi v svetu pogosto različno razumljeno: kot jugoslovanska družbena ureditev, kot participacija, kot dolgoročni družbeni razvojni cilj, kot programska sestavina nekaterih političnih strank itd. Neenotno razumevanje vsebine tega pojava pri nas pa med drugim tudi omogoča trditev, da sistem samoupravljanja pravzaprav nima identitete.

Tudi različno razumevanje vsebine pojma »samoupravljanje« je eden od razlogov, da so danes pri nas različne ocene dosedanjih izkušenj s samoupravljanjem in zelo različne ocene njegovega prihodnjega razvoja. Gospodarska, družbena, moralna itd. kriza je postavila na dnevni red vsakovrstnih analiz (od bolj utemeljenih znanstvenih do individualnih in »kavarniških«) tudi vprašanje vzrokov krize. Ob tem je glede vloge samoupravljanja nekaj tipičnih ocen:

a. Dozdaj samoupravljanja pravzaprav nismo nikdar resnično uveljavili. Družbeni odnos, ki ga dejansko ni bilo, ne more biti vzrok krize.

b. Za dosednji družbeni razvoj je bil značilen spopad med etatizmom (etatističnim centralizmom realsocialističnega tipa) in samoupravljanjem. Za krizo je krivo prevladovanje etatizma, premalo samoupravljanja.

c. Kriza je posledica samoupravljanja! Samoupravljanje je toliko neracionalen način upravljanja, da je posledica logična. Upravljanje na podlagi dela (kar je bilo doslej opredeljeno kot edina temeljna determinanta posameznikovega družbenega in ekonomskega položaja) je usmerjeno le v maksimiranje plač, zato je dolgoročneje gospodarski polom neizbežen.

Prvi dve pojmovanji, na različni način sicer, povesta, da povod za krizo ni samoupravljanje, saj ga kot prevladujoči dejanski družbeni odnos nismo niti razvili. Dokaze za ta stališča je mogoče izvajati predvsem iz podatkov o razpolaganju z novo vrednostjo v gospodarstvu, ki zgovorno povedo, da je bilo dejansko razpolaganje delavcev s presežno vrednostjo zelo omejeno. Tretje pojmovanje pa pripisuje prav samoupravljanju bistveno vzročno vlogo pri vsestranski jugoslovanski krizi. Če prvi dve pojmovanji načelno ne odrekata samoupravljanju uspešne perspektive, pa tretje temu nasprotuje. Samoupravljanju kot konceptu pripisuje notranjo protislovnost, nenaprednost, praktično škodljivost za družbeni razvoj. To

je vrednotenje samoupravljanja kot ideološke zablode, slepe ulice, mrtvega roka-va ipd. v družbenem razvoju.

Vsekakor bodo potrebne še celovitejše analize, preden bo mogoče utemeljeno odgovoriti na dilemo, ali je samoupravljanje lahko učinkovita, uspešna in napredna oblika družbene ureditve ali ne. Ali je ob kapitalizmu in real-socializmu sploh mogoča tretja alternativa? Ali ta alternativa sploh lahko oblikuje svojo lastno identiteto – ali pa gre le za identiteto, ki izvira iz nespremenljivosti ene in druge resnične alternative. Nenazadnje pa je na podlagi razvoja odnosov znotraj »socializma« in znotraj »kapitalizma« ter odnosov med njima že mogoče postaviti vprašanje, koliko časa bosta to še dve alternativni in kdaj se bosta spremenili le v različici ene ureditve.

Če enačimo »samoupravljanje« s celotnim dogajanjem v Jugoslaviji – posebej v zadnjih dveh desetletjih, potem ni mogoče trditi, da je to uspešna oblika družbene ureditve. Vendar je to najprej problem definicije »samoupravljanja«. Cela vrsta negativnih pojavov pri nas nikakor ni specifičnih samo za nas in jih torej ni mogoče opredeljevati kot specifičen proizvod »samoupravljanja«, npr.: korupcija, uporaba »zvez in poznanstev«, nedemokracičnost postopkov, dolge poti odločanja, birokratski postopki, prazno sestankovanje, uzurpacija oblasti itd. Na drugi strani pa smo najbrž premalo pozornosti namenili primerom in pojavom, ko je bila posamezna organizacija tudi v takšnem »samoupravljanju« visoko učinkovita in uspešna ter razvojno sposobna.

Ker bolj poznam razmere v gospodarstvu, navajam primere s tega področja, čeprav bi podobne najbrž lahko našli tudi v političnem sistemu itd. Podjetje, ki mu uspeva več kot polovico svoje proizvodnje izvoziti na konvertibilni trg in jo tam prodati po ceni, ki je vsaj enaka ali celo višja od lastne, je uspešno tudi v primerjavi z najbolj razvitimi državami. In takih podjetij imamo kar lepo število. Pa so tudi te organizacije poslovale in živele v istem »samoupravljanju«, v katerem so številne druge trajno proizvajale izgubo. Itd. Verjetno bi morali več pozornosti nameniti analizi uspešnih primerov, pa bi bolj utemeljeno kot s povprečnimi in pavšalnimi ocenami odkrili, kaj je v družbi narobe in je treba dejansko spremeniti.

2. Ključno vprašanje: lastnina

Glavni problem našega in še številnih socializmov je relativna gospodarska neuspešnost v primerjavi s kapitalizmom v zadnjih desetletjih. Ne kaže pozabiti, da so sovjetski socializem v prvih desetletjih ocenjevali kot relativno uspešnejši od kapitalizma, da je celo v zadnjem desetletju imela Kitajska verjetno najvišjo stopnjo gospodarske rasti na svetu itd. Tudi Jugoslavija je imela od sredine petdesetih do sredine šestdesetih let eno najvišjih stopenj gospodarske rasti na svetu. Itd. Iz tega izhaja, da je v določenih obdobjih in določenih družbenih okoliščinah socializem lahko (bil) uspešen tudi v pogledu gospodarskega razvoja. Očitno pa je naša oblika samoupravnega socializma na določeni razvojni stopnji izčrpala svojo razvojno usposobljenost in se ni bila sposobna prilagajati novim potrebam.

Teoretično gledano je gotovo ključni problem, kako zagotoviti odgovornost za racionalno uporabo družbene lastnine sredstev za proizvodnjo in učinkovito spodbujati njeno obnavljanje in povečevanje. Danes se na podlagi preteklih izkušenj postavlja celo vprašanje, ali je to sploh mogoče. Ne tako redki so mnenja, da družbena lastnina sploh ni mogoča, mogoči sta le državna in zasebna lastnina. Drugi spet trdijo, da dejansko ni nihče dokazal neučinkovitosti družbene lastnine

itd. Te ocene se povezujejo z omenjenimi tipičnimi ocenami doseganje uspešnosti samoupravljanja.

Zgodovinsko se vedno znova potrjuje Marxova ugotovitev, da se bo kot objektivno naprednejši uveljavil tisti način, ki bo najbolj povečeval proizvodnost človekovega dela. Pri tem je bil v zadnjih dveh desetletjih kapitalizem očitno uspešnejši kot pa socializem. To je razumeti tudi kot izziv socializmu, da reši probleme, ki zmanjšujejo hitrost gospodarskega razvoja. V tem smislu je konkurenca kapitalizma očitno spodbudna. Ne kaže pa pozabiti, da je bil kapitalizem v petdesetih in šestdesetih letih – do vključno naftne krize v sedemdesetih in v obdobju neposredno po njej – v resni krizi. Ko jo je uspešno premagal, se je pokazalo zaostajanje socializma.

Da bi zagotovili racionalnejšo uporabo družbene lastnine, so pri nas v prihodnje nedvomno potrebne spremembe. Vendar pa še ni odgovora na vprašanje, s kakšnimi spremembami bi dosegli zaželene družbene cilje. Veliko je razmišljanj o naslovniku (titulatorju) te lastnine. O tem se ponuja nekaj variant:

a. *Spreminjanje družbene v skupinsko lastnino.* To bi pomenilo, da delovni kolektivi dobijo ključne lastninske prerogative nad družbenimi sredstvi, s katerimi delajo. Uspešnost ali neuspešnost uporabe teh sredstev bi se dokazovali izključno na trgu. Kolektiv bi tako avtonomno sprejemal vse odločitve (v zelo splošnih skupnih in zakonsko določenih okvirih). Odgovoren pa bi bil tudi za ohranjanje in povečevanje te lastnine. Ta model se je pokazal kot sorazmerno učinkovit v nekaterih združenih podjetjih (Mondragon v Španiji, kibuci v Izraelu, kooperative v Latinski Ameriki). Vprašanje je seveda, ali bi se uspešno uveljavil tudi kot prevladujoča oblika v posameznem gospodarstvu, saj gre v vseh navedenih primerih le za majhne »otočke socializma v oceanu kapitalizma«. Lahko domnevamo, da bodo podjetja v zasebni lasti, ko (če) se bodo uveljavila kot pomembnejši del gospodarstva, dokajšnji izziv in konkurenca podjetjem v družbeni lasti. Tudi to bi lahko prispevalo k večji uspešnosti družbenih, saj je konkurenca očitno najučinkovitejši generator uspešnosti. Ta oblika bi pomenila redukcijo od sedanje najširše skupinske lastnine (družbene lastnine) na lastnino ožjih skupin, ki jih je lahko tudi neposredno fizično identificirati.

b. *Individualizacija družbene lastnine.* To bi bila v bistvu tudi njena privatizacija oz. odprava družbene lastnine. V bistvu je to vračanje v kapitalizem, seveda na sedanji razvojni stopnji. Razmišlja se, kaj je pravzaprav bistvo podružbljanja lastnine. Ali je bistvo podružbljanje uporabe lastnine ali podružbljanje razpolaganja z rezultati (»socialdemokratski model«). Doslej smo kot socialistični sprejemali le tisti model, ki predpostavlja, da je nujen družbeni nadzor že pri dostopu do lastnine in prek tega tudi do njene uporabe in razpolaganja z rezultati. Kaže, da v povprečju ta model ne motivira dovolj posameznikov za učinkovito delo, inoviranje, racionalno gospodarjenje itd. Čeprav pri nas ni veliko takih, ki bi zagovarjali neposreden prehod iz družbene v individualno lastnino, pa je vendarle precej zagovornikov postopnosti tega procesa. Sem sodijo recimo predlogi, da delavci postanejo delničarji svojega podjetja (podobno kot v »ljudskem kapitalizmu«), da del svojih osebnih dohodkov v obliki delnice vložijo nazaj v podjetje ali da v tej obliki vložijo tudi svoja druga sredstva (prihranke, dohodke iz drugih dejavnosti, znanje itd.). Zakonska uvedba upravljanja na podlagi sredstev in ne le na podlagi dela tudi v družbenih podjetjih, govori v prid tej možnosti. Sčasoma bi lahko delavci postali pretežni lastniki.

Upravljanje na podlagi kapitala bo spremenilo sedanje odnose moči v organizacijah, tudi v družbenih podjetjih. Zanimivo dinamiko moremo pričakovati na

podlagi združevanja sredstev oz. vlaganja sredstev enega družbenega podjetja v drugo – bodisi neposredno (delnice) bodisi preko bank, krovnih podjetij (holdin-gov) itd. V teh primerih se bodo delavci pri upravljanju znašli v dvojni vlogi. V svojem družbenem podjetju bodo pri upravljanju sodelovali na podlagi svojega dela in morda kapitala, v drugih družbenih podjetjih pa na podlagi družbenega kapitala, ki ga bodo v obliki delnic ali kako drugače vložili v to drugo družbeno podjetje. S tem se bo postopno oblikovala široka mreža medsebojno povezanih in kapitalsko odvisnih organizacij. Interes delavcev ne bo omejen samo na uspešno upravljanje »svojega« družbenega podjetja, ampak bo mnogo širši. Pri upravljanju bodo sodelovali na podlagi dela in kapitala itd.

Privatizacijo družbene lastnine zagovarjajo tudi tisti, ki so prepričani, da je lahko lastnina le zasebna ali državna, odklanjajo pa državno lastnino kot primerno obliko za naše prihodnje razmere.

c. *Sprememba družbene v državno lastnino.* Ta varianta je bila pri nas dokaj uveljavljena že dozdej, saj je imela država na lastninske funkcije velik, če že ne prevladujoč vpliv. S tem bi tudi nedvoumno opredelili, kdo je lastnik, in s tem tudi jasno povedali, kdo je odgovoren za smotrno uporabo te lastnine. Takšno rešitev zagovarjajo zlasti tisti, ki priznavajo samo zasebno in državno lastnino (kot tipično in prevladujočo obliko) in iz različnih razlogov odklanjajo privatizacijo družbene lastnine.

Sprememba družbene v državno lastnino bi predpostavljala tudi spremembo države. Državnocentralistični način upravljanja gospodarstva se je že dokazal kot neustrezen tako pri nas kot v državah realnega socializma. Zato seveda ne gre za vračanje na to obliko. Država bi se morala bistveno bolj spremeniti v skupno službo občanov. Na tak način bi resnično v imenu občanov (državljanov) opravljala lastniško funkcijo. Vendar tudi ne z neposrednim vmešavanjem v odločanje v posamezni organizaciji (podjetju). To bi prepuščala zaposlenim, pač pa bi svojo vlogo uveljavljala pri delitvi dobička.

Te tri oblike se neposredno ponujajo kot možnosti za preseganje pomanjkljivosti sedanje družbene lastnine. Vsaka ima svoje prednosti in pomanjkljivosti. Mor-da ne bo odveč na tem mestu navesti nekatera razmišljanja in rešitve, ki so jih oblikovali v sosednji Madžarski. Madžarska kot realsocialistična država tudi rešuje problem gospodarske neuspešnosti, v tem primeru relativno centraliziranega državnoplanskega gospodarstva s (klasično) državno lastnino. Tako kot pred letom 1950 pri nas so tudi tam ministrstva opravljala lastniško funkcijo, kar se ni obneslo. Kot o možni obliki spremembe so med drugim razmišljali o ustanovitvi posebnih agencij (podobno zahodnim fondacijam), ki naj bi imele lastniške funkcije. Vendar so se končno odločili, da lastnik ostane država, ki pa nepreklicno in nereverzibilno dá podjetja v upravljanje delavcem. Ta podjetja upravlja svet (ali skupščina), ki ga sestavljajo predstavniki delavcev in vodstva podjetja. Nekatera podjetja pa še nadalje neposredno upravlja država (Szokolczai, Meszaros: 1988, 26–28).

3. (Samo)upravljanje v delovnih organizacijah

Upravljanje je funkcija lastnine, zato so odnosi pri upravljanju načelno določeni že z lastninsko strukturo. Vendar ta določenost ni povsem invariantna. Razvoj v zadnjih desetletjih nakazuje razločevanje lastninske funkcije od upravljanja. Lastnina se neposredno povezuje z nosilcem upravljanja v individualnih zasebnih

firmah, družinskih firmah, firmah z majhnim številom družabnikov ipd. V velikih podjetjih, npr. v velikih delniških družbah, pa je upravljanje v veliki, lahko celo pretežni meri v rokah profesionalnih, najetih managerjev. Lastniki imajo malo ali celo nič vpliva na upravljalne odločitve. Managerji so lahko tudi solastniki (delničarji), ali pa ne. V tem pogledu so tudi zakonske ureditve v različnih deželah različne. Upravljanje zahteva visoko raven profesionalnega znanja, in če lastniki tega znanja nimajo, ne morejo biti uspešni pri upravljanju. Lastniki nadzirajo managerje predvsem prek ustvarjenega dobička.

Pri nas smo doslej uresničevali pravico delavcev do upravljanja z družbenimi sredstvi na podlagi dela. Normativno so zaposleni oz. delovni kolektiv upravljali organizacijo (kot pravico in dolžnost), to pa v imenu družbe in za svoj račun. Vendar se je v to upravljanje močno, verjetno ni pretirano reči odločilno, vmešavala država oz. družbenopolitična skupnost. Ta je z zakoni, odloki, nadzorom prek službe družbenega knjigovodstva, kadrovske politiko itd. omejevala svobodo kolektiva pri upravljanju. Ta sistem ni vseboval dovolj spodbud za smotrno uporabo in razširjanje družbenega kapitala. Vzrokov je bilo več:

– Država je s svojimi predpisi o ugotavljanju rezultata poslovanja in delitvi novoustvarjene vrednosti dejansko omogočala, da so uspešno poslovale tudi organizacije, ki so bile dejansko v izgubi (po nekaterih ocenah večina jugoslovanskega gospodarstva zadnja leta posluje z dejansko izgubo).

– Samostojnost delovnih kolektivov je bila omejena do take mere, da njihov vpliv na rezultate poslovanja ni bil odločilen. Posebej v zadnjih letih je zaradi velike inflacije položaj absurden. Rezultat poslovanja je bolj odvisen od finančnih manipulacij kot od dela zaposlenih. Posledica tega pa je, da delavci ne sprejemajo odgovornosti za tisto, na kar nimajo vpliva. Lahko bi rekli, da so začeli marsikje posnemati državo: vzeti kolikor je mogoče, sicer pobere drugi.

– Praktična izvedba uresničevanja samoupravljanja je bila zapletena, neučinkovita, prepočasna in predraga. Samoupravljanje se ni razvijalo na področju dela, ampak predvsem na področju delitve. Na področju dela je veljala birokratska organizacijska paradigma, ki pa z demokratičnimi načeli samoupravljanja ni združljiva. Postopki samoupravnega odločanja so bili pogosto neracionalni (preveč porabljenega časa), neučinkoviti (odločanje o že odločenem); sistem odgovornosti ni bil uresničen itd.

– Gospodarska in družbena kriza sta še pospešili izražanje negativnih posledic. Nizka gospodarska rast, zmanjševanje realne vrednosti osebnih dohodkov itd. so poudarili vrsto problemov, ki jih sicer visoka gospodarska rast zmanjšuje ali rešuje skoraj sama po sebi. Gre za problematiko družbenih dejavnosti, brezposelnosti itd. Prišlo je do družbene frustracije zaposlenih in s tem do porasta neracionalnih reakcij itd.

– Velike razlike v gospodarski razvitosti med posameznimi deli Jugoslavije, razlike v kulturi itd. povzročajo velike (bistvene) razlike v interesih in s tem tudi bistvene razlike v videnju rešitev aktualnih gospodarskih in družbenih problemov. Kar je sprejemljivo za ene, je nesprejemljivo za druge. Tako je prihajalo predvsem do vzajemnega blokiranja, ne pa do razreševanja problemov. Kriza pa se rešuje bistveno počasneje kot v razvitih državah. Itd.

Smo v krizi. Ni še povsem jasno, ali bodo predvideni ukrepi oblasti zadostni za rešitev krize (doslej smo že z marsičem poskusili, pa ni bilo uspeha), niti ni jasno, kaj od predvidenega bo mogoče dejansko uresničiti in kaj bo kdo (družbena skupina) preprečil. Itd. V takih razmerah je seveda mogoče le dokaj hipotetično predvidevati možnosti samoupravljanja v delovnih organizacijah v prihodnje. Vendar

nekaj ključnih dilem je mogoče opredeliti in predvideti možne rešitve. V nadaljevanju se omejujem predvsem na pozitivne vidike razvoja samoupravljanja v gospodarskih in drugih delovnih organizacijah.

a. Idejni in politični razlogi. Težnja po kontroli pogojev in delitvi rezultatov dela je bila pogosto opredeljena kot zgodovinska težnja delavskega razreda. Samoupravljanje je bilo najsplošneje definirano kot pot do osvoboditve delavca in dela, sredstvo za odpravo izkoriščanja človeka po človeku itd. V tem smislu je bilo samoupravljanje delavcev opredeljeno kot zgodovinski cilj in interes delavskega razreda. Sta se ta cilj in interes spremenila, oz. ju ni več?

Nedvomno kaže upoštevati, da se je podoba delavskega razreda spremenila in da so se spremenili tudi interesi. Tudi do tega so stališča različnih avtorjev pri nas in v svetu različna (npr. Gorz, Braverman itd.). Vendar se zahteve po svobodi, neodvisnosti, nekontroliranosti itd. v današnjih družbah postavljajo z enako močjo, čeprav v drugačnem kontekstu kot včasih. Človekove pravice so nekaj, kar postaja vse bolj pomembna kategorija družbenih odnosov. Svobode, neodvisnosti itd. pa ni mogoče doseči brez kontrole ekonomskih pogojev življenja. Zato je boj za demokracijo trajna sestavina delavskih zahtev tudi v sodobnem svetu.

Jugoslovanske razmere v zadnjih letih so do neke mere specifične. Glede na gospodarsko krizo in zniževanje realne življenjske ravni delavcev je v ospredju boj za preživetje. Osebnih dohodkov imajo prednosti pred drugimi vidiki. Stavke to najboljše dokazujejo. Vendar ni mogoče trditi, da so se delavci pri nas odrekli samoupravljanju kot družbenemu odnosu, v katerem delavci kontrolirajo družbeno reprodukcijo in sami določajo svoj prihodnji družbeni položaj. Koliko bo ta težnja osveščena in vsebovana v aktualnih političnih programih, je zelo odvisno od (vodstva) delavskih organizacij in delavske avantgarde. Samoupravljanja se danes gotovo še drže mnoge oznake, ki zmanjšujejo njegovo privlačnost (ritualiziranost, formalizem, neučinkovitost itd.). Vprašanje oblasti pa ni niti izmišljeno niti nepomembno. Delo je še vedno proizvodni tvorec in vir nove vrednosti. Brez dela (lastnega ali tujega) ni mogoče živeti. Boj za oblast je še vedno tudi boj za razpolaganje s presežnim delom v družbi. Zahteva, da s tem razpolagajo tisti, ki ga ustvarjajo, je povsem zakonita. Tega ni mogoče uresničiti individualno, saj na sedanji stopnji tehnološkega razvoja delavci v veliki meri še delajo skupaj in povezano. Zato jih je tudi lažje mobilizirati in so močnejši.

Uvajanje različnih oblik lastnine sredstev za proizvodnjo in konkurence med njimi zagotavlja tudi različne možnosti za uveljavljanje vpliva delavcev na odločanje v delovnih organizacijah. V podjetjih in podobnih organizacijah v zasebni lasti je pričakovati, da bodo lastninsko funkcijo opravljali lastniki, ali v njihovem imenu in zanje najeti managerji – podobno kot v kapitalističnih gospodarstvih. Pomeni, da samoupravljanja tam ne bo. Od moči in osveščenosti delavskih organizacij (posebej sindikatov) je odvisno, koliko bo participacije. Izkušnje iz drugih zasebnolastniških gospodarstev kažejo, da je vloga delavcev pri odločanju (upravljanju) lahko zelo različna. Posvetovalne organe imajo praktično v vseh državah, njihove pristojnosti pa so dokaj različne. Ponekod je vsaj v delu gospodarstva uveljavljeno soodločanje itd. (Workers' Participation . . . : 1981). Vpliv delavcev je predvsem odvisen od njihove politične moči v družbi kot celoti. Upravljanje je tudi odločanje o uporabi presežne vrednosti. Lastniki so zainteresirani, da jo uporabijo v skladu s svojimi interesi, delavci prav tako. Ni razloga, da bi pri nas pod praktično enakimi pogoji prišlo do bistveno drugačnih odnosov.

V organizacijah, kjer so in bodo sredstva v družbeni lasti, so razmere povsem drugačne. Tu je prostor za samoupravljanje še naprej odprt. Seveda ga bo treba

očistiti nekoristnih navlak in škodljivih zastranitev iz preteklosti. Vendar družbena lastnina omogoča, da z njo razpolagajo in jo upravljajo delavci, ter tako kontrolirajo pogoje in rezultate svojega dela. Konkurenca z drugimi oblikami lastnine bo tudi upravjalce družbene lastnine silila v večjo gospodarsko učinkovitost. Kako to doseči, še nismo razrešili. V bistvu gre za vprašanje, kako zagotoviti najracionalnejšo uporabo družbene lastnine in odgovornost za njeno ohranjanje in povečevanje. V teh podjetjih se bo interes dela in (družbenega) kapitala bodisi organiziral vsak zase ali pa kot dve sestavini istih organov, dejavnikov itd. Kako organizirati interes dela, ni problematično, o tem imamo več izkušenj. Vprašanje je, kako organizirati interes družbenega kapitala. Znotraj organizacije sta zlasti dve varianti:

1. Interes dela zastopajo sindikati, interes kapitala delavski svet;
2. Interes dela zastopajo sindikati, interes kapitala pa vodstvo podjetja (direktor) skupaj ali ločeno od delavskega sveta.

Če vključimo zunanje dejavnike, pa so variante naslednje:

1. Interes dela zastopata delavski svet in sindikat, interes družbenega kapitala pa država (kot skupna služba, kot skrbnik skupnih družbenih interesov) prek direktorja;

2. Interes delavcev zastopa delavski svet (in sindikat), družbeni kapital pa zastopa direktor kot predstavnik družbene agencije (sklada, fundacije itd.);

3. Interes delavcev zastopa delavski svet (in sindikat), družbeni kapital pa direktor kot predstavnik profesionalne organizacije managerjev.

Pod »delavskim svetom« kaže razumeti tudi druge oblike samoupravljanja, posebej zbere delavcev, delovne skupine itd. Pod »direktorjem« tudi neposredne sodelavce (vrh vodilnih). Pod državo pa najbrž predvsem občino, republiko. Posebne agencije kot neodvisne družbene institucije ali profesionalne organizacije managerjev pa bi bilo treba še proučiti, saj so novost.

Vsekakor pa se glede udeležbe v upravljanju med delavci nakazujeta dve precej različni skupini. Ena, ki jo bodo sestavljali zaposleni v zasebnem sektorju, in druga, ki jo bodo sestavljali zaposleni v družbenem sektorju. Prva bo imela v primerjavi z drugo bistveno omejene možnosti za vplivanje na odločanje.

Nekakšno dvojnost lahko pričakujemo tudi pri zaposlenih v družbenem sektorju. Verjetno je pričakovati različne interese in iz tega izvirajoče različno ravnanje, kadar bodo samoupravljali na podlagi dela v svoji organizaciji ali kadar bodo soupravljali na podlagi kapitala v drugi organizaciji. Vprašanje je seveda, ali se vpliv na upravljanje v drugem družbenem podjetju (na podlagi vložnega družbenega kapitala) ne bo uresničeval predvsem prek poslovodnih organov.

b. Samoupravljanje na področju dela. Razvoj tehnologije in organizacije dela tudi prinaša številne spodbude in možnosti za večji vpliv delavcev v podjetjih oz. delovnih organizacijah nasploh in s tem tudi samoupravljanja. Nekatere pomembnejše nagibe bi lahko našli v naslednjem:

1. Zdi se, da je birokratska organizacijska paradigma dokončno v zatonu (Lincoln: 1985, 7). Čeprav je še vedno večina delovnih organizacij v svetu zgrajenih na birokratsko tayloristični hierarhični paradigmi, ta očitno ni več primerna za razreševanje vprašanj, ki jih v organizacijo dela prinašajo nova tehnologija in drugi vplivi. Tehnološkega determinizma je vse manj, podjetje se »politizira«. Nastale so možnosti, da se socialni sistem v organizaciji organizira po svoje, v skladu z interesi ljudi. Interesi delavcev in interesi »podjetja« niso več nezdržljivi. To pa pomeni večjo svobodo posameznika, večjo možnost, da si delo v organizaciji organizira bolj v skladu s svojimi potrebami in interesi. Namesto prisilne kooperacije se mora razvijati svobodna, prostovoljna kooperacija.

2. Ena ključnih značilnosti uspešnih organizacij v svetu je visoka stopnja inovativnosti zaposlenih. Inovativnosti pa ni mogoče razvijati na ukaz. Predpostavlja, da sta razmišljanje in delovanje v organizaciji svobodni, sproščeni, brez cenzur in samocenzur. Inovativnost predstavlja razmišljanje in delovanje na nov način. To pa je v nasprotju s togo predpisanimi načini in oblikami delovanja, s tem, da je »prepovedano vse, kar ni posebej dovoljeno«, itd. Posameznik ne more biti omejen z organizacijskimi pravili na togo določeno področje delovanja in obenem oddvojen od vsega drugega, hkrati pa ustvarjalen.

3. Za novejša trende v organizaciji dela je značilno, da gredo spremembe v smeri razširjanja delovnih vsebin na delovnem mestu. Vse, kar je mogoče, je decentralizirano. Delavci na temeljni ravni niso več samo specializirani izvajalci, uveljavlja se razširitev dela (usposobljenost za več delovnih mest), obogatitev dela (razen proizvodne tudi druge funkcije) itd. Organizacija je uspešnejša, če so delavci zavestno privrženi organizaciji in njenim ciljem. To pa pomeni, da morajo mnogo več vedeti o organizaciji in se v njej dobro počutiti, da bodo uresničevali njene cilje. V literaturi so opisani primeri, ko je posameznim kapitalitičnim podjetjem prav z angažiranjem vseh delavcev uspelo rešiti tudi gospodarske težave (npr. Peters, Austin: 1986, 269–270). Pri tem je treba opozoriti, da organizacijska struktura ni edini dejavnik uspešnosti organizacije. Zadevne raziskave v ZDA recimo niso dale konsistentnih rezultatov (Kopelman: 1986, 146).

4. Podjetništvo se spreminja v notranje podjetništvo (intrapreneurship). Vsak delavec, ki ima podjetniško idejo, naj bi postal podjetnik, ne le lastnik oz. tradicionalni »podjetnik«, ki potem zamisel v svoji glavi preko hierarhičnega mehanizma uresničuje prek rok (tisočev) zaposlenih. Novi manager naj bi predvsem spodbujal druge k podjetništvu in zagotavljal možnosti, da bi lahko uresničevali svoje podjetniške zamisli. To pa zahteva veliko sproščenost odnosov, zmanjšanje ali odpravo hierarhije in vzpostavitev odnosov spodbujevalnega sodelovanja. Delavci morajo za uresničevanje podjetništva tudi mnogo več znati. Organizacija pa mora biti tako postavljena, da dobijo tudi potrebno strokovno pomoč drugih.

5. Pomembno vlogo dobiva delovna skupina oz. skupinska organizacija dela. Delovne skupine prevzemajo zaokrožena dela. S tem se bistveno poveča smiselnost dela za delavce. Obenem pa poveča tudi svoboda pri organizaciji dela, določanju tempa dela, zamenjavanju in pomoči pri delu, nadomeščanju odsotnih itd. Tudi plačilo za delo je skupinsko, s čimer so odpravljeni oz. zmanjšani številni pritiski na tem področju. V skupini pa se uveljavljajo kolektivni duh, soodvisnost, sodelovanje itd. Skratka, mnogo tistega, kar bi lahko poimenovali samoupravljanje pri delu oz. na delovnem mestu. Tudi v zasebnih podjetjih je to v interesu dela in kapitala, se pa s tem meje med delom in kapitalom znižajo.

c. Samoupravljanje v gospodarsko uspešnih organizacijah. Raziskava, ki smo jo leta 1987 izvedli v skupini zelo uspešnih slovenskih gospodarskih organizacijah (Kavčič in drugi: 1988), je med drugim pokazala, da v teh organizacijah samoupravljanje ni bilo ovira za visoko gospodarsko in socialno uspešnost. Deloma nedvomno zato, ker so ga vodilni sprejeli kot danost, ki se ji mora organizacija prilagoditi. Deloma pa tudi zato, ker so ga uveljavljali predvsem v njegovih gospodarsko in socialno koristnih funkcijah. Obenem pa so zmanjševali in opuščali vse, kar je bilo nekoristno, nadležno, kar je bilo odveč. To je bilo mogoče že v »sistemu združenega dela«. Sedanja gospodarska in družbena reforma

omogočata še nadaljnje korake v tej smeri. Seveda pa je treba znati in hoteti. V zelo uspešnih organizacijah so razvili predvsem tiste plati samoupravljanja, ki povečujejo gospodarsko uspešnost: kritično presojo predlogov, iniciativnost, doseganje soglasja o ukrepih, večjo privrženost zaposlenih skupno sprejetim programom, večjo odgovornost itd.

4. Integralnost samoupravljanja

Pod tem naslovom bi želel samo opozoriti, da so še naprej veljavne ugotovitve o povezanosti odnosov med delovno organizacijo (mikro okolje) in družbo (makro okolje). V mikro in makro okolju se lahko odnosi le v določeni meri razvijajo avtonomno, sicer pa se medsebojno pogojujejo. Usoda in razvoj samoupravljanja v delovnih organizacijah sta bistveno odvisna od odnosov v družbi kot celoti. To pa pomeni tudi odnosov v političnem sistemu. Demokracija je nedeljiva.

Slej ko prej ostaja problem družbenega zaupanja med posamezniki in družbenimi skupinami. Brez tega demokracija ni mogoča niti v podjetju niti v družbi. Zaupanje temelji na odgovornem ravnanju, ki upošteva tudi interese drugih. Zato je podlaga zaupanja tudi kontrola, predvsem da članstvo kontrolira vodstvo. Ta kontrola pa je možna na več načinov. Ena od klasifikacij razlikuje tri načine (Hemingway: 1978, 5-12):

a. Kontrola s participacijo. Kontrolo opravlja demokratična reprezentativna skupščina;

b. Kontrola z opozicijo. Ta model predvideva institucionalizirano opozicijo v obliki (vsaj) dveh strank, volilne opozicije ali dejanske opozicije;

c. Kontrola prek zadovoljitve zahtev.

V delovnih organizacijah kontrola z opozicijo ne pride v poštev, ker zmanjšuje uspešnost organizacije. Je v družbi drugače?

LITERATURA:

1. Hemingway, J. (1978): *Conflict and Democracy*; Claredon Press, Oxford.
2. Kavčič, B., Čibron, A., Deškovič, D., Mesner, D. (1988): *Direktorji uspešnih slovenskih gospodarskih organizacij; Delavska enotnost, Gospodarski vestnik, Ljubljana.*
3. Kopelman, R. E. (1986): *Managing Productivity in Organizations*; McGraw Hill, New York.
4. Lincoln, Y. (Ed.) (1985): *Organizational Theory and Inquiry*; Sage, London.
5. Scakolczai, G., Meszaros, J. (1988): *Changes in the Role of Trade Unions in Hungary*; *Labour and Society*, Vol. 13., No. 1.
6. *Workes' Participation in Decision Making Within Undertakings* (1981); International Labour Office, Geneve.

»Discipliniranje« z delom

*Virtus sudore paratur
Vrline si pridobiš z znojem*

Za vse temeljne človeške dejavnosti, kot so proizvodnja, porazdelitev, menjava in potrošnja, je delo ključnega pomena. Delo je pogosto tudi izhodišče za razumevanje vedenja, človeškega dostojanstva, z delom se ustvarja socialna neenakost, iz katere izhajajo prenekateri okoliščine, prav tako pomembne za mnoga druga vprašanja, kot so odnosi med ljudmi, delitev na višje in nižje, tja do interesov, motivov, stališč in mišljenj, ki izhajajo iz posameznikovega položaja, ki mu ga daje predvsem (in tudi) delo.

Največkrat se delo opravlja v določeni organizaciji, na delovnem mestu, v skupini ali skupaj z drugimi. Zato se ta »organiziranost« neredko šteje kot psihični zapor, v katerem *posameznik pogosto nima dosti izbire*, kajti na svojem delovnem mestu mora ostati, kolikor noče izgubiti zaposlitve, le-ta pa je največkrat usodna za njegov obstoj in razvoj. Zato zlasti ne more dosti vplivati na to, kolikor ne gre za dominirajoče vloge, kdo bo z njim delal, kakšen naj bi bil njegov sodelavec, ali mu ustreza ali ne, itd. Delo v skupnosti (ali skupini) je potemtakem vedno odvisno od nekaterih okoliščin; in ker se skupine nenehno menjavajo, se spreminjajo tudi odnosi v njih in neprestano oblikujejo nove vloge, *so mehanizmi interakcij, zlasti pri delu, zelo zapleteni in osebni* ter s tem tudi čustveni in neredko iracionalni, pogosto le simbolični, toda hkrati odgovorni in lahko ustvarjajo usodne posledice.

Prav zato se v zvezi z delom pojavlja vprašanje *nadzorstva kot mehanizma in nadzorovanja kot dejavnosti*, ki naj podpirata zahteve, ki se ob delu, z delom in za delo pojavljajo. Pri tem gre seveda za »discipliniranje«, kajti vsako delo se opravlja z določenimi omejitvami, pričakovanji, potrebami itd., ki se uravnavajo z nadzorstvom v najširšem smislu, v katerega lahko vključujemo tudi norme, bodisi pisane bodisi nepisane. Hkrati pa je seveda potrebno upoštevati, da se tudi »kontrola« razločuje od »kontrola« in da se hkrati v zvezi z delom srečujemo še s pojavi dekontrolizacije, nevtralizacije, izogibanja, obhajanja in z raznimi drugimi procesi, ki so nenazadnje zaradi negativnih posledic zanimivi tudi za preučevanje.

Institucionalizacija dela nedvomno razširja veliko (delovnih) vrednot, ki jih najpogosteje tudi inkriminira in penalizira. S tehnološkim razvojem in delitvijo dela pa prihaja do velikih razločkov med ljudmi, spodbujenih tudi z *nadzorstvenimi dejavnostmi, ki so delu lastne* že po naravi kot njegova sestavina in jih včasih izvajajo izredno avtokratično, birokratično in tehnokratično, ne glede na to, od kod ta »kontrolizacija« izhaja, komu služi in katera ideologija jo podpira; kajti »delo« je ponekod zelo ideologizirano in prenekateri »politika« ga močno jemlje v zakup. Nenazadnje ga celo resocializacija deviantov šteje kot pomembno sredstvo za spreminjanje ljudi in možnost za odklanjanje od kriminalnih poti ali celo karier.

Poleg formalnega nadzorstva in nadzorovanja zato ponekod nujno prihaja do potreb po »delovski kontroli« in drugih oblikah neformalne kontrolizacije, ki jo

* Janez Pečar, dipl. pravnik, doktor znanosti, redni profesor za kriminologijo, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti Univerze EK v Ljubljani, Trg osvoboditve 11, 61000 Ljubljana

človeštvo v obliki nepisanih norm in nesformaliziranega obravnavanja vedenja pozna že od nekdaj, in jo spreminja pod težo najrazličnejših gospodarskih, političnih, kulturnih in drugih vplivov, ki jim je podvržena vsaka človeška skupnost in v njej »delo« kot najpomembnejši dejavnik. Prav zato se kar sama od sebe nakazujejo razmišljanja predvsem o neformalizirani kontrolizaciji dela, seveda v najelementarnejših in splošnih oblikah, načinih in sredstvih. Le-ta so morebiti toliko bolj vredna pozornosti, ker je v središču dogajanja navadno legitimna kontrola, ki nadzoruje organizirano delo zunaj in znotraj. Zelo malo pa je napisanega o raznih drugih možnostih vplivanja na ljudi pri delu. Te možnosti izhajajo iz njih samih in pretežno mimo organizirane, tehnične in druge kontrole, ki pa zaradi vzdušja in počutja ljudi pri delu ni nič manj občutena, kar je lahko zelo diskrecionarna, pristranska, različna in pogosto nepredvidljiva. Od tod seveda zlasti tudi *psihološki problemi razmerij ljudi pri delu* in pomen človeškega dejavnika, nenazadnje tudi pri kontroli dela.

1. Delo

Po Marxu¹ je delo proces med človekom in naravo, v katerem človek opravlja menjavo materije z naravo in to izmenjavo omogoča, ureja in nadzoruje z lastno dejavnostjo. Delo je potemtakem temeljni pogoj za človeški obstanek, razvoj, in pojav, s katerim se človeštvo razločuje od živalskega sveta in kakršnegakoli delovanja živih bitij sploh. Njegov smisel je v tem, da zadovoljuje čimveč potreb čimvečjemu številu ljudi. »V določenem smislu lahko rečemo, da je delo ustvarilo človeka.«² Je potemtakem tudi ekonomska nujnost in temelj človeškega življenja.

Delo je tvorec uporabnih vrednosti, je kot tako koristno, je pogoj za obstanek ljudi in je večna naravna nujnost. Koristnost dela se določa z namenom, načinom, delovno organizacijo, predmeti, s sredstvi in rezultati.³ Delo delijo na proizvodno in neproizvodno, na preprosto in zamotano, in s tem v zvezi na nekvalificirano, polkvalificirano, kvalificirano in visoko kvalificirano. Po samoupravno-marxistični ideologiji naj bi imel človek – neposredni proizvajalec pri delu odločujočo vlogo in naj bi bil temeljni nosilec, spodbujevalec in nadzorovalec celotnega delovnega procesa.⁴ To velja posebej poudariti tudi zaradi tega, ker se tu ukvarjamo z *delom kot možnostjo neformalne kontrolizacije*. V delu, z njim ali ob njem, naj bi bil človek motiviran za ustrezno sožitje. Delo naj ne bi ustvarjalo konfliktnosti. Omogoča vpliv in moč, posredovanje ciljev, ustvarja organizacijsko vzdušje in primerno sodelovanje ter interakcije primerne poklicni skupnosti, ki naj ima tudi ustrezno kulturo. Nudi priložnost za učenje, razmišljanje, ustvarjalnost, usmerjanje, popravljanje itd.

Hkrati z *mnogimi pozitivnimi lastnostmi delo omogoča* prikrito manipulacijo (ali) in vidno dominacijo, dehumanizacijo, monotonijo in ubijajočo specializacijo ob različnih vrstah avtomatizacije, standardizacije in masovne produkcije, kar prenekateri imenujejo »neumno delo«. Veliko dejavnosti je normiranih, standardiziranih ali sformaliziranih, ki ne dopuščajo inovativnosti in neredko ovirajo tudi modernizacijo dela ter spremembe v njegovi organizaciji. Od tod spoznanje G. Friedmanna o »le travail en miette« (razdrobljeno delo), s katerim se ponazarja

¹ Riječnik sociologije i socialne psihologije, s. 519.

² Sociološki leksikon, s. 518.

³ Prav tam, s. 519.

⁴ Prav tam.

poenostavljenost delovnega prispevka, podrobnost izvedbe, visoka stopnja določenosti, enakost ritma delovne operacije, izurjenost delavcev v ozkih gibih itd.⁵ Posledice takega dela so utrujenost, z dolgočasnost, napetost, frustracije in sploh izključitev iz celote delovnega procesa.

Delo z delovnim mestom je strateška lokacija prenekaterih dogajanj, vplivov, sprememb, dinamike razmerij in še marsičesa – tja do kriminala in deviantnosti raznih vrst. Posameznikovo vedenje na delovnem mestu in v zvezi z delom je zato osrednje vprašanje tako praktičnega nadzorovanja kot teoretičnega razmišljanja, s čimer se ukvarjajo različne discipline, še toliko bolj v sodobnem svetu, ko se delo čedalje bolj tehnologizira, nadzoruje, specializira, deli oziroma atomizira, tako da nastajajo vedno večje razlike med tistimi, ki so pri delu zgoraj, in onimi ki so spodaj. S tem v zvezi nastajajo tudi različnosti v dojetanju dela, njegove vloge in pomena – hkrati ob njegovem atomiziranem družbenem vrednotenju.

Zato ne prihaja zaman do sintagme »kultura dela«, ko delo opredeljujemo kot proces, v katerem se s človekom in njegovim svetom nekaj dogaja, v katerem človek živi in v katerem se spreminja narava.⁶ Ker pa je delo prišlo v krizo tudi zaradi svoje dehumanizacije, ga lahko reši le kulturni razvoj, v katerem naj bi bile človeške laštosti in sposobnosti ustrezno motivirane. Nenazadnje ta motivacija zadeva tudi kontrolizacijo kot zavestni dejavnik slehernika pri delu, saj mu ustvarja možnosti za svobodno realizacijo, čeprav je to morda nekoliko čudno prav zaradi razmer, v katerih živimo – ne glede na to, kako upoštevamo izhodišče, se prav tako sliši nekoliko kruto: »planiraj, organiziraj in kontroliraj, kontroliraj, kontroliraj.«⁷ Zato tudi niso odveč razmišljanja o varnosti, moči, avtonomnosti in ustreznosti posameznika na delovnem mestu in njegovem »delovanju« v zvezi z delom, bodisi v okviru institucionalnih norm, bodisi po scenariju navad, običajev in delovnih ritualov, ki veljajo za posamezne vrste dela, in ne glede na to, ali so značilnosti dela fizične ali umske.

a) Delo kot moralni dejavnik

Sodobne tehnično-tehnološke in kulturne spremembe s procesi odtujevanja ljudi in sploh alienacija dela ustvarjajo v skupnosti veliko težav, ki jih je treba premagovati, kolikor seveda ne ugotavljamo, da se prenekatero od njih preprosto puščajo v nemar. Zlasti zaskrbljeni bi morali biti pri nas, ko družbeni proizvod upada, storilnost ne raste, zaposleni v povprečju delajo nekaj več kot 3 ure na dan in se zato kaže, da bi isto količino dela opravilo nekaj milijonov manj zaposlenih, da sploh ne omenjamo več kot milijon nezaposlenih, ko ni prave rasti v razvoju družbe in še dosti drugih dejavnikov, ki potrjujejo, da je delo kot moralni dejavnik močno v krizi.

Ker je delo najpomembnejši dejavnik družbenega napredka, če smemo tako reči, in najbolj podvrženo kontroli, kajti ustvarjanje, proizvajanje, delovanje itd. zahteva nenehno nadzorovanje – se potemtakem lahko vprašamo, kakšna naj bi bila kontrola dela, da bi bilo delo boljše od tistega, kakršno je. Ali so morda družbene razmere takšne, da ne omogočajo delu in z njim v zvezi »kontroli dela« tiste vsebine, zaradi katere je delo cenjeno kot možnost posameznikovega »biva-

⁵ Riječnik sociologije i socialne psihologije, s. 519.

⁶ Kosik, v navedbi Butigan, s. 79.

⁷ Morgan, s. 33.

nja« in je v našem času spodbujevalec tako individualne kot kolektivne (oziroma družbene) morale? Ali stanje ne kaže, da pomen dela za razvoj moralnosti čedalje bolj upada in v razmerah v kakršnih smo, zgublja na svojem pomenu, kajti inflacija gotovo jemlje motiviranost za vse tisto, čemur je delo lahko ne le merilo, ampak predvsem sredstvo za oblikovanje posameznikove osebnosti? Od tod seveda gotovo izhaja vprašanje, kakšna moralno-etična načela, vedenja in odgovornosti imamo ob delu, in kar je dosti pomembnejše, kako smo jih sposobni uresničevati in zagotavljati, katere so sploh ovire, da delo kot morali dejavnik ne uspeva kljub kolikor toliko ustreznim pravnim normam ter institucionalizaciji dela sploh.

Moralno-etična načela imamo postavljena, toda hibe so v njihovi realizaciji, čeravno je pričakovati, da imajo različne ravni in organizacije dela različne poglede na njihovo izvajanje. Toda v povprečju je vse skupaj vendarle dokaj slabo in neučinkovito. In ker je tako, se lahko vprašamo, ali ne gre tudi v delu, ob njem in zaradi dela iskati razloge za alienacijo, za deprivacije različnih vrst, za splošno neuspešnost, nestrokovnost, počasnost, neprimernost itd. V čem naj potemtakem iščemo pri delu razloge za osebno in skupinsko dezorganizacijo, za depersonalizacijo tako na ravni posameznika kot na ravni institucij, v čem delo dehumanizira človeka, da mu ni (več) veliko zanj, čeravno mu ne povzroča toliko trpljenja kot nekoč itd.? To so morebiti še toliko bolj zanimiva vprašanja, ker nas je kolikor toliko dezorganizirano in anomično »samoupravljanje« odvrnilo od izrazite »avtoritativne klime« realnosocialističnega koncepta stalinističnega tipa po vojni, klime, ki gotovo ni mogla ustvarjati pravega zadovoljstva z delom in identificirati z njim večine ljudi.

Ali sedanje razmere morebiti ne napeljujejo na to, da je prilagojenost delu (kakršnemukoli) čedalje slabša in da se večina ljudi na želi vzorovati po tistih, ki so boljši, marveč se pretežno želi vključevati k slabšim, nedelavnim, nedejavnim, podpovprečnim, nesposobnim. Ker smo predolgo živeli v razmerah, v katerih smo socialni darvinizem izganjali in pokrivali vse, kar je bilo zanič, smo celotno družbo pripeljali v položaj, ko so korenitejše reforme tudi v discipliniranju za delo nezaželeno ali celo nerealne, hkrati pa smo tolerirali toliko »dvojljivih dejavnosti«, ko delo ni bilo edini in najpomembnejši vir blagostanja. In ta proces se je začel od zgoraj navzdol in od zadolževanja v tujini do vsesplošnega nevrčanja dolgov doma.

S tem je »delo« izgubilo pomen sredstva in načina »konformiranja«, kolikor na to gledamo vedenjsko, in ni upravičilo pričakovanj, ki so se usmerjala predvsem drugam, hkrati pa je veliko ljudi iskalo ilegitimne možnosti za zadovoljevanje najnujnejših potreb ter vire za izpolnjevanje dodatnih zahtev. Tako se je polagoma oblikovala nekakšna splošna morala, v kateri pravice in dolžnosti ne potekajo recipročno, marveč konfliktno. Zato spet več odtujenosti, manj morale, manj dela, slabša prilagojenost, izogibanje kontroli, toda več frustracij, več destrukcij in deviantnega vedenja.

b) Delo kot interesni sistem

Gotovo je večina ljudi na svetu danes prisiljena delati za svoj obstoj. To najbrž ni dilema, in če je tako, potem je računati z različnimi interesi posameznikov, ki se bolj formalno vključujejo v delo in z njim preživljajo velik del svojega življenja, ki je za marsikoga morebiti lahko, za drugega pa zopet ne. Ker je tako, potem je delo, če to hočemo ali ne, za vsakogar pomemben, toda različen interesni dejav-

nik. Interesni dejavnik ne le zato, ker predstavlja del preživljanja, torej denar, ampak marsikomu tudi položaj in z njim v zvezi zlasti družbeni status, moč, ugled, privilegije, blagostanje in nenazadnje tudi varnost. Pri tem je mišljena predvsem socialna varnost, kajti varnost lahko različno interpretiramo, in glede na delo ni malo takih delovnih mest, ki predstavljajo nevarnost v fizičnem smislu, zaradi katere je marsikatero življenje močno ogroženo. Nevarnost pa se tudi upošteva pri nagrajevanju kot sestavina, za katero velja določeno denarno nadomestilo.

Delo kot interesni dejavnik, možnost za različno motiviranost in priložnost posameznika, lahko realizira ustrezna pričakovanja, ki niso nepomembna za nosilca. Iz tega izhajajo različne potrebe po usposabljanju, pripravljanju, premagovanju posameznih stopenj, nenazadnje tudi z znanjem pridobljenim ob delu, s prakso, ali bolj in drugače teoretično z različnim šolanjem. Od tod tudi različne želje in od posameznikovega položaja odvisne možnosti zadovoljevanja individualnih koristi ali skupinskih interesov.

Večini ljudi je delo še vedno muka, v njem vztrajajo zaradi podrejanja disciplini, saj je *delo samo po sebi že sredstvo discipliniranja*, in neposlušnost (tudi prek drugih čisto tehnično-proizvodnih neuspešnosti) kliče kontrolizacijo, zaradi česar je *discipliniranje z delom*, v njem in ob njem dosti bolj *racionalno ekonomsko motivirano* kot s kakšnimi drugimi sredstvi, čeprav tudi le-teh ne zanemarjajo.

Zato posameznik pri delu navadno ni docela pasiviziran, četudi bi to hotel; organizacija dela ga usmerja, nadzoruje in prisiljuje⁸ in neredko tudi občutno prizadene, kadar se ne ravna po pravilih, ki so predvidena za posamezno dejavnost. Ker je človek, predvsem s svojimi potrebami, motiviran za upoštevanje čestokrat manj vidnih vplivov uravnavanja in oblikovanja, ni čudno, če se *delo* (zlasti v penitenciarnih institucijah in ne le na prostosti) šteje marsikdaj *kot socializacijski dejavnik*. Toda prav glede na to je upravičen pomislek, ali je delo, ki je tako ali drugače »prisilno«, sploh lahko interesni sistem in sredstvo socializacije, če pa ga posameznik ne sprejema, pač pa odklanja, zavrača, četudi ga morebiti opravlja, ker ga mora. Ker se to dogaja in se še bo, je delo z delovnim mestom »žarišče« nediscipline, neustvarjalnosti in nenazadnje deviantnosti in potemtakem lahko tudi *deviantno-interesni sistem*. Kajti na delovnem mestu, kjer ni veliko »pozornosti«, je hkrati dosti »kriminogenih priložnosti«, ki so docela prepuščene nosilcu, in je od njega odvisno, ali jih bo izkoristil ali ne, v smislu njegovega bodisi pozitivnega bodisi negativnega interesa.

Kakršnakoli, tako formalna kot neformalna *kontrolizacija dela*, mora potemtakem računati tudi s *pozitivno in negativno solidarnostjo* tistih, ki so pri delu skupaj in katerih opravila so neredko med seboj povezana in s tem v zvezi tudi različno nadzorljiva; zaradi tega je neformalno nadzorovanje dela, zlasti v kriminalni prevenciji, marsikdaj dosti bolj uspešno od kakršnekoli druge organizacijske ali tehnične kontrole. Človeški odnosi pri delu so torej tudi za nadzorstvo ključnega pomena, in zato ni tako malo politizacije, indoktrinacije, socializacije, kulturacije in drugih prizadevanj, naravnanih na ljudi na delovnem mestu – in to v konfliktnih kakor tudi v brezkonfliktnih ureditvah.⁹ S tem pa delo in njegova organizacija presegata delovni interesni sistem in postajata tudi sociološka, socialno-psihološka pa funkcionalna, komunikacijska in končno, kolikor gre za odklonskost, tudi *deviantna*, saj je posamezno delovno mesto lahko zelo kriminogeno.

⁸ Bojanić, s. 141.

⁹ Glej o tem zlasti Mlinar: Konflikti, vrednote in razvoj.

2. Odsev družbenih razmer na delo

Kolikor upoštevamo delo kot neformalno-nadzorstveni mehanizem, čeprav ima še dosti drugih vlog, mu moramo priznati izreden pomen v katerihkoli družbenih razmerah – in to ne glede na čas in prostor. Delo je navsezadnje privedlo do človeškega razvoja in napredka in družbeni razredi, sloji in posamezniki se oblikujejo z delom tako, da so *interakcije med delom in družbo* izredno tesne, toda različno sodelujoče. Že sama *delitev dela* ima izreden vsebinski pomen za družbeno sestavljenost in za vse kar je s tem v zvezi, zaradi česar so nekateri bogati in drugi revni, spodaj ali zgoraj, močni in nemočni, v središču družbene pozornosti ali čisto obrobni itd. Tudi delo ali vrste dela določajo, kdo je lahko »sam svoj gospod« in kdo suženj, oziroma odloča, *kdo bo bolj nadzorovan* in kdo malo ali celo nič, ali samo občasno in še to zelo blago.

Človeško razločevanje v znatnem obsegu izhaja iz narave dela, ki ga kdo opravlja na družbeni lestvici, in čeprav »socialna diferenciacija« ne izhaja izključno iz tega dejstva, pa je vendarle zelo pomembna, nenazadnje tudi za človeško vedenje, ki je hkrati različno odvisno od tega, komu ali k čemu kdo pripada, kakšne »kulture« se navzema in kakšen je njegov socialno-vedenjski obrazec. In čeprav je »vedenje« tako ali drugače determinirano s prenekaterimi vzročniki, moramo priznati, da številni med njimi izhajajo prav iz »dela« oziroma iz *življenjskih področjih, ki so kakorkoli povezana z njim*.

Da je »delo« v tesni povezanosti z družbenimi razmerami, potrjujejo zlasti ustrezne teorije, med drugim: teorija soglasja, radikalno-strukturalna teorija, teorija integrativnih razmerij (med družbenimi strukturami ali med družbenimi oblikami), pa teorije integralne pluralnosti itd. *Delo* je glede na smoter tako pomembno, da ga *vedno žele regulirati*, in to predvsem zaradi dveh glavnih skupin: prvo skupino nedvomno predstavljajo tisti, ki delo nudijo oziroma ponujajo (delodajalci), v drugi pa so oni, ki delo iščejo, ker od njega žive, pa se ne morejo identificirati s prvimi. Od tod *večni konflikti, boji in celo revolucije*, ki tako ali drugače ohranjajo razmerja med družbo in »delom«, ki ne more shajati brez urejenosti pravic in dolžnosti, tako na eni kot na drugi strani. S tem v zvezi so sčasoma nastale razne vrednote socialnega humanizma, ki se neredko opirajo na delo in ki tako ali drugače vplivajo na *razmerja med ljudmi*, ki so *poleg socialnih tudi logična, biološka, fizična* ipd. Z njimi pa so povezani: mobilnost (horizontalna in vertikalna), diferenciacija z diskriminacijo (tudi po spolu – glej npr. spolno tipiziranje poklicev in ustrezna neenakost), izobraževanje in usposabljanje za delo, tipološka klasifikacija dela in poklicna porazdelitev, razmerja med delodajalci in delojemalci, pa socialno ekonomsko razločevanje, medčloveška razmerja pri delu ter vzdušje (kontrolirano ali anarhično) – in še marsikaj, kar tako ali drugače vpliva tudi na vedenje ob delu, ki ga znanosti o deviantnosti nekoliko bolj načenjajo šele v zadnjem času, zlasti s pojavi kriminala belega ovratnika, deviantnosti institucij itd., tja do odklonskosti »modrih bluz«.

Glede na vse to gotovo nastaja vprašanje, *kaj se bolj reflektira*: delo v družbenih razmerah ali družbene razmere v delu? In kaj je za naš namen, ko se ukvarjamo s »kontrolizacijo«, pomembnejše? Kakorkoli je iskanje odgovorov morebiti dosti bolj akademsko kot praktično, je glede vedenjskosti vendarle treba *poudariti v delu sestavine družbenosti*, ki vnašajo poleg delovnih navad, običajev, tradicij, morale, družbenih konvencij itd., venomer nove sestavine v proizvodnjo, delovne razmere, delovne odnose, varnost pri delu, discipliniranje z delom itd., hkrati ko imamo poleg vsega tega še pisane norme z različnimi inkriminacijami in penalizaci-

jami (vključno z dogovori in sporazumi ter samoupravnimi predpisi). Z vsem tem instrumentarijem se želi zagotavljati pričakovani red in vzdrževati potrebno vzdušje. Socialno vzdušje (tudi pri delu) pa je »stanje psihosocialnih razmerij članov neke družbene skupine in njihovih razmerij do skupine v celoti«¹⁰. In čeprav je opredeljevanje vzdušja dokaj različno in zadeva tudi počutje¹¹, gre pri delu vendarle hkrati tudi za (ne)konformizem, (ne)poslušnost, (ne)prilagodljivost, (ne)uspešnost in podobne lastnosti, zaradi katerih je nekdo dober, drugi pa slab delavec in nastaja s tem v zvezi potreba po različnih stopnjah nadzorstvene sposobnosti,boljševanja, tja do izločitve, (odpust z dela) kot sankcije, s katero se odстранjuje bodisi moteči bodisi nepotrebni. Odnos do dela je potemtakem selektivni dejavnik, ki z dela sega nazaj v »družbenost«, ki ne prenese upiranja pravilom in pričakovanjem, tudi z delom in še posebej zanj. Nenazadnje urejamo delovno disciplino tudi s hierarhijo, ki je prav tako sredstvo kontrole¹². S tem v zvezi pa se tudi pojavlja potreba po stabilnosti v delovnih razmerjih, po morali podjetja, po motiviranju in nenazadnje tudi po ustvarjanju zadovoljstva ipd.

3. (Posameznikovo) samouravnavanje

Posameznik je na delovnem mestu različno samostojen, toda vedno je »izpostavljen« določenemu nadzorstvu, tehničnemu, samoupravnemu, organizacijskemu, notranjemu, zunanjemu in še kakemu drugemu. Ne glede na to, koliko vrst nadzorov človeka obdaja, se le redkokdaj ali pa nikoli ne dogaja, da ga v celoti »pokriva« katerokoli od teh nadzorov ali vsa hkrati, in mu vedno ostaja del (delovnega) časa, ko se nadzorstvu lahko izogiba, pa čeprav je še tako integriran v delovni proces in njegova dejavnost še tako kolektivizirana. Seveda je lahko marsikaj odvisno od posameznikove sposobnosti »izmikanja« nadzorstvu, kar je podobno katerikoli drugi situaciji »izven področja« dela ali delovnega mesta. Res pa je, da že različnost delovnih mest ter njihova narava določajo nadzorljivost in s tem v zvezi zmogljivost odkrivanja odklonskosti, ki jo vsako delovno mesto omogoča bolj kot kjerkoli drugje.

Ker nam gre za nesformalizirano nadzorovanje, je posameznik v marsičem, predvsem pa v svojem vedenju odvisen od samega sebe, ker je tudi »delavnost« v glavnem v njegovih rokah. Od tod ima to njegovo samouravnavanje dosti pomenov tudi za oblikovanje »samonadzorovanja«. Vanj nedvomno sodijo: izzivi delovnega okolja, interesi, neodvisnost, zamotanost delovnega procesa ali posameznih opravil, moč in pristojnosti, ki izhajajo iz dela, ugled, zadovoljstvo z delom, samostojnost, samoopredeljevanje za določeno vedenje, moralnost nasploh z moralnostjo v vedenju na prav določenem delu ali ob posameznih dogodkih, samodisciplina, samokontrola, samoaktualizacija, tolerantnost do sebe pa tudi drugih, samodojemanje, samovrednotenje, samoopredelitev, samoidentifikacija ali identifikacija s tistimi, ki so posamezniku za vzgled (bodisi v pozitivnem bodisi v negativnem smislu), sposobnost diagnosticiranja, samosprejemanje in še marsikaj, pogosto čisto individualizirano.

To morebitno vedenjsko in nadzorstveno samouravnavanje je v marsičem lahko približevanje sestavinam deontološkega kodeksa posameznih poklicev, ki naj

¹⁰ Zvonarevič v navedbi Bojanič, s. 68.

¹¹ Thelen, s. 227.

¹² Kavčič, s. 205.

delujejo na osebnost v pomenu upoštevanja poklicnih vrednot. Deontološki kodeks ima dva namena: varovati posameznika pred njim samim in varovati okolje pred njim ter ga napotovati, kako naj ravna »pri delu« bodisi z ljudmi bodisi s stvarmi. Zato ga (pisana) delovna pravila marsikdaj tudi opozarjajo na previdnost, impulzivnost, čustvenost, pretiran individualizem (vključno z nepoštenostjo), nedomiselnost, neustvarjalnost, na racionalno diagnozo situacije, na ustrezno reagiranje ipd. Ključno tudi za (nepisana) vedenjsko nadzorstvena in samouravnalna pravila je, da bi tudi posameznik na delovnem mestu in v zvezi z delom znal *ločevati dobro od zla*, da bi ponotranjal ustrezne vrednote in da bi bil primerno socialno in produktivno integriran v delovni proces. Kajti še tako institucionalizirana ali kolektivizirana kontrolizacija je sestavina dela, ki je za to da je, in mu nadzorovanje največkrat sploh ni bistveno, kajti namen dela je v njegovem ustvarjanju.

Zato je normalno, da so pri delu v ospredju »osebnostni« ali medčloveški odnosi, ki imajo v proizvodnem procesu marsikdaj dosti višji cilj od tistega, zaradi katerega posameznik pri določenem delu sploh je. Navsezadnje mora biti tudi marsikdo tako za delo kot za samouravnavanja predvsem motiviran. Motivacijo pa dosega skupaj z drugimi, s svojo odprtostjo, s tem da z drugimi sodeluje, da z njimi čuti in razmišlja¹³ itd., in da tudi skozi delo in ob sodelovanju v *skupini razvija vedenjska pravila*, jih varuje in seveda nenazadnje zagotavlja, včasih celo s kaznovanjem.

Samouravnavanje se v določenem obsegu izraža tudi v moči določanja ravnanj oziroma v inkriminacijah, v določanju reagiranja in v izvrševanju groženj. In to ne le institucionalizirano, marveč tudi v *vsakdanjih stikih z drugimi*, še posebej pri delu. V stikih z drugimi ali v »socialnem učenju« gre iskati sestavine nesformaliziranega nadzorovanja z delom, kar upoštevajo tudi nekatere kontrolne teorije, še zlasti tiste, ki se obenem ukvarjajo s tekmovanjem (glej. npr. the matching law of social learning¹⁴), pri tem pa seveda ne gre prezreti procesov alieniranja pri delu, ki se kažejo v nemočnosti, breznormnosti, nepomembnosti¹⁵ itd., kar zlasti v naših razmerah ustvarja proteste, nezadovoljstvo, konflikte, štrajke itd. Kakšno je potemtakem posameznikovo ali skupinsko samouravnavanje pri nas?

4. Discipliniranje

Če je kakšna dejavnost takšna, da jo je treba izvajati disciplinirano, vzorno, skladno z namenom, dosledno, pravočasno itd., potem je to gotovo delo in vse tisto, kar se od njega pričakuje. Zato je delo vedno tudi organizirano, načrtovano in kontrolirano. *Nadzorovanje dela se zato kaže kot njegova pglavilna sestavina*, tako da nadzorstva pogosto ni mogoče razločevati od dela samega. Seveda pa je pri delu nasploh kot pri katerihkoli drugih dejavnostih dosti takih priložnosti, pri katerih je nadzorovanje popustljivo, ohlapno, ali ga sploh ni. Od tod tudi različne možnosti dekontrolizacije ali procesov protikontrolne ipd., ki kot naslednja faza, ali v sprevrženi obliki, povzročajo zaostrovanje discipline kot nekega stanja, v katerem se želi popravljati tisto, kar je bilo prej zamujeno zaradi morebitne popustljivosti.

¹³ Cooper/Mangham, s. 86.

¹⁴ Austin/Roy, s. 116.

¹⁵ Kohn, s. 127.

S tem v zvezi pa so tudi »za delo« uporabna spoznanja o t. i. instrumentalnem prilagajanju, ki so jih za Mertonom dopolnjevali na ta način, da so njegovemu modelu dodajali še različne druge sestavine, zlasti pa so »inovacije« razdelili na legitimne in ilegitimne ter dodali zlasti še mehanizacijo (oziroma avtomatizem). Na ta način so v to instrumentalno prilagajanje vključeni legitimna in nelegitimna inovativnost, ritualizem, mehanizacija, umik in upor. Kolikor gre tudi pri delu za institucionalne vzorce oziroma vedenjske modele, je seveda vredno o njih razmišljati, kajti *delo* (kakršnokoli) *nudi vedno neizmerne priložnosti za različnost v vedenjskih oblikah, tako pozitivnih kot negativnih.*

Nas v tem kontekstu zanima predvsem neprilagajanje oziroma tisti modeli, ki kažejo predvsem na nelegitimne inovacije in upor, ali kratkomalo na deviacije oziroma na pojave neodgovornosti, nemoralnosti, nepoštenosti itd. Le-ti prav tako privlačujejo delovno nadzorstveno pozornost za ugotavljanje kršitev, preverjanje in predvsem sankcioniranje. Kajti delovna nedisciplina in kršitve delovnih obveznosti dosti bolj kot katerikoli drugi pojavi povzročajo potrebe po reagiranju zaradi izboljševanja delovnih razmer in prizadevanj. Nedisciplina pri delu največkrat ustvarja tudi najbolj občutno škodo, ne le materialno, marveč tudi moralno (kolikor ne politične), in če se dobro delo vzdržuje predvsem s pozitivnimi sankcijami, potem se slabo ali neodgovorno toliko bolj kaznuje z negativnimi, ki jih izrekajo višji na hierarhični lestvici¹⁶

Na delovnem mestu ali pri delu se nenehno pojavljajo najrazličnejše vedenjske oblike, s katerimi se morajo ukvarjati tudi *formalni mehanizmi*, ki skrbe za discipliniranje, kakor tudi delovno okolje neposredno, in to docela z neformalnimi sredstvi prilagajanja. *Pri neformalnih sredstvih* pridejo v poštev zlasti delovne navade, tradicije, rituali, delovna morala in etika in prenekatera podobna »vedenjska pravila«. Lahko bi rekli, da se teh nepisanih pravil posameznik bodisi navzema pri delu in mu pomenijo *funkcionalni model* obnašanja, ki predstavlja prilagajanje razmeram dela in delovnega mesta, bodisi da jih prinaša s seboj od tam, kjer živi, kot nekakšen *vnosni vzorec*, ki se vključuje ali pa je v konfliktu s tistimi pravili, ki bi morala prevladovati pri delu.

Glede na to je »delo« *sredstvo socializacije* (ali celo pričakovane resocializacije), ali pa je v drugi skrajnosti »leglo« konfliktnosti, in sicer tako daleč, da mu, zlasti v zvezi z delovnim mestom, pripisujejo kot »lokaciji« eno izmed najbolj kriminogenih možnosti oziroma priložnosti.

Prav zato je zlasti v zvezi z delom in za naš namen treba poudariti *odgovornost*, ki se nenehno izraža do kakršnihkoli avtoritet: formalnih iz organizacije dela, ali neformalnih v delovnem okolju (in kot pri nas radi govorimo – tudi do družbe oziroma njenih nadzorstvenih, kolikor ne celo političnih mehanizmov). *Delo* je potemtakem načeloma *pod drobnogledom prenekaterih disciplinskih mehanizmov* in nadzorovano iz različnih zornih kotov – vsaj domnevno. Praksa potrjuje nasprotnega.

Seveda pa si človeštvo prizadeva, da bi delo potekalo predvsem ob ustrezni etiki in morali dela, s čim manj zunanje oziroma izven posameznika organizirane kontrole in prisile, predvsem v primernem sodelovanju in vzdušju ter čestokrat po neformalnih ali vsaj »samoupravnih« (disciplinskih) poteh. Prav s tem v zvezi ločujemo naslednje možnosti discipliniranja na delovnem mestu: avtoritativno-kaznovno, reprezentativno-korektivno, sodelovalno, zlasti veliko pa se poudarja *samodisciplina*. Le-ta naj bi gotovo izhajala iz *samokontrole* in drugih lastnosti, ki

¹⁶ Glej tudi Kavčič, s. 132.

jih je mogoče pričakovati od posameznika in jih omenjamo v zvezi s samouravnavanjem sploh.

Toda *posameznik je v zvezi z delom preveč anarhoiden* in na svojem delovnem mestu dokaj iznajdljiv, da bi ga distribucije sankcij kot možne grožnje uspešneje uravnavale k pričakovani poslušnosti, podredljivosti oziroma discipliniranju sploh. Zato smo tudi pri nas tam, kjer smo, in ne dovolj produktivni, čedalje bolj zaostajamo za drugimi, kar verjetno izhaja tudi iz naše »nediscipline«. Toda zakaj? Zaradi pomanjkljivega samouravnavanja, zaradi napačno dojetega samoupravljanja?

5. Skupinskonadzorstveno uravnavanje

Zelo malo je takih del, dejavnosti ali celo opravil, pri katerih bi bil posameznik čisto *sam in neodvisen od drugih*. Večinoma vsakdo tako ali drugače deluje v skupini, ki je pri delu pretežno stalna in formalna, čeravno gre pri tem računati tudi na občasne in neformalne. Toda v kakršnikoli skupini se že zadržuje, mora upoštevati določen skupinski duh ali vzdušje (tudi subkulturo), pristajati na bolj ali manj razvito skupinsko solidarnost, upoštevati skupinska pravila in porazdelitev moči ter neredko piramidalno strukturo ali hierarhično urejenost (zlasti delovne organizacije), skupinske cilje, medosebne komunikacije, podskupine in njihovo (ne)homogenost oziroma (ne)organizacijsko kulturo, stopnjo integracije, skupinsko dinamiko, občutke, pa razne koalicije, alianse in klike, vodje (tudi naravne), sovodje itd.

Za socializacijo posameznika in za njegovo integracijo so posebno pomembne *komunikacije*, ki so *odvisne od njegovega statusa* pri delu, in potekajo navzdol, navzgor in predvsem vodoravno. Pri neformalnih komunikacijah je gotovo največ takih, ki so horizontalne in ki so verjetno tudi najpomembnejše za kontrolizacijo iz okolja in za socializacijo sploh. Posameznik v skupini pri delu si največkrat ne more sam izbirati komunikacijske mreže, (podobno kot to uspeva izven dela), ker mu je ta največkrat vsiljena in morda od njega še najmanj odvisna, toda njegov položaj določa izbor, količino in kakovost informacij bodisi delovne bodisi čisto zasebne narave. Od tod seveda strukturalni oziroma *sistemski vidik komuniciranja* nasproti privatnemu oziroma *izvensistemskemu*. Toda v enem ali drugem je mogoče najti nadzorstvene sestavine, možne pritiske, usmerjanje, vplivanje itd., tja do izražanja oblasti z besedo, rituali, miti in raznimi organizacijskimi oziroma skupinskimi simbolizmi.

V percepciji posameznika, ko je vključen v skupinsko delovanje in discipliniranje (lahko tudi socializacijo), tudi ne manjka sivih eminenc, žrtvenih ovc, vsiljenih nadzorovalcev, pa neformalnih vodij poleg legitimnih, ki tako ali drugače opozarjajo na vzdušje, oblast, moč, prestiž, ugled, skupinsko lojalnost ali egoizem, tja do *dominantnih koalicij*, ki jih velja upoštevati in si pridobivati njihovo naklonjenost, kajti le-te neredko ustvarjajo tudi skupinske norme, vplivajo na posamezne poglede, kolikor jih celo ne oblikujejo, dajejo ton kolektivnemu vzdušju in celo delujejo na institucionalna stališča, ki navsezadnje lahko privedejo tudi do pisanih norm organizacije. Zato lahko prihaja celo do *kolektivne osebnosti*, uvajanja določene *homogenizacije* z različno naravnostjo, tja do *participativne demokracije* in *egalitarizma* – ali njenega nasprotja, ki poraja konflikte. Konflikti pa zopet lahko vzbujajo kontrolno pozornost, previdnost, sumničavost, izpostavljenost, povečano skupinsko dinamiko, nastajanje novih dominantnih koalicij, spremembe in

pregrupiranje, novo kohezivnost na eni ali nekoherentnost kolektivne volje na drugi strani, tja do sovraštva med ljudmi in neznosnih razmer, toda največkrat še najmanj zaradi dela, marveč zaradi »privatizacije« mnogih vprašanj, ki nastajajo z delom, ob njem in zanj.

Zato je »delo« v delovni skupini izreden skupinsko-nadzorstveni dejavnik in zelo razvit mehanizem bolj ali manj prisilne ali prostovoljne kontrolizacije, kar je odvisno zavisi predvsem od razmer pri delu, kulture dela in stanja ljudi, ki se združujejo, in še posebej od njihove občutljivosti za vprašanja, ki zadevajo razmerja »drugega proti drugemu«. Zato ne razločujejo zaman namensko naravnane skupine na eni in proceduralno usmerjene na drugi strani, zlasti kadar gre za dojemanje dela z zornega kota discipliniranja udeležencev.

Seveda je pri tem pogosto v ospredju moč, pridobljena na razne načine, bodisi institucionalno in formalno bodisi drugače, neformalno, z ugledom, znanjem ipd. *Kdorkoli formalno ali neformalno izvaja oblast ali moč*, lahko tudi pri delu *opravlja različne nadzorstvene vloge*. Nadzorovanje četudi pri delu in neformalno, vedno izhaja iz moči, ni namreč nadzorstva brez moči, kajti nadzorovanje je moč. Nadzorovanje je lastno moči že od nekdanj in pri nadzorovanju za »delo« velja to še posebej in toliko bolj.

Zato ni čudno, da tudi pri delu človek težko prenaša moč, hkrati ko se po drugi plati vedno bori zanj, kajti ve, da več moči ko bo imel, manj bo nadzorovan in manj ko bo nadzorovan, večja bo njegova svoboda, ki mu jo delo že tako omejuje.

Sklep

Kakorkoli je *delo* z vsemi svojimi razsežnostmi, ki jih obravnavajo različne znanosti, v korist človeštva, je po drugi strani tudi *razlog za segregacijo, diferenciacijo in diskriminacijo* ljudi in je nenazadnje relativno učinkovit formalni in neformalni nadzorstveni mehanizem. To pisanje gleda nanj z nadzorstvenih izhodišč in še to predvsem neformalnih. *Nadzorstvo* je seveda v kontekstu tega razmišljanja tudi največkrat tisto sredstvo, ki *v zvezi z delom* in izven njega *ločuje ljudi* na uspešne in neuspešne, dobre in slabe, učinkovite in neučinkovite in še kakšne drugačne.

Ta sestavek se ukvarja z delom kot možnim nadzorstvenim sredstvom v pomenu nekakšne *neformalne pravičnosti*, ki danes po svetu, zlasti pa na Zahodu, privlačuje pozornost. To predvsem v tistih sestavinah, ko t.i. »neformalizem« prevzema od legitimnih institucij prenekatero dejavnosti in jih opravlja na nesformaliziran način tam, kjer je treba, in to tako, da ljudje sami med seboj urejajo marsikatera vprašanja, ki so zanje pomembna. Delo, kakšnokoli že, pa je vedno takšno, da ga le v določenem delu, bolj načelno, okvirno in ponavadi še od zgoraj, ureja formalni mehanizem politike, oblasti, države ali podjetja z normami, medtem ko je *velik del »dela«* in *vedenja ob njem* (ali na delovnem mestu) v glavnem *nesformaliziran* in prepuščen tistim in tam, kjer so, da bi nekaj naredili, ustvarili ali opravili. Ta porazdeljenost »delovnega« nadzorovanja pa je gotovo različna in odvisna, kot ugotavljamo, tudi od moči in prenekaterih drugih lastnosti tistega, ki nekje nekaj dela. Zato je *delo kot »delovanje« funkcionalno povezano z nadzorovanjem*, pri čemer je oboje pod vplivi tehnologije, psihosocialnih, spolnih, gospodarskih in drugih okoliščin, zaradi katerih se tudi kontrolizacija ob delu lahko spreminja, podobno kot je delovna uspešnost pri delu lahko različna.

Učinkovitost dela, njegovo ustvarjalnost in produktivnost lahko primerjamo

tudi z nadzorovanjem pri delu in obravnavanjem vedenja na delovnem mestu. Pri obeh straneh moramo računati s primerno motiviranostjo. Oboje je med seboj povezano in drug drugemu lahko pomenita bodisi vzrok bodisi posledico, predvsem odvisno od tega, s katerega izhodišča gledamo na prvo ali drugo. *Pomembno je, da delovne enote niso v navzkrižju z nadzorstvenimi.* In bolj ko so nadzorstvene vrednote skladne z delovnimi zahtevami, manj je konfliktnosti in drugih nevšečnosti, ki jih delo ustvarja dosti bolj, kot katerokoli drugo področje.

Nadzorovanje ob delu ima hkrati z različnostjo dela veliko večjo avtonomnost, čeprav je neredko odvisno tudi od norm, ki so določene zanj in prihajajo »od zunaj«. Vendar ne glede na to, avtonomnost zlasti poudarjata selektivnost in diskrecionarnost nadzorstvenih dejavnosti, kajti velika količina dela največkrat ni javna. Javnost je relativno omejena in četudi je posamezno delovno mesto »prozorno«, je »nadzorljivost« lahko različna tudi zaradi različne vidnosti deviacij na njem in prav tako tudi zaradi neučinkovitosti (dejanske ali navidezne) posameznih vrst nadzorovalcev.

Nadzorovanje ob delu je pogosto odvisno od *povezanosti opravil* posameznika z *dejavnostmi drugih*. Zato je »delo« v skupini tudi mimo formalnih norm in organizacijskega, tehničnega in drugega nadzorstva bolj podrejeno *skupinskemu nadzorovanju*, še zlasti kadar se meri in plačuje skupinska učinkovitost. Zato je tudi tovrstna kontrolizacija cenejša, manj odtujena, neposredna in tako ali drugače prepletena še s prenekaterimi drugimi lastnostmi, čeprav ni mogoče reči, da je prav zato uspešnejša, bolj sprejemljiva in manj represivna. Kajti *nihče ni rad neprestano na očeh drugih* in vsakdo želi varovati vsaj del svoje zasebnosti, četudi na delovnem mestu, in v zvezi z delom še posebej. Prav s tem v zvezi bi se lahko vprašali, zakaj je tudi samoupravno nadzorstvo pri nas tako slabo uresničljivo in zakaj je sploh toliko izgubilo na svojem pomenu.

Od tod vprašanja, zakaj upiranje nadzorovanju, povezanemu z delom, od kod ta upor in nesprejemljivost? Kateri ekonomski, politični, ideološki in drugi razlogi povzročajo, da je kontrolizacija z delom, zanj in ob njem pri nas tako dvomljiva? Zakaj toliko psihološke anomalije in neustreznih tehnik nadzorovanja, ki so povzročile več neskladnosti z delom kot integracije z njim? Najbrž bomo morali ta vprašanja v bližnji prihodnosti še pojasnjevati tudi v zvezi s kakšno ideološko ekskluzivnostjo, s totalitarnostjo prakse, z gospodarsko neuspešnostjo, delovno odtujenostjo, upadanjem morale in še z marsičem.

Rokopis končan 16. maja 1989.

LITERATURA

1. Agassi, J.: Institutional Individualism. *The British Journal of Sociology*, London 26(1975)2, s. 144–155.
2. Austin, R.: Social Learning and Social Control. *Criminology*, London 15(1977)1, s. 111–116.
3. Begelman, D. A.: Ethical Issues in Behavioral Control. *Mental Health Digest*, Rockville 5(1973)10, s. 44–47.
4. Blackman, D. E.: Ethical Standard for Behaviour Modification. *The British Journal of Criminology*, London 19(1979)4, s. 420–448.
5. Bojanović, R.: *Psihologija medljudskih odnosa*, Beograd, Nolit 1979, 208 s.
6. Bojanović, R.: Psihološka klima organizacija. *Psihologija*, Beograd 20(1987)3–4, s. 68–78.
7. Bolle, P. H.: Deontologija i statut policije. *Izbor*, Zagreb 20(1980)3, s. 176–184.
8. Bourricaud, F.: Psihologija grupa. V: *Sociologija*. 2. sv. Red. G. Gurvitch, Zagreb, Naprijed 1966, s. 374–384.
9. Butigan, V.: Dialektični temelji kulture dela. *Anthropos*, Ljubljana (1973)1–4, s. 79–83.
10. Chambliss, W., Rytner, T.: Social Inequality. V: *Sociology: The Discipline and Its Direction*. New York etc., McGraw-Hill 1975, s. 350–386.

11. Danziger, K.: *Interpersonal Communication*. New York etc., 1976, s. 161-173.
12. Drašković, R.: Moralno-etička načela rada i ponašanja i odgovornost radnika u organima uprave. *Naša zakonitost*, Zagreb 35(1981)11-12, s. 73-94.
13. Đurić, T.: Zadovoljstvo poslom-zanimanjem. *Psihologija*, Beograd 17(1984)1-2, s. 76-80.
14. Edwards, P. K.: *Conflict at Work*, Oxford, Basil Blackwell 1986, 357 s.
15. Fabjančič, M.: Kaznivo dejanje in kršitev delovnih obveznosti. *Pravnik*, Ljubljana 42(1987)8-10, s. 427-437.
16. Friedmann, G., Reynaud, J. D., Treanton, J. R.: Problemi industrijske sociologije. V: *Sociologija*. 1. sv. Red. G. Gurvitch. Zagreb, Naprijed 1966, s. 463-537.
17. Gelevski, S.: Kratki prilog problemu etike upravnih radnika. *Naša zakonitost*, Zagreb 35(1981)11-12, s. 95-98.
18. Gotlieb, A. E.: Some Social Legal Implications of New Technology: the Impact of Communications and Computers. *The Canadian Bar Review*, Ottawa 51(1973)2, s. 246-255.
19. *Handbook of Sociology*. Ed. N. Smelser. Newbury Park etc., Sage, 1988, s. 204-215.
20. Henry, S.: Private Justice and the Policing of Labor. V: *Private Policing*. Newbury Park etc., Sage 1987, s. 45-71.
21. *Hierarhija*: Mednarodna raziskava. Ljubljana, Delavska enotnost 1975, s. 161-280.
22. Hogan, R.: Moral Conduct and Moral Character: A Psychological Perspective. *Mental Health Digest*, Washington 5(1973)6, s. 16-24.
23. Hopper, E., Weyman, A.: Modes of Conformity and Forms of Instrumental Adjustment to Feelings of Relative Deprivation. *The British Journal of Sociology*, London 26(1975)1, s. 66-77.
24. Jerovšek, J.: Komuniciranje v delovni organizaciji. *Teorija in praksa*, Ljubljana 8(1971)11, s. 1577-1594.
25. Kavčič, B.: *Sociologija dela*. Ljubljana, Delavska enotnost 1987, s. 125-323.
26. Kohn, M.: Occupational Structure and Alienation. *American Journal of Sociology*, Chicago 82(1976)1, s. 111-130.
27. Lindenfeld, F.: Work, Automation, and Alienation. V: *Radical Perspectives on Social Problems*. New York, MacMillan 1968, s. 207-218.
28. Lukić, R.: *Sociologija morala*. Beograd, Srpska akademija nauka 1974, 683 s.
29. Lukić, R.: Sociološki vidovi odgovornosti u radnim organizacijama. *Arhiv za pravne i društvene nauke*, Beograd 62(1976)1-2, s. 177-185.
30. MacAdam, D. et al.: Social Movements. V: *Handbook of Sociology*. / Ed. N. Smelser. Newbury Park etc., Sage 1988, s. 695-737.
31. Makra, A.: Deontologija i etika u radu organa unutrašnjih poslova. *Priručnik*, Zagreb 31(1983)3, s. 227-238.
32. Marcuse, H.: New Forms of Control. V: *Radical Perspectives on Social Problems*. New York, MacMillan 1986, s. 293-300.
33. Milgram, S.: Obedience and Disobedience to Authority. V: *Radical Perspectives on Social Problems*. New York, MacMillan 1986, s. 167-183.
34. Miller, J.: Jobs and Work. V: *Handbook of Sociology*. / Ed. N. Smelser. Newbury Park etc., Sage 1988, s. 327-359.
35. Mills, W.: Mass Society. V: *Radical Perspectives on Social Problems*. New York, MacMillan 1968, s. 283-292.
36. Mlinar, Z.: Konflikti, vrednote in razvoj. *Anthropos*, Ljubljana (1972)1-2, s. 141-159.
37. Morgan, G.: *Images of Organization*. Beverly Hills, Sage 1986, 421 s.
38. Mouzelis, N.: Social and System Integration: Some Reflections on a Fundamental Distinction. *The British Journal of Sociology*, London 25(1974)4, s. 395-409.
39. Müller, E.: Führen und kooperieren als sozialistischer Auftrag. *Recht der Jugend*, Neuwied 23(1975)4-5, s. 128-132.
40. Offe, C.: *Družbena moč in politična oblast*. Ljubljana, Delavska enotnost 1985, 359 s.
41. *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*. Zagreb, Informator 1977, s. 127, 237, 280, 520, 530.
42. Rus, V.: *Naše vrednote*, Maribor, Obzorja 1971, 72 s.
43. Rus, V.: Odgovornost v samoupravni družbi. V: *Sociološki preseki slovenske družbe*. Novo mesto, Dolenjski list 1982, s. 111-162.
44. Scull, A.: Deviance and Social Control. V: *Handbook of Sociology*. / Ed. N. Smelser. Newbury Park etc., Sage 1988, s. 667-693.
45. Seashore, S., Taber, T.: Job Satisfaction Indicators and Their Correlates. *American Behavioral Scientist*, London 18(1975)3, s. 333-368.
46. Sennett, R.: Destruktivni Gemeinschaft. *Ideje*, Beograd 8(1977)5, s. 131-151.
47. *Sociološki leksikon*. Beograd, Savremena administracija 1982, s. 69, 121, 224-226, 464-468, 518-520.
48. Stehr, N.: Consensus and Dissensus in Occupational Prestige. *The British Journal of Sociology*. London 25(1974)4, s. 410-427.
49. Stoetzel, J.: Psihologija interpersonalnih odnosa. V: *Sociologija*. 2. sv. Red. G. Gurvitch. Zagreb, Naprijed 1966, s. 359-373.
50. Sweezey, P.: Marxian Socialism. V: *Radical Perspectives on Social Problems*. New York, MacMillan 1968, s. 325-331.
51. *T-Groups: A Survey of Research*. / Ed. C. L. Cooper, I. L. Mangham. London etc., Wiley-Interscience 1971, 283 s.

52. Thelen, H.: *Dynamics of Groups at Work*. Chicago, London 1954, 374 s.
53. Turk, A.: Popular Justice and the Politics of Informalism. V: *Private Policing*. Newbury Park etc., Sage 1987, s. 131-146.
54. Vodovnik, Z.: Sistem disciplinske odgovornosti delavcev v združenem delu. *Teorija in praksa*, Ljubljana 24(1987)7, s. 869-875.
55. Work in the Life of Man. V: *An Introduction to Social Science*. / Ed. D. Calhoun et al. Chicaho etc., Lippincott 1961, s. 120 s.
56. Zuckerman, H.: The Sociology of Science. V: *Handbook of Sociology*. / Ed. N. Smelser. Newbury Park etc., Sage 1988, s. 511-574.
57. Županov, J.: *Samoupravljanje i društvena moč*. Zagreb, Naše teme 1969, 332 s.

Seznam literature pripravila M. Milenković

Uvodna zabeležka

V okviru načrtovanih študijskih projektov revije Teorija in praksa je uredništvo povabilo k razgovoru za okroglo mizo več uveljavljenih strokovnjakov, poznavalcev in raziskovalcev področja, ki smo ga v vabilu označili: *Nacija kot identiteta v protislovjih sodobnega sveta*. Teze oz. izhodišča za razpravo sta pripravila dr. Stane Južnič in dr. Peter Klinar, profesorja FSPN – objavljamo jih v uvodnem delu. Sledijo razprave gostov okrogle mize: dr. Dimitrija Rupla, prof. na FSPN, dr. Rudija Rizmana, prof. Filozofske fakultete, dr. Tine-ta Hribarja, dr. Zdravka Mlinarja, dr. Janka Prunka, dr. Borisa Grabnarja, dr. Andreja Kirna – profesorjev FSPN, dr. Albina Iglčarja, prof. Pravne fakultete in Janeza Staniča, publicista in urednika Cankarjeve založbe; slednji se razprave ni mogel udeležiti, zato nam je svoj prispevek poslal v pisni obliki. Kot bodo bralci lahko sami ugotovili, sta bili uvodni besedili pripravljena na teoretični ravni, s čemer se nakazuje hotenje organizatorja, da bi se pogovor kolikor mogoče izognil dnevno-političnim primesem in politizaciji te teme – ter ostal na ravni spoznanj sociološke, politološke, komunikološke, antropološke, zgodovinske, pravnopolitične in filozofske znanosti o naciji danes in jutri.

STANE JUŽNIČ

Nacija kot identiteta v protislovjih sodobnega sveta

»Patriotism is the last refuge of a scoundrel«

(Samuel Johnson)

Nacionalna identiteta sodi med bazične skupinske identitete sodobnega sveta. Praviloma s tem mislimo na tisto identiteto, ki izvira iz pripadnosti neki *etnični* skupini.

Vendar se zadeve zapletajo, ker se nekdam enostranske in enoznačne identitete *odpirajo* v mnogostranskost primordialnih afinitet in pripadnosti, kar je določena korelacija družbene razvitosti in razčlenjenosti.

I.: Da bi to odpiranje lahko bližje označili ali morda celo določili, si bomo pomagali z vračanjem na definicijo samega *pojma identitete*.

Izveden je iz izrazja srednjeveške sholastične latinščine tako, da je razvit pomen zaimka idem, ki je pomenil isti (v smislu istovetnosti subjekta). Gre torej za izpostavljanje enakosti in sličnosti, kar je, naj to omenimo, da bi zadevo lažje razumeli, imelo izjemno težo, postavimo, v kristoloških razpravah (o »naravi« narave Jezusa Kristusa) okoli slavne iote: Homo-ousios vs. homo iousios (homós =isti, enak, podoben vs. homoíos, istovrsten, enakovreden); šlo je namreč za dogmatično prvine krščanstva v določanju nauka o Kristusovi osebi in njegovem božjem sinovstvu, ki je porodila prve pomembne razkorake in temeljna nestrinjanja.

Ta digresija se nam zdi zgovorna, da bi razumeli nastanek novega latinskega pridevnika identicus iz pojma idem v pomenu (vsaj približnem) istoveten ali morda: »eden in isti« v smeri kontrasta s konotacijo »različen«. Z dodatkom izpeljav iz glagola facio, 3, feci, factum, kar pomeni »narediti«, »napraviti«, je nastal pojem identificirati v pomenu »napraviti nekaj za istovetno«. Ne pomeni pa le »istovetiti«, marveč tudi »imeti sebe za istega«, torej »identičnega« v odnosu nase in na koga drugega; človek se namreč »identificira«, kar bomo ugotavljali, ne le v odnosu do sebe, marveč tudi do drugih.

»Identifikacija« je »občutek istovetnosti« in tudi postopek, s katerim ali v katerem se nekoga »naredi za istovetnega« ali celo preveri njegovo istovetnost. To vsekakor dela policija, ko pregleduje »osebno izkaznico« ali dokument identitete in to delajo obmejni organi, ko kukajo v potni list. In še marsikdo drugi to počne... Lahko dodamo še besedo (grško) autós in dobimo pojem avtoidentifikacije; na ta način poudarimo vlogo »samega sebe«, posameznika, ki se identificira s samim seboj in tako opredeli in loči od drugih na poudarjen način.

II. Tako pojmovana identiteta ima različne vidike.

Razporediti bi jih bilo mogoče na

- individualno-psihološke (kako posameznik sebe identificira v omenjenem smislu avtoidentifikacije),
- antropološke v smislu čisto človeške opredelitve (kako skozi svetovni nazor zaznava svojo pripadnost vrsti Homo sapiens sapiens),
- socialne (kako dojema svojo družbeno identiteto) in morda še
- pravne (denimo glede svojih pravic in zagotovljene, z normami podprte zasidranosti v določenem političnem redu; pa še
- kake drugačne identitete bi v taksativnem smislu lahko našli in se bomo z nekaterimi ukvarjali.

1. Prva identiteta je »istost s samim seboj«. V prvi vrsti je depozitarij take identitete lastno telo, v katerem prepoznavamo sami sebe. Elementi tega prepoznavanja so številni: od spolne identitete (ki ni vselej konkluzivna), prek zavesti o telesni moči, zdravju ali žal včasih invalidnosti, do razvidnih morfoloških posebnosti, ki so lahko individualne znotraj bolj ali manj homogene skupnosti, ali pa »kolektivne«, ko gre za rasne razlike. Poleg identificirane »istosti« gre za pomembna identificiranja različnosti, ki so lahko zasnova kar velikih družbenih prepadov. Različnosti so lahko dejanske, povsem razvidne, ki pa se jim dajejo dalekosežna tolmačenja, lahko pa so tudi namišljene in izmišljene, kot je bila na primer judovska rasa v nacionalsocialistični ideologiji.

2. Druga identiteta je v osnovi povezana z opredeljevanjem človeka kot bivajočega v različnosti narave in raznoterosti živega sveta. Ta identifikacija vselej močno presega določanje človekove biološke izjemnosti, prehaja v sfere, ki jih širi imaginativno človekova sposobnost samozavedanja. Svojo človeškost namreč lahko dojemamo in sprejemamo v relaciji do božanskega in iščemo njeno določitev

v luči božje volje, lahko pa naravo človekove narave opredeljujemo tudi drugače (na primer v luči evolucijskega nauka) ali ji pripišemo take ali drugačne posebnosti na temelju, naj tako rečemo, filozofske presoje.

Razlike v določanju narave človekove narave so kaj lahko izhodišče razlikovanja med ljudmi. Skoraj nepremostljiva so lahko stališča, ki o človeku mislijo drugače na temelju verskih ali ideoloških domnev. Hudi identifikacijski prepadi namreč nastanejo, ko se ljudje ne strinjajo o tem, kaj človek pravzaprav je, kak je njegov življenjski smoter in v čem je namembnost človeškega fenomena.

In prva in druga omenjena identiteta ostajata temeljni v sodobnem svetu, še posebej v smeri delitve človeštva na psevdno vrste, torej na kategorije ljudi in človeških skupnosti, ki ne vidijo svoje identičnosti v bazičnih človeških zadevah z drugimi skozi svetovni nazor, etničnost in z drugimi zagradami ločenimi skupnostmi.

3. Za nas je v razpravi še posebej pomembna tretja identiteta, ki ji bomo rekli *skupinska*, to pa je družbeno in kulturno podedovana identifikacija, ki jo posameznik, naj tako rečemo, deli z drugimi člani skupnosti. Udeleženosť v tej identiteti je določena z rojstvom, slučajnostjo družine, z danimi okoliščinami časa in prostora, v katerem smo »prišli na svet«.

Človek kot izrazito družbeno bitje, s poudarjeno potrebo po sociabilnosti, svojo participacijo, naj se nekolikanj našalimo, plača z *lojalnostjo*, le-ta pa ni le zavezanost, ki izvira iz potrebe po varnosti, marveč je rezultanta zapletenih socializacijskih procesov. Skupinska identiteta je potemtakem spoj in dinamična interakcija med subjektivnim občutkom identitete, privrženostjo skupini in prav gotovo tudi pripravljenostjo skupine, da individualno identiteto pripozna in ji pripiše tak ali drugačen status. Nema lokrat je med ingredientii skupinske identitete, še zlasti ko je ne zacementira svetovni nazor, vera ali ideologija, mnogo pritihotapljene neskladnosti in ni isključena tudi nezdržljivost med identifikacijskimi dejavniki in pritiski.

III. – »Razdeljena istosť«, kot bomo tentativno imenovali skladnosti in neskladnosti v skupinski identiteti, ima mnoge »sestavne dele«.

Naj navedemo le najpomembnejše:

1. – ime (zasebno), družinsko ime, ime skupine, etnije, naroda;
2. – vsebuje zgodovino in domneve (resnične ali mitološke) o poreklu skupine;
3. – v naši sodobnosti ni to le primordijalna etnična, marveč nacionalna določitev, ki se obda z jezikom, religijo in mnogimi sistemi: političnim, sistemom vrednot, zgodovinskim spominom, ideološkimi obkladami in tako brez konca.

Tako vsak človek z rojstvom v določeno skupnost »ponese« izjemno breme celotne *preteklosti* svoje skupine. To breme obvezuje in zavezanost se zaznamuje na različne načine: s tetoviranjem, obrezovanjem, krstom in podobnimi rituali, pristopom ali z različnimi oblikami iniciacije, ki jih poznajo predliterarne družbe; pa še zapiše se v krstne knjige ali knjige rojenih in druge evidence, ki jih pozna moderna družba. Posameznik pa ne le prihaja v »objektivizirano« preteklost svoje skupine, za katero nima nobenega elementa zaslužnosti ali sodejavnosti. Deli skupinsko »sedanjost«, postavimo,

- siromaštvo ali bogastvo družine,
- razvitost ali nerazvitost države,
- take ali drugačne spore znotraj skupnosti in te skupnosti z drugimi.

Zavezanost celovitosti predanja pa se vtira v posameznika skozi simbole, mite, legende, folkloro, umetnost, literaturo (tudi oralno pesništvo), religijo in seveda že omenjene rituale in ceremonijo ali teater (gledališče) oblasti in njenih naporov,

da bi jim priznali legitimnost, neprizivnost in spet tako brez konca. Tako nastanejo *idoli*, ki se bistveno ne razlikujejo med tistimi, ki jim imamo za primitivne, ker bojda sodijo k predliterarnim, arhaičnim in doindustrijskim družbam, in tistimi, ki jih imamo za razvite, moderne, industrijske ali celo postindustrijske v smislu izjemne civiliziranosti in »prekinitve« s primitivnostjo.

IV. *Skupinska identiteta* je potemtakem tista, ki je bistvenega pomena za *nacionalno identiteto*. Se pa ne oblikuje in ne sestoji iz istih »prvin«. Ilustrirajmo! Za črnega Američana je bistvena »barva kože«, v »Črni Afriki« je to morda relevantno le v hierarhiji »barv«, ko pomenijo tudi družbeni in kulturni razloček (mulati, posebej situacija v Južni Afriki), pomembnejši je »tribalni izvor« in torej etničnost, ki pogosto ni prešla na raven nacionalne identitete. V Indiji je temeljna identifikacija kasta, nedotakljivi si na moč prizadevajo, da bi prikrili svoj izvor, pripadniki višjih kast pa da bi ga čim bolj izpostavili. Ta pripadnost pa skorajda ni razvidna brez intervencije družbe. Na Japonskem na primer ostaja subtilen mehanizem pripoznavanja t. i. burukumin, ljudi »zunaj družbe«, ki opravljajo »nečista dela«. Uradna Japonska ne priznava tega razlikovanja, obstaja pa. V Ulstru, na Severnem Irskem, je temeljna identiteta: biti katolik ali protestant, kar se potem z mešanico zgodovine in poudarjenih verskih razlik preliva v nerešljiv spor. V Libanonu je tovrstna pripadnost izhodišče neusahljivih bojov in prelivanja krvi. V iransko-iraški vojni je šlo za identitete, ki so tako nacionalne kot verske in podobno je bilo v verskih vojnah v Evropi 16. in 17. stoletja...

Kaže izpostaviti dve sestavini take identitete

1. – občutek pripadnosti (torej oblika lojalnosti) in
2. – kvaliteto samospoštovanja, ki se opira na skupinski ponos (ali celo oholost) ali zavezanost v smislu »skupnega interesa«.

Osipajo se take zavezanosti le s »pluralizacijo« pripadnosti kot zavezanosti, kar je lahko razredni interes, ki sega čez nacionalne »meje«, je lahko sofistika raznih vrst (med njimi tako ali drugače stkan kozmopolitizem), je lahko skepsa in celo cinizem v odnosu na banalnost skupinskih interesov v konfrontaciji z »bolj vzvišenimi«.

Naj se spomnimo na Karla Dežmana (1821–1889) in njegove jeze nad kranjsko zaplankanostjo, ko je prestopil v nemški »tabor«, ker ni mogel prenašati slovenske politike. Prestop je opravičeval s svojo liberalno naprednostjo. Pogosto meje seka jo čisto osebni odnosi, v katerih izginjajo *stereotipne podobe* nacionalne drugačnosti. Vendar se pojavlja lahko ob tem »nedoločljivost pripadnosti« in v tem multiplikacija celo nekompatibilnih lojalnosti. To je lahko vir ne le »zmedene identitete«, marveč osebne nestabilnosti, majavosti in celo prevrtljivosti...

V. – Bržkone bo treba v zvezi z identiteto govoriti tudi o

1. *nadomestnih lojalnostih*, kakor bi imenovali identitete in pripadnosti, zavezanosti in občutke vzajemnosti, ki »sekajo« bazične skupinske identitete, denimo, skozi profesionalne oziroma poklicne kategorije. Brez dvoma bodo take identitete nastale še v večji meri ne le znotraj izrazito »internacionaliziranih« dejavnosti, marveč tudi v »poenotenjih« kriterijev za opravljanje takih aktivnosti, kot je, na misel nam pride, podjetništvo skozi transnacionalne korporacije in temu podobno. Prav gotovo tudi, postavimo, univerzitetni profesorji, ki so si »svet« vzeli za področje svoje pedagoške in raziskovalne dejavnosti, v marsičem pridobijo novo identiteto.

2. Pa še nekaj se nam zdi vredno omeniti. Človek je po svoji naravi tudi *igralec*, je igralec vlog in je sposoben, ko prebije meje primordiale lojalnosti, *situacijske resocializacije*, kar bi naj bila njegova sposobnost skorajda neprestanega

usklajevanja. Protej je v stari grški mitologiji lahko spremenil samega sebe v vse mogoče oblike in sodobni človek je včasih po nuji razmer protejska osebnost. Doživlja neprestane diskontinuitete svojega življenja in se jim prilagaja.

3. Človek se torej lahko zavestno spreneveda in predrugači, simulira in disimulira. Močna je njegova sposobnost *manipulacije z lastno identiteto*.

Tako smo v sferi človekove *neavtentičnosti*, čemur bi rekli tudi nepristnosti in neverodostojnosti, bodisi da se

– ne more sprijazniti s samim seboj in hoče biti »nekaj drugega«, pri tem pa zavaja sebe in skuša prevarati druge,

– spreminja lastno podobo (angleško bi rekli »image«) tudi zato, da bi se zavaroval pred spreminjajočimi zahtevami družbe in kulture glede najbolj spoštovane in cenjene identitete.

VI. – Če sklenemo to razmišljanje o identiteti, pa kaže poudariti tisti vidik, ki kaže na *človekovo preobremenjenost s problemom identitete*, kar je pravzaprav bistvo njegove človeškosti (hominitas).

Po drugi plati pa je prav *pripadanje (ali pripadništvo) skupini* temeljni problem normalnega človekovega bivanja.

Nekje med temi značilnostmi človeka se nahaja način razreševanja problema človekove identitete in tudi transgresija njegove skupinske lojalnosti. Kajti v pripadanju, ki ga krepi lojalnost, je možno občutenje varnosti, sidrišče; samospoštovanje, prepotrebno vsakemu človeškemu bitju, se krepi in obnavlja le v tisti opori, ki bi ji rekli spoštovanje drugih in pristanek drugih na vključitev posameznika. Tu je sfera človekove samouresničitve. Le v tem smislu nam postane jasna zbeganost in negotovost človeka, ko se prekinejo vezi skupinske pripadnosti, pa naj gre za nacionalno odpadništvo, zapuščanje verske skupnosti ali pa, postavimo, močno zavezujoče ideološko konsistentne stranke.

V tem smislu je v današnjem svetu, še posebej v postindustrijski družbi, pa tudi tam, kjer so se zlomile ideološke identitete na sploh, moč govoriti o *krizi identitete*.

Zdi se, vsaj v Jugoslaviji, da v tej krizi nastopa učvrščevanje nacionalne identitete. Ali pa se morda le tako kaže celotna kriza identitete, ker je pač tista skupinska identiteta, ki smo jo označili za nacionalno, še vedno pribežališče in morda včasih poslednje upanje v brezupu razkroja drugih identitet.

Prav gotovo pa je nekomu varnost, ki ga nudi skupinska pripadnost, pomembnejša kot komu drugemu. Ni pa nikogar, ki mu ta varnost ne bi bila pomembna. Vprašanje je le, ali alternativne pripadnosti, o katerih je bilo govora, lahko postanejo adekvatna sidrišča, da ne rečemo pribežališča, nekomu, ki, postavimo, zapusti nacionalnost ali se odreče nacionalni identifikaciji kot »zadnjemu« sidrišču, ki mu predstavlja vir identifikacijske gotovosti.

Pri Fari v Kostelu, 5. rožnika v letu 1989

Nacije v postindustrijskih družbah

1. Nacije na prehodu v postindustrijsko družbo:

– *značilnosti postindustrijskih, informacijskih družb, ki pomembno vplivajo na položaj in spreminjanje nacij*: razširjanje, odpiranje, akumuliranje in uporaba informacij, naraščanje pomena znanosti, tehnološke spremembe, spremembe produkcijskih in menjalnih procesov, omejevanje hierarhije v političnih odnosih, individualizacija in diverzifikacija kulture, razvoj strukturalnega pluralizma, etnični pluralizem kot sestavina strukturalnega pluralizma, preživelost uniformiranosti (unitarizma, asimilacij, etnocentrizma, monokulturalizma, konfekcije, standardizacije stilov življenja, dogmatizma), odprtost sistemov, pomen procesov adaptacije, integrativnih delitev dela, funkcionalnih konfliktov, nadomeščanje večinskega načela z uveljavljanjem avtonomije manjšin, tvorjenje koalicij;

– *naraščanje pomena posameznika in njegovih pravic*; nadnacionalne, nacionalne, regionalne in lokalne tvorbe kot vmesne ravni med posameznikom in globalno, svetovno družbo;

– *problemi nacionalne suverenosti* in mednacionalni ter mednarodni odnosi;
 – od narodne k nacionalni suverenosti, perspektive nacionalne suverenosti;
 – narodna suverenost kot izhodišče nacionalne suverenosti;
 – povezanost nacionalne suverenosti navzven s pluralistično demokratičnimi odnosi navznoter;

– *razmerje med narodom in državo*, etničnim in državnim;

– *oblike političnega povezovanja narodov*;

– *razmerje med razredi, sloji in nacijami*;

– *spremembe etnične stratifikacije*: obstoj etnične stratifikacije v odnosih med avtohtonimi in imigrantskimi etničnimi skupinami, med narodi in narodnimi manjšinami ter drugimi etničnimi skupinami, možnosti omejevanja etnične stratifikacije, pojavov pozicijske in reputacijske statusne inkongruence, prehodi etnične stratifikacije v socialno stratifikacijo, vpliv transformiranja razrednih v slojevske strukture na omejevanje etnične stratifikacije;

– *transformacije skupnosti k družbam in nastajanje novih skupnosti* ter transformacije narodov in nacij;

– *prihodnji razvoj nacij*, procesi omejevanja političnega monopola držav in njihove spremembe, dileme o krepitvi ali odmiranju nacij;

– *prihodnji razvoj narodov* na načelih kulturnega pluralizma;

2. Nacionalizmi na prehodu k postindustrijskim družbam:

– *prehodno obdobje pred nastankom nacionalizma predindustrijske (agrarne) družbe*: nerazvita etnična integracija, zaprte lokalne skupnosti, nerazvite komunikacije, kulturna diferenciacija, stabilna stanovska družba, centralna in lokalna politična oblast, integracijske funkcije cerkve;

– *značilnosti nacionalizmov v obdobju industrijskih družb (modernizacija)*: diverzifikacija, politična centralizacija, homogenizacija, univerzalni standardi šol-

skega sistema, pismenost, komunikacije, razvita kultura in kulturne institucije, agresivni kolonializem, imperializem, nasilne oblike nacionalizmov, regresivni nacionalizem, osvobodilna nacionalna gibanja, neskladnost med kulturo in politično tvorbo, transformacija naroda v nacijo;

– *značilnost nacionalizmov v obdobju postindustrijskih družb*: etnični pluralizem, nadnacionalne integracije, spremembe socialne strukture in socialna promocija, delovanje intelektualcev in uveljavljanje znanosti, avtonomija etničnih manjšin, omejevanje nasilnih oblik agresivnega nacionalizma in regresivnega nacionalizma, širjenje liberalnega nacionalizma, povezovanje in sodelovanje pripadnikov iste etničnosti v razpršenem geografskem prostoru na temelju oblikovanja referenčnih identifikacijskih tvorb, etnične referenčne tvorbe, izhodišča za spreminjanje socialno-dezorganizacijskih značilnosti regresivnih nacionalizmov, odpiranje kanalov vertikalne mobilnosti, odprtejši dostop do moči in znanja kot dveh pomembnih dejavnikov nacionalizma, povečana splošnost vertikalne mobilnosti zmanjšuje množično socialno osnovo nosilcev regresivnega nacionalizma, usihanje ideoloških korenin tradicionalnega, regresivnega nacionalizma;

– *vplivi tradicionalnih nacionalizmov v evropskem prostoru*: habsburški, vzhodno balkanski in združevalni nacionalizem, nacionalizem diaspor;

– *različna razvitost družb in obstoj različnih tipov nacionalizmov*: konflikti med tipi nacionalizmov, ki nastajajo v razvijajočih se industrijskih družbah in tipi nacionalizmov, ki nastajajo v razvijajočih se postindustrijskih družbah.

3. Spremembe medetničnih odnosov na prehodu k postindustrijskim družbam:

– uveljavljanje kvalitativnih in opuščanje kvantitativnih (majhni, veliki narodi) meril v mednacionalnih odnosih;

– premoščanje inkogruence med socialno (narodno, etnično) in sistemsko (nacionalno) integracijo;

– medetnične informacije, medetnične komunikacije, toleranca, medsebojno tekmovanje, kooperacija na integrativni delitvi dela, razvita adaptacija (ohranjanje in razvijanje etničnega, prilagajanje skupnemu) na temelju etnične enakopravnosti, prostovoljnosti in večsmernosti, povezovanje akulturacije z adaptacijo, uveljavljanje akomodacije in integrativnih – funkcionalnih nasprotij ter konfliktov;

– modernizacija in demokratizacija nacionalne oblasti, omejevanje tradicionalnih in karizmatičnih značilnosti nacionalne oblasti;

– iskanje skladnosti med inter- in intra-etničnimi konflikti, razmejevanje med etničnimi in drugimi socialnimi konflikti, odpiranje možnosti za prehajanje medetničnih napetosti in medetničnih latentnih v manifestne konflikte; izločanje diskriminacijskih ukrepov kot sredstev za uveljavljanje prednosti v medetničnih tekmovanjih, preprečevanje prehoda negativnih stereotipov in predsodkov v diskriminacijska ravnanja;

– trendi razvoja od etničnih agregatov k skupinam in od etničnih manjšin k etničnim skupnostim;

– iskanje odnosov, ki ohranjajo etnično identiteto in razvijajo stike z drugimi etničnimi skupinami (adaptacija-integracija, etnični pluralizem);

– omejevanje odnosov, ki so neskladni z ohranjanjem etnične identitete in razvijanjem stikov z drugimi etničnimi skupinami (segregacija, asimilacija);

– omejevanje odnosov, ki ne omogočajo niti ohranjanje etnične identitete niti razvijanja stikov z drugimi etničnimi skupinami (marginalizacija).

Nekaj besed k tezam

Za razgibavanje razprave k že zapisanim tezam kot uvodu k okrogli mizi bi dodal le še nekaj poudarkov oziroma postavil nekaj vprašanj. Takole:

Prvo bi bilo, ali je nacionalna identiteta fatalnost sodobnega sveta in ji ni mogoče uiti? Ali je to tista temeljna identiteta, ki vsakemu sodi in brez katere nihče ne more biti. V Jugoslaviji se zdi, da smo pristali na tezo, da je to tovrstna fatalnost.

Drugo bi bilo vprašanje, ali je prav nacionalna identiteta po meri človeka, antropološko gledano, neizogibna in nenadomestljiva in kaj jo dela kot tako. Če gledamo skozi prizmo zgodovine in kulturne antropologije, se nam kaže, da je bila vedno skupinska identiteta bistvena; prva je bila morda v hordi, vsekakor je povezana za zgodnji »nastop« človeka kot družbenega bitja. Ali je v nekem redosledu skupinske pripadnosti nacionalna sedaj neizogibna in nenadomestljiva?

Tretji sklop vprašanj je, katera so ogrožja nacionalne identitete. Ali je to v resnici bistveni interes, ali je ta interes vedno oprijemljiv, ali je lahko imaginaren in kako določiti ta interes? Nacionalni interes bi namreč kazalo opredeliti tudi s stališča posameznika, kajti rad bi videl, da bi v današnji razpravi figuriral tudi posameznik in da ne bi bili le na ravni splošnosti v smislu skupine ali »črede«.

Spet je posebna raven vprašanje, ali je ta fatalnost vgrajena z jezikom, zlasti ali je moč pobegniti iz nje v tisti ujetosti, ki jo imenujemo monolingvizem. Temu sledi vprašanje, nalašč tako izbiram problem, ali je multilingvizem prednost ali ne, oziroma kaj se lahko z njim doseže. Drugače postavljeno vprašanje bi glasilo: Ali je preboj monolingvistične omejitve tudi prehod v kako drugačno, ne zgolj nacionalno identiteto?

Lahko bi se gibali tudi okoli tega, ali je identiteta lahko tudi drugačna zavezanost, recimo verska, v skupnosti vernikov. Morda strankarska z ideološko pripadnostjo? V Jugoslaviji je prvo očitno, drugo pa neha biti. Pa ne gre samo za to, da človek pripada kakšni cerkvi ali verski skupnosti, tako ali drugače organizirani, marveč gre tudi za tradicijo te pripadnosti. Verni in ateisti spoštujejo določene tradicije, zlasti v nekaterih položajih nalašč poudarjajo tisto religioznost, za katero smatrajo, da je postavila mejnike njihovi nacionalnosti. Ali je v teh in takih lojalnostih heterološka nesposobnost v smislu nedojemljivosti vsega tujega, našemu izkustvu neznanega, v nekem smislu sovraštvo do vsega tujega. V Jugoslaviji se mnogi sedaj sklicujejo, da je bistvo naših nesporazumov v tem, da drug o drugem ne vemo dovolj, ali ne vemo bistvenega.

Poslednji sklop vprašanj, ki se mi zastavljajo, je, kateri so izhodi iz nacionalne identitete, če *sploh so zeleni*, če je to nekaj, kar naj bi bilo potovanje k boljšosti človeštva, ali je to le drugače zapopaden interes, ki ga ni mogoče v lastni naciji ali neki nacionalni skupini izraziti? Ali je to izogibanje naciji večja modrost bivanja? Je to lahko resignacija ali morda cinizem v odnosu na ekstremnosti, ki spremljajo nacionalne lojalnosti?

Nekaj potrebnih dostavkov

Moje teze so zgrajene tako, da sem poskušal značilnosti postmodernih (postindustrijskih) družb logično aplicirati na mednacionalno problematiko. V zvezi s tem sem razmišljal, seveda samo v tezah, o treh sklopih problemov, ki bi utegnili biti zanimivi in mogoče tudi provokativni za današnjo razpravo.

Prvi sklop zadeva problematiko razvoja nacij na prehodu v postmoderno družbo, drugi sklop se ukvarja s predvidenim perspektivnim razvojem nacionalizmov, tretji sklop pa z medetničnimi odnosi na prehodu v postmoderno družbo. Ker je mogoče prav o medetničnih odnosih na prehodu k postmodernim družbam najbolj celovito razmišljati in vključiti v ta sklop nekaj idej tudi iz ostalih dveh sklopov, bi si dovolil reči nekaj besed o tem fenomenu, kot dopolnil k predloženim tezam. Skušal bom lapidarno obrazložiti nekaj tez o poteh prihodnjega razvoja nacij in mednacionalnih odnosov k postmodernim družbam in jih osvetliti z jugoslovanskimi razmerami.

Prva teza bi mogla glasiti, da je v postmodernih družbah mogoče pričakovati, da bodo količinski kriteriji v medetničnih odnosih izgubili svoj smisel, glede na to, da se predvideva avtonomija količinskih manjšin, kar pomeni uveljavljanje kvalitativnih kriterijev v medetničnih odnosih. Z zgubljanjem pomena količinskih kriterijev v medetničnih odnosih se kaže nesmiselnost načela majorizacije, ki se mu v vzhodnem delu Jugoslavije danes daje velik pomen. Ker je Jugoslavija izredno heterogena tvorba, si je mogoče predstavljati, da bodo glede na njeno stopnjo razvoja količinski kriteriji v medetničnih odnosih hitreje izgubljali svoj smisel v razvitejših jugoslovanskih okoljih.

Druga teza glasi, da naj bi postmoderne družbe uveljavljale večjo skladnost med sistemsko in socialno integracijo, kar pomeni omejitvev inkongruence med obema vrstama integracije. Pod sistemsko integracijo si je mogoče predstavljati integracijo političnega in ekonomskega subsystema v javni sferi, ki je bolj ali manj identična z nacionalno integracijo državotvornega naroda. S socialno integracijo razumemo integracijo v zasebni sferi, na ravni primarnih odnosov in tudi v sferi etničnosti, naroda. V modernih (industrijskih) družbah obstaja izrazita inkongruenca med tema vrstama integracije, prihodnji razvoj pa utegne potekati v smeri večjega usklajevanja obeh vrst integracije. Iz tega sledi, da bosta obe vrsti integracije med seboj mnogo bolj neskladni v manj in mnogo skladnejši v bolj razvitih jugoslovanskih okoljih.

Tretja teza se opira na trditev, da je mogoče z gotovostjo pričakovati prihodnji razvoj medetničnih odnosov na prehodu k postmodernim družbam v smeri upadanja pojavov etnične stratifikacije. Etnična stratifikacija, ki pomeni razporejanje etničnih skupin po hierarhiji, bo nadomeščena s socialno stratifikacijo, v katero bo preraščala dosedanja monopolna razredna struktura. Očitno je, da so pojavi etnične stratifikacije v razvitejših jugoslovanskih okoljih že danes manj prisotni, kot pa v manj razvitih okoljih.

Naslednja teza, ki utegne biti sporna, je, da bi mogli pričakovati v prihodnosti razvoj od nacij proti narodom. Moderna industrijska družba je bila družba razvoja od narodov k nacijam, prihodnost bi mogla ta razvoj obrniti v smer od nacij k narodom, če razumemo nacije kot oblike hierarhije, državne prisile in tudi notranje alienacije, ki pa navzven zagotavlja nacionalno suverenost.

Stopnja razvoja gotovo pomembno vpliva na možnosti prehodov nacij k narodom. Vendar razmere v Jugoslaviji so takšne, da so v razvitejših jugoslovanskih okoljih upravičena razmišljanja (Hribar), da bi slovenski narod moral najprej doživeti svojo polno nacionalno afirmacijo (slovensko državnost), kar je pogoj za morebitni prehod od nacije k dezalieniranemu narodu.

Skladno s tem, kar je kolega Južnič omenil, sodim, da bodo v postmoderni družbi etnične skupine postajale pomembne. Kolega Bratina iz Trsta pogosto razmišlja o postmodernih družbah kot o družbah, za katere znanosti in znanja nimajo nič manjšega pomena kot etničnosti. V razmerah, ko bodo v postmodernih družbah nekatere klasične hierarhije, zasnovane na prisili, zginemale, in ko bodo hkrati nekateri primarni odnosi upadali, kar je že danes očitno, bodo etnične skupine postajale zelo pomemben povezovalni dejavnik. Ta ugotovitev je pomembna za heterogeno razvito jugoslovansko družbo.

Naslednja teza, s katero se pridružujem ideji kolege Rupla, glasi, da je v postmodernih družbah mnogo manj prostora za ekspanzionistični, agresivni, recimo mu tudi regresivni nacionalizem, viden v različnih oblikah šovinizma, revanšizma itd., ki so v sociološki terminologiji identične s pojavi socialne dezorganizacije. Regresivni nacionalizem se more na prehodu k modernim družbam nadomeščati z liberalnejšimi oblikami nacionalizma brez ogrožanja drugih, kar hkrati tudi pomeni zgubljanje socialno-dezorganizacijskih karakteristik regresivnega nacionalizma. Mislim, da so že dandanes očitne te razlike med nacionalizmi v Jugoslaviji.

In končno, mogoče je pričakovati, da se bodo v prihodnjem postmodernem razvoju povečale migracije; različne profesije se bodo v širših prostorih hitro gibale, menjavale svoja okolja. To je pomembno izhodišče za začetek razglabljanj o etničnih referenčnih tvorbah. Imigranti se po etničnem načelu povezujejo v svoje etnične referenčne tvorbe, v smislu družbenega prostora, ne glede na to, ali živijo razpršeno ali v koncentratih imigrantskih družb. Etničnost tako postaja kriterij referenčnega povezovanja tudi za imigrante, ki živijo razpršeni v geografskem prostoru imigrantske družbe.

Omenim naj še tezo, da bo prihodnji postmoderni razvoj vplival na omejitev pozicijske in reputacijske statusne neskladnosti, ki sta bili pogojeni – v razmerah etnične stratifikacije – z etnično pripadnostjo. Ta omejitev učinkovanja obeh neskladnosti bo mogla vplivati na večjo splošnost vertikalne mobilnosti, seveda pod pogojem, da se zagotovi omejitev pojavov etnične stratifikacije. V jugoslovanskih razmerah bo stopnja razvitosti pomembno vplivala na uveljavljanje teh procesov in na širjenje splošnosti vertikalne mobilnosti.

Z razvijanjem postmodernih družb je mogoče pričakovati velike spremembe v klasičnih medetničnih odnosih. Že danes je prisilna asimilacija zastarel in v teoriji zavržen pojav, mislim pa, da bo v prihodnosti zanjo še mnogo manj možnosti za njeno uveljavljanje v praksi, kar velja tudi za pojave segregacije, diskriminacije, negativnih predsodkov, stereotipov in drugih manifestacij (npr. ksenofobije) socialne dezorganizacije, rušilnih procesov nasprotovanj in konfliktov. Veliko večjo težo bodo pridobivali v medetničnih odnosih procesi etničnega pluralizma, adaptacijske akulturacije ipd., kakor tudi procesi integrativnih etničnih konfliktov. V različno razviti Jugoslaviji so različne možnosti za ohranjanje disjunktivnih in za razvijanje konjunktivnih medetničnih procesov.

Če sodobno jugoslovansko situacijo soočim s pravkar razloženimi tezami, potem zahteva aplikacija teh tez soočenje z letošnjimi raziskovalnimi podatki slovenskega javnega mnenja. Sveži podatki pravkar končane raziskave slovenskega javnega mnenja izražajo izrazito negativne ocene mednacionalnih odnosov v Jugos-

slaviji, ki so doživele izrazito zvišanje od lanskoletne raziskave SJM, kar govori, da se kriza mednacionalnih odnosov po oceni javnega mnenja preveša v njen vrhunec ali pa tudi v čas, ko mora priti do razpleta mednacionalnih konfliktov. Po drugi strani pa ocene mednacionalnih odnosov v Sloveniji kažejo povsem obrnjeno podobo, ki se je tudi izrazito izostrila v tem letu, namreč rezultati govorijo o dobrih mednacionalnih odnosih v Sloveniji. Kaj so vzroki za ocene o slabih mednacionalnih odnosih v Jugoslaviji, ni težko pojasniti: tu so zaostreni odnosi Slovenije s Srbijo, drugi mednacionalni konflikti in problemi Kosova. V Sloveniji pa gre za nacionalne odnose, ki zadevajo razmerja med Slovenci in obema narodnostima in med avtohtonimi prebivalci Slovenije ter imigranti iz drugih okolij Jugoslavije.

Kako razložiti te povsem različne ocene mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji in Sloveniji, če potegnem na pomoč eno od prej razloženih tez? V okviru Jugoslavije obstaja izrazito neskladje med sistemsko (politično, ekonomsko) jugoslovansko integracijo ter med socialno, narodno-etnično integracijo. V okviru Slovenije obstaja izrazito neskladje med jugoslovansko sistemsko in socialno-narodno pa tudi nacionalno slovensko integracijo. Znotraj Slovenije pa se kaže mnogo manj neskladja med sistemsko-nacionalno integracijo na eni strani in med socialno-narodno integracijo na drugi. Da je temu tako, govorijo številni drugi podatki, ki zadevajo mednacionalne odnose iz raziskave SJM 1989. Iz teh podatkov sledijo zahteve po večji nacionalni samostojnosti Slovenije. Visoki deleži predlogov se zavzemajo za smiselnost razprav o odcepitvi in za odpiranje novih razvojnih možnosti zunaj Jugoslavije z neposrednim povezovanjem Slovenije z razvitim svetom. Prikazani so vzroki, ki omejujejo slovensko suverenost in nakazana pota za pridobitev večje nacionalne suverenosti Slovenije.

DIMITRIJ RUPEL

O slovenski »plazmi«

Nacionalna identiteta

Najprej bi opozoril na to, kar sta o identiteti povedala Berger in Luckmann. »Družbe imajo seveda zgodovine, znotraj katerih nastanejo posebne identitete, vendar pa te zgodovine ustvarjajo ljudje s posebnimi identitetami.«

Predvsem je treba ločiti *etnično* (narodno identiteto in *nacionalno*) državno identiteto. Berger in Luckmann opozarjata na »socialno konstruiranost« identitet. Zakaj prihaja do konstruiranja *nacionalnih* identitet? Na to vprašanje bom odgovoril direktno, ne da bi dokazoval: *zaradi zavarovanja jezikovnih, kulturnih, verskih in drugih razlik*, ki obstajajo v neki skupnosti oz. na nekem ozemlju. Druga beseda za te razlike je *etnična* identiteta. Nacionalna identiteta (istenje z državo) je po mojem – načelno – v funkciji varovanja etnične identitete.

Etnična identiteta pred nastankom države je v stalni nevarnosti, ki se ji reče *asimilacija*, danes se ta javlja s formulo *majorizacije*. Kot je znano, se narodne/etnične skupine zoper to nevarnost varujejo z ustavami in ureditvami, ki vsebujejo

varovalke od dualizma, trializma (avstroogrski primer), konfederacije in federacije do samostojne države. Najbolj energičen odgovor na grožnjo asimilacije je *odcepitev*. Če to govorimo, pomeni, da ta nevarnost obstaja. Slovenska narodna identiteta je v krizi: ena pot vodi v konstrukcijo nacionalne identitete, druga v asimilacijo. Glede na to, da smo v krizi kljub federativni ureditvi, mislim, da federacija ni več prava oblika varovanja narodne identitete oz. pravi okvir za slovensko nacionalno identiteto.

Kot je po eni strani samoumevno, da se Slovenci razlikujejo od Srbov, je seveda sedANJI napeti položaj nastal še zaradi česa drugega, ne le zato, ker so si Slovenci in Srbi različni. Mislim, da gre za neko politično akcijo, ki to različnost *zanikuje*. Zato, ker so se nekatere skupine odločile, da bi bilo oportuno zanikati slovensko različnost, prihaja zdaj do krize slovenske identitete, srbske identitete, kosovske identitete itn.

Zakaj je s Srbi tako, kot je, najbrž ni naše vprašanje. Mogoče bi rekel kot Melucci (*Odkritje sedanjika...*), da je postalo »nemogoče vzdrževati določeno konfiguracijo v času in prostoru«, recimo zaradi gospodarske krize, nezaposlenosti v Srbiji: to je kriza srbske identitete.

Kriza srbske identitete je bila povzročena zaradi jugoslavizacije Srbije. Srbija je začela izgubljati nekatere posebnosti zaradi nedoločenih meja srbskega naroda itn. Zato je naravnost absurdno, da Srbi danes govorijo o jugoslovanstvu kot rešitvi, jugoslovanstvo jih je ravno spravilo v škripce.

Slovenska identitetna kriza je dolga leta počivala, zakopana pod nasiljem, strahom, partijo, delavskim razredom itn. Te stvari so se zdaj spremenile, tudi po zaslugi Srbov in armade. Kaj je zdaj problem? Problem je vzdrževanje možnosti za samo-identifikacijo, vzdrževanje določene konfiguracije v času in prostoru. Kaže se, da je to mogoče tako, da se slovenski sistem jasno definira in obmeji, recimo na način nacionalne države. Če bo samostojna, ali če bo mogoče najti novo rešitev v Jugoslaviji je odvisno od marsičesa, od notranje pripravljenosti Slovencev, od srbskega pritiska, od mednarodne situacije itn. Sam štejem našo krizo za izredno resno: slovenski ljudje so zmedeni! Poglejte to zadnjo razpravo o »jezikovnih gostih« in o »Sloveniji kot republiki z mešanim prebivalstvom«! Ne vem, če je Slovencev popolnoma jasno, kaj morajo odgovoriti na vprašanje o uradnem jeziku v Sloveniji. Po eni strani smo doživeli pritisk s strani vojaškega sodišča, po drugi se zdaj izenačuje avtohtono slovensko, manjšinsko in priseljeno prebivalstvo, kar je vsebovano tudi v novi »Temeljni listini Slovenije«, ki jo je objavila SZDL, in ki se začinja: »Slovenci, Italijani, Madžari in drugi državljani Socialistične republike Slovenije...« Ta formulacija je seveda politični škandal, toda na tem mestu me zanima predvsem kot neka temeljna neopredeljenost, ki se kaže na Slovenskem. Kaže, da je mnoge ljudi sram in strah, da bi rekli: svojo etnično identiteto bomo varovali s svojo nacionalno državo! Značilna nedozorela, Urbančič bi rekel, narcisoidna pozicija. Ta izhaja iz nekakšne plazmatične zasidranosti (?) Slovencev, predvsem dela mladine. Značilen je žargonski izraz »pretikati se«, ki je na veliko v rabi. Ta izraz pomeni, da ni važno, kam se priključite! Bolje, ne vem, kam naj se priključim, ne vidim sidrišča, ne vidim trdne točke! In če spet uporabim prejšnjo dialektiko: zaradi sistema, ki ne upošteva trdne točke, ki je *anomičen*, in v katerem smo bili socializirani, ne vidimo trdne točke. Moja generacija je bila socializirana v plazmi: internacionalistični, samovoljni plazmi, ki je bila tudi plazma nemoči, dvoličnosti, konvertitstva, oportunitizma in poljubnosti. – To se je danes – z zrušitvijo idealov socializma in partijske avtoritete seveda samo stopnjevalo!

Tu smo pred nekim novim vprašanjem! Poznamo teorije od Daniela Bella in Meluccija do Tineta Hribarja, ki pravijo, da je prišel čas narodne/etnične identifikacije, ker je pač odšel čas razredne identifikacije zaradi prihoda postindustrijske družbe, postmoderne paradigme . . . To velja za zahodne družbe.

Moje vprašanje je, ali to velja za Slovence. In zdaj bi morali pobrskati po evidenci. Slovensko javno mnenje mi govori, da so zelo padle vrednote socializma, komunizma in razrednosti, in da se je povišala občutljivost za narodne oz. celo nacionalne vrednote (71,6% vprašancev meni, da bi se Sloveniji odprle nove možnosti razvoja izven Jugoslavije). Temu krogu bi rad zastavil vprašanje, ali ta podatek zadostuje, da rečemo, da je anomija premagana; ali je to izjava tistega ranga, ki ga označujejo izjave »smo za socializem, za napredek, za pluralizem, za slovensko vodstvo . . .« Takšne izjave potemtakem še ne bi smeli čisto resno jemati. Mogoče ta izjava pomeni, da bi Slovenci bili za samostojno Slovenijo, če bi tako ukazalo slovensko vodstvo?

Ali so trendi k etnični identifikaciji slovenski in evropski trendi? Pustimo ob strani dejstvo, da nas danes Srbi prepričujejo, da niso. Srbi pravijo: »ves svet se integrira, mi pa se delimo«. Vprašanje je, ali je to res. Vzemimo evropsko integracijo oz. evropski federalizem. Ključno vprašanje je, ali danes kdo v Evropi zanika razlike med evropskimi narodi? Ali kdo danes v Evropi zanika enakovrednost evropskih narodov? Vemo, da sta fašizem in nacizem imela takšne vsebine. Reči, da se z današnjo evropsko integracijo brišejo razlike med narodi, bi pomenilo, da je današnja evropska integracija fašistična ideja.

Terminologija

Pred tole okroglo mizo sem bral članek Philipa Schlesingerja (»On National identity . . .«, 1987), ki ga skrbi vprašanje novih medijev, predvsem televizije, in ki opozarja na problematičnost priporočil evrokratov, češ da bodo univerzalni evropski TV programi nekako sami od sebe spodbujali izvirno narodno tvornost. Mislim, da je televizija ključnega pomena – podobno kot so moderne nacije naredili časopisi. Mislim, da je v ozadju ideje evrokratov ideja *multikulturalizma*. In kaj je zdaj to?

Mimogrede: težava, ki jo vidim pri Schlesingerju, je tudi terminološka in izvira iz angleščine: nacionalen, etničen, regionalen. V slovenščini smo (od Pirjevca naprej) naredili razliko med *nacija* (državo) in *narodom* (etnično strukturo). Etnično pri Angležih spominja že na folkloro, nacionalen je državen. Morali bi spodbuditi neko raziskavo, ki bi imela tudi terminološko komponento, sicer se ne bomo več znali pogovarjati v Evropi.

Peter Klinar govori o modernem (jaz bi rekel »postmodernem«) tipu nacionalizma. On uporablja »etnični pluralizem«, jaz sem v svojem članku za Sociološko srečanje uporabil »multikulturalizem«. Ko sem še premišljeval o tej stvari, so se me polotili nekateri dvomi: gotovo je multikulturalizem primeren za ZDA, mogoče za federalno Evropo. Mogoče bi bil – ob spremenjenih pogojih – primeren za Jugoslavijo. Kaj pa v Sloveniji? Ali govorimo o multikulturalizmu znotraj nacionalne države? Ali lahko »obidemo« konstituiranje nacionalne države in zdrknemo iz predmodernega nacionalizma neposredno v postmoderna?

Pri Slovencih je narodni sistem relativno dobro opremljen: kulturno bolj kot

politično. To je zdaj problem. Mislim, da je pogoj za multikulturalizem – postmodernega evropskega tipa – poprejšnja postavitev kompletne nacije, z nacionalnim parlamentom, jezikom, TV, sodišči itn. Sama kulturna opremljenost Slovencev se je pokazala v preteklosti kot nezadostna, sicer bi lahko ostali v Avstriji. Politična nesuverenost je – kot smo videli pri skupnih jedrih, v ljubljanskem procesu . . . – grožnja celo kulturni avtonomiji. Mogoče ko bi se Slovenci priključili Evropi brez Jugoslavije, vendar dvomim, da je priključitev mogoča brez homolognih ustanov.

Zdaj pa se povrnimo k »Temeljni listini«! Ali je ta listina nekaj takega, kar je običajno za evropske narode oz. države? Gotovo ni. Prvič niso v njej jasni pojmi. Iz nje sledi dvoje: da hočemo ohraniti »vladavino dela«, in da hočemo ustvariti Jugoslavijo po svoji podobi (»živeli bomo samo v taki Jugoslaviji . . .«). Z vladavino dela smo živeli doslej in nismo daleč prišli, v drugi točki pa hočemo že spet učiti druge narode in smo torej prikriti imperialisti. Sestavljalcem listine ni prišlo na misel, da bi to lahko pomenilo imperializem. Kaj pa so mislili? Mislili so na mednarodno ljubezen, na mednarodno solidarnost, na bratstvo in enotnost. To so sami konstrukti in iluzije, s katerimi v Evropi ni mogoče nastopati. Navsezadnje bi lahko več bratstva in enotnosti gojili Španci, Portugalci in Francozi, ki imajo vsaj vero skupno, jeziki pa so ravno toliko različni kot slovenščina, srbsčina in madeonščina.

Toda bolj zaskrbljujoče je, da sprejemamo takšne listine, namesto da bi sprejeli ustavo oz. zakone; – namesto da bi začeli pogajanja o novem sožitju – če je mogoče – v Jugoslaviji. Še Avstrija in Madžarska sta imeli pogodbo samo za deset let. Namesto pogajanja o novi pogodbi med narodi v Jugoslaviji smo dobili nekakšno pompozno deklaracijo, ki v ničemer ne odstopa od sedanjega stanja: v njej so socializem, samoupravljanje, Jugoslavija . . . tu nastopajo Slovenci v isti vrsti z Italijani in Madžari, skratka plazma in anomija!

RUDI RIZMAN

Sociologija pred izzivi vprašanj o narodu

Naj mi bo na začetku dovoljeno izraziti pomislek v zvezi z usposobljenostjo in opremljenostjo družboslovja, ko se ta sooča z nacionalno oz. narodno identiteto. Proučevanje tega substancialnega družbenega fenomena bi si prav gotovo zaslužilo večjo pozornost družboslovcev. Treba pa je seveda takoj dodati, da se je v dobrih dveh desetletjih vsaj na primer sociologija od prejšnje ignorance najširše razumljive etnične pripadnosti dokopala do odličnih študij (A. Smith, E. Gellner, P. L. van den Berghe, M. Hechter, P. Fougeyrollas, N. Glazer, J. Rex, M. Banton, W. Isajiw in drugi), ki popravljajo našo začetno kritično oceno. Ne le sociologija, temveč tudi najrazličnejši »izmi« (od liberalizma, konservativizma in socializma) so podcenili pomen in vpliv nacionalnega oz. etničnega momenta v modernem in postmodernem svetu. Za pojasnitev te »konvergence« nam ne bi smelo biti žal časa, poleg tega pa si upamo izraziti domnevo, da bi odgovori, ki bi jih dobili iz tako zastavljene raziskovalne motivacije, povedali veliko o sposobnosti oz. neosposobljenosti

tako družbenih znanosti kot tudi ideologij pri njihovem soočanju z današnjimi in jutrišnjimi družbenimi problemi.

Eden od odgovorov, ki se kar sam ponuja, je ta, da so tako sociologija kot omenjene ideologije intelektualni dediči prejšnjega stoletja, tj. industrijske družbe, ki je etnično vezivo običajno instrumentiziralo za nacionalno državo. S prvimi sociološkimi klasiki, če zanemarimo njihove metodološke rezultate, in prav tako z »očeti« glavnihi še danes bolj ali manj uporabnih ideologij, si ne moremo kaj prida pomagati pri razumevanju strukture in vloge nacionalne oz. etnične komponente današnjega in kaj šele jutrišnjega sveta. Iz perspektive industrijske družbe, vsaj v času njenega največjega razcveta, najprej res ni kazalo, da imajo v njej primordiale identitete kakšno obetavno prihodnost. Družbeni problemi naj bi se kazali, in v resnici so se vsaj nekaj časa, v »čisti« socialni obliki kot spopadi med velikimi razredi, nacionalnimi državami, političnimi strankami itd.

V to družbeno sliko so se umestile velike »mega-ideologije«, ki šele zadnji dve, tri desetletja doživljajo svoje prve in obenem dokončne poraze v korist novih ali celo transideoloških identitet, ki jim naraščajoča kompleksnost moderne družbe ne bo več dala priložnosti, da nastopajo v imenu največjih družbenih grupacij: kar celih družbenih razredov, narodov itn. Lahko bi rekli, da se identitete spuščajo na zemljo, da se torej približujejo individualnemu (za razliko od abstraktnega) človeku, za kar je nacionalna/etnična identiteta mnogo bolj ustrežnejši most kot pa razredna ali partijska. Ne mislim, da lahko tej potrebi (post)moderne človeka streže nacionalna država, njeno mesto je nekje drugje, in še tam daje določena zagotovila za individualno svobodo in nacionalno preživetje samo v primeru, ko ne prestopi totalitarnega Rubikona. Idealu nacionalne države sta se po sodbi Pierre L. van den Bergheja najbolj približala Lesoto in Swaziland. Z nacionalno državo se lahko danes v svetu pohvali samo nekaj pod deset odstotkov držav, nekaj čez petdeset držav združuje prebivalstvo, ki pripada štirim ali petim večjim etničnim skupinam.

Vse to me napeljuje na potrebo po izdelavi teorije (»theory building«) na področju sociologije naroda oz. etnije, ki se ne bi zadovoljila samo z doseganjem analitičnih rezultatov na eni strani ali razumevanjem različnih historičnih vzorcev identitet. Če se samo omejimo na domače okolje, moremo in moramo ugotoviti, da sta se tako teorija kot ideologija na nacionalno vprašanje odzivali bodisi z zamudo bodisi nekontinuirano, zato v tem primeru bolj težko govorimo o akumulaciji teoretičnih spoznanj, ki se ne bi pogosto vračala na že presežene stopnje vednosti. Resnično produktivni in ne le formalni stiki z uglednimi znanstveniki in ustanovami, ki se ukvarjajo s študijem naroda in nasplošno etnij, je eden najboljših načinov, da naša tovrstna prizadevanja ne končajo v brezizhodnosti znanstvenega obskurantizma ali dekoriranju te ali one ideološke polresnice.

V postmoderni dobi se nacionalno/etnični identiteti ponujajo nove vloge in pomeni. Merim na tisto, kar je v svojem prispevku substancionalno podčrtal kolega Peter Klinar, in sicer o ponovnem prostem razpolaganju z etnično identifikacijo, ki se s postmodernostjo osvobaja tutorstva (nacionalne) države. Razumljivo je, da bo ta proces razdržavljanja etnij prav tako epohalen, to pa pomeni tudi dolgotrajen, kot je bil prejšnji (čas ustanavljanja nacionalnih držav). Država, ki ima za seboj že več kot sedemtisočletno zgodovino, se ne bo hotela čez noč odreči »varuštva« nad nacionalnostjo. Po drugi strani ne gre pozabiti, na koncu koncev tudi na to, da ima etnično členjenje za seboj prav

tako dolgo, če ne še daljšo zgodovino kot država. Kar zadeva njuno perspektivo, je ta zagotovljena obema družbenima pojavoma, medtem ko je specifični zgodovinski način njunega medsebojnega razmerja omejen na krajši zgodovinski čas.

Neenakomerni družbenozgodovinski, kulturni in civilizacijski (predvsem v smislu pluralnosti civilizacijskih paradig) razvoj nacionalnih skupnosti v Jugoslaviji ne dopušča pretiranega sociološkega posploševanja. Zato ima vsaka izrečena sociološka trditev diferencirane pomene za posamezna nacionalna okolja. Z nekaj idealnotipske domišljije lahko jugoslovanski družbeni prostor klasificiramo na predmodernega, modernega in postmodernega, in glede na to, in predvsem upoštevajoč razpoložljivo empirično gradivo, moremo na primer določiti kakšno organizacijsko funkcijo oz. vlogo ima ali bo imela ideja nacionalne države v vsakem posamičnem tipu. Iskanje in doseg konsenza v taki pluralni in poleg tega še zgodovinsko nesimetrični skupnosti terja že posebno politično umetnost. Zato ne preseneča, če jo vsaj za nekaj časa vzdržuje politična karizma, ki pa po navadi odloži probleme na poznejši čas. Konsenzualna demokracija (vzemimo Lijphartovo inačico), ki mi je sicer zelo blizu, ne pozna ravno pretirano velikega števila uspešnih primerov. Van den Berghe na primer sodi, da je ta ideal odvisen od številnih predpogojev in pogojev, predvsem pa od visokih stroškov. V doseganju konsenza koalicijske elite eliminirajo tiste etnične interese, ki jim stojijo napoti pri doseganju svojih ožjih političnih interesov. Demokracija za etnije tako ponavadi podleže pragmatičnim interesom doseganja oblastnih ciljev.

Naš teoretični jezik, še huje je s političnim jezikom, je obremenjen z razumevanjem nacionalne identitete kot pridobljenim dejstvom. Družbena teorija si bo morala vzeti nekaj več časa za razmislek o univerzalnih tendencah v obnašanju človeka, ki se jim sodobna sociologija v svetu sistematično posveča. Mislimo na pomen takih univerzalnih tendenc v človeku, kot so to družinske in sorodstvene vezi, agresivnost, dominacija, teritorialnost itn. Sociologi, ki raziskujejo pretežno v tej smeri, na neki ravni zaključujejo, da je etnična skupina (tudi) razširjeno sorodstvo z nepotističnim obnašanjem. Ostaja odprto vprašanje, v kakšnih spremenjenih oblikah se etnični nepotizem izraža v postmoderni družbi, kajti tudi taka družba ga zaradi njegove globoke zakoreninjenosti v človeški naravi ne bo mogla odpraviti.

Delovni naslov današnjega pogovora je tako kompleksen, da ne potrebuje nadaljnega širjenja. Pa se nam navkljub temu ponuja samo od sebe vprašanje, koliko identitet premore neko človeško bitje oz. zgodovinsko dana skupnost? Katere identitete med njimi imajo nanju največji vpliv? V kakšni družbi in v kakšnih družbenih razmerah se vzpostavlja med njimi hierarhično razmerje ali celo popolna prevlada ene identitete nad vsemi preostalimi? V zadnjem primeru prav gotovo ne moremo govoriti o kakšni pluralni, odprti družbi. Sužnost eni sami identiteti je mogoče razumljiva reakcija na stanje, ko je identiteta ogrožena od zunaj, v nasprotnem primeru, tj. v normalnih družbenih okoliščinah, pa je nasprotno znak avtoritarne ali celo totalitarne različice nesvobodne družbe. To vprašanje si zagotovo zasluži sociološko elaboracijo. Odgovor nanj nam bi utegnil veliko povedati o današnji naslovni temi.

Seveda se na koncu zastavlja tudi nam samim vprašanje, zakaj se s to temo ukvarjamo veliko bolj kot v mednarodni sociologiji nasploh, nenazadnje pa tudi v okviru jugoslovanske države? Eden od odgovorov, ki je hitro pri roki, je ta, da nas v to silijo razmere, da je manjši narod sedaj in tukaj izpostavljen eksistencialno bolj ogrožajoči situaciji, ki terja tovrstno intelektualno refleksijo in z njo nove, bolj kot doslej premišljene alternative nacionalnega samopotrjevanja.

Posameznik in narod, avtonomnost in suverenost

Kaj je posameznik? Danes razumemo posameznika kot subjekta; toda to ne pomeni, da je človek kot posameznik že sam na sebi ali po sebi subjekt. Zenačitev človeka in subjekta je moderni, novoveški proizvod. Hkrati s to zenačitvijo, do katere je lahko prišlo le na podlagi krščanske izpostavitve človeka kot osebe, se pravi na podlagi izrednega poudarjanja osebne posameznikove vesti, se je začela oblikovati, namreč prek notranjega razčlenjevanja, subjektiviteta posameznikov kot posameznikov.

I.

Bistvo subjektivitete subjekta, t.j. posameznika v njegovi moderni strukturi je avto-nomija, samo-zakonodavstvo. Vse elemente strukture, ki omogočajo uveljavitev avtonomnosti posameznika, izpostavi šele Kant. Torej o človeku kot *avtonomnem subjektu* zares lahko govorimo šele od Kanta dalje. Nikakor si ne smemo predstavljati, da je bil človek subjekt že v srednjem, kaj šele v starem veku, na primer pri Grkih. Na posamezniku (*ego cogito*) je začel graditi šele Descartes; a tudi Descartes veliko dalj od temeljev ni prišel. Zgradbo dokonča, ko poprej spodnese ontološki dokaz o bivanju Boga, Kant. Po Kantu bit ni realni predikat; potemtakem ni bitja, k bistvu katerega bi (lahko že vnaprej) pripadalo bivanje. To pomeni (tu je izvor kasnejšega eksistencializma), da imam svoje bivanje, kolikor seveda bivam, pred svojim bistvom. To, kaj bom postal, je odvisno od tega, kaj bom sam naredil iz samega sebe. Kot subjekt sem vsak trenutek na svojem lastnem izhodišču, povsem svoboden. Opredeljujem se na podlagi lastnih maksim. Te, nič drugega, so kriterij mojega avtonomnega delovanja, samoodločanja in samodoločanja. A če so kriterij mojega delovanja le maksime kot izraz moje individualne volje, se ne končuje tedaj celoten kantovski projekt posameznikove avtonomnosti v čisti samovolji?

Posledicam, ki so implicirane v tem vprašanju, se Kant izogne z izoblikovanjem kategoričnega imperativa. Sama zamisel kategoričnega imperativa, tj. Zakona moralnosti izhaja iz specifično kantovskega razumevanja zakona, s tem pa tudi *avtonomnosti* kot *samo-zakonodavstva*: zakon ne pripada redu posamičnega, maveč redu občega. Tisto, kar velja (naj bi veljalo) kot zakon, je nekaj občega, ima občo veljavnost – ali pa sploh ni zakon. In prav to narekuje kategorični imperativ. Po njem je avto-nomna, se pravi moralna le tista maksima, ki ima naravo zakona; ki je torej na načelni ravni sprejemljiva za vse ljudi kot umna in družbena bitja. V ozadju kategoričnega imperativa je zlato pravilo, po katerem *drugemu* ne smemo storiti nečesa, česar si ne želimo, da bi *drugi* storili nam.

S tega vidika avtonomnost, oprta na kategorični imperativ, tvori najtrdnejšo podlago družbenosti. Ne potone v samovolji, narobe, vodi do trdne medsebojne zavezanosti. Do brezpogojnih družbenih obveznosti in nedotakljivih družbenih zakonitosti. V razkroj vodijo po Kantu heteronomni interesi, pa naj bodo individualnega (npr. čutnotelesne potrebe) ali kolektivnega (npr. strankarske zahteve) izvora. Naj se avtonomnosti odrečemo v imenu »nižjih« ali »višjih« interesov.

Skratka: avtonomnost ne pomeni kake poljubnosti, temveč podreditev Zakonu. Le da ne gre za podreditev kakim zunanjim postavam (npr. tako imenovanim božjim zapovedim), marveč za samopodreditev po sebi samem prepoznanem in pripoznanem Zakonu.

Avtonomna podreditev Zakonu je izvir in temelj človekove suverenosti nad samim seboj. Suverenost samega sebe kot umnega bitja nad seboj kot čutnotelesnim, t.j. patološkim bitjem. Zato po Kantu, se pravi v okviru modernega razsvetljenstva kot duhovne podlage človekovih pravic in državljskih svoboščin, govorimo lahko le o suverenosti nad samim seboj, nikakor pa ne o suverenosti nad drugimi oziroma v razmerju do družbe. Družbeni suveren ni posameznik, marveč je to (četudi ga morda zastopa monarh) ljudstvo. Ljudstvo, ki od Rousseauja dalje nastopa kot narod. Narod kot nacionalno zaokroženo ljudstvo. Odtod proces, v katerem se začenja uveljavljati izpostavljanje suverenosti naroda oziroma nacionalne suverenosti.

II.

Posameznik je torej avtonomen, narod kot nacija (narod s svojo državo oziroma država z vodilnim, državotvornim narodom) je suveren. Ne obstaja družbena suverenost posameznika. In suverenosti nacije ni mogoče reducirati na avtonomijo ljudstva. Suveren ni le avtonomen, ko nastopa kot zakonodajalec, marveč je tudi vrhovni oblastnik. Ne predvsem v smislu izvršne oblasti, temveč kot vrhovni (raz) sodnik. V razmerju do družbenega suverena je posameznik sub-iectus v dobesednem pomenu besede. Kot državljan v smislu podanika države je zavezan k državljski pokorščini. K bistvu razsvetljenske civilne družbe spada izključitev civilne neposlušnosti. Vse do meja znosnosti, ko izbruhne revolucionarni upor. Vendar tega po Kantu ni mogoče dovoliti vnaprej, marveč ga je moč le naknadno upravičiti in s tem opravičiti.

Suverena je občina, ne posameznikova volja. Zato med suverenostjo nacije in avtonomnostjo posameznika obstaja permanentna napetost. Razrešuje se s pomočjo razlike med zasebnim in javnim. Namreč na ravni razmerja med posameznikom in družbo. Na družbeni ravni kot taki pa s pomočjo razlike med civilno družbo in pravno državo, ki je izraz legitimne oblasti, se pravi ustanova občine volje.

Predpostavka obnašanja avtonomnega posameznika v civilni družbi glede na pravno državo je suvereno obvladovanje samega sebe. Prav to pomeni prestop iz naravnega stanja v civilizirano stanje. Vendar ta prestop velja le v okviru razmerja med posameznikom in (nacionalno) državo, ne pa za odnos med državami oziroma nacijami. V razmerju med nacionalnimi državami še vedno veljajo pravila naravnega stanja. Ni svetovnega suverena, zato tudi svetovne pravne države ali svetovne civilne družbe ne. Suverena je vsaka izmed posameznih nacionalnih držav; zato vsakršen napad na to suverenost pomeni vojno.

V tem je temeljna razlika med posameznikom in državo. Medtem ko je posameznik suveren le nad samim seboj, je država suverena tako v razmerju do svojih državljanov kot v razmerju do drugih držav. Pravica naroda do samoodločbe izhaja prav iz te dvojne suverenosti, ki si jo je izoblikovala nacionalna država, se pravi država v modernem pomenu besede.

V današnji, postmoderna dobi pa prihaja do nekaterih odločilnih premikov. Tako na ravni posameznika kot na ravni nacionalne države. Prišlo je do samooodanja tako posameznikov kot narodov: posameznikov *kot* posameznikov in narodov *kot* narodov. Pojem moderne nacionalne države, kakršna je na primer Španija, zastareva; državotvornemu narodu (Špance) podrejeni narodi (Katalonci,

Baski, . . .) ne priznavajo več izključne suverenosti, njegovega istovetenja z Nacijo, marveč terjajo lastno suverenost. Suverenost, utemeljeno na pravici vsakega naroda do samoodločbe. Kaže se torej težnja, da bi temeljni subjekt mednarodnega prava postali prav narodi kot narodi; ker pa so subjekti obstoječega mednarodnega prava države, skušajo narodi priti do lastne države, postati torej nacije v modernem pomen besede. Dobiti s svojo državo nacionalno suverenost. Ali pa, če tega ne zmorejo, uveljaviti načelo postmajoritetne, korespondenčne demokracije (asimetrična federacija, itn.). Obenem, od *Splošne deklaracije človekovih pravic dalje*, nastajajo mednarodni dokumenti, ki človekove pravice in državljanske svoboščine utrjujejo na svetovni ravni. Ti dokumenti tvorijo pismeno podlago tistega, čemur bi, opirajoč se na Rousseauja, lahko rekli *svetovna civilna religija*; ta tvori duhovni, deloma pa tudi institucionalni temelj porajajoče se *svetovne civilne družbe*. Kolikor države obstajajo le v pluralu, o nastajanju svetovne pravne države ne bi mogli govoriti; nedvomno pa se oblikuje svetovno pravo, na podlagi katerega mednarodna javnost ne samo dovoljuje, ampak vse pogosteje tudi zahteva različne sankcije v razmerju do tistih (suverenih) držav, ki kršijo temeljne človekove pravice. Čeprav takšno sankcioniranje ne pomeni napada na suverenost prizadete države, prihaja ob ohranjanju formalne suverenosti vendarle do vsebinske relativizacije, t.j. do deabsolutizacije suverenosti. Največji mednarodni ugled uživajo tiste države, ki so podpisale vse mednarodne dokumente o raznovrstnih človekovih pravicah in se po določbah teh dokumentov tudi ravnajo. Med te določbe spada tudi pravica državljanov držav podpisnic, da se ob kršenju njihovih človekovih pravic pritožijo na mednarodne institucije. S tem se povečuje avtonomija posameznikov, zmanjšuje pa suverenost države nad njimi.

Ob tem država, če je zares pravna država, država, utemeljena na legitimni oblasti, slej ko prej ostaja porok civilne družbe, se pravi porok spoštovanja človekovih pravic in državljskih svoboščin. Problem je v tem, da imajo status suverenih držav tudi države, ki niso pravne, marveč diktatorske države. In da so tudi te diktatorske države lahko sinonim za ohranjevalke nacionalne suverenosti. Te države zatirajo avtonomijo posameznikov, svojih državljanov prav ob sklicevanju na nujno, ki naj bi izhajala iz zaščite in obrambe nacionalne suverenosti. Zelo pogosto se s takšnimi pojavi srečamo že znotraj narodnoosvobodilnih gibanj; le da tu posamezniki na diktat v imenu »višjih interesov« pristajajo prostovoljno, medtem ko so v diktatorskih nacionalnih državah k pokorščini prisiljeni.

Posameznikova avtonomnost in narodova suverenost se načeloma ne izključujeta. Še več. Nacionalna suverenost je najtrdnejše zagotovilo svobodnega izražanja človekove pripadnosti svojemu narodu. Razmerje pa se sprevrne, če nacionalna država v imenu svoje suverenosti začne človekovo narodno pripadnost izkoriščati v svoje posebne namene ali na svojem ozemlju preganjati ljudi drugih narodov. Zadošča že pretirano poudarjanje narodnostnega določila, kajti pravica do svobodnega izražanja pripadnosti svojemu narodu je le ena izmed človekovih temeljnih pravic. O tem, kdaj pride do kolizije med avtonomijo posameznika in nacionalno suverenostjo, razsojata tako posameznik kot država, toda prednost ima posameznik. Prednost v tem smislu, da se v skrajnem primeru lahko odreče državljanstvu, se pravi tudi državi svojega naroda, se izseli . . .

Iz avtonomnosti človeka kot subjekta izhaja njegova suverenost nad samim seboj. Sam razpolaga s svojim življenjem. Vendar se v razmerju do družbe oz. države ta suverenost (za razliko od avtonomnosti, ki se potrjuje npr. na svobodnih volitvah) izkazuje le negativno: prek civilne neposlušnosti in/ali državljanske nepokorščine (da se npr. svobodnih volitev sploh ne udeležim). Tu pa nastopi

vprašanje posameznikove omejenosti in omejitve, se pravi njegove omejene suverenosti.

III.

Posameznikova avtonomnost je absolutna; v skrajnem primeru se lahko odloči za samomor, za brezpogojno žrtev in druga radikalna dejanja. A takšna radikalna avtonomija še ne pomeni brezmejne suverenosti. Istovetnost avtonomije in suverenosti je od volje do moči pričakoval Nietzsche, Freud pa je kaj kmalu pokazal na ireduktibilno razliko med njima. Človek kot subjekt (ego), dokazuje Freud, ni gospodar v svoji hiši. Jaz kot del človekove osebnosti je stisnjen med eno in Nadjaz, poleg tega pa je odvisen od zunanjega sveta. Tako kot kantovski Jaz skuša tudi freudovski Jaz obvladati svoj »patološki« del:

»Po drugi strani pa vidimo, kako je isti Jaz samo uboga kreatura, ki ždi v trojnem hlapčevstvu in zaradi tega trpi pod grožnjami trojne nevarnosti, s strani zunanjega sveta, libida v Onem ter Nadjazove strogosti. Tri različne vrste (Angst) ustrezajo tem trem nevarnostim, kajti tesnoba je izraz umika pred nevarnostjo. Kot mejna entiteta hoče Jaz posredovati med svetom in Onim, narediti hoče Ono podložno svetu in hkrati prek akcij svojih mišic svet uravnavati v skladu z željo Onega. Pravzaprav se vede kot kak zdravnik pri analitičnem zdravljenju, ko se sam s svojim upoštevanjem realnega sveta priporoča Onemu kot libidinalni objekt in hoče njegov libido usmeriti nase. Ni zgolj pomočnik Onega, je tudi njegov pokorni hlapec, ki se poganja za ljubeznijo svojega gospodarja. Kjer je le mogoče, skuša ostati v soglasju z Onim, njegove *nzv* zapovedi prekriva s svojimi *pzv* racionalizacijami, hlini poslušnost Onega svarilom realnosti tudi takrat, ko je Ono ostalo togo in nepopustljivo; zamegli konflikte Onega z realnostjo in, če gre, tudi njegove konflikte z Nadjazom. . . Ko Jaz trpi pod agresijo Nadjaza ali ji celo podleže, je njegova usoda primerljiva z usodo protistov, ki poginejo od produktov razkrajanja, ki so jih sami proizvedli. Kot neki takšen produkt razkrajanja v ekonomskem smislu se nam pokaže morala, ki je na delu v Nadjazu.

Med odvisnostmi Jaza je po vsem sodeč najbolj zanimiva odvisnost od Nadjaza.

Jaz je torej sedež tesnobe. Pod pritiskom treh nevarnosti razvije ubežni refleks, tako da umakne svojo lastno investicijo pred grozečo zaznavo ali pred podobno ocenjenim dogajanjem v Onem in jo oddaja kot tesnobo. To primitivno reakcijo kasneje nadomesti izgradnja zaščitnih investicij (mehanizem fobij). Ne znamo pa navesti, v čem tiči tesnoba Jaza pred zunanjo nevarnostjo in pred libidinalno nevarnostjo v Onem; vemo, da se boji biti prevladan ali izničen, toda analitično tega ne moremo zaobjeti. Jaz se enostavno ravna po svarilu načela ugodja. Po drugi strani pa je mogoče navesti, kaj se skriva za Jazovo tesnobo pred Nadjazom, za tesnobo vesti. S strani višjega bitja, ki je postalo Nadjaz, je nekoč grozila kastracija, in ta kastracijska tesnoba je verjetno tisto jedro, okoli katerega se je naložila kasnejša tesnoba vesti; ta tesnoba se torej nadaljuje kot tesnoba vesti.« (Sigmund Freud: *Jaz in Ono*; v *Metapsihološki spisi*, ŠKUC-FF, Ljubljana 1987, str. 353–355).

Medtem ko je Kant Zakon moralnosti, katerega glasnik je glas vesti, odkril v srčiki jaza, ga Freud spet postavlja zunaj jaza, nad jaz. Nadjaz zavzame mesto, ki je nekoč pripadalo *višjemu bitju*, se pravi Bogu kot Vrhovnemu Bitju, t.j. Suverenu. Božje zapovedi se zdaj oglašajo kot postave Nadjaza. Za Jaz te postave niso rezultat njegove avto-nomnosti, marveč produkt nečesa hetero-nomnega. Dejavnost Nadjaza čuti kot agresijo, kot napad na svojo »avtonomnost«. Pred močjo Nadjaza se upogiba, beži, skriva. Zato Jaz ni, ne more biti suvereno (višje) bitje; je ponižano in poniževano bitje. Ni predvsem sedež zmagoslavja in radosti, marveč sedež stiske in tesnobe. Preden njegova zavest, lahko postane vzrok, je že učinek: »pod« njo je nezavedno, »pred« njo predzavedno. Predvsem pa Jaz ne zaobjema vsega posameznika, temveč le njegov del. Posameznik ni nekaj enovitega, marveč nekaj sestavljenega. Sestavljajo ga Ono, Jaz in Nadjaz. Ti pa so v permanentnem medsebojnem konfliktu.

Jaz je odvisen tako od Onega kot od Nadjaza, najbolj zanimiva pa je po Freudu odvisnost Jaza od Nadjaza. Jaz trpi pod Nadjazom, ne da bi mogel to trpljenje kdajkoli odpraviti ali vsaj zanemariti. Gledano v celoti to pomeni: v posamezniku ni instance, ki bi obvladovala vse tri njegove dele hkrati. Ki bi torej zastopala posameznikovo suverenost, njegovo celovitost in enovitost. Jaz ni instanca, ki bi lahko obvladovala tako Ono kot Nadjaz, obenem pa še samo sebe. Morda so odločitve posameznika kot Jaza avtonomne odločitve, tōda Jaz sam ni avtonomen in posameznik kot sestavek Onega, Jaza in Nadjaza zato nima suverenosti nad samim seboj.

Posameznik seveda že pri Kantu ni nekaj enovitega. Človek kot posameznik je po njem avtonomen subjekt le kot umsko bitje; kot eno izmed inteligibilnih, ne pa kot naravno, tj. čutno-telesno bitje. Ta del človeka je nekaj patološkega in mora zato prenašati teror (agresivnost) drugega, t.j. umskega dela. Človek kot tak torej ni avtonomen, oziroma avtonomen je le, kolikor uspe uveljaviti suverenost samega sebe kot umskega bitja nad samim seboj kot ne-umskim in ne-umnim bitjem. Pojma suverenost se torej že vseskozi drži element, ki pomeni obvladovanje drugega in drugačnega.

Na družbeni ravni to pomeni: družbeno suveren si lahko le, če si pokoravaš nekoga drugega. Če gospoduješ nad njim. Zato je zagovarjanje posameznikove suverenosti na ravni družbe regresivno početje. Na tej ravni je upravičeno, se pravi v skladu s temeljnimi človekovimi pravicami le zagovarjanje čim večje posameznikove avtonomije. Tudi v odnosu do nacionalne suverenosti, suverenosti, ki navzven pomeni svobodo, navznoter pa neogibno vključuje element podrejanja. Popolnoma zavračati ta element je zato isto kot zanikati ne le existenco, ampak sam pojem, samo esenco nacionalne suverenosti. To, za kar se je na tej ravni mogoče zavzemati (in to predstavlja razloček med modernim in postmodernim pojmovanjem suverenosti) je posrednost in predstavništvo suverenosti. Da suverenost ne nastopa kot izraz *obče*, marveč *skupne* volje.

Zanikati nacionalno suverenost v imenu totalitarne suverenosti, zaradi tega, ker so nekatere nacionalne države totalitarne države, je isto, kot zanikati človeka kot avtonomnega posameznika. Kakor da bi zaradi tega, ker so nekateri ljudje ubijalci, bilo potrebno preventivno zapreti vse ljudi, jim onemogočiti svobodno gibanje.

Po Freudu je Jaz znotraj človeka kot (sestavljene) posameznika »vse«: gospodar in hlapec, zdravnik in politik, itn. To, da ni absolutni gospodar v svoji hiši, ne omeni, da je absolutni hlapec, tj. suženj. Že za Hegla je absolutni gospodar le smrt. Gre torej za ravni in s tem za meje, znotraj katerih človek je avtonomen, namreč prav kot posameznik, zunaj njih pa ne več. Kljub konfliktom v posamezniku posameznik ni brez identitete. Čeprav je razčlenljiv in s tem artikulabilen, ostaja in-dividuum (ne-razdeljiv), se pravi individualen. Obstaja le z zanj specifično sestavo Onega, Jaza in Nadjaza; in dokler obstaja kot Jaz, se ga držita tudi Ono in Nadjaz. Iz človeka kot posameznika, ob čemer posameznik kajpada ni isto kot subjekt, ni mogoče izločiti nobenega izmed njegovih treh elementov. Ne Jaza, ne Onega, ne Nadjaza. In človek ostaja avtonomen subjekt prav kot Jaz. Ne glede na to, da je jaz (ego) stisnjen med Ono in Nadjaz, odvisen tako od Onega kot Nadjaza, povrh pa še od zunanjega sveta. Zunaj meja svoje odvisnosti pa je človek, namreč prav kot Jaz, neodvisen, se pravi avtonomno bitje, subjekt v modernem pomenu besede. Tudi v razmerju do zunanjega sveta, recimo v odnosu do države in njene suverenosti. Skratka: Jaz ni zgolj in samo manipulator med Onim in Nadjazom, med Onim in zunanjim svetom. Ima lastno samo-stojnost.

Pojem odvisnosti ni samo negativni pojem. Pri deskripciji Jaza in njegovih tegob Freud še zmerom razmišlja v senci Kanta, torej ego-centrično, pod obnebjem novoveške metafizike kot metafizike subjektivitete; novoveške subjektivitete kot subjektivitete, ki ni le subjektiviteta subjekta, ampak tudi objektiviteta objektov (»pogoji možnosti iskustva so hkrati pogoji predmetov izkustva«). Pred očmi ima Jaz kot središče vsega, kar je, kot Gospodarja; in v luči te interpretacije se Freudu vsakršna obmejitev Jaza kaže kot omejitev, vsakršna uprostoritev kot odvzem prostosti, vsakršna zavezanost kot odvisnost v pomenu nesvobodnosti. Takšna se modernistom, vključno s freudisti, kaže tudi odvisnost človeka kot naravnega bitja od njegove narodenosti in naroda, v katerem se je rodil. Zato zanikajo »naravne« korenine naroda in ga skušajo predstaviti kot rezultat družbene pogodbe, torej kot objekt (pred-met) subjektivitete. Kot pred-metu po-godbe naj narodu zunaj človeka kot subjekta ne bi pripadala nobena samostojnost; vse narodno, ne le nacionalno, naj bi bilo odvisno od avtonomnih subjektov odločitev.

* * *

Toda razultat družbene pogodbe je le država, se pravi tudi nacija kot sestav naroda in države, ne pa narod kot tak. Pred nacionalno suverenostjo ni le posameznikova, ampak tudi narodova samobitnost. Ne človek kot posameznik ne narod zato ne sme postati sredstvo nacionalne suverenosti, orodje v rokah države. Nacionalna suverenost je upravičena – tako navzoter kot navzven – le, če varuje tako posameznikovo kot narodovo samo-bitnost, se pravi (kolikor se gibljemo na ravni subjektivitete) avto-nomnost človeka kot subjekta medčloveških in naroda kot subjekta mednarodnih odnosov.

Četudi narod ni le »naravni«, ampak tudi, morda celo predvsem »družbeni pojav«, to ne pomeni, da je rezultat družbene pogodbe; kajti tudi družba sama ni nič družbenega. Tudi družba ni rezultat družbene pogodbe. Je »več« od pogodbe med avtonomnimi subjekti.

ZDRAVKO MLINAR

Nacionalna identiteta v procesu deteritorializacije

1. V sedanjih razpravah o nacionalnem vprašanju pri nas gre za vrsto okoliščin, ki omejujejo možnost celovitega in nepristranega, strokovnega pojasnjevanja te tematike. Njeno aktualnost sicer spremljata večje zanimanje in prizadetost širšega kroga aktivnih in pasivnih udeležencev, toda obenem s tem prihaja tudi do toliko bolj grobih popačenj, ki v veliki meri še zaostrujejo konfliktno stanje. V tem smislu izstopajo »publicistične« obravnave, ki dosegajo tem večjo odzivnost, čim bolj poenostavljeno, enostransko in črno-belo dramtizirajo posamezna vprašanja. Pri tem stopata v ospredje čustvena zagretost in posploševanje na podlagi posameznih primerov, ki utrjujejo negativne stereotipe o nasprotni strani. To je spet

dodatni razlog za nadaljnje intenziviranje konfliktov in obenem za dodatno iskanje ter posebno poudarjanje tistih informacij, ki potrjujejo tako deformirane predstave o dejanskem stanju.

Namesto pavšalnih sodb in ad hoc reagiranja na posamezne »primere« potrebujemo torej bolj argumentirano in analitično poglobljeno obravnavo, ki se ne bo omejevala le na zdaj in tukaj, temveč se bo opirala tudi na spoznanja o dolgoročnih razvojnih zakonitostih. Razprava za okroglo mizo – ki se seveda ne more spuščati v temeljitejšo analizo – pa lahko nakaže vsaj nekatere smernice za takšno, teoretsko zasnovano in empirično podkrepljeno obravnavo. Pri tem naj bi zagotovili, da zaradi trenutnih interesov in skrbi ne bi zašli v redukcionizem, ki bi vso našo pozornost omejil samo na eno stran dejanske protislovnosti (enotnosti nasprotij) razvojnih procesov. Takšne težnje smo že dosedaj lahko razkrivali v jugoslovanskem prostoru, npr. v tem smislu, da smo imeli na eni strani le zahteve po *večji enotnosti* ter opozarjanje na absurdnost sedanje notranje razcepljenosti (»fevdalizacije«), na drugi strani pa zahteve po *večji avtonomiji* ter zavračanje centralizma, majorizacije in unitarizma. Na eni strani prav v zadnjih letih izjemno pozornost posvečamo *nacionalni suverenosti*, obenem pa spet – kot da gre za povsem drugo vprašanje – stopajo v ospredje razprave o »*Evropi brez meja*«. Pri nas je poudarek na normativnih (ustavnih) političnih vprašanjih o nacionalni suverenosti in nacionalni identiteti (kaj hočemo in kaj zavračamo; kaj je za nas »sprejemljivo« ali »nesprejemljivo«), medtem ko v razvitih zahodnih državah v družboslovni literaturi prevladuje predvsem analiza dejanskih sprememb in razvojnih trendov, še zlasti z vidika nove informacijske in komunikacijske tehnologije ter procesov globalizacije, ki prehajajo narodne in državne okvire.

2. To, da je treba vprašanje o nacionalni identiteti postaviti v širši okvir, je še posebej nujno zaradi številnih posebnosti sedanjega kriznega stanja v Jugoslaviji. V prehajanju od dirigiranih k (bolj) spontanim družbenim procesom namreč številni trendi dobivajo povsem *nasprotno usmeritve*, kot so sicer značilne v svetovnem merilu. Npr., medtem ko se pri nas v nekaterih pogledih razlike in nasprotja med teritorialnimi enotami celo povečujejo, raziskave za ZDA (Bradshaw, 1988) kažejo, da se v tej tehnološko razviti ter prostorsko zelo mobilni družbi že od dvajsetih let razlike med regijami glede na dohodek na prebivalca zmanjšujejo in da bodo – kot pričakujejo – do leta 2000 povsem izginile.

Da bi lahko pojasnili tako različne in celo nasprotujoče si primere, je treba poiskati zadosti širok skupni imenovalac z vidika dolgoročne razvojne perspektive. Šele v tem smislu lahko konsistentno pojasnimo, zakaj imamo danes istočasno opravka s primeri (spremembami), ki kažejo na slabitev nacionalne identitete, in tudi s takimi, ki kažejo na njeno krepitev in revitalizacijo. Brez takšnega širšega teoretskega oz. pojasnjevalnega okvira je vsak avtor lahko našel dovolj konkretnih »dokazov«, ki so potrjevali bodisi tezo o odmiranju narodov in o preživelosti nacionalne države (npr. različni tehnološki, ekonomski ali ekološki vplivi in odvisnosti, ki se širijo v prostoru prek nacionalno-državnih meja), bodisi tezo o njihovem oživljanju (pri tem se primerom, kot so Baski, Katalonci, Severna Irska ipd., prav v zadnjem času pridružujejo kar množice drugih, zlasti v okviru Sovjetske zveze, npr. Estonija, Latvija, Litva, Moldavija etc.).

Podobno kot vprašanje o nacionalni identiteti se zastavlja širši sklop vprašanj o identiteti teritorialnih skupnosti nasploh. Kaj se dogaja na regionalni in kaj na lokalni ravni? Ali se lokalne in regionalne posebnosti utapljujejo v vsesplošni uniformnosti? Ali *regionalna arhitektura* izumira? Na vse to navezujemo vprašanje o *izumiranju dialektov*. Ali se deterritorializacija pojavlja na vseh ravneh? Kakšno

je razmerje med temi ravnmi: ali krepitev enega pomeni slabitev drugega? Pri tem gre tudi za avtonomijo posameznika in za njeno razmerje do nacionalne suverenosti in identitete. Vse to poskušamo pojasnjevati z vidika splošne paradigme družbenega razvoja, ki vključuje enotnost nasprotij – procesov individualizacije in globalizacije (Mlinar, 1986).

3. S širjenjem informacijske in komunikacijske tehnologije lokacija na splošno (to pomeni, da obstajajo tudi izjeme) vse manj določa specifične značilnosti skupin in posameznikov v prostoru. Tako kot nam bližina zmeraj manj pove o podobnostih med ljudmi, tako tudi fizična oddaljenost zmeraj manj pojasnjuje morebitne razlike med njimi. Na podlagi večje oddaljenosti (z razvojem tehnologije) z vse manjšo verjetnostjo lahko pričakujemo tudi večji razpon razlik. Celokupna raznovrstnost sistema postaja dostopna na vsaki točki globalnega sistema. Tehnološki razvoj in informatizacija vodita proč od tradicionalnega modela teritorialne organizacije, po katerem je šlo za *homogenost znotraj* in za *razlike med* teritorialnimi enotami; manjše enote so zmeraj *manj določene že s pripadnostjo* in z značilnostmi naslednje večje enote. (Medsebojne) odvisnosti v prostoru se vse bolj vzpostavljajo neodvisno od ranga teritorialnih enot glede na njihovo velikost ali upravni položaj. S prehodom »prostora krajev« k »prostoru tokov« prihaja tudi do prostorsko-družbenega prestrukturiranja in »de-strukturiranja«, pri čemer pa sta vse bolj poudarjeni individualna raznovrstnost in avtonomija.

Melvin Weber (1967) razlaga sodobne spremembe kot gibanje od skupnosti, ki temeljijo na teritorialnosti in bližini, k »skupnostim brez bližine« – »communities without propinquity«. Elektronski mediji izločajo bližino bivanja kot prvi pogoj za nastanek določene skupnosti. Prebivalci imajo vse več možnosti za vzdrževanje selektivnih stikov z drugimi na podlagi specifičnih interesov in na vse večje oddaljenosti. Tako postaja posameznik član vse večjega števila takšnih »interesnih skupnosti«, ki niso teritorialno opredeljene. (P. Sorokin je že v tridesetih letih nakazal ta proces s prehajanjem od zaprtih »kumulativnih skupnosti« k »agregatom, razčlenjenim na funkcionalna združenja«. Pri tem je kot izhodišče sicer pojmoval lokalno raven, vendar analogno lahko to spremljamo tudi na nacionalni ravni). Elektronski mediji zabrisujejo naravne in pravno-politične meje v prostoru, tako da s tem nastajajo t. im. »medijske skupnosti«. Glede na to tudi identiteta različnih družbenih skupin ni več opredeljena (izključno) znotraj nacionalnih okvirov, temveč najde svoje referenčne okvire znotraj »globalnih multinacionalnih omrežij« (Robins and Gillespie, 1988).

Nacionalno identiteto in suverenost je treba obravnavati skupaj, ali pa v nasprotju s »supranacionalno integracijo« (Ionescu, 1974). Z razširjanjem nove informacijske tehnologije so nacionalne meje postale *porozne in prepustne*. Tako ustvarjalni kot rušilni posegi povečujejo medsebojne odvisnosti prek nacionalnih in državnih meja. V tem smislu (Cleveland, 1987) je država načeta »z vrha«, saj vse več mednarodnih funkcij zahteva spajanje suverenosti v zvezah (npr., ko gre za meteorološko službo, geofizikalne raziskave, satelitsko komuniciranje, nalezljive bolezni ipd.), da bi s tem lahko obvladovali globalne nevarnosti v okolju. Nacionalno-državni okviri so oslabljeni s *strani*, npr. s tem, da multinacionalne korporacije dobivajo vse večjo vlogo in uspešno delujejo prek političnih meja »suverenih« držav. Obenem pa je nacionalna država načeta tudi *od spodaj*, saj ji razne manjšine in številne posebne namenske skupine odvezemajo kontrolo in same določajo svojo politiko.

Eden od najbolj znamenitih družboslovcev, K. Boulding, je v svoji knjigi »The World as a Total System« (1985) prišel do ugotovitve, da se s skoraj zastrašujočim

tempom gibljemo k enotnemu svetovnemu sistemu, tako da je mogoče eno od najpomembnejših vprašanj, s katerimi se bo človeštvo spopadalo v naslednjih 100 letih, ravno vprašanje, kako *ohraniti raznovrstnost* kultur, jezikov, običajev, arhitekture, hrane ipd. Pri tem ni prepričan, da nam bo uspelo ohraniti raznovrstnost na podlagi geografske lokacije, tako da bomo morali poskrbeti vsaj za kulturne enklave in skupine.

Tako se je Boulding dokopal do svoje predstave sveta po analogiji z »vrtovi z ograjami z vrati«. Le-ta vključuje veliko število vrtov, od katerih vsak predstavlja ograjeno nacionalno državo, kar ljudem zagotavlja občutek identitete in varnosti, vendar pa ima obenem v ograjah polno vrat, ki jim omogočajo medsebojno komuniciranje in trgovino. Koliko pa je takšna predstava v skladu z dejanskimi, objektivnimi spremembami danes v svetu in pri nas, pa še vedno ostaja odprto vprašanje, ki terja vsestransko empirično raziskovanje.

4. Vsaj navidezno nakazujejo najbolj sprejemljivo rešitev tisti avtorji, ki le ubesedujejo danes prevladujoče vrednote: npr. poudarjajo pomen slovenske samobitnosti, naše nacionalne zavesti, dosledne uporabe slovenskega jezika in sploh identitete slovenskega naroda, istočasno pa nastopajo proti zaprti meji ali pa se celo aktivno zavzemajo za intenziviranje združevanja v Evropi ipd. (takšne poudarke najdemo, npr., v prispevku Bojana Štiha: Slovenski narod hic et nunc, v: Slovenska misel, 1987, ured. J. Pogačnik). Toda ali ne ostaja pri tem *glavni problem prikrit*? Ali je res mogoče krepiti nacionalno (regionalno, lokalno) identiteto obenem z vse večjim nacionalnim odpiranjem v širši prostor ter z odpravljanjem narodnih in državnih meja, kakršno je predvideno in poteka glede na integracijske procese v Evropi?

Če vzamemo jezik kot enega najbolj značilnih razpoznavnih znakov naše nacionalne identitete, vidimo, da je le-ta najbolj ogrožen prav tedaj, kadar gre za najbolj intenzivno povezovanje z drugimi narodi. V preteklosti je bila v ospredju germanizacija, danes dokazujemo svojo (ne-)suverenost glede na rabo slovenskega jezika v jugoslovanskem kontekstu, dokaj neopazno pa prodira v naše vsakdanje življenje – angleščina, ki vedno bolj dopolnjuje ali pa tudi izriva in nadomešča slovenščino. Pri tem – sociološko in dolgoročno gledano – ne gre toliko za takšno ali drugačno normativno (recimo – ustavno) rešitev, na kar se danes usmerja glavna pozornost, kot za dejansko prakso. Le-ta se kaže, npr., v letalskem prometu (nekateri komunikacije so izključno v angleščini, druge pa dvo- ali tri-jezične), v informacijah, namenjenih za tuje turiste (npr. sedaj tudi dnevni pregled poročil na televiziji), v specializiranih strokovnih oz. znanstvenih komunikacijah (tudi nemške strokovne revije vse pogosteje objavljajo članke kar v angleškem jeziku; pri nas, npr. »Revija za sociologiju«), tovarniška glasila vključujejo prispevke iz svojih podružnic iz drugih republik v srbohrvaščini. Povsem novo poglavje pa se odpira pred nami z uvajanjem vse številnejših kanalov satelitske televizije, ki – glede na dostopnost, obseg in raznovrstnost programov – lahko potisne na drugo mesto ali pa celo privede do marginalizacije domače vire informacij v slovenskem jeziku.

Vendar pa takšno široko vdiranje mednarodnih in globalnih komunikacij v naš prostor za sedaj še ni spodbudilo kakšnih bolj množičnih občutkov nacionalne ogroženosti. Odklonilni odnos do satelitske televizije je bil značilen bolj za nekatere monopolne institucije (vsaj v prikriti obliki – politične organizacije in domače TV), kot pa za občane, ki so se spontano, na lastno pobudo in brez institucionalne podpore vključevali v potrebne akcije. Vendar pa se zdi, da pri tem še zdaleč nismo dojeli daljnosežnih posledic, ki se bodo v polni meri pokazale šele v prihod-

nosti, in sicer še posebej z vidika ogrožanja nacionalne identitete. Ob teh velikih tokovih se potem zdi zelo malenkostno, če se ljubljanska TV opraviči svojim gledalcem (npr., »... nismo uspeli prevesti govora predsednika Zveznega izvršnega sveta, ki smo ga prejeli šele zadnji trenutek«!). Pač pa s tem primerom zadevamo v bolj temeljno vprašanje: ali se bodo ob vse večji dinamiki družbenega dogajanja v svetu zaostrole zahteve po neposrednem komuniciranju, komuniciranju brez prekinitev, posredovalcev in prevajalcev, ali pa bo razvoj nove informacijske tehnologije to posredniško in prevajalsko vlogo tehnično, časovno in stroškovno toliko olajšal, da ne bo več breme, zaradi katerega bi se odpovedovali jezikovni in kulturni raznovrstnosti?

5. Z večjo dostopnostjo (povezanostjo) na podlagi nove tehnologije se zmanjšuje vloga prostora kot *ovire* pri združevanju, pa tudi vloga prostora kot *zaščitnika* identitete teritorialnih in s tem tudi nacionalnih skupnosti. Medtem ko to povečuje možnosti individuacije posameznika in raznih skupin, pa obenem slabi identiteto teritorialno opredeljenih družbenih skupnosti.

JANKO PRUNK

Narodnost – eden osnovnih civilizacijskih označevalcev

Malo sem v zadregi pred vami in pred uredništvom, ker ste se na razpravo vsi pripravili in ker ste vsi sociologi in antropologi, jaz pa sem zgodovinar in ne bom tako učeno posploševal. Rad bi predvsem zastavil nekaj vprašanj, ki me že dolgo okupirajo. Velikokrat sem hotel Tinetu Hribarju in tej garnituri, ki ima v slovenskem prostoru – vsaj zadnja leta – precejšen pomen, zlasti odkar so se identificirali s prispevki za slovenski narodni program, zastaviti vprašanje: kdaj vas je obšlo, da se zdaj tako zelo zanimate za narod, za narodno vprašanje, da ste zdaj to vprašanje dvignili celo na vaš prapor in resnično z marsikaterim dobrim prispevkom obogatili slovensko politično in socialno misel? Še pred kakšnimi petnajstimi leti ste bili do tega vprašanja popolnoma indiferentni, skeptični oziroma voluntaristično univerzalistično razpoloženi, kar se vidi iz številnih vaših člankov v slovenski revijalni publicistiki. Proti takšnemu vašemu stališču v *Problemih* je 1970. leta napisal zanimivo razmišljanje Edvard Kocbek, toda njegov članek ni bil objavljen. Znan nam je iz njegove zapuščine in objavljen pred dvema letoma v reviji »2000«. Da to ni iz trte zvito, dokazuje tudi to, kar je Rupel pravkar rekel, namreč »da je bila moja generacija vzgojena v neki plazmi neidentificiranega etničnega opredeljevanja oziroma identifikacije«. Jaz pa sem zgodovinar; in tedaj, ko je Rupel še neidentificiran plaval v neki plazmi, smo bili zgodovinarji zelo identificirani in opredeljeni glede tega fenomena. Tako imenovana ljubljanska historična šola, kamor štejem tudi sebe, ki izhaja od profesorja Zwittra, najbolj tipična predstavnik pa sta prof. Grafenauer in prof. Pleterski, pa tudi prof. Melik, se je ves čas po vojni zelo ukvarjala z vprašanjem naroda. Tudi skoraj vse knjige, ki jih je pisala ta šola, so imele naslove: *Zgodovina slovenskega naroda*, *Slovenska zgodovina*, *Zgo-*

dovina Slovencev. Seveda pa vse to v družbi, ki jo je moč identificirati s popolno prevlado nekega socialistično marksističnega stereotipa, ni bilo kaj dosti vredno. Vsi zgodovinarji, ki so take knjige pisali, so bili potisnjeni na rob družbenega kulturnega interesa – ne samo zaradi svoje inertnosti in komodnosti, ampak zato, ker to družbo sploh ni nič zanimalo. »Družba« se je zanimala in honorirala knjige, kot je npr. Veliki preobrat v socializmu, Zimmerwaldsko gibanje, Revolucija in zgodovina. Knjiga Revolucija in zgodovina mi je bila večkrat pomoljena pod nos; ko sem mislil, kako velik zgodovinar sem že, so mi povedali, da dokler ne bom sprejel pristopa, kakršen je v Revoluciji in zgodovini, si lahko odmislim, da karkoli pomenim in tej družbi kaj koristim. Bila je tako velika averzija do artikuliranja interesa za znanstveno raziskavo slovenskega nacionalnega fenomena, da so veliki profesorji, ki so bili že v letih in so imeli za seboj izkušnjo revolucije in kako revolucija tretira neubogljive, počasi obupovali. Tako sem knjigo o slovenskem narodnem vprašanju napisal šele jaz pred približno tremi leti, ki nisem imel tega strahu in je v Sloveniji že nastajala nova politična kultura. Moja knjiga ni nič posebno novega; prof. Zwitter je že leta 1944 na osvobojenem ozemlju v Slovenskem znanstvenem inštitutu napisal majhno skico Narodnost in politika pri Slovencih, ki pa je potem ni mogel elaborirati do konca. Vse tisto, kar sem v tej knjigi napravil, in v tej, ki jo zdaj pišem, je elaboracija njegovega globalnega teksta, s tem da prihajam do mnogih novih, celo njemu nasprotnih ocen, ker gre znanost pač naprej.

Rad bi povedal, da se je slovensko zgodovino pisje zelo zavedalo tega, da za Slovence fenomen nacionalnega, narodnega, slovensko-narodnega pomeni osnovni civilizacijski označevalec njihove identitete. Kajti njihova civilizacijska entiteta je bila v vsej zgodovini čisto dobro zagotovljena in se je ljudstvo na tem področju čisto lepo razvijalo vzporedno z vso evropsko civilizacijo v smeri civilizacijskega napredka od začetka novega veka. Vsak človek iz slovenskega ozemlja je lahko postal pomemben funkcionar v srednjeevropskem habsburškem državnem sklopu; mi imamo Ivana Kacjanarja, ki je bil od tu doma, pa je bil poveljnik velike vojske proti Turkom. Prof. Murko je, kolikor se spomnim, našel kar 27 rektorjev dunajske univerze, ki so bili Slovenci. Slovenci so bili razni vzgojitelji različnih habsburških cesarjev. Od druge polovice 19. stoletja je ugotovljeno, da je bila polovica admiralov habsburške mornarice Slovencev – med njimi tudi veliki admiral; celo feldmaršal v prvi svetovni vojni itn. Za vsakega človeka na tem področju – na ravni individualnega, človeškega, občečloveškega, sploh ni bilo nobene ovire za razvoj, napredek in socialni dvig. Če ni poudarjal svojega etničnega porekla, je lahko napredoval, kamorkoli je hotel. Problem za slovenske ljudi je nastopil z razvojem etničnega, narodnega v nacionalno, kar se je zgodilo v prosvetljenjski dobi in v slovenskem narodnem preporodu in po posledicah francoske revolucije. S tem razvojem je postajalo očitno, da se Slovenci v eni sami stvari, ki pa je zelo bistvena, ločijo od drugih sodržavljanov habsburške monarhije – te civilizacijsko dobro napredujoče države v južnonemškem oziroma srednjeevropskem civilizacijskem krogu – namreč v etničnem, narodnem. Že v času protestantizma je ta narod prešinila misel, da mora to svoje narodno ohraniti, kajti vsi jeziki so enaki. Takrat je prišla pobuda iz religioznih krogov, temu ljudstvu dati pravi nauk v njegovem jeziku. Od prosvetljenstva, od Pohlina naprej pa: mi smo prav toliko vredni kot vsi drugi, naš jezik je prav tako lep, ne se ga sramovati. Samo varovanje tega in vztrajanje pri tem, ohranjanje svojega etnosa, ohranjanje zvestobe svojemu etnosu, svojemu narodu in izbojevanje enakopravnega položaja temu svojemu etnosu z ostalimi etnosi v istem civilizacijskem sklopu, ki pa so imeli to srečo, da so se

začeli že prej razvijati v nacijo. Samo ta vzgib, lahko rečemo priroden ali tudi metafizičen, ker je tako edinstven, zanimiv in specifičen za celoten sklop civilizacije v Evropi, samo ta zvestoba nas je napotila, da smo se ločili od tega civilizacijskega kroga v prvi svetovni vojni, ker smo mislili, da v njegovem okolju ne moremo realizirati te emancipacije in svobode. Podali smo se v drug civilizacijski krog, z idealističnim prepričanjem, da nam bo v tem civilizacijskem krogu z našimi brati ta etniteti, identiteti, zagotovljena. Ko smo pa v ta civilizacijski krog prišli, je pa nastopilo tisto streznjenje, da smo uvideli, da so v tem civilizacijskem krogu drugačne silnice na skoraj vseh ravneh civilizacije. Zelo drugačne, zelo drugačne identitete – in tu je nastal problem, s katerim se ubadamo še danes.

BORIS GRABNAR

Vprašanja narodne identitete

Na tole polemiko se pripravljam že 20 let in upam, da se bomo prijateljsko skregali. Predvsem bi postavil vprašanje izhodišča te naše okrogle mize, vprašanje narodne identitete. Zdi se mi, da istovetite narodno identiteto in narod, se pravi narodno zavest in narod. Pri tem gre za zelo preprosto vprašanje: kaj narod sploh je? Duh ali stvar? Je narod samo zavest o narodu?

Če menite, da je narod istoveten z narodno zavestjo, kako boste potem razložili vsa ta številna narodna gibanja, vse te nacionalizme, vse te krvave in nekrvave spopade od Tibeta do Triglava? To, kar se danes dogaja v Jugoslaviji, ni na tem planetu prav nič izjemnega in prav nič posebnega. Če so nacionalizmi samo neka duhovna gibanja brez materialne podlage, je moral obstajati nek duhovni vpliv, dogovor ali kaj takega. Toda ali smo se Slovenci ali Albanci kaj dogovarjali z Baski ali Sikhi, s Tamili ali Tibetanci, s Korzičani ali Uzbeki, Azerbajdžanci ali Armenici, s Katalonci ali Estonci? Kako to, da so se vsi kar naenkrat začeli gibati, da je vsem kar naenkrat narasla samoidentifikacija?

A nacionalizem ni narastel samo pri majhnih narodih, ampak tudi pri velikih. Recimo, no, recimo, da so tudi Srbi – veliki. A poglejmo, kaj se dogaja na Tržaškem in Koroškem! Italijanska ali nemška lokalna samoidentifikacija spet ne more prenašati dvojezičnosti! Kako to?

Odgovor, da so vsemu temu krivi nacionalisti, ne pojasni ničesar. To je, kakor da bi rekel, da je samoidentifikacija kriva nacionalizma in da so nacionalisti krivi, da se je pojavil nacionalizem. . .

Obstajati mora torej nek drug vzrok, ki mora biti dovolj trden in dovolj univerzalen, da je povzročil vsa ta raznolika, a obenem tudi tako zelo enaka gibanja.

Najprej pa moramo vedeti, kaj narod sploh je. Po mojem mnenju narod ni samo zavest o narodu, ni čisti duh, ampak je živ naravni organizem, ki je materialen, kakor je pač materialen vsak drug organizem na tem planetu. Narod – to so telesa živih ljudi, ki govore na primer slovensko, pa tudi pišejo, tiskajo, berejo, imajo radio, televizijo in telefone in avtomobile, zdaj pa si nabavljajo še računalnike. Narod je torej komunikacijski organizem, ki ga tvori neka čisto določena tehnologija. Našteti mediji so obenem tudi določene zgodovinske epohe. Živa

govorica in rokopis še nista imela moči združevanja ljudi v narod. To je omogočilo šele tiskarstvo, ki je ustanovilo jezikovno tržišče knjig in kroženje kapitala; knjiga je namreč prvo serijsko proizvedeno blago kapitalistične ere. Pred uvedbo Gutenbergovega izuma nobenih narodov in nobenih nacionalizmov v Evropi ni bilo in jih tudi ni moglo biti.

Takšni organizmi so v tem delu Evrope nastali v dobi protestantizma, a Trubar se še ni mogel zavedati, da je vzpostavil nacionalni organizem. Narod ni bil nikjer ustvarjen zavestno, nikjer ni bil predviden ali projektiran. Narod je plod naravnega, zunajzavestnega in zunajrazumskega razvoja. (Prav kakor opica ni mogla planirati, da bo postala človek.) Pri Slovencih je trajalo kar 250–300 let, preden je ta naravna danost (z Vodnikom, Linhartom, Prešernom) prišla v zavest.

Tiste teorije, da je Prešeren ustvarjalec, demiurg slovenskega naroda, se mi zde prav bedaste.

Proces samoidentifikacije Slovencev je potem seveda še napredoval. Nosilci narodne zavesti so bili spčetka samo izobraženci, ljudje, ki so imeli opravka s knjigami: duhovniki (čeprav iz Biblije ali od Cerkve ni prišla nobena pobuda za narodno zavest) in pisatelji, učitelji, advokati, sodniki, zdravniki itd.

Novi mediji v 20. stoletju ta proces silovito pospešijo: radio in televizija, telefon in avtomobili. Medtem ko je bil prej v vsenarodno komunikacijo zapleten le sloj izobražencev, je zdaj nenadoma sleherni občan udeleženec tega živega procesa. Okrepitev samoidentifikacije ni torej prav nič čudnega in prav nič čudno ni niti to, da je ta proces po vsem svetu približno enak. Kajti elektronska tehnologija, ki nosi jezik, narodni jezik, je po vsem svetu enaka, enako obvezna in enako delujoča.

Dve stvari je treba dobro razumeti: prvič, ta proces je svetoven in naravno nujen, nikjer projektiran, a povsod enako delujoč. Drugič, ta proces nima nobene zveze s političnimi programi in idejami. Te prihajajo samo kot posledica tega naravnega dogajanja.

Ideje, da je mogoče nacionalizem uničiti z aretacijami nacionalistov ali s politično propagando ali ideološkimi pritiski – so torej kaj bedast politični primitivizem. Narodi – veliki in majhni – so živi organizmi, so svojevrstne »individualnosti«, ki kot vsa živa bitja hočejo živeti in se branijo smrti in ran na svojem telesu.

Z uvajanjem računalnikov, s telekonferencami, z EFT, telefaksom, elektronskim prevajanjem, daljinskim upravljanjem in povezovanjem itd. se bo samoidentifikacija še bolj okrepila. Nič drugače ne more biti. Pri tem imajo in bodo imeli pomembno vlogo ne le jeziki, ampak tudi religije, barva kože, generacije, celo razni poklici, interesi in konjički, seksualna nagnjenja itd. Možnosti združevanja in povezovanja se bodo neizmerno povečale po vsem planetu.

Zdajle in tule nas zanimajo seveda predvsem nacionalizmi. Z njimi se je treba torej kar sprijazniti. Danes jih je kakih sto, katerih boj je že prišel na prve strani velikih svetovnih časopisov. Vemo pa, da je na planetu kakih 3000 jezikovnih skupin in v moderni družbi se bodo vse borile za svoj prostor pod soncem.

To, kar se danes dogaja, je torej šele začetek. Še huje bo! Narodi na tem planetu si morajo poiskati nov način sožitja. Stari, birokratski, versajski, avnojski – ne zadostuje več. Če nekega novega načina ne bodo našli, bo tekla kri. Tretje svetovne vojne kot spopada dveh velesil – ne bo, bo pa boj velikih in malih za nov način sožitja, boj, ki bo tako strašen, da morda tudi zlepa kdo ne bo ostal živ.

Najhuje je to, da ni nobenega političnega programa, načrta ali vsaj vizije o takem novem načinu sožitja. Mali narodi se sploh še niso niti povezali in organizirali, njihovi politiki sploh niti ne komunicirajo med seboj. To se jim sploh ne zdi niti važno!

Utopične vizije pa so stvar fantastov, ki se jim politiki smejejo. Njim gre samo za oblast, ki jo razumejo kot upravno birokracijo in hierarhijo 19. stoletja. Tega svojega mnenja ne bodo spremenili – raje bodo prelivali kri.

A pogledjte: računalniška komunikacija bo recimo Slovincem omogočila, da se svobodno in ne glede na razdalje in meje preko vsega planeta povezujejo in organizirajo. V teh komunikacijah bodo imeli zamejci in zdomci povsem enake možnosti kot tisti v domovini. To velja tako za gospodarski kot za politični in kulturni sistem, za šolstvo, sodstvo, zdravstvo in prosveto.

In iste možnosti bodo imeli vsi narodi sveta. V novem, nastajajočem računalniškem univerzalnem sistemu bo moral biti vsakdo povsod enako doma! Svet ne bo smel imeti nobenih meja, središče pa bo povsod!

Pa mislite, da se bodo politiki odločili za takšne »države« brez meja, ki se bodo medsebojno celo prekrivale? Kje pa! Tega sploh ne razumejo. Raje bodo – ko se bodo dokopali do oblasti – pognali svoje armade v neusmiljeno klanje zoper te »preklete nacionalizme«!

A narodi in nacionalizmi ne bodo odmrli – kljub mnogim marksističnim in fenomenološkim teorijam in napačnim prerokbam. Narodi so trajne oblike družbenega organizma. S tehnologijo se razvijajo in spreminjajo. Že davno niso več takšni, kot so bili v prejšnjih stoletjih. Zaradi tega morajo tudi iskati nove načine medsebojnega sožitja, a bojim se, da bo to iskanje zelo dolgo in zelo krvavo proces...

ANDREJ KIRN

Občečloveška, generična in nacionalna identiteta

V tezah za razpravo je odprt teoretski problem kriterijev in klasifikacij identitet. Smiselno se mi zdi razlikovanje med osebnostnimi in skupinskimi identitetami. Nacionalna identiteta nedvomno spada med skupinske identitete. Mednje bi poleg ideoloških, političnih, verskih uvrstil še *generično občečloveško identiteto*, to je zavest o tem, da smo specifična živa bitja in morda celo edino razumna kulturna bitja v vesolju. Ta unikatnost, če bi se izkazala za točno, daje še posebno težo in vrednost občečloveški identiteti. Danes še nimamo empiričnih dokazov, da nismo sami v vesolju, vendar pa obstajajo močni teoretični, verjetnostni argumenti, ki izpodbijajo podmeno *naše osamljenosti*. Če bi bila ta hipoteza tudi empirično ovržena, bi se dvignil problem občečloveške identitete na višjo *primerjalno kozmološko raven*. Za vesoljce, ki so se vračali na naš modri planet, je Zemlja izstopala kot primarnejša identiteta od ožje domovine z nacionalnimi in državnimi okviri. Konkretni tehnološki podvig je omogočal porajanje *nekega čustva in zavesti*, kar je bilo prej priznано le kot teoretska možnost. Abstraktna identiteta Zemljana je bila z vesoljskimi podvigi realno praktično doživeta. Šele dejanska zapustitev Zemlje in vračanje k njej sta omogočila eksistenčno refleksijo in podoživljanje identitete pripadnika planeta Zemlje.

Seveda je bilo to doživetje dozdej omogočeno le nekaj stotim izbranim ljudem. Zgodovinska pomembnost nekaterih dogodkov za človeško zavest in prakso pa se ne meri z njihovo množičnostjo in razširjenostjo. Seveda pa ostaja odprto vprašanje, ali bo to izkustvo vesoljcev o identiteti Zemljana sploh kdaj lahko postalo množično in nekaj vsakdanjega. Če odmislim resne ekološke ovire in omejitve in če pustim ob strani vrednotno vprašanje o smiselnosti, potrebi in nujnosti razširitev človeštva v vesolju, bo treba na temelju sožitja in zavesti o usodni skupni povezanosti najprej urediti svoj dom na Zemlji, kajti samo človeška civilizacija kot celota, ne pa v sebi razklana na desetine sprtih držav in narodov ter znotraj njih na nasprotujoče si družbene razrede, si lahko privoščiti vseobsežne in trajne korake v vesolje. Stalno porajanje ne samo po številu, ampak tudi po kakovosti novih globalnih problemov človeštva, od ekoloških, zdravstvenih, tehnoloških, komunikacijskih, pravnih do ekonomskih, nenehno spreminja duhovno in praktično lokalno eksistenco individumov v planetarno ali, če uporabim Marx-Engelsov izraz iz Nemške ideologije, v svetovnozgodovinsko bivanje ljudi oziroma v svetovnozgodovinske, empirične univerzalne individue. Ti planetarni problemi bodo še stoletja neprimerno močnejši vir občecivilizacijske množične zavesti o identiteti Zemljana, kot pa možni praktični koraki človeštva v vesolje. Ozaveščenost o tej planetarni civilizacijski identiteti je našla vsaj miselni izraz v znanem jedrnatem geslu: misli globalno, deluj lokalno.

Miselno predvidevanje realnih problemov, obravnavanih ne v znanstveni fantastiki, ampak na mednarodnih znanstvenih kongresih o možnem obstoju in komunikacijah z zunajzemeljskimi civilizacijami, še zdaleč *niso prazno igrakkanje*, ampak v bistvu ostrijo probleme naše *človeške, racionalne, jezikovne, vrednotne, kulturne, znanstvene in tehnološke identitete* nasproti identiteti hipotetičnih civilizacij. *Občečloveška identiteta je nadrejena* in primarnejša nasproti raznovrstnim partikularnim političnim, nacionalnim, verskim identitetam in jih opozarja, da se ekskluzivistično ne povampirijo. Samo tiste nacionalne, verske, politične, ideološke in kulturne identitete, ki priznavajo in vključujejo občečloveško identiteto kot višjo instanco, niso agresivne, zatiralske in izključujoče do pripadnikov drugih raznovrstnih identitet. Težavna, agresivna in zločinska je bila zgodovinska pot do rodovne, klanovske, lokalne, rasne, državne, nacionalne, etnične, politične, verske identitete do občečloveške generične identitete. Še na začetku novega veka so evropski kolonizatorji izključevali ameriške domorodce iz občestva človeških bitij. Obravnavali so jih samo kot potencialne ljudi, v kolikor so zmožni sprejeti krščansko vero. Potrebna je bila posebna papeževa bula, v kateri se je priznal njihov človeški status in vsaj načelno odpravil apodiktični predsodek, ki je izključeval njihovo vključitev v splošno *generično identiteto*. Praktična univerzalnost človeških razmerij in povezav je rušila moč in ekskluzivnost *partikularnih identitet*. Pogosto prihaja do nasilnega dušenja in oviranja neke partikularne identitete. Prav tako pa je lahko agresivna in zatiralska partikularna identiteta do univerzalnejše generične človeške identitete.

S Kopernikom se je začel proces teoretskega ukinjanja geocentrične občečloveške identitete. Z astronomiko pa so bili storjeni prvi koraki njenega praktičnega ukinjanja. Geocentrična občečloveška identiteta se tako vzpenja na *vesoljsko raven*. Prehodu od fizikalno zaprtega k odprtemu, razširjajočemu ali morebiti pulzirajočemu, neskončnemu univerzumu je ustrezal praktični političnoekonomski miselni preboj od socialno in duhovno zaprtega fevdalnega kozmosa k odprtemu meščanskemu kozmosu, ki se je osvobodil mnogih tradicionalnih partikularnih identitet in spon.

V daljši zgodovinski perspektivi se bodo verjetno zrahljale skupinske identitete, poglobljalo pa se bo svobodno izražanje individualne osebnostne identitete. Šele tedaj bo individuuum dejansko svoboden, ko ga ne bodo več ogrožale kolektivne parcialne, verske, politične, nacionalne, ideološke identitete in ko mu tudi ne bo več treba iskati varnosti v teh skupinskih identitetah. Šele tedaj bo vzpostavljena svobodna, neposredna vez človeka s človeško skupnostjo in ne bo posredovana preko neke parcialne pripadnosti.

Možno je kajpak ugovarjati, ali morda ravno te parcialne in lokalne identitete ne sestavljajo konkretne vsebine osebnostne identitete. Za preteklost to velja, ne pa za obdobje nastajanja svetovne zgodovine v elementarnem pomenu, ko gre za vse gostejšo in neposredno soodvisnost učinkovanj individuumov, narodov in držav. »Da je dejansko duhovno bogastvo individua docela odvisno od bogastva njegovih dejanskih odnosov, je po gornjem povsem jasno. Posamezni individui bodo šele s tem osvobojeni raznih nacionalnih in lokalnih meja, postavljeni s produkcijo (tudi duhovno) vsega sveta v praktičen odnos in usposobljeni, da si pridobe sposobnost uživanja za to vsestransko produkcijo vse zemlje (stvaritve ljudi)« (Karl Marx-Friedrich Engels, Izbrana dela, zv. II, CZ, Ljubljana 1976, str. 45). V prihodnosti bo vse manj pomembno, kateri stranki pripadaš, katere vere in narodnosti si, ampak bo najpomembnejše, kaj znaš, kaj zmoreš, kakšnega značaja si in kakšne so tvoje občemoralne odlike. Kodifikacija univerzalnih človekovih pravic ravno predpostavlja nadrejenost občečloveške generične identitete nad parcialnimi političnimi, nacionalnimi, rasnimi, svetovnonazorskimi opredelitvami, oziroma svobodno potrjevanje v teh parcialnih identitetah mora temeljiti na priznavanju in spoštovanju višje generične instance človečnosti.

Najbolj nesmiselno je, če je boj za priznanje človečnosti v partikularnih identitetah boj za zanikanje in odrekanje teh identitet pri drugih. Boj za uveljavitev in priznavanje parcialnih nacionalnih, verskih, političnih identitet je pogosto bil hkrati napredek v občečloveški emancipaciji, ki je razširil in poglobil človeško generično identiteto, neredko pa se je sprevračal tudi v njeno regresijo in zanikanje. Mednacionalni konflikti na Kosovu so že zdrknili čez ta rob. Izjave, nastopi posameznikov in skupin v jugoslovanskem prostoru pogosto uveljavljajo zgolj pravice enega naroda, zamolčijo pa, da se ne morejo uveljaviti, pa če so še tako upravičene, na račun teptanja občečloveških pravic in dostojanstva drugega naroda. Te »pozabe« v eno ali drugo smer pri nacionalnih ideologih so postajale dodaten izvor mednacionalnih konfliktov. Teh enostranskosti si zlasti še ne bi smeli privoščiti tisti, ki so vneti zagovorniki in branitelji občečloveških pravic. Te so elementarni temelj sožitja različnih narodov na istem prostoru in najsposobnejši okvir za razreševanje mednacionalnih sporov. Globoka deformacija v elementarnih, vsakdanjih človeških odnosih, v vzajemnem priznavanju in spoštovanju občečloveške identitete je potencialno žarišče povampirjenih nacionalističnih, verskih, rasnih, političnih identitet. Kulturno-umetniška in znanstvena inteligenca, ki je močno angažirana pri nastajanju in utemeljevanju najrazličnejših partikularnih skupinskih identitet, a hkrati tudi najmočnejše izraža zavest o občečloveški generični identiteti, ne bi smela podleči še tako zapeljivim skušnjavam, da bi to občo identiteto podredila in žrtvovala za partikularne skupinske identitete. Te skušnjave pa so danes velike tudi v jugoslovanskem in slovenskem prostoru. V večnacionalni državi nesporno sleherni unitarizem in centralizem vzpodbuja krepitev nacionalističnih obrambnih mehanizmov. Usoda jugoslovanske federacije bo odvisna od tega, kako svobodno in enakopravno se bo počutil vsak narod v njej. Formalno jamstvo te enakopravnosti in svobode pa je soglasje v spoštovanju nače-

la, da ima glede skupnih federalnih in nacionalno vitalnih zadev vsaka republika in pokrajina en glas. Demokratično večinsko načelo tudi ne more priti v poštev. Tudi uspeh sovjetske perestrojke bo v veliki meri odvisen od sporazumnega enakopravnega reševanja mednacionalnih konfliktov in odprave krivic, ki so jih morali pretrpeti prenekateri narodi v SZ zaradi ruskega centralizma in unitarizma.

Danes je gotovo aktualno vprašanje, kakšen je odnos znanosti in tehnologije kot duhovne in praktične moči našega časa do nacionalne, državne in narodnostne identitete. Zdi se, da znanosti in tehnologije po njunem univerzalnem sporočilu ne moremo uvrstiti med značilne nacionalne in narodnostne identitete. Še več, na neki točki razvoja postajata vir njene dezintegracije in zgodovinskega odmiranja. Znanstveni in tehnični dosežki naj bi bili predvsem vir osebnostnih identitet, kdor je izbral to področje razvoja za svoj sen uresničevanja in delovanja. Takšna zožitev se hitro izkaže za neutemeljeno. Identitete starogrške kulture ne sestavljajo samo njene umetniške stvaritve, njena mitologija, ampak tudi njena znanost, filozofija in njeni tehnično-arhitekturni podvigi. Piramide skoraj simbolizirajo identiteto stare egipčanske kulture, čeprav v tem obdobju še ne moremo govoriti o naciji in narodu. Identiteta ljudstev je vključevala tudi njihove značilne kakovostne pridelke, odlične pasme konj, preproge, njihove značilne rokodelsko-tehnične veščine, skratka svojevrstno etnično-tehnično, materialno kulturo, ne samo jezik, oblačila, mite, vero, slikarstvo, ljudske pesmi, umetniška dela pisateljev ipd. Kasnejša strojno-mehanična industrijska proizvodnja je ukinila etnične značilnosti materialne proizvodnje. Strojna proizvodnja je bila po svojem bistvu svetovljanska, univerzalna, standardna. Vsaka tehnološka novost se je slej ali prej ustoličila s konkurenco, vsilila kot splošnost in odpravila lokalne posebnosti proizvodnje. V tem smislu je industrijska proizvodnja razkrajala etnične značilnosti, etnično substanco v ključni materialni delovni sferi, a hkrati je oblikovala materialne temelje za konstituiranje nacionalnih identitet. Vodilna nacionalna vodstva v znanosti in tehnologiji, kot so v novem veku prihajala od Italije k Franciji, Angliji, Nemčiji in nato k ZDA, so prispevala k nacionalni identiteti, k njeni samozavesti, ekonomski moči in prestižu. Danes seveda ni več tako izrazito nacionalno koncentriranih znanstveno-tehničnih središč, ker so jih nadomestila bolj integrirana kontinentalna ali regionalna središča. Oblikovanje nacionalnih identitet v okviru nacionalnih držav je bilo povezano z novo civilizacijsko silo, ki jo je predstavljala industrijska revolucija, ki jo je spremljala, predhodila ali sledila socialno-ekonomska revolucija. Znanost in tehnologija sta bili preko industrijske revolucije povezani z ekonomsko in politično vlogo meščanstva pri oblikovanju svobodnih nacionalnih trgov, nacionalnih držav in nacionalne identitete. Danes se zdi, da sta znanost in tehnologija izpolnili svojo formativno nacionalno vlogo, ki sta jo imeli v industrializaciji in industrijski revoluciji, in da postajata nasprotno izvor razkroja in slabitve nacionalnih identitet zaradi univerzalizacije, globalizacije, unifikacije, standardizacije, ekonomske integracije in vseobče komunikacije. Nekateri so iz tega potegnili – tudi pri nas v 70. letih – teorijo o tehnološko-kibernetiki smrti narodov. Sodobna znanstveno-tehnološka revolucija, ki je tesno povezana z globokimi ekonomskimi in političnimi spremembami, bo gotovo močno prizadela nacionalne identitete in njihove državne tvorbe v okviru nastajajočih velikih gospodarsko-političnih integracij. Osebnost sem prepričan, da ti procesi globalizacije, integracije in vsesplošne komunikacije ne bodo spremenili samo nacionalne identitete, ampak bodo posegli tudi globlje v narodno-etnično substanco, v »dušo« naroda, njegovo psihologijo, mišljenje, celotno tradicijo in vrednotne usmeritve. Jezik kot specifična narodnostna identiteta gotovo ne bo izginil, toda ta specifična »posoda« se bo polnila z vse bolj

skupno občečloveško, planetarno vsebino. Poenostavljene in zmotne so tako ugotovitve tehnološko deterministične teorije o koncu narodov kot tudi ugotovitve teorije o indiferentnosti med planetarnimi znanstveno-tehnološko-ekonomskimi spremembami in dozdevno zgodovinsko negibno in nespremenljivo narodnoetnično in nacionalno identiteto. Zanesljivega odgovora pa ni, v kateri smeri se bosta preobrazili ti dve identiteti pod vplivom planetarnih tehnokonomskih procesov, če upoštevamo daljše časovno obdobje. Ne moremo kategorično trditi, ali bo šlo za razkroj nacionalnih identitet ali pa zgolj za njihovo preobrazbo. Sedanji čas nekakšnega drugega prebujanja in osveščanja narodov potrjuje, da je bil njihov svobodni razvoj oviran in zaprt predvsem zaradi politično ekonomsko centralističnih, hegemonističnih in unitarističnih teženj drugih narodov. Ko bodo te sponje odstranjene, se bo šele pokazal v pravi luči vpliv sodobnih univerzalnih integrativnih tehnokonomskih procesov na različne sestavine etnično-narodne in nacionalne identitete.

Politična in kulturna dogajanja ne bi smela odvrniti pozornosti od strateške dolgoročne zveze med radikalno-univerzalnimi, tehnokonomski trendi ter počasnejšimi mikroevolucijskimi spremembami v nacionalni in narodno-etnični identiteti. Zadnja je sicer veliko bolj stabilna, stabilnost pa je nujen pogoj vsake bolj ali manj trajne identitete, toda zato stabilnosti še ne smemo pripisati nespremenljivosti. Ne »na zemlji in ne na nebu« ni nobene identitete, ki se ne bi v doglednem času spremenila v neidentiteto. Vpliv industrializacije na oblikovanje narodov je v glavnem za nami, pred nami pa so še neznaní učinki vse gostejših tehnološko integrativnih procesov ter razširjene znanstvene kulture, znanstvenega jezika in znanstvenega mišljenja na etnične in nacionalne identitete. Moj hipotetičen odgovor bi bil, da bodo ti procesi krepili občečloveško generično in osebnostno identifikacijo, slabili pa interes in potrebo po skupinskih partikularnih identitetah. To pa bo seveda držalo le ob predpostavki, da procesi znanstveno-tehnične univerzalizacije ne bodo ogrožali in slabili ekonomsko-socialne varnosti posamičnih držav in narodov. Slabitev pripadnosti skupinskim identitetam lahko poteka samo kot spontan, svobodni proces, vsaka prisila ali nezmožnost za polno in svobodno zgodovinsko izživetje te pripadnosti bi to pripadnost samo krepila ali jo celo pretvorila v izključevalnost. Ko se razkrajajo socialne, politične, rasne, verske, nacionalne identitete, človek neha biti primerek, reprezentant neke partikularne identitete. Osebnost se izoblikuje na najbolj univerzalnem temelju občečloveške generične identitete. Skupni materialno znanstveno-tehnični pogoji človekove eksistence, ki rušijo izolirane partikularnosti in lokalnosti, hkrati omogočajo družbeno izoblikovanje individualnosti na najširših temeljih celotne civilizacije.

Mnoge etnije so bile ogrožene v svojem bistvu, ko sta trčili skupaj meščanska industrialistična modernizacija ter agrarna in rokodelska tradicija. Ni bilo druge zgodovinske izbire, kot sprejeti izziv novega produkcijskega načina ali pa propasti. Tudi na sedanjem civilizacijskem razpotju ni druge alternative, kot prenoviti svojo nacionalno in etnično identiteto v novem informatiziranem produkcijskem načinu ali pa se prepustiti stagnaciji v izolaciji, kjer bi bile vse bolj zožene in siromašnejše materialne možnosti za ohranjanje in razvijanje nacionalne in osebnostne identitete. Ne imeti v sedanji zaostreni mednarodni konkurenci nikakršnih kvalitetnih znanstveno-tehničnih identitet, postaja grožnja nacionalni identiteti sploh. Iz te ogroženosti pa stalno izvira nevarnost, da si partikularne identitete podredijo, zožijo in celo zmaličijo občečloveško univerzalno generično identiteto.

Kaj pa pokrajinsko-ekološke razsežnosti nacionalne in etnične identitete? Te so bile v teoriji še bolj prezrte kot znanstveno-tehnični, materialni vidiki. Kako

ekološko-krajinski segment sodi k narodni identiteti, se najbolj zavemo z vso ostrino, če si npr. zamislimo preselitev slovenskega naroda z vso svojo tradicijo, institucijami in narodno zavestjo v popolnoma drug geografski prostor, npr. v puščavski ali stepski svet. Takoj nam postane jasno, da k slovenski narodni in nacionalni identiteti spada tudi značilna slovenska zemlja, krajina. Ko razvijamo svojo znanstveno, tehnično, kulturno in gospodarsko identiteto, stalno spreminjamo svojo ekološko, pokrajinsko identiteto. To spreminjanje, ki ni zgolj spreminjanje krajine, ampak zelo pogosto tudi predrugačenje življenja v njej, je doseglo obseg in intenziteto, ko se ljudje upirajo predrugačenju mikrolokalne geografsko-socialne identitete. Vse bolj je očitno, da ljudje sprejemajo svojo geografsko ekološko identiteto kot svoje anorgansko telo, ki ga ne pustijo po mili volji oblikovati in gnesti, kot tega ne dovolijo za svoje lastno organsko telo. Spreminjanje krajinske nacionalne identitete je nepovraten proces in zato izredno odgovorno dejanje. Arhitekturni, biotehnični, inženirski posegi v krajino ostajajo trajni spomenik naše modrosti, neumnosti ali samovolje. Napake, ki jih zagrešijo znanstveniki, sčasoma prekrije arhivski prah, napačni posegi v okolje pa ostanejo dolgotrajen opomin poznim rodovom. Tudi pri nas se zastruje in se bo zaostroval konflikt med gospodarsko-tehnološkimi ambicijami, ki ne samo spreminjajo, ampak vse pogosteje tudi mrcvarijo geografsko nacionalno identiteto, in okrepljeno zavestjo ljudi, da jo dejansko ohranijo kot identiteto in ne dopustijo, da se spremeni v neidentiteto oziroma v neko drugo tehnološko nasičeno identiteto.

ALBIN IGLIČAR

O narodovih pravicah

Pri iskanju ogrodja nacionalne identitete je potrebno izhajati od posameznika. Ena izmed njegovih družbeno pomembnih opredelitev je tudi pripadnost določnemu narodu. Narod se pojavlja kot posebna oblika združevanja ljudi, ki pa ne sme voditi v njihovo pravno razlikovanje.

To posebej poudarja Splošna deklaracija človekovih pravic (10. 12. 1948, Generalna skupščina OZN) v svojem 2. členu, ko pravi:

»Vsakdo je upravičen do uživanja vseh pravic in svoboščin, ki so razglašene s to Deklaracijo, ne glede na raso, barvo, spol, jezik, vero, politično ali drugo prepričanje, narodno ali socialno pripadnost, premoženje, rojstvo ali kakršnokoli drugo okoliščino.«

Enakopravnost oziroma enakost pred zakonom je torej bistvena pravna vrednota. V tem kontekstu je tudi narodna pripadnost postavljena v drugi plan v imenu najbolj splošnih človekovih pravic. Pripadnost določenemu narodu ne sme biti vzrok za razlikovanje na področju »naravnih« pravic do življenja, svobode in premoženja.

Ker se je narod (nacija) kot razpoznavna oblika združevanja ljudi pojavil šele v moderni dobi, so se na takšno družbeno skupnost tudi relativno pozno pričele vezati določene pravice. Po različnih teoretičnih in ideoloških tezah ter političnih deklaracijah je danes na mednarodnem nivoju institucionalizirana pravica narodov do samoodločbe.

V Mednarodnem paktu o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah ter Mednarodnem paktu o državljanskih in političnih pravicah, ki ju je sprejela Generalna skupščina Združenih narodov decembra 1966. leta, je pravica do samoodločbe naroda takole opredeljena:

»S to pravico si svobodno določajo svoj politični status in svobodno zagotavljajo svoj ekonomski, socialni in kulturni razvoj.« (čl. 1/1)

Omenjena pakta je v letu 1971 ratificirala tudi Jugoslavija (Ur. l. SFRJ 7/1971), tako da so njune določbe sestavni del veljavnega (pozitivnega) jugoslovenskega pravnega sistema.

Pravica do samoodločbe je zelo široka in načelna, pri čemer je njeno bistvo ravno v prostem določanju političnega statusa s strani pripadnikov določenega naroda. Ta pravica do odločanja o političnih odnosih v neki globalni družbi izhaja iz pojmovanja suverenosti naroda. Njegovi pripadniki morajo imeti možnost oblikovanja svoje države oziroma celotne politične strukture. V tem okviru je zajeta tudi možnost združitve ali pripojitve nacionalne države k drugim državam ali odcepitve nacionalne države od neke federativne državne tvorbe. Vendar je to le en vidik pravice naroda do samoodločbe, saj je vsebina te pravice predvsem v določanju celotnega političnega statusa oziroma zagotavljanju ekonomskega, socialnega in kulturnega razvoja.

Podobno poudarja enake pravice narodov in pravico narodov do samoodločbe tudi Sklepna listina Konference o varnosti in sodelovanju v Evropi (1. 8. 1975), katere podpisnik je tudi Jugoslavija. V VIII. poglavju se države udeleženske zavezujejo k spoštovanju dveh – na prvi pogled morda protislovnih – načel mednarodnega prava: pravice narodov do samoodločbe in načela ozemeljske celovitosti držav. Samoodločba je opredeljena kot pravica narodov »... da popolnoma svobodno, kadarkoli in kakor želijo, določajo svoj notranji in zunanjepolitični status brez vmešavanja od zunaj, in da po svoji volji uresničujejo svoj politični, gospodarski, družbeni in kulturni razvoj«.

S tem so priznane nekatere »naravne« pravice tudi narodu kot specifični obliki združevanja ljudi, čeprav seveda kot pravni subjekt tudi na mednarodnem planu nastopata predvsem država in posameznik. Zato se v omenjenih mednarodnih splošnih pravnih aktih k spoštovanju pravic – tudi pravice do samoodločbe naroda – zavezujejo države. Mimogrede: tudi članice splošne mednarodne organizacije so države, čeprav se le-ta imenuje Organizacija združenih narodov.

Seveda pa pravna nadgradnja mednarodne skupnosti ne more mimo dejstva obstoja narodov. Zato tudi določene pravice veže na takšno posebno družbeno skupnost, čeprav takšna skupnost nima lastnosti pravne osebe.

Vendar družbeni in politični pomen narodov v zadnjem času celo narašča. To posebej velja za tista geopolitična okolja, v katerih narodi še niso v celoti izživeli vseh svojih dimenzij, posebej tudi državnega vidika identitete. V takšnih okoljih se izrazito krepí tudi narodna zavest, tako da bi lahko celo govorili o procesih prehajanja »naroda po sebi« v »narod zase«. To ne velja več toliko za tradicionalne evropske narode, ki so tako rekoč vse potencialne naroda – vključno z narodno državo – že doživeli, temveč bolj za narode v t.i. »drugem in tretjem svetu razvoja«. To dokazujejo na primer dogajanja v Jugoslaviji in Sovjetski zvezi.

V tem smislu so predlagani posebni amandmaji k Ustavi SR Slovenije. Le-ti želijo zagotoviti z močjo pravne norme politično, ekonomsko in kulturno identiteto slovenskega naroda. Zato IX. amandma k Ustavi SRS posebej določa:

»SR Slovenija je v sestavi SFRJ na temelju celovite, trajne in neodtujljive pravice slovenskega naroda do samoodločbe (variantni dodatek: ki vključuje tudi pravico do odcepitve in združitve)«.

V obrazložitvi navedenega amandmaja je poudarjena zlasti trajnost pravice do samoodločbe, ki jo narod potemtakem ne more izčrpati z odločitvijo v določenem času ali pomembnem zgodovinskem trenutku. Istočasno predlagana dopolnitev podčrtuje prostovoljnost združitve SR Slovenije v zvezno državo Jugoslavijo. Pri tem se obrazložitev sklicuje na ugotovitve Kočevskega zbora o končno doseženi suverenosti slovenskega naroda in na ustrezne sklepe tega zbora ter Črnomaljskega zasedanja o prostovoljni vključitvi slovenskega naroda v Demokratično federativno Jugoslavijo. Gospodarsko suverenost naroda oziroma republike pa naj bi utrdil naslednji amandma, ki se glasi:

»V SR Sloveniji delovni ljudje in občani svobodno odločajo o svojem delu in prosto razpolagajo z naravnimi bogastvi in naravnimi viri v skladu s svojimi v ustavi določenimi pravicami in dolžnostmi.«

Vse to kaže na oživljanje narodne zavesti in krepitev narodne identitete pri Slovencih. Ob teh procesih pa seveda istočasno potekajo tudi integracijski procesi v širšem mednarodnem in meddržavnem prostoru, kamor so objektivno nujno vključeni tudi Slovenci oziroma prebivalci SRS.

Podobno oživljanje narodne zavesti oziroma identitete lahko zasledimo tudi v Sovjetski zvezi. Tako se pojavljajo resni predlogi za uveljavljanje nacionalnih avtonomij tudi v sovjetih posameznih zveznih republik. Sedaj je namreč vrhovni zakonodajni organ posamezne zvezne republike v SZ – vrhovni sovjet – povsod enodomen. Novi predlogi pa se zavzemajo za uvajanje dvodonnosti tudi v vrhovni sovjet posamezne republike, zlasti Ruske. Pri tem naj bi drugi dom tvorile nacionalne avtonomije. (Zlatopolskij, Nacionalnaja gosudarstvenost sojuznih respublik, Sovetskoe gosudarstvo i pravo, št. 4, Moskva 1989, s. 12).

Ob tem tamošnja teorija tudi poudarja, da zvezne republike po združitvi v federacijo obdržijo svojo suverenost, samo nekatere kompetence v okviru te suverenosti prenesejo prostovoljno na federacijo. S tem je zanikana Stalinova ideja o t. i. potencialni suverenosti sovjetskih zveznih republik, ki da je omejena s suverenostjo zvezne države. Takšen koncept je bil namreč normativno izdelan tudi v sovjetskih ustavah iz let 1924 in 1936, medtem ko ustava iz 1977. leta zvezno republiko opredeljuje kot suvereno sovjetsko socialistično državo.

Navedena primera Sovjetske zveze in Jugoslavije oziroma Slovenije kažeta na oživljanje federativnih komponent v državni ureditvi in na povečevanje zavesti o narodni pripadnosti oziroma narodni identiteti pri ljudeh v tem delu sveta. Ta dogajanja pa ponovno zastavljajo vprašanje, ali res mora narod za svojo polno potrditev oblikovati tudi svojo državo, oziroma ali je t. i. »državna stopnja« nujna faza v razvoju posameznega naroda. In s tem v zvezi nadaljnje vprašanje o razmerju med pravicami človeka kot posameznika – med katerimi je seveda tudi pravica do njegove narodne opredelitve – ter pravicami naroda kot celote.

Renesansa nacionalnega

Spodbujen sem bil s prisevkom Andreja Kirna, ki me je začaral z vizijo vračanja iz Galaksije proti našemu planetu. Tam človek najbrž res čuti planetarno identiteto, ne pa kontinentalne, kaj šele nacionalne. Ne verjamem, da bodo že kmalu vsi ljudje leteli v stratosfero in da bodo sploh lahko odleteli s tega osončja, na katerem ni drugih bitij, s katerimi bi ugotavljali, da so nekaj tisoč let pred nami. Zato se spet vračam k čisto konkretni stvari, k predmetu, s katerim se ukvarjam, ki pa je lahko kolikor toliko otipljiv in ga je mogoče identificirati – to pa je evropska meščanska oziroma neke vrste kapitalistična civilizacija, porajajoča se od 14. stoletja naprej. Tam se začenjajo nacionalne identitete oziroma entitete, kajti univerzalna krščanska civilizacija, počivajoča na latinskem jeziku, se je v tistem času razkrojila, z Wicklifovim prevodom Svetega pisma, potem pa sledi Jan Hus, celo stoletje pred Lutrom, Trubarjem itn. Mislim, da smo bili v nekaterih globalnih stvareh (tako gledamo gibanje človeštva) do pred nedavnim več ali manj v taki vrsti meščanske, kapitalistične oziroma industrijske civilizacije. Tista velika eshatologija oziroma veliki optimizem, utopija, da bo socializem, uresničujoči se socializem – z revolucijo vzpostavljen – prinesel popolnoma novo civilizacijo, v katero je verjel velik del sveta, to se je danes pokazalo kot iluzija. Ta socialistični eksperiment ni prinesel nove kvalitete, in danes se ruši in se vzpostavlja normalen tako imenovani meščanski odnos, civilna družba in kapitalistično blagovno-tržni sistem tudi vsepovsod tam, kjer smo mislili, da se bo vzpostavil drugačen civilizacijski odnos. Danes je oaza, kjer so to zavrli za dvajset let, kar nam zelo škoduje, na Kitajskem. V času teh zadnjih 500 let sta se dva univerzalizma, ki sta bila spočeta kot univerzalna, prerodila v nacionalna; eno je krščanstvo, krščanska Cerkev in kasneje katoliška že od nekdanj zelo upošteva nacionalni moment; drugi je socializem vseh smeri, marksistični, socialdemokratski pa boljševiški in kominternski, ki je nekaj drugega od marksističnega. Že za časa *Ljudske fronte*, že od leta 1935/36 so znane nekatere izjave španskih komunistov, da bo njihov komunizem drugačen, kot pa je komunizem sovjetskega tipa. Potem kominternovci posekajo vse tiste, ki tako mislijo, vzpostaviti hočejo sovjetski model – in to je tudi eden izmed pomembnih vzrokov propada španske republike in španskega poskusa socializma. Toda že med drugo svetovno vojno, ko ta močna osrednje kominternovska roka ne more vsepovsod vladati, se pojavljajo nacionalni komunizmi, ki se po drugi vojni zelo hitro pokažejo: najprej naš, potem kitajski, nadalje evrokomunizem – in danes je govoričenje o kakršnikoli univerzalnosti komunizma pravi larifari. Vsi se sicer sklicujejo na delavski razred, na primat delavskega, kadar to potrebujejo, ampak to funkcionalizirajo – tako Kitajci kot naš Milošević, obema pa gre samo za nacionalni interes in moč.

Strinjam se z vami, kolega Klinar, da smo danes na stopnji razvoja naše civilizacije, ki bo bistveno drugačna. Dokler pa obstajajo dosedanji parametri – in nekaj časa bodo še delovali – bo imel narod, etnos, silno močno vlogo in vsa integracija, ki se danes dogaja na Zahodu, je predvsem gospodarska, tehnološka, znanstvena. Toda tudi znanost, čeprav zanjo mislimo, da je zelo univerzalna, je nacionalno obravana. Leta 1973 sem bil v Nemčiji, v inštitutu za evropsko zgodovino; pripravljaj sem primerjalno študijo o krščanskih socialistih v Evropi med

obema vojnama. Pa so me vprašali, od kot prihajam: povedal sem, da z zgodovinskega inštituta v Ljubljani, kjer pišemo zgodovino slovenskega naroda. Lepo so se zabavali, ker oni tega ne delajo več. V zadnjih sedmih letih je nastalo kakšnih šest kompendijev nove nemške zgodovine: ena se imenuje zgodovina nemške narodnosti, zgodovina Nemčije, zgodovina Nemcev itd., renesansa tega nacionalnega.

PETER KLINAR

Spodbude za raziskovanje nacionalnih pojavov

Skušal bom odgovoriti na prvo intervencijo kolege Prunka, ko je postavil zelo umestno vprašanje, kaj je vzbudilo pri delu sociologov in filozofov preusmeritev interesa na nacionalno problematiko. To vprašanje je sicer naslovil na drug naslov, mislim pa, da gre za pomembno vprašanje, na katerega je vredno odgovarjati.

Iz svojih izkušenj bi rekel, da me v zgodnjih obdobjih, ko smo se začeli ukvarjati s sociologijo, ni zadovoljil takratni prevladujoči način razmišljanja o narodu in nacionalnih odnosih, prepojen z mnogimi ideološkimi miti. Učili smo se, da je globalna družba ekonomska formacija: kapitalizem, socializem ipd. To že ni bilo sprejemljivo, saj so bili nacionalni sistemi močno različni.

Učili smo se tudi, da je nacionalno vprašanje v Jugoslaviji rešeno. Vendar je že samo logično sklepanje, brez poznavanja empiričnih dejstev, vodilo do drugačnega sklepa: dokler bodo obstajali narodi, toliko časa bodo aktualni tudi mednacionalni odnosi in, če obstoje mednacionalni odnosi, morajo biti tudi mednacionalni konflikti, kajti mednacionalnih odnosov brez konfliktov ni, torej nacionalno vprašanje ne more biti rešeno, dokler se pojavljajo narodi in mednacionalni odnosi. To je bil drugi pomislek, ki se mi je porodil v časih dogmatizma.

Tretji pomislek je zadeval nauk o odmiranju narodov, kot kapitalističnih tvorb, ki da bodo odmrli skupaj z odmiranjem kapitalizma. Z njimi vred pa tudi nacije in številne nacionalne institucije. Ta dogmatska preproščina ni upoštevala subjektivnih in objektivnih karakteristik narodov, ni razločevala med transformacijo narodov in nacij ipd.

Četrty kompleks, ki je bil enostransko pomanjkljiv v zgodnjih obdobjih razvoja sociologije, je zadeval danes že omenjeno razmerje nacionalno-razredno. To razmerje je bilo prikazano tako enostransko mehanično v smislu dominacije razrednega nad narodnim, nacionalnim, da je bilo hudo skregano z dialektičnostjo medsebojnega razmerja. Težko je bilo verjeti, da odprava razrednih konfliktov učinkuje na odpravo nacionalnih konfliktov.

Še veliko več dvomov o dogmatskih pogledih na nacionalno problematiko pa se je porodilo, ko sem začel z empiričnim raziskovanjem medetničnih odnosov. Ni bilo težko ugotoviti, da stoji za migracijsko problematiko, s katero sem se najbolj ukvarjal, celoten medetnični kompleks. Srečevanje z različnimi raziskovalci je pokazalo, da so bili razdeljeni glede na svoja stališča na del iz emigrantskih družb in na del iz imigrantskih družb. To se dogaja še sedaj. Na mednarodnih srečanjih je

takoj jasno, kdo prihaja iz emigrantskih in kdo iz imigrantskih družb. Razumljivo je, da smo raziskovalci iz revnih emigrantskih družb zmeraj bolj kritični do vsega, kar se dogaja v imigrantskih družbenih okoljih, od raziskovalcev iz teh okolij. To velja npr. tudi za procese asimilacije, ki so jih raziskovalci iz velikih imigrantskih okolij kar tolerirali, za mene, ki izhajam iz majhnega nacionalnega prostora, emigrantske družbe, pa so bili povsem nesprejemljivi. Hočem reči, da je različna angažiranost raziskovalcev in njihova vsebinska pluralistična usmerjenost določena z nacionalnim okoljem, iz katerega izhajajo. Izkušnje so torej vodile do zavračanja dogmatskih pogledov o etničnih pojavih in do sprejemanja pluralističnih pogledov.

Procesi sodobnih migracij ustvarjajo zanimive procese nove etnicizacije tudi v Evropi, ne samo v tretjem svetu. Nujno je, da upoštevamo elemente etničnega v sodobnih procesih globalizacije in nadnacionalnih integracij. Postmoderne družbe spreminjajo etnično, ga pa ne eliminirajo. Etničnost ohranja svojo pomembnost v razmerjih sodobnega sveta. Ob razglabljanjih o pomenu subjektivnega in objektivnega v zvezi z narodom je očitno, da sta oba fenomena pomembna. Narod ni samo pomembna objektivna tvorba, ampak tudi zelo pomembna subjektivna kategorija, z emocionalnimi, zavednimi, identifikacijskimi in podobnimi značilnostmi. Enostransko forsiranje objektivnih značilnosti naroda ni zadovoljilo raziskovalne radovednosti in budilo je interes po razkrivanju subjektivnih, zavednih komponent etničnega.

In še ena osebna izkušnja, povezana z empiričnim raziskovanjem mednacionalnih odnosov. Zgodnja empirična raziskovanja so ugotovila indoktrinacijo Slovencev pred dvajsetimi in še manj leti glede tega, da so mednacionalni odnosi v Jugoslaviji idealno urejeni. Na splošno vprašanje, kakšni so mednacionalni odnosi v Jugoslaviji, smo dobili povsem drugačne odgovore kot letos. Poudarjena večina je trdila, da so mednacionalni odnosi dobri, urejeni. Ko pa smo se lotili raziskovanja posebnih mednacionalnih prolemov, ki so jih ljudje občutili, pa so se razkrivali mednacionalni konflikti: problemi dajanja pomoči za razvoj nerazvitih, razmerja med republikami, federativne pristojnosti, razmerja med internimi imigranti in avtohtonim prebivalstvom, pojavi ogroženosti zaradi internih imigracij ipd. Tako se je videlo, da so obče pozitivne ocene mednacionalnih odnosov odsev indoktrinacije, da pa so v konkretnih mednacionalnih odnosih še kako prisotni številni problemi, kar me je spet prepričevalo o vsem tem, kar sem preje govoril o nesprejemljivosti dogmatizma v etničnih pojavih.

To je moj subjektivni pogled in moj odgovor na zanimivo vprašanje, zakaj v 60. letih in tudi v kasnejših letih del družboslovcev ni bil zadovoljen z uradnimi stališči o narodnih pojavih, ki so bila dogmatska, površna, nedorečena in zgrešena. Vse to je vzbujalo interes za drugačna, bolj poglobljena teoretična razglabljanja in za empirična raziskovanja zapletenih etničnih pojavov. To se je tudi zgodilo in del družboslovcev so pritegnila raziskovanja medetničnih prolemov.

Komunikacijske tehnologije

Pri tej temi je nujno potrebno odpirati vprašanja o prihodnosti. Dr. Kirn je postavil zelo zanimivo vprašanje: ali se globalna družba integrira in dezintegrira obenem? In kakšno moč ima pri tem komunikacijska tehnologija? In na katerih področjih poteka integracija in na katerih dezintegracija?

Mislim, da imam odgovor. Globalna družba se res integrira in dezintegrira obenem in ta dva protislovna in konfliktna procesa sta imanentna komunikacijski tehnologiji. Ustvarja se planetarna celota, obenem pa se utrjujejo drobci, manjši in večji nacionalizmi, regionalizmi, etnizmi itd. Zdi pa se mi, da je nesmiselno govoriti o »vplivu« komunikacijske tehnologije na družbo. Komunikacijska tehnologija – to družba je. Družba nikoli ni bila nič drugega kot živi ljudje, povezani med seboj z določeno telesno, mehanično ali elektronsko tehnologijo. Družba je s svojo tehnologijo – ista stvar.

Mislim, da so zelo jasno razvidna tudi področja, pri katerih prihaja do integracije – odnosno dezintegracije. Integracija je popolna na področju informacij in znanosti, na področju tržišča in denarnišva, prometnih sistemov in »superideologij«. Dezintegracija pa deluje na področju jezika, kulture, vere, upravljanja, podjetništva, davčnih, sodnih, šolskih, zdravstvenih in socialnih sistemov in seveda na področjih raznovrstne samoorganizacije. Področja so torej različna in konflikti pravzaprav nepotrebni. A konflikti na žalost vendarle so, ker nobena politika tega ne razume in hoče integrirati tam, kjer je to nemogoče ali pa dezintegrirati tam, kjer bi bilo treba delovati ravno narobe . . .

Kar se tiče očitka, da marksistične teorije nacionalnega vprašanja niso več prepričljive, ker je pač marksizem prišel iz mode, odgovarjam, da ta moja teorija ni ravno ortodokсно marksistična. Je pa materialistična in po mojem mnenju tudi znanstvena. Nastala je v polemiki zoper Speransa na eni strani in zoper Pirjevca na drugi strani. Pobudo pa so dale nekatere ideje Marshalla McLuhana, kanadskega filozofa, a njegove ideje je tudi treba šele aplicirati na Evropo in Slovence.

RUDI RIZMAN

O prihodnosti naroda

Ne vem, če sem dobro razumel dr. Grabnarja. Če je mislil na začetke nacionalne zavesti in jih lociral v 15. oz. 16. stoletje, potem je ta trditev celo tradicionalno marksistična. Sam lociram nacionalno ali bolj etnično zavest mnogo dalje v preteklost, če hočete lahko o njej z dokazi govorimo v stari, antični Grčiji. Pri tem ne mislim toliko na slovensko historično izkušnjo, ki si vsekakor zasluži poseben pogovor, temveč mi gre bolj za sociološko prepoznavanje nastanka in geneze etnične zavesti kot svetovnega pojava.

V pogovoru smo večkrat, in sicer v različnih kontekstih in pomenih omenjali

sintagmo nacionalna država. Nacionalna država je lahko mit, lahko je obrambna lupina za preživetje kakega naroda, lahko je pa tudi prisilna kletka za njene podanike. S tem pa prav gotovo nismo izčrpali vseh njenih zgodovinskih aktualizacij. Predlagal bi, da se o tej temi v kakem podobnem interdisciplinarnem pogovoru reče kaj več in v bolj sistematizirani obliki.

Kolegu Prunku seveda pritrujem, moram pa samo še povečati njegovo razočaranje. Ne mislim braniti (realnega) socializma, toda v igri nerazumevanja nacionalnega vprašanja ni le socializem, temveč tudi vse druge preostale ideologije, ki smo jih podedovali iz (industrijskega) 19. stoletja. Normalno pa je, da nas seveda muči oz. prizadeva tista ideologija, ki je imela pri nas skoraj polstoleten monopol nad dušami ljudi. Upamo lahko, tako kot to optimistično napoveduje profesor Peter Klinar, seveda ne brez številnih empiričnih dokazov, da bo postindustrijski oz. postmoderni čas bolj naklonjen etničnemu identificiranju, vsekakor pa že imamo, vsaj v Evropi, opraviti s prvimi znaki »mehčanja« nacionalne države, ki pričajo o razpoložljivosti etničnega za druge bolj avtonomne socialne funkcije od tistih, ki mu jih je vsilila logika *raison d'état*. Postindustrijska era utegne po drugi strani navreči tudi nove probleme, ki jih lahko danes le še slutimo. Sociološka literatura v tem pogledu napoveduje prihod problema osamljenega posameznika.

Za vprašanja, ki jih je postavil dr. Kirn, si je prav gotovo vredno vzeti nekaj več časa, nobena sociologija naroda oz. etnije se jim ne more izogniti in niti ne bi bilo dobro, če bi se jim izognila. Na vprašanja o prihodnosti etničnega oz. nacionalnega in v tej zvezi o implikacijah tehnološkega razvoja sta morda najbolj avtoritativna pisca ravno A. Smith in E. Gellner. Prvi avtor je prodor etničnega aktivizma v šestdesetih letih v določenem obsegu celo povezal z naraščanjem števila tehnične inteligence. Kako tesne so te korelacije, preko kakšnih mehanizmov nasprotovanja in približevanja se odvijajo procesi etnične artikulacije in tehnoloških inovacij, je zaenkrat bolj predmet spekulacije kot pa eksaktnega znanstvenega spoznanja. Uvajanje metodološke razlike med etničnim kot širšim transpohalnim pojavom in nacionalnostjo kot historičnim načinom instrumentalizacije etničnosti, je morda ena ključnih metodoloških predpostavk, da se dokopljemo do zanesljivejših odgovorov na zastavljeno vprašanje. Sem spada tudi tematizacija problema razmerja med partikularnim in univerzalnim v družbi, v katerem se etnično pa tudi nacionalno manifestirata na obeh ravneh: na primer kot univerzalizacija etnične renesanse ali kot partikularne etnične zahteve in formulacija nacionalnih interesov v obliki konkretnega nacionalnega programa.

JANEZ STANIČ

Neuspeh socialističnih projektov reševanja nacionalnega vprašanja

Vzpon nacionalizmov, ki ga opažamo na vsem prostoru tako imenovanega socialističnega sveta, v novi luči in z novo močjo zastavlja nekatera vprašanja

v zvezi z razmerjem med socializmom (razumljenim kot uradna ideologija in politika v državah tako imenovanega realnega socializma) in nacionalno zavestjo.

V teoriji in ideologiji realnega socializma je nacionalna zavest v primerjavi z razredno zavestjo drugotnega, manjšega pomena, kar nosi v sebi tudi določeno vrednostno oceno: nacionalna zavest je v primerjavi z razredno bolj zaostala, arhaična, družbeno manj produktivna in manj progresivna, pogosto pa sploh reakcionarna. Zaradi tega se kaže potreba po premagovanju nacionalne zavesti in njenem potiskanju na obrobje. V praksi jo (naj bi jo) nadomeščajo predvsem naslednje nove, tipično realsocialistične vrednote:

Proletarski internacionalizem. Ta pojem je vsaj v Sovjetski zvezi (oziroma je bil prav do najnovejšega časa) glavno nadomestilo za »klasično« nacionalno zavest. Pomeni, da je razredno in ne nacionalno glavni kriterij mišljenja in ravnanja tako posameznikov kot posameznih narodov in je temelj, na katrem naj bi se gradilo sožitje narodov v Sovjetski zvezi. V praksi je bila vsebina proletarskega internacionalizma vedno v največji meri odvisna od tistega, ki je imel največjo moč in vpliv interpretacije; to so bili vedno Rusi, oziroma vladajoči del ruskega naroda, ki je z interpretacijo proletarskega internacionalizma dejansko uveljavljal svojo hegemonijo.

Socialistični internacionalizem. Gre v bistvu za isto, kot pri pojmu proletarski internacionalizem, le da v teoriji in ideologiji realnega socializma pojem socialističnega internacionalizma običajno uporabljajo, kadar govore o odnosih med socialističnimi državami, oziroma narodi, živečimi v različnih socialističnih državah. Vendar gre tudi v tem primeru za tezo, da imajo skupni interesi socializma nadnacionalno vrednost in pomen in da so v primerjavi z njimi nacionalni interesi drugotnega pomena in vrednosti. Ker je bila tudi v tem primeru interpretacija vsebine vedno odvisna od volje in interesov Sovjetske zveze, je ta pojem v mednarodnih razmerah zagotavljal sovjetsko hegemonijo.

Ena država – en narod. Ta pojem nosi v sebi zahtevo po čim močnejši nacionalni homogenizaciji znotraj meja ene države in je na nek način obrambni mehanizem proti delovanju nadnacionalnega socialističnega internacionalizma. V večji ali manjši meri se k tezi in politiki »ena država – en narod« zatekajo več ali manj vse socialistične države, ker v tem vidijo možnost ohranjanja nacionalne identitete in suverenosti. Najbolj ekstremna primera praktične realizacije tega sta Bolgarija in Romunija, ki geslo »ena država – en narod« razumeta primitivno dobesedno in v njegovem imenu vodita nasilno raznarodovalno politiko vseh narodnostih manjšin – Turkov, Makedoncev, Armencev in drugih v Bolgariji, ter zlasti Madžarov, Nemcev in Srbov v Romuniji. V pretežno enonacionalnih socialističnih državah se geslo »ena država – en narod« kaže predvsem v hudem zanemarjanju ali zgolj formalnem in na folklorno raven omejenem spoštovanju pravic narodnostih manjšin. (Resnejša izjema je v tem pogledu Madžarska, ki je zlasti v sedemdesetih letih zaradi vse hujšega položaja svoje manjšine v Romuniji začela drugače, bolj pozitivno ravnati z manjšinami na Madžarskem, med drugim tudi s hrvaško in slovensko.)

Prijateljstvo narodov. Gre za specifičen sovjetski pojem, ki na propagandni in dnevno politični ravni nudi recepte za odnose med narodi v Sovjetski zvezi. V bistvu gre za isto vsebino kot pri pojmu proletarskega internacionalizma, le da je ta ljudski in namenjen najbolj množični rabi. Tudi zanj je značilno, da gre za pojem najvišje vrednostne kategorije, se pravi vse, kar ni v skladu s prijateljstvom narodov ali ga utegne ogroziti, je objektivno škodljivo ali celo reakcionarno. Tako oznako si zelo hitro pridobi tudi vsako vidnejše izražanje nacionalnih čustev,

pripadnosti, iskanje nacionalne identitete, korenin itd. Skratka pojem prijateljstva narodov je v direktnem nasprotju z nacionalizmom in eno od orožij v boju proti njemu.

Bratstvo in enotnost. V tem primeru gre za specifično jugoslovanski pojem, ki je v marsičem podoben sovjetskemu prijateljstvu narodov, le da nosi v sebi seveda vse jugoslovanske posebnosti in različnosti. Toda tudi njegov osnovni smisel je presegati vse nacionalno v imenu neke višje, nadnacionalne vrednote. V praksi je uporaba (in politična zloraba) tega pojma desetletja onemogočala realno ocenjevanje stanja mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji, zlasti v nekaterih okoljih (na primer med Srbi in Albanci, med Hrvati in Srbi itd.) s čimer se je v določeni meri ustvarjala tudi nerealna slika dejanskih mednacionalnih odnosov.

Sovjetski narod. Gre za specifično sovjetski, toda v vsej teoriji in ideologiji realnega socializma najbolj ekstremen pogled na nacionalno vprašanje. V šestdesetih in sedemdesetih letih so sovjetska politika, ideologija in teorija razvile tezo, da je razvoj socializma v Sovjetski zvezi pripeljal do nastanka nove nadnacionalne skupnosti – sovjetski narod, ki sicer še ohranja nekatere značilnosti posamičnih narodov (jezik, folkloro, določene tradicije), vendar predvsem z enotnim pogledom na svet in enotnim načinom življenja tvori novo človeško skupnost, ki je več kot zgolj seštevek različnih narodov. Sredi sedemdesetih let so tezo o sovjetskem narodu skušali vključiti v novo ustavo, vendar je naletela na tolikšen odpor – zlasti med neruskimi narodi – da so jo morali prekvalificirati v tezo o *sovjetskem ljudstvu*, ki je v odnosu do narodov manj agresivno nadnacionalna.

Našteti pojmi so najpomembnejša izhodišča za narodnostno politiko v državah realnega socializma in vse doslej ne teorija ne politika v teh državah še nista ponudila bistveno novih, ali drugačnih izhodišč. To pa seveda ne pomeni, da našteti pojmi tudi zares ohranjajo svojo veljavo in avtoriteto med narodi, na katere se nanašajo. Nasprotno, dogajanja na področju nacionalnih odnosov povsod v realnem socializmu zgovorno kažejo, da je vrednost naštetih pojmov danes že skrajno majhna ali celo nična. Eden od pomembnih vidikov krize, ki pretresa ves realni socializem je tudi dejstvo, da njegove teze in izhodišča za reševanje mednacionalnih odnosov ne učinkujejo praktično nikjer več.

Nikjer, kjer živi več narodov v okvirih ene realsocialistične države, se ni zgodilo, da bi se manjšinski narodi povsem identificirali z eno ali več naštetih ponujanih možnosti za medsebojno sožitje; kolikor je takšne identifikacije bilo ali jo je, je v največji meri posledica političnega in ideološkega pritiska ali direktnega nasilja.

Najbolj kričeč primer tega je seveda Sovjetska zveza, kjer je splošna demokratizacija v okvirih tako imenovane perestrojke privedla do občutno manjšega pritiska tudi na področju mednacionalnih odnosov – kar je imelo za posledico skoraj trenuten izbruh izjemno hudih mednacionalnih nasprotij, konfliktov in spopadov, ki jih označujejo tudi ekstremne nacionalne ekskluzivnosti in mednacionalna sovraštva. Teze o proletarskem internacionalizmu, prijateljstvu narodov in sovjetskem narodu/ljudstvu so se tako rekoč čez noč izkazale za nične in povsem neveljavne. Domala vso Sovjetsko zvezo je zajel val iskanja in utrjevanja nacionalne identitete, ki se ne meni za realsocialistične vrednote na tem področju, ampak se zateka k starim in preizkušenim, od jezika, zgodovine, krvi (ta element je močno prisoten v spopadih med Armenci in Azerbajdžanci), lastne kulture in civilizacije (primer Estonije, Latvije in Litve), vere (med nacionalnimi spopadi v Uzbekistanu letos poleti so Uzbeki prvič nosili tudi zelene islamske zastave) in tako dalje in tako naprej.

Skratka, brž ko je popustil politični in ideološki pritisk, so težnje po iskanju in

uveljavljanju lastne nacionalne identitete tako močno udarile na dan, kot da na tem področju doslej sploh ni bilo ničesar, kar priča seveda predvsem o tem, da velika večina narodov realsocialističnih teorij in politike mednacionalnih odnosov preprosto ni sprejemala. To ne velja le za Sovjetsko zvezo, ampak za vse večnacionalne socialistične države ali take z močnejšimi skupinami manjšin, med drugim tudi za Jugoslavijo. Značilno za stanje narodov v socializmu je, da se iskanje identitete večinoma vrti okrog vrednot klasičnega nacionalizma devetnajstega stoletja.

Na osnovi vsega tega lahko rečemo o nacionalnem vprašanju v socializmu najmanj naslednje:

Socializem s svojimi teoretskimi, ideološkimi in političnimi postavkami o narodnostnem vprašanju nikjer ni zares uspel spremeniti nacionalnega vprašanja v manj pomembno in ga podrediti razrednosti; vsi tovrstni poskusi dajejo samo navidezne rezultate in še to samo pod prisilo.

Nacionalno vprašanje doslej še nikjer v socializmu ni dokončno rešeno, niti ga doslej nikjer niso ustrezno reševali, zato to vprašanje v razmerah splošne krize socializma postaja eno osrednjih in najbolj eksplozivnih.

STANE JUŽNIČ

Razmišljanje o jakobinski diktaturi

(in revolucionarni oblasti)

Proslavljanje dvestoletnice velike francoske revolucije je tudi dogodek, ko se po številnih reprizah znova brusijo nasprotna in nasprotujoča si stališča in ocene njenega zgodovinskega pomena in sporočila. Ideološka levica znova poudarja hvale, izpostavlja neizogibnost revolucije in njeno vrojenost v progresivna gibanja zadnjih dveh stoletij, ob obveznem slavnostnem liturgičnem postopku ter poveljevanju njenih laičnih svetnikov. Ideološka desnica, ki jo zastopajo tudi številni zgodovinarji, govori o »franko-francoskem genocidu«, o dekadenci in grozotah. Zgodovinski spomin na revolucijo je v Franciji razdeljen in država bo ponudila sintezo, ki se ne spušča v vsebino revolucije, marveč le obznanja njen »velik pomen« v posplošenem smislu, narava proslavljanja naj bi bila predvsem dekorativna.

To ni nič novega. Prvo stoletnico so praznovali (1889) z veliko univerzalno razstavo in zgrajen je Eiflov stolp. Sprva se je zdel mnogim grd, pozneje so se ga vsi privadili, zlasti ko je začel služiti devize. Ni pa ta obletnica še izostrila vseh dilem: Tretja republika se je šele utrjevala po porazih dveh francoskih imperialnih posegov (Napoleona I. in Napoleona II.). In bilo je treba pozabiti strahote represije nad Pariško komuno (1871).

Potem je bila stopetdeseta obletnica v senci pričakovane nove velike vojne (14. julija 1939), med münchensko kapitulacijo, s katero je Francija predala Nemčiji Čehoslovaško, in nemškim napadom na Poljsko. Francozi so bili ne le brez prave volje za odpor imperialnim ambicijam Tretjega rajha Adolfa Hitlerja, bili so tudi močno ideološko razdeljeni: dobro vodena Action française, desničarska in v koketnih odnosih s fašizmom, je sploh nasprotovala kakršnikoli proslavi, njen tisk je kvečjemu slavil spomin na Charlotte Corday, ki je umorila enega izmed najradikalnejših vodij revolucije Jeana-Paula Marata.

Ne-francoski zgodovinarji in komentatorji francoske revolucije in njene proslave niso nič manj razdeljeni. Silno je sicer ob praznovanju dvestoletnice naraslo število knjig in mogoče je zapaziti, da je večina avtorjev zavzela nekakšno središčno mesto med dvema ekstremoma tolmačenja pomena revolucije. Najbolj so bili seveda zanimivi tisti, ki so o revoluciji kar precej pisali, hkrati pa poudarjali, da ni kaj praznovati in da je treba le razbiti *mitologijo revolucije*. Podobno je bilo na številnih znanstvenih zborih, posvečenih revoluciji, med njimi je bil ogromen (z več kot 500 udeleženci) na univerzi v Georgetownu (4.–6. maja 1989), ki je imel približno 40 zasedanj.

Prav gotovo je med najbolj spornimi dogodki in dogajanja tista faza francoske revolucije, ki jo označujemo kot *jakobinsko diktaturo*. Okoli nje se je bržkone ustvarilo največ mitologije in prav ta diktatura je bila nekakšen vzor za poznejše

revolucije. Oktobrska (ruska) si je prav jakobinsko diktaturo prilastila kot svojo *praeparatio evangelicam*, skupaj s Pariško komuno, kar sta zanjo bili dve instanci »stare zaveze«, s socialističnimi pa naj bi se začela »nova« zaveza.

Morda ravno neuspeh revolucij zadnjih dveh stoletij, ki so jim dajali tudi socialistične predznake, izpostavlja pravo resnico o jakobincih in njihovem početju. Prav gotovo nam je ta resnica prav v tej luči potrebna.

Pa si oglejmo to fazo francoske revolucije.

Eskalacija francoske revolucije, ki ji pravimo jakobinska diktatura (junij 1793-julija 1794), prav gotovo ni bilo nadvladje kake jakobinske »stranke«. Jakobinski klub, v katerem se je oblikovalo revolucionarno jedro, ni bila disciplinirana ali ideološko skladna in enotna politična sila. Jakobinci so se začeli kot dokaj širok forum, v katerem so bili lahko liberalni monarhisti skupaj z nespravljivimi republikanci. Ni bilo povsem jasne socialne ideje, še manj izdelanega programa. Jakobinci so postajali radikalnejši in nespravljivejši v boju za oblast, še posebej z girondisti, ki so bili nekaž časa v jakobinskih klubih in so se z jakobinci razšli glede vprašanja zunanjih vojn, kar skorajda spominja na boljševeško – manjševiški spor. Skupaj so se jakobinci spreminjali z Narodno skupščino, iz katere so zmernejši odhajali, praviloma pod giljotino. Središčni jakobinski klub, seveda v Parizu, kjer se je koncentriralo vse pomembno dogajanje, je imel sekretarja, ki si je dopisoval s provincijskimi klubi, ne da bi pri tem imel moč kakega »demokratskega centralizma«.

V nekem smislu je moč reči, da je bila diktatura jakobincev tisti izid boja za oblast, ki se vleče za že doseženo *centralizacijo oblasti v Franciji*. Ta proces pa je skorajda dokončala že absolutna monarhija, in francoska revolucija je to izjemno poudarila z idejo države – naroda. Bržkone je to tudi prek mitologizacije jakobinskega početja postalo privlačno za tiste odjemalce, ki so si revolucionarno preobrazbo predstavljali hkrati kot ideološko in državno enotno. Jakobinci so namreč državo obvladovali prek tako imenovanih komisarjev v poslanstvu (*commisaire en mission*). Tudi komisarske nazive so torej poznejši revolucionarji prevzemali od jakobincev.

Je pa bila v načelu zavržena ideja, da naj bi jakobinski klub nadzoroval tiste, ki so imeli dejansko oblast. Močno ji je nasprotoval Maximilien de Robespierre, vodja jakobincev, zagovarjali pa so jo hebertisti, tako imenovani po svojem navdihovalcu Jacquesu Renéju Hébertu, ki je bil kot novinar močno popularen med delavskimi množicami Pariza. Tako so zahtevali tako imenovani »besni« (*enragés*). Hébert je bil giljotiniran.

Oblast jakobincev oziroma Komiteja javne varnosti, v katerem so izvajali oblast, je vržena z glasovanjem v Skupščini, in zoper Robespierrea so glasovali mnogi jakobinci, ne da bi ta bil prej izgubil podporo jakobinskega kluba.

Je pa ideja, naj bi bila oblast v rokah »revolucionarne avantgarde«, ki naj bi bila nekaj takega kot jakobinski klub z značilnostmi politične stranke, zaživela prav s padcem jakobinske diktature. Prvi poskus uveljavljanja take ideje pripada Françoisu Noëlu Babeufu, ki si je nadel ime rimskega tribuna Gracchusa. Njegova je tudi »zarota za enakost«, ki naj bi pomenila prevzem oblasti s strani izbrancev (»zlate tisočine«), pripravljenih žrtvovati se za ponižano, nemočno in zavedno ljudstvo. Tudi ta ideja, ki naj pelje k »prosvetljeni diktaturi« izbrancev, je potem našla veliko število odjemalcev.

Po tej poti si najdemo povezovalne niti med jakobinsko diktaturo in socialističnimi doktrinami, pa še seveda tudi s komunističnim idealom, ali, če hočemo, utopijo. Koncept zarotniške revolucionarne, tajne, z izjemnimi izbranci opremlje-

ne organizacije, kakršen je izšel iz babeuizma (tako imenovanega po Babeufu), je našel svoje nadaljevalce na primer v revolucionarjih, kakršen je bil Louis August Blanqui (1805–1881); blankizem je načrtoval strmoglavljenje buržoazne oblasti s skupino odločnih ljudi, ki bi s silo prevzeli oblast in potem državo vpregli v program radikalnih sprememb... Potem je ta koncept benevolentne diktature prešel meje Francije, našel je svoje mesto v Rusiji (prek Blanquijevega prijatelja Petra Nikitiča Tkačeva) in se čvrsto zasedla v tistem, kar je znano kot leninski koncept revolucionarne partije kot avantgarde delavskega razreda.

Potovanje ideje o žrtvujoči se revolucionarni eliti, ki osvoji oblast namesto ljudstva (ali razreda), pa je bilo tudi v nadaljevanjih, še posebej v revolucijah nerazvitega sveta, ki so si tudi nadele epitet socialistične. V začetni ideji seveda ni bilo predvidevanj, da si bodo taki poboljševalci človeštva oblast v svoji požrtvovalnosti obilno naplačali.

S tem kratkim ekskurom v jakobinsko diktaturo in njeno mitologizacijo, smo že izpostavili nekaj realnih *zgodovinskih podukov*, ki bi jih takole razporedili:

1. Sam pojem revolucionarne diktature, ki se je nadaljeval v revolucionarnih poskusih in realizacijah v zadnjih dveh stoletjih, še posebej v substitucionalizmu partije za razred (namesto za ljudstvo) in se preimenoval v diktaturo proletariata, je v jakobinski praksi doživel polom in ne kaže, da bo njegova usoda drugačna v drugih zgodovinskih okoliščinah;

2. Težava, ki se je že v jakobinski diktaturi izkazala, je trajna: revolucija v imenu in v korist »ponižanih in razžaljenih«, ali tudi eksploatiranih, se stabilizira v krogu revolucionarjev, ki ta krog ožijo z nasiljem nad nekdanjimi zavezniki;

3. Implicitna ali eksplicitna obljuba, da bo oblast vrnjena v bazo, iz katere je vzeta in v imenu katere je skoncentrirana v krogu žrtvujoče se manjšine, ni izpolnjena;

4. Revolucionarni teror, čigar namemba je paralizacija kontrarevolucionarnih sil z reakcionarnimi nameni in programi, se ne more zaustaviti in se po revolucionarnem triumfu praviloma sprevrže v teror nad ljudmi, ki so revolucijo delali, pa so postali disidenti te ali one vrste: kot da revolucija potrebuje neprekinjeno vrsto sovražnikov.

5. Svoboda posameznika postane irelevantna v imenu abstraktne svobode ljudstva ali razreda: po tej poti se temeljni ideali francoske revolucije sprevržejo v svoje nasprotje.

Maximilien de Robespierre torej ni umel končati *revolucionarnega terorja*. Ni zmožgal (nekateri bi rekli, da morda ni utegnil, kar pa je že povsem novo vprašanje) nadomestiti terorja s kako primernejšo politično prakso. Tako se je znašel v *fatalnem položaju*: teror je dobil lastni zalet. Na to je lahko odgovoril le z zvečano mero terorja. Tako so se revolucionarne ideje kompromitirale. Revolucionarna energija se očitno prav na tej stezi najhitreje iztroši.

Isti problem se je pravzparav ponavljal v vseh revolucijah 19. in 20. stoletja. Tudi v tistih, ki so si nadele naslov socialistične. Politična praksa »institucionalizacije« revolucije v Sovjetski zvezi je dejansko ponovila vse napake in ni ušla čerem in zankam iste narave, kot so bile tiste, ki jih je izpostavila že jakobinska diktatura.

Indikativne so bile v tem smislu nesposobnosti »avantgarde« vrniti revolucijo »bazi«, kar se je pokazalo v madžarski vstaji (1956) in češki »pomladi« (1968). Prihod od revolucionarne diktature, topot v imenu proletariata (in zato imenovana proletarska), k proklamiranim ciljem ni bil izveden.

Morda primerjava med jakobinsko diktaturo in diktaturo proletariata ni povsem umestna, ker je bila jakobinska diktatura improvizacija, diktatura proletariata pa naj bi bila predvidena, načrtovana faza prehodnega obdobja iz kapitalizma v komunizem – z jasno izdelano doktrino in teorijo »zakovitosti« družbenega razvoja. Jakobinska diktatura ni imela načrta in je, kot bi rekli, pač izšla iz »razmer«. Ideje demokracije so bile pred revolucijo povzdignjene (najavil jih je že Jean-Jacques Rousseau), pa vendar je to bil le nekakšen splošen okvir sprememb, ki so predvsem segale v odstranitev »ancien regime«. Teorije *revolucionarne diktature* še niso izoblikovane. Jakobinska diktatura je bila le nova oblika oblasti, ki je najavljala nove nedorečenosti oblasti revolucionarnega tipa.

V tem se kažejo relevantnosti sporočila iz prakse francoske revolucije za naš čas. Prav gotovo je, seveda v zelo spremenjenih okoliščinah in z drugačno razporeditvijo družbenih silnic, problem »sestopa z oblasti«, ki ga najavljajo komunistične partije, ki so v najboljši jakobinski tradiciji na revolucionaren način prevzele oblast, podoben problem.

Jakobinci niso uspeli, morda bodo nekatere komunistične partije prekinile nedokončano, ali krvavo končano, zgodovino francoske revolucije na drugačen način. Ali pa tudi ne...

NIKO TOŠ

Dozorevanje za demokracijo

Tako kot raziskava v zadnjih letih tudi SJM '89 – Ustava¹ – jasno potrjuje trend v preobražanju politične zavesti Slovencev iz začetka 80-tih let v nakazovanju alternativnih oziroma izvornih rešitev ključnih družbeno sistemskih postavk oziroma izhodov iz krize ter v usmerjenosti k tako imenovanim novim vrednotam. Spremembe v politični zavesti ljudi se izražajo predvsem v odnosu do sistema oblasti, moči in politike, v nakazovanju nujnosti izhodov iz dogmatskega političnega monolitizma ter v izrazitem zavzemanju za pluralizem in v njenem dozorevanju za demokracijo. Tudi letošnja raziskava v celoti potrjuje veljavnost ugotovitev, zapisanih ob raziskavah SJM '87² in SJM '88³. Že ob prejšnjih raziskavah smo opozorili, da se slovenska politična javnost oblikuje kot samosvoj družbeni subjekt, ki ni več enostransko obvladovan po tradicionalnih političnih socializatorjih. Pomembno vlogo pri tem so v prvi polovici osemdesetih let odigrala predvsem nova družbena gibanja, v zadnjih letih publicistika, tisk in druga sredstva množičnega obveščanja, v zadnjem času pa še posebej politične zveze in druga interesna grupiranja. K dinamiki ustavne razprave in osveščenosti slovenske politične javnosti okoli ustavnih dilem so brez dvoma pomembno prispevale snujoče se politične zveze, Zveza mladine, Odbor za človekove pravice ter Zbor za ustavo.

Osnovne ugotovitve iz raziskave lahko povzamemo takole:

1. *Seznanjenost z Ustavo, predlogi dopolnil in vključenost v ustavno razpravo:* Vsak četrti Slovenec je »kdaj bral« veljavno slovensko ustavo. Seveda je »bralcev« slovenske ustave bistveno manj med nekvalificiranimi, neizobraženimi, med nečlani ZK, pa tudi med tistimi občani, ki zavračajo nove politične zveze, medtem ko je bistveno več poznavalcev Ustave med izobraženci, uslužbenci, člani ZK, med ljudmi, ki simpatizirajo z novimi političnimi zvezami itd. Primerjava s podatki iz lanske raziskave o branju zvezne ustave kaže, da je bila v preteklosti motiviranost za seznanjanje s slovensko ustavo kar znatno manjša kot za jugoslovansko ustavo. Očitno je, da je bila slovenska ustava v očeh ljudi dokument drugotnega pomena, da je nastala kot prevod in izpeljanka iz zvezne ustave, da je po njej oblikovana kot apriorni izbor sistemskih ciljev in vizij – in ne kot izraz prevladujočih vrednot ljudi.

O tem, da trenutno poteka javna razprava o dopolnilih slovenske ustave, je seznanjenih 4/5 občanov. Večina ljudi svoje védenje o poteku javne razprave črpa iz sredstev množičnega obveščanja, še posebej iz televizijskih oddaj, iz radijskih oddaj ter iz Dela, Večera in Dnevnika. Le majhen del vseh (1/6) jih je pasivno

¹ Raziskava Slovensko javno mnenje 1989 – Stališča o ustavnih dopolnilih, RI FSPN, maj–junij 1989. Naročnik Skupščina SRS.

² N. Toš: Beležke o javnem mnenju, smislu njegovega raziskovanja in rezultatih: v: Slovensko javno mnenje 1987, Delavska enotnost, Ljubljana 1987.

³ N. Toš: Za prehod v humani socializem, Ljubljana, Naši razgledi, 8. julij 1988.

prisostvovalo kakemu sestanku, razpravi ali predavanju o ustavnih spremembah, še manj (3,2 %) pa jih navaja, da so v teh razpravah tudi aktivno sodelovali.

Seznanjenost s ponujenimi ustavnimi dopolnili kaže tudi podatek, da polovica anketiranih oseb ne ve za ustavna dopolnila oziroma jih ni videla, medtem ko jih slaba polovica navaja, da so dopolnila deloma prebrali ali pa jih le delno pregledali. Le 4,0 % vseh anketirancev navaja, da so ustavna dopolnila prebrali. Med bralci in poznavalci ustavnih dopolnil jih je velika večina takih, ki tožijo nad njihovo (delno) nerazumljivostjo. Le 8,5 % anketirancev je odgovorilo, da so ustavna dopolnila v celoti razumeli. Glede na kompliciranost ustavnega teksta, ki je predmet spreminjanja, pa tudi glede ponujene osnutke sprememb, je delež tistih, ki navajajo, da so ustavna dopolnila razumeli, presenetljivo visok.

2. *Potrebnost in okviri spreminjanja Ustav*: Večina anketirancev meni, da je potrebno spremeniti veljavno slovensko in jugoslovansko ustavo. Odklonilno stališče v zvezi s tem izreka le 1/10 anketirancev. Zaporedje pri oblikovanju nove slovenske in zvezne Ustave določa visoko vrednotenje nacionalne suverenosti. Večina (56,0 %) anketiranih namreč meni, da naj najprej vsaka republika oblikuje svojo Ustavo ter določi svoje interese, in se šele nato dogovarja z drugimi republikami o skupnih interesih v zvezni državi. Bistveno manjši delež anketirancev (11,8 %) se odloča za doslej uveljavljeno zaporedje, ko je bila najprej pripravljena jugoslovanska ustava, nato pa so na njeni osnovi republiške ustave določale svoje posebnosti.

Dilemo okoli dometa sprememb oziroma dopolnil sedanje slovenske Ustave večina anketiranih (64,0 %) razreši s stališči, »da naj bo v spremembe vključenih čim več določb, ki jih zahtevajo ljudje« oziroma »da naj se v spremembah izrazi vrednota nacionalne suverenosti ne glede na to, ali je to povsem v skladu z zvezno ustavo ali ne«. Za zgolj formalno uskladitev slovenske z zvezno ustavo se opredeljuje neznamenit delež anketirancev (3,1 %).

V nakazanem zaporedju nastajanja in sprejemanja slovenske in zvezne ustave je izražena zahteva po zagotavljanju nacionalne suverenosti kot ene temeljnih vrednot. Slovensko javno mnenje utrjuje torej zahtevo po radikalnejših spremembah slovenske ustave že v tej fazi.

3. *Stališča o »temeljnih načelih«*: Raziskava kaže, da se v zvezi z družbenim in političnim sistemom kot prevladujoča uveljavljajo naslednja vrednotenja oziroma stališča:

- težnja za samoodločbo, za nacionalno suverenost, torej za obvladovanje oziroma premoč pri določanju usode lastnega naroda;
- razumevanje ustavnega načela o samoodločbi, vključno s pravico do odcepitve kot realne – in ne le kot abstraktne, neuresničljive pravice;
- krepitev občutka nacionalne identitete;
- uveljavljanje spoznanja o možnostih obstanka in razvoja slovenskega naroda tudi zunaj okvirov Jugoslavije;
- idejni, kulturni, politični, strankarski ter lastninski pluralizem;
- spoštovanje temeljnih človekovih pravic; svoboda misli in izražanja;
- priznavanje identitete in osnovnih narodovih pravic pripadnikom vseh narodov, vključno z Albanci;
- svoboda političnega, vključno strankarskega organiziranja; odprava definirane monopolne pozicije družbenopolitičnih organizacij; opustitev ustavne definicije avantgardne vloge Zveze komunistov, zahteva po prenovi politične vloge Socialistične zveze; zahteva po reformi sindikata itd.

Visoko vrednotenje pluralizma se v ekonomskem izseku izraža skozi zahtevo

po izenačenosti pogojev uveljavljanja vseh oblik lastnine: državne, družbene, zasebne, zadružne in skupinske. Izražena je zahteva za odpravo ovir, ki preprečujejo uveljavitev kmeta kot individualnega producenta za tržišče (odprava agrarnega maksimuma, odprava monopolnih posrednikov, pravica gospodarjenja z gozdovi).

Vsa navedena vrednotenja in stališča so v slovenski populaciji prevladujoča (od 50 do 90 %). Ob tem se zdi utemeljena zahteva po bistveni reviziji oziroma izločitvi tistih temeljnih načel, ki niso v nasprotju le s prevladujočim vrednotenjem ljudi, temveč tudi v nasprotju z že uvedenimi spremembami v sistemu in ponujenimi predlogi ustavnih dopolnil. Pri tem gre za načelno razrešitev temeljne dileme, ali naj Ustava v izhodiščih izrazi prevladujoča vrednotenja, stališča in interese ljudi, ali pa od ljudi neodvisne, apriorne ideološke postavke oziroma sistemske cilje, ki so usmerjeni v obvladovanje interesov in vrednotenj ljudi.

4. *Človekove pravice*: Posebno poglavje raziskave smo posvetili človekovim pravicam. Ustavni utemeljitvi človekovih pravic pripisujejo ljudje velik pomen. To se še posebej kaže v stališčih o neustreznosti oziroma nezadostni varovanosti temeljnih človekovih pravic, zlasti ko gre za svobodo političnega združevanja in organiziranja, svobodo misli in izražanja, pravice do zasebnosti, družinskega življenja, nedotakljivosti stanovanja in tajnosti dopisovanja itd. Glede na pomen, ki jim ga ljudje pripisujejo, zaslužijo posebno ustavno zaščito pravice, kot so: pravica do narodne samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, osnovne nacionalne pravice, svoboda idejne in politične opredelitve, pravica do političnega in ekonomskega soodločanja, pravica do samoupravljanja, pravice narodnostnih in etničnih manjšin itd.

Anketiranci se izrekajo za zagotovitev ustavno opredeljenega sodnega varstva, nedotakljivosti stanovanja in tajnosti pisem, za ustavno opredelitev svobode izpovedovanja vere, za popolno prepoved smrtne kazni (51,6%) oziroma za odpravo smrtne kazni v miru (24,9%), za ustavno opredelitev pravice do delovanja političnih združenj in političnega organiziranja (58,4%).

Velika večina anketirancev se izreka tudi za ustavno opredelitev zaščite ekonomske suverenosti s sprejetjem določbe, ki bo republiko Slovenijo zaščitila pred sprejemom odločitev v zvezni skupščini, ki bi bile v škodo slovenski suverenosti (77,2%).

S prizadevanjem za zagotovitev ustreznega pravnega varstva osnovnih človekovih pravic je povezano tudi zavzemanje za sprejetje ustavne določbe, ki omogoča ustanavljanje posebnih skupščinskih preiskovalnih odborov za ugotavljanje neustreznih ravnanj ali zlorabe pooblastil nosilcev javnih funkcij (72,5%).

Orientacija k novim vrednotam se kaže tudi v stališčih do represije kot sredstva političnega sistema. Ljudje v celoti zavračajo grožnjo s fizično močjo države, ki se uveljavlja kot grožnja z vojaško silo ali pa kot uporaba vojaške sile (76,6% neprimerno – 4,8% primerno) ter skozi grožnjo z uporabo policijske prisile ali uporabo neposredne policijske prisile (52,0% neprimerno – 12,0% primerno). Socialno legitimnost pa ohranja legalen odvzem prostosti na osnovi pravnomočne sodne odločbe (46,6% primerno, 19,5 neprimerno) ter ekonomska prisila oziroma denarno, gmotno kaznovanje (50,0% primerno – 23,0% neprimerno).

Zavest o potrebi zaščite osnovnih človekovih pravic je izraz sorazmerno razvite politične kulture ljudi ter relativne demokratizacije sistema.

5. *Razumevanje vloge države, samoupravne interesne skupnosti, občine in racionalen sistem upravljanja*: Vprašanja odnosa do zvezne države, federacije v tej raziskavi nismo celovito preučili, ilustrira pa ga nekaj izbranih indikacij: odnos do

federacije opredeljuje visoka stopnja nacionalne samoosveščenosti ter vrednote nje nacionalne oziroma republiške suverenosti. To se denimo kaže v večinskem (90,7%) zavzemanju za spoštovanje razlik med republikami in pokrajinami kot pravilom v urejanju odnosov znotraj federacije, ko si vsaka republika oziroma narod oblikuje svojo lastno ureditev političnega življenja in gospodarstva tako, da ne ovira drugih republik in pokrajin v njihovem razvoju. Nadalje se kaže v večinskem zavzemanju za ustavno zagotovitev ekonomske suverenosti, v zahtevi za ustavno (republiško) utemeljitev varovalnih ukrepov pred škodljivimi posledicami odločitev, sprejetih na zvezni ravni, v zahtevi za zmanjšanje državnega proračuna, še posebej zmanjšanja sredstev za vojsko itd.

Pogledi ljudi na funkcioniranje federacije in na odnos med republiko in federacijo sovpadajo s koncepcijo asimetrične federacije. To se kaže tudi v težnji po zmanjševanju obsega zveznih pristojnosti, po zmanjševanju obsega zveznih intervencij, tako ekonomskih kot tudi političnih, vključno z zavračanjem (policijske, vojaške) represije kot oblike pritiska in prakse. Razumevanje zvezne države je torej izrazito restriktivno. To, denimo, ilustrira večinsko (64,8%) zavzemanje za to, da naj Slovenija z novo Ustavo določi, katere zadeve bo prenesla na jugoslovanske državne organe, pa tudi močno (46,5%) zavzemanje za uveljavitev konfederalističnega koncepta zvezne države v bodoči ustavni ureditvi Jugoslavije.

Skladno z visokim vrednotenjem nacionalne suverenosti in zavzemanjem za racionalizacijo institucionalnega sistema se oblikujejo stališča o republiški državnosti ter o odgovornosti republike za zagotovitev osnovnih pogojev obstoja in razvoja vseh temeljnih področij življenja – od gospodarstva do družbenih dejavnosti. Tako je denimo republiška država skupaj s podjetji odgovorna za zagotovitev socialne varnosti delavcev, ki so kot tehnološki oziroma ekonomski višek izgubili zaposlitev; država je odgovorna za zagotovitev pogojev enovitega sistema izobraževanja in zdravstva v republiki; republiška država je odgovorna za normalo funkcioniranje sistema pokojninskega zavarovanja itd. Seveda pa v razumevanju ljudi odgovornost države ni omejena zgolj na področje družbenih dejavnosti, zagotavljanja kvalitete življenja, temveč je neposredno soodgovorna za uskajen razvoj na področju energetike, prometa itd. Lahko rečemo, da javno mnenje zagotavlja množično podporo vsakršni ustavni opredelitvi vlogre republiške državnosti ter reforme njenega administrativnega aparata v smeri moderno organizirane, visoko strokovne in avtonomne javne uprave.

Velika večina anketirancev se zavzema za reformo sistema upravljanja družbenih dejavnosti ter za bistveno zmanjšanje števila samoupravnih interesnih skupnosti na posameznih področjih (38,5%); za rigorozno spremembo sistema upravljanja na teh področjih, za odpravo samoupravnih interesnih skupnosti ter prenos dela njihovih pristojnosti na ustrezno strokovno vodene republiške sklade (28,3%) oziroma na ustrezne državne upravne organe (7,8%). Ljudje odklanjajo te upravljalne sisteme predvsem zaradi njihove razdrobljenosti in kompliciranosti, zaradi očitne hiperinstitucionalizacije tega področja, zaradi naglega naraščanja števila administrativnih delovnih mest itd.

Po mnenju ljudi je tudi komunalni sistem pri nas potreben reforme. Delna protislovnost v pogledih na občino, v razumevanju njenega samoupravnega bistva in njene vloge kot osnovne državno izvršilne ravni, se kažejo v naslednjih prevladujočih stališčih in gledanjih:

– zahteva za enotno postavitve davčnega in inšpekcijskega sistema za vso republiko (84,3%);

- zahteva za zmanjšanje vpliva občine na gospodarjenje in razvoj podjetij na njenem območju (70,0%);
- skrb občine za prostorski razvoj in stanovanjsko izgradnjo (68,3%) ob hkratnem zavzemanju za prenos reševanja temeljnih vprašanj urejanja prostora, stanovanjske izgradnje in varstva človekovega okolja v pristojnost republike (52,0%);
- zavzemanje za majhno samoupravno občino, ki skrbi za zadovoljevanje potreb občanov v neposrednem življenjskem okolju (62,1%) s težnjo po ločitvi lokalno samoupravne vloge od izvrševanja republiških in zveznih zakonskih predpisov (50,8%), vendar ob hkratnem zavzemanju, da občina še naprej na svojem območju zagotavlja izvrševanje vseh funkcij oblasti in upravljanja družbenih zadev (60,7%).

Pregled podatkov torej pokaže, da je v razumevanju ljudi osrednja točka racionalnega družbenega upravljanja republiška država. Čeprav se ljudje zavzemajo za deregulacijo in zmanjševanje državnega proračuna, pa se hkrati zavzemajo za to, da republika zagotovi več sredstev za urejanje problemov varstva okolja, za zdravstvo, izobraževanje in druga področja družbenih dejavnosti, terjajo pa zmanjševanje porabe denarja za vojsko in obrambo, za programe pomoči nerazvitim in za domača podjetja z izgubami.

6. *Zaključne pripombe:* Z raziskavo smo posegli tudi v področje političnega organiziranja ter poglede ljudi na vlogo sedanjih družbenopolitičnih organizacij in novonastajajočih političnih interesnih grupiranj, skupin in zvez. Raziskovali smo tudi stališča Slovencev o mednacionalnih odnosih ter delovanje slovenskega političnega vodstva ob tem; posebej smo opazovali odnos Slovencev do razmer na Kosovu in drugo. Slovensko politično vodstvo v svojem prizadevanju za zagotovitev samostojnega razvoja in narodne suverenosti uživa v javnem mnenju izjemno visoko podporo (70,6%). V zvezi s stališči Slovencev do razmer na Kosovu pa velja opozoriti na izrazito protirepresivno razpoloženje, odklanjanje izrednih ukrepov ter zavračanje sodelovanja slovenskih miličnikov ter vojakov pri obvladovanju razmer na Kosovu.

BOŠTJAN MÄRKIČ

Javno mnenje in institucije

Predsedstvo SR Slovenije

Ustava SR Slovenije opredeljuje predsedstvo SR Slovenije kot telo, ki predstavlja Socialistično republiko Slovenijo, zaupa pa mu tudi vrsto pomembnih pravic in dolžnosti, ki kažejo na njegov izpostavljen pomen v političnem sistemu republike. O usodi institucije predsedstva socialistične republike je bilo veliko govora že ob sprejemanju dopolnil k zvezni ustavi. Prevladujoče mnenje v slovenski strokovni družboslovni javnosti ter v slovenskem političnem okolju je bilo že takrat, naj se predsedstvo socialistične republike v ustavnem sistemu Slovenije ohrani, čeprav so obstajala različna mnenja o tem, kakšne naj bodo njegove pri-

stojnosti, sestava in način volitev. Razprave, ki so jih pripravila nekatera slovenska strokovna družboslovna društva in na katere so bili povabljeni tudi družboslovci iz drugih jugoslovanskih okolij, so imele zapažen odmev tudi v slovenskih množičnih občilih in so zanesljivo (so)oblikovale (vsaj) del slovenskega javnega mnenja o mestu in vlogi predsedstva SR Slovenije.

Nekateri v Jugoslaviji, tako na politični kot tudi na strokovni družboslovni ravni, so se že ob razpravi o dopolnilih k ustavi SFRJ zavzemali za ukinitvev republiških predsedstev, medtem ko je del slovenske angažirane javnosti v takšnih predlogih – mimo drugega – videl tudi težnjo po zmanjševanju vloge socialističnih republik v političnem sistemu Jugoslavije.

Predsedstvo SR Slovenije je bilo oblikovano z ustavo leta 1974 in torej deluje 15 let, kar gledano vsaj s širšega zgodovinskega zornega kota ni pretirano dolgo obdobje. Kljub temu ocenjujemo, da je kot institucija političnega sistema Slovenije vendarle zapustila s svojim delovanjem sled v politični zaznavi Slovencev. Medtem ko je vednost o strukturi skupščine SR Slovenije nizka, je nevednost o obstoju predsedstva SR Slovenije oziroma nezavzemanje stališč do njegovih morebitnih sprememb, zanemarljivo majhna (11,8%). S povedanim nismo želeli mehanično primerjati oziroma vrednotiti a. vednosti o sestavi skupščine SR Slovenije b. s samim vedenjem o obstoju predsedstva SR Slovenije oziroma (ne)zavzemanjem mnenja do bodočega oblikovanja republiškega predsedstva.

Na dejstvo, da je v zaznavi Slovencev predsedstvo SR Slovenije uveljavljena politična institucija, kaže tudi podatek v raziskavi, da se za njegovo ukinitvev, češ da takšen organ sploh ni potreben, zavzema komaj skrajno pičlih 1,1% vprašanih. Šele podrobnejša analiza bi lahko pokazala na vse razloge, zakaj se je institucija predsedstva SR Slovenije zasidrala v slovensko politično zavest. Vsaj na ravni raziskovalne domneve pa bi kot vzroke lahko navedli: a. izrecno opredeljevanje predsedstva SR Slovenije do nekaterih ključnih vprašanj, ne le o slovenski družbeni in gospodarski politiki, ampak tudi širše, v jugoslovanskem okolju, to se pravi še zlasti v zvezi z izhodi iz družbene krize; b. njegova relativno intenzivna komunikacija s skupščino SR Slovenije, pa tudi z drugimi organi; c. prav tako pa tudi njegovo »obračanje« na predsedstvo SFRJ s številnimi predlogi, mnenji, opozorili; d. javni nastopi predsednika predsedstva SR Slovenije; manj pa članov predsedstva SR Slovenije, oziroma glede članov predsedstva SR Slovenije je potreben selektivni pristop: nekateri so aktivno posegali v družbena vprašanja, drugi pa so bili premalo vidni na javni sceni.

Vse zgoraj povedano se nanaša – glede na postavljena vprašanja v raziskavi in glede na dobljene rezultate – na problem uveljavljenosti institucije predsedstva SR Slovenije, ne pa na to, kako vprašani ocenjujejo posamezna (ne)dejanja tega organa, saj vprašanja v raziskavi niso bila usmerjena v problem politične kakovosti in politične smotrnosti posameznih ukrepov republiškega predsedstva.

Več kot tretjina vseh vprašanih se zavzema za to, naj republiško predsedstvo ostane tako, kot je sedaj, torej ne pledira za kakšne spremembe v njegovi sestavi. Prav tako je nekaj več kot tretjina (37,5%) za to, naj predsedstvo ostane, vendar pa naj ima manj članov. Raziskovalni rezultati slovenskega javnega mnenja zadnjih let, pa tudi izsledki letošnje javnomnenjske raziskave izpričujejo, da so ljudje na splošno zelo »alergični« na številčno zajetne institucije in na hipertrofiranost institucij, da se zavzemajo ne le za zmanjševanje

institucij političnega sistema, ampak tudi za številčno skrčitev znotraj institucij političnega sistema. Takšna težnja je očitno privrela na dan tudi pri tisti dobri tretjini anketirancev, ki govore v prid stališču, naj se število članov slovenskega republiškega predsedstva zmanjša.

Čeprav ne bi mogli trditi, da sedanja številčna sestava slovenskega republiškega predsedstva sodi med številčno astronomske institucije (člen 383 sedanje slovenske ustave govori o tem, da sestavljajo predsedstvo republike predsednik, šest članov ter po položaju predsednik CK ZK Slovenije in predsednik RK SZDL Slovenije), pa vendar ne nepomemben del slovenskega javnega mnenja presoja, da so tudi v številčni skrčitvi članov republiškega predsedstva še »notranje rezerve« in da bi v takšni skrčeni sestavi predsedstvo lahko delovalo racionalneje. Gledano v celoti se torej 71,5% vprašanih (predsedstvo naj ostane tako kot je sedaj: 34,0%; predsedstvo naj ostane, vendar naj ima manj članov: 37,5%) izjasnjuje za ohranitev predsedstva SR Slovenije. Tako ima torej znatno večinski del vprašanih Slovencev do obstoja te institucije izrazito afirmativen odnos.

Razprave o tem, kako »de lege ferenda« o predsedstvu republike, so se ostrile tudi ob vprašanju: ali iti na ukinitve kolektivnega organa (predsedstva) in ga nadomestiti z individualnim predsednikom SR Slovenije. O morebitnem prehodu od kolektivnega organa k individualnemu predsedniku so potekale razprave tudi v nekaterih drugih jugoslovanskih okoljih. Znano pa je tudi, da so razprave o morebitnem prehodu iz kolektivnih, »prezidijumskih« institucij v individualne, »prezidencialne« institucije občasno živahne tudi v drugih državah. Primerjalni pregled ustav socialističnih republik v okviru ustavnega sistema Jugoslavije bi pokazal, da je imel predsednik slovenskega predsedstva že doslej večje pristojnosti in bolj samostojen položaj kot predsedniki predsedstev drugih socialističnih republik v SFRJ, da je bil torej bolj »enak« med enakimi, in sicer v tem smislu, da je bil potemtakem več kot »primus inter pares«, več kot »prvi med enakimi«.

V naši raziskavi se je približno ena šestina vprašanih (15,6%) izrekla za to, naj se predsedstvo SR Slovenije ukine in izvoli le predsednika SR Slovenije; izjasnili so se torej o tem, da ne bi imeli le nekakšnega »primus inter pares« v okviru kolektivnega organa predsedstva, ampak kar pravega, samostojnega »republiškega Primoža«, v smislu individualnega predsednika SR Slovenije. Seveda bi morebitna bodoča umestitev institucije individualnega predsednika slovenske države (v okviru jugoslovanske federacije) nujno imela številne institucionalne odmeve, zlasti glede pristojnosti, na druge mehanizme v sistemu. Pri tem bi se odprle ne ravno za »pravne lase« privlečene razprave o tem, ali imamo (še) skupščinski sistem, ali pa (že) predsedniški sistem.

Slovenskemu javnemu mnenju, oziroma tistemu njegovemu delu, ki se izjasnjuje za individualnega predsednika, bi pripisovali preveč in bi mu tako naprtili nekaj, kar je verjetno izven njegovega vednostnega obnebjaja, če bi predpostavljali, da se v celoti zaveda, kaj pomeni vzpostavitev institucije predsednika (slovenske) republike v odnosu do skupščine. Konec koncev, to so že ekspertna vprašanja, ki terjajo posebne strokovne in ne le javnomnenjske raziskave. In vendar: ne moremo kar tako mimo tega, da šestina vprašanih Slovencev presoja, da je predsednik slovenske republike tisto, kar je »ta pravo«, kar se tiče šefa slovenske države. Ob tem se nam zdi, da ni toliko pomembno, kako so se dokopali do takšnega mnenja; ali zato, ker so tako rešitev videli v nekaterih drugih državah; ali zato, ker se jim zdi, da je v našem zapletenem in večplastnem sistemu takšna različica enostavnej-

ša, operativnejša, cenejša; ker so morda v sedanji konkretni osebi predsednika predsedstva SR Slovenije, ki je precej izstopal iz ravni predsedstva, videli tudi tisto institucijo, ki bi se lahko individualizirala in profilirala kot samostojni predsednik SR Slovenije.

Če govorimo o predsedstvu SR Slovenije, njegovi sestavi in vlogi, ne moremo obiti tudi načina volitev tega organa, ali rečeno še drugače: na temelju kako izražene politične volje oblikovati predsednika, odnosno člane predsedstva SR Slovenije. Na Slovenskem je torej aktualno vprašanje, kdo naj bo odločujoče volilno tvorno navzoč v procesu »making of the President (Presidency)«, kdo naj bodo torej slovenski »Kingmaker-ji«: volilci neposredno, republiška skupščina, občinske skupščine? Ta vprašanja in dileme so v slovenskem političnem prostoru sedaj že relativno kar precej časa v ospredju zanimanja angažirane javnosti. Ne more biti dvoma, da so se v slovensko politično zavest kar precej globoko zasidrala raznovrstna spoznanja ob zadnjih slovenskih »predsedniških« volitvah in v zvezi s tem volilne kombinacije, kot so jih dojemali Slovenci ob kandidaturah J. Stanovnika, A. Marinca, I. Ribnikarja, M. D. Murkove, I. Bavčarja – da omenimo vsaj nekatere protagoniste.

Že v tistem času je bilo mogoče videti, da se slovenska angažirana javnost poteguje za neposredne volitve članov predsedstva SR Slovenije in da je sedanjo volilno zakonodajo označevala kot izrazito »filtrirano«, z veliko možnostjo diriganega obvladovanja volitev. Zato tudi naša javnomnenjska raziskava ne ponuja nikakršnih presenečenj in samo potrjuje našo izhodiščno raziskovalno domnevo o povezanosti neposrednih volitev z umevanjem demokratičnega političnega sistema. Skoraj devet desetih vprašanih se zavzema za neposredne volitve predsedstva republike. Neznaten je delež tistih, ki te volitve prisojajo v pristojnost republiški skupščini (4,4%), ali občinskim skupščinam (4,0%). Zelo majhen je tudi delež nevednežev in neopredeljenecv (4,2%). Iz pravkar povedanega sledi, da slovensko javno mnenje izraža nezaupnico sedanjemu »rekrutiranju« tega pomembnega organa v SR Sloveniji in iz česar bo bržčas morala potegniti ustrezne zaključke tudi slovenska volilna zakonodaja.

Slabo bi bilo, če bi uresničitev zgoraj navedenega izpričanega javnega mnenja, če bi uresničitev »vox populi« birokratsko jemali kot realizacijo političnega »vox diaboli«. Seveda: demokratično slovensko javno mnenje pa se mora zavedati, da se demokratičnost volitev ne izkazuje le pri volitvah (bodisi kolektivnega, bodisi individualnega) »šefa države«, ki so, ne nazadnje tudi glede na delni politični spektakel, odstopanje od kandidatur in volilne dogodivščine ob zadnjih »predsedniških« volitvah, očitno v očeh ljudi kar precej politično privlačne. Še kako je seveda pomembno, kako se z volitvami (in zlasti ob kakšnem kandidacijskem postopku) oblikujejo skupščine družbenopolitičnih skupnosti.

Sicer pa nas razprave o načinu volitev »šefa države« ne smejo presenečati. Številni politični sistemi se občasno sprašujejo, na kakšen način oblikovati »poglarvarja države«, »predsednika republike«, predsednika kolektivnega vrhovnega državnega telesa in podobno. Tudi v sosednji Italiji že dalj časa potekajo razprave – javnomnenjsko analitično pa jih spremlja tudi italijanska javnomnenjska ustanova Doxa iz Milana – o tem, kako voliti predsednika italijanske republike. Ali tako kot doslej, to je v italijanskem parlamentu, ali pa morda neposredno. Za to, zadnjo različico, se zavzema tudi italijanska socialistična partija, pa tudi, čeprav iz drugačnih razlogov, tudi neofašistična MSI.

Našemu političnemu sistemu bi delali hudo krivico, če bi trdili, da nismo izkazovali velike domiselnosti glede izjemno institucionalno razkošno izrezljane strukture skupščinskega sistema. Spomnimo naj na to, da smo glede na določila ustave iz 1963 leta oblikovali kar pet zborov republiške skupščine. Tudi takratne raziskave skupščinskega sistema in poslanske aktivnosti, ki jih je v obdobju uveljavljanja odborniškega in poslanskega mandata opravljial Center za raziskovanje javnega mnenja, so kazale na nizko stopnjo vednosti ljudi o skupščinskem sistemu. Očitno prevelika razvejanost skupščinske strukture že v takratnem obdobju ni vodila do presoynosti političnega sistema. V tistem času smo razvejanost skupščinske strukture utemeljevali z »integralnim samoupravljanjem« v temeljnih ravneh naše družbene organiziranosti, ki mora imeti svoj institucionalni odblesk tudi v skupščinah. Od tod v slovenski republiški skupščini, denimo, po ustavi iz 1963 leta, tudi gospodarski, kulturno prosvetni, socialno zdravstveni zbor.

In kako je s poznavanjem republiške skupščinske sestave danes? Raziskovalni doneski pričajo, da je vednost ljudi o tem, kateri zbori sestavljajo skupščino SR Slovenije, razvidno nizka. Čeprav je od uveljavitve delegatskega skupščinskega sistema minilo 15 let in je to doba, ko imamo v slovenski republiški skupščini zbor občin, zbor združenega dela in družbenopolitični zbor, ljudje v veliki meri tega ne poznajo. Seveda se v zvezi s takimi raziskovalnimi rezultati postavlja nekaj vprašanj, ki posegajo v samo bistvo našega političnega sistema, v njegovo institucionalno racionalnost, dojemljivost za ljudi in v postopkovno skupščinsko zapletenost, v dejansko in ne le navidezno možnost odločanja ljudi v skupščinskih telesih. Vsiljuje pa se tudi razmislek o stopnji politične kulture.

B14. ALI VESTE, KATERI ZBORI SESTAVLJAJO SKUPŠČINO SR SLOVENIJE? (pri vsakem zboru je naveden delež anketirancev, ki so vedeli za ta zbor)

– Zbor občin	25,3
– Zbor združenega dela	30,4
– Družbenopolitični zbor	35,9
8 – navaja drugo	2,1
9 – ne ve	56,9

(če je navedel DPZ)

B15. KAJ SODITE O DRUŽBENOPOLITIČNEM ZBORU V SKUPŠČINI SRS V PRIHODNJE:

1 – ostane naj takšen kot doslej	7,9
2 – treba bi ga bilo odpraviti	3,4
3 – namesto njega naj bi oblikovali splošen zbor na temelju neposredne volilne pravice	24,4
4 – ne vem, ni navedel DPZ	64,3

Kot kaže – vsaj gledano z zornega kota nepoznavanja »svoje« republiške skupščine – tudi delegatski sistem, kljub svoji politično socializacijski vlogi, ni prinesel večje stopnje poznavanja strukture skupščine. In ne nazadnje: kljub gibljivemu (fleksibilnemu) mandatu pri zboru občin in pri zboru združenega dela, ki je, če drugega ne, vsaj pripeljal več ljudi v skupščino, je poznavanje ljudi o tem, kateri zbori sestavljajo skupščino SR Slovenije, vendarle nizko. Pri tako nizkem pozna-

vanju skupščinskega sistema pa je vprašljivo, kako naj bodo ljudje »nosilci oblasti«, če niti ne poznajo nekaj najbolj prvinskih dejstev o republiški skupščini.

Tudi zgoraj omenjeni podatek bo moral novi ustavodajalec, kar se sprememb slovenske ustavnosti tiče, usmerjati v premišljevanje o poenostavitvi skupščinske strukture. Vprašanje strukture »predstavnškega telesa« je vedno ne le normativno pravno, ampak vselej tudi politično strateško vprašanje. To se kaže pri številnih ustavah v svetu. Temu vprašanju so posvečali pozornost »očetje ustanovitelji« ameriške ustave. Italijanska pravna in politološka veda še danes razčlenjuje različne vidike političnih in pravnih razmišljanj, ki so se pojavljala v zvezi z oblikovanjem italijanskega parlamenta, kot ga je potem tudi določila italijanska ustava iz 1948. leta. In končno: tudi nedavne razprave o oblikovanju predstavnškega telesa v Sovjetski zvezi, ki jih pravno politično analizirajo sestavki v reviji Sovjetska država in pravo, kažejo na zavedanje o pomenu takšne ali drugačne strukture »parlamentarja« za možnosti demokratičnega odločanja.

Vprašanje, ki se je nanašalo na vednost o republiški skupščinski sestavi, smo »podaljšali« še v nadaljnje vprašanje, kaj vprašani sodijo o prihodnji usodi družbenopolitičnega zbora v skupščini SR Slovenije.

Družbenopolitični zbor se je v ustavnih razpravah v zvezi s pripravo na »novo« ustavo, ki je bila sprejeta 1974. leta, pojavil pravzaprav »tik pred zdajci« in je v bistvu – posebej če ga gledamo z očmi naših sedanjih teoretičnih in političnih spoznanj – pomenil vendarle še en znak več, da gre pri nas za »partijsko državo«. O njem je bilo zadnjih let precej napisanega, tako z vidika njegove afirmacije, kot tudi, predvsem v zadnjem obdobju, z vidika smotrnosti njegove ukinitve. Tudi v Sloveniji je doživljal različno usodo, ki ni bila ista na občinskih ravneh in na republiški ravni. Zlasti na slednji, tako vsaj kaže, je nekaterim strukturam, predvsem iz ZSM Slovenije, omogočal sprožanje za nadaljnji razvoj demokracije v Sloveniji zelo pomembnih pobud. »Kaj sodite o družbenopolitičnem zboru v skupščini SR Slovenije v prihodnje« je pravzaprav vprašanje, ki je v nekem smislu že na meji med javnomnenjskim in ekspertnim vprašanjem, če se celo ne preveša v slednjega. Tista ozaveščena slovenska javnost, ki ima vednost o družbenopolitičnem zboru, se nagiba v preoblikovanje družbenopolitičnega zbora v splošni zbor, in sicer na temelju neposredne volilne pravice. Tudi zadnje strokovne razčlenitve delegatskega sistema kažejo, da je bil eden izmed razlogov za slabo delovanje tega sistema tudi v dejstvu, da je v našem skupščinskem sistemu manjkal splošni zbor, ki bi vsaj delno preprečeval interesno razdrobljenost, s katero je bil obremenjen skupščinski delegatski sistem.

Volitve

Volilni sistem izhaja iz temeljnih političnih odnosov in je v bistvu funkcija političnega sistema. To velja imeti v mislih tudi pri javnomnenjskem raziskovanju volilnih procesov, saj mnenje ljudi o volitvah, njihova presoja volilnega procesa, razkriva tudi, kako državljani »odčitavajo« tudi širši, globalni politični sistem. S tem nočemo trditi, da je tudi v zaznavi ljudi volilni sistem povsem samostojna in neodvisna družbena realnost. Javnomenjsko raziskovalno pa je vsekakor izkazano, da po mnenju vprašanih takšen ali drugačen volilni sistem znatno vpliva na celokupen, globalni politični sistem ter da ga s svojim vplivom na politične institucije lahko »obarva« bodisi v demokratični, bodisi v nedemokratični in zmanipulirani smeri. Mnenje ljudi o volitvah je tedaj – to pove tudi letošnja slovenska

javnomenjska raziskava – kar pravnji barometer za merjenje političnega življenja družbe, njegovih institucij, glede na naše razmere pa bomo dejali: mehanizmov skupščinskega sistema, predsedstva republike, pa tudi drugih institucij sistema.

V zaznavi ljudi so bile dosedanje volitve vse preveč posredne, politično »precejane« skozi številne, v bistvu v čisto določene in politično zamišljene volilne rezultate »usmerjena« precejala. Odbojnost do takšnih posrednih volitev, ki zaudarjajo po politični manipulaciji, je javnomnenjsko izjemno visoko izkazana, tako da (nobena) slovenska politika tega ne more (več) prezreti. Javno mnenje v Sloveniji, na kar v oči bodeče kažejo vse naše raziskave zadnjih let, je izrazito željno neposrednih volitev, kar je tudi državljanski odziv na prejšnje delegatske volitve, ko se je dejansko v delegatskih labirintih zgubljal neposredni glas državljana.

Raziskava »Slovensko javno mnenje 1989 – Ustava« dokazuje, da se v političnem utripu Slovencev zarisujejo samo neposredne volitve, kot prave volitve, kot volitve, ki sploh zaslužijo takšno ime; sicer volitev sploh nimamo in gre v tem primeru le za »usmerjeno nasajanje« politično dopadljivih predestinirancev.

Na vprašanje, ali naj bodo volitve na vseh ravneh neposredne, je odgovorilo, da soglaša (bodisi da popolnoma soglaša, oziroma da v glavnem soglaša) kar 90,6% vprašanih, 8,0% anketiranih je bilo glede neposrednih volitev neodločenih, oziroma se ni izjasnilo; le 1,4% pa jih je odvrnilo, da z neposrednimi volitvami ne soglaša. Najbrž ne bi kazalo takšne zaznave ljudi o nujnosti neposrednih volitev kvalificirati samo kot nekakšno prehodno opitost z neposrednostjo.

Obravnavana javnomnenjska raziskava pa svoje raziskovalne radovednosti ni poklonila le vprašanju (ne)posrednosti volitev, temveč je pogledala tudi v mnenje ljudi o tem, »kako naj poteka kandidacijski postopek«. Demokratičnosti volitev preprosto ne more biti, če se ne demokratizira in v skladu s političnim pluralizmom primerno ne razdela kandidacijski postopek. Kandidacijski postopek je politično zelo pomemben izsek volilnega procesa, zato politično manipuliranje v kandidacijskem postopku, ali pa morda celo zastrte, čeprav politično demagoško prikrite hibe v kandidacijskem obdobju volilnega procesa, lahko odsevajo tudi v »končnih« volilnih rezultatih.

B16. POSTAVLJA SE VPRAŠANJE, KAKO NAJ POTEKA KANDIDACIJSKI POSTOPEK ZA DELEGATE V SKUPŠČINE IN DRUGE DRŽAVNE FUNKCIJE?

1 – kot doslej naj kandidate postavlja SDZDL ob sodelovanju Zveze komunistov, Sindikata . . .	12,6
2 – kandidate naj postavljajo sami občani na zborih volilcev oz. delavci v podjetjih	55,4
3 – vsaka organizacija oz. zveza jih postavlja sama in skrbi za agitiranje do volitev	17,2
4 – kaj drugega	2,2
5 – ne ve	12,5

O čem nas poučuje zgornja tabela? O tem, da je tudi pri kandidiranju prevladajoča usmeritev v neposredno vlogo samih državljanov – volilcev, naj oni sami vzamejo kandidacijsko žezlo v svoje roke. Tabela nas tudi prepričuje, da se drugi politični dejavniki (SZDL, nove zveze in organizacije) kot činitelji kandidacijskega postopka v očeh javnega mnenja odrežejo približno enako. Vse pravkar povedano, prevedeno na normativno institucionalno raven, med drugim tudi odpira vpra-

šanje zbiranja podpisov kot podlage za predlaganje kandidatov, vprašanje kvoruma na kandidacijskih zborih, ki bo moral očitno biti prilagojen številu volilcev v krajevni skupnosti, ki so tudi v tem pogledu različne.

Referendum

Čeprav smo imeli že doslej ustavnopravno možnost uporabljanja političnih referendumov, očitno ni bilo politične volje, da bi jih izvajali. Zato pa so se ljudje tem bolj pogosto srečevali s samoupravno usmerjenimi referendumi. Povedano pomeni, da je slovensko javno mnenje – vsaj doslej – bilo prikrajšano za politično izkušnjo v zvezi s političnim referendumom. Tako imamo v Slovenčevi politični zavesti opravka s svojevrstno nenavajenostjo s tovrstnimi referendumi, pri (vsaj) delu slovenske politične strukture pa s komaj zatajevano opreznostjo do političnih referendumov, če ne celo s »politično referendumsko fobijo«. Priložnosti za uresničitev (političnega) referenduma v Sloveniji je bilo že nekaj, toda vsem smo se izognili. Zadnja je bila, recimo, v zvezi z dopolnili k ustavi SFRJ. A tudi ta je ostala nepotešena: očitno vsaj ob negodovanju dela slovenskega javnega mnenja; ob izpričani politični jezi določenega dela slovenske alternative ter, končno, ob izdihu olajšanja v nereferendumsko usmeritev zagledane slovenske politične elite.

A bržčas se bo v Sloveniji enkrat »zgodil« referendum, enkrat bo ta »politično referendumski krancelj« institucionalno razcveteljen. Ali bo to morda že v postopku sprejemanja dopolnil k slovenski ustavi?

Tudi v to vprašanje je posegla raziskava slovenskega javnega mnenja. In kako se odzivajo vprašani? Glede na to, da odgovori tudi na druga relevantna vprašanja v javnomnenjski anketi kažejo na izrazito težnjo po avtonomnosti odločanja Slovencev in na nepapirnato demokratizacijo, nas ne preseneča in je dokaz dosledne politične logike v bñlu javnega mnenja, da se v zvezi s postopkom za sprejemanje dopolnil k slovenski ustavi prepričljiva večina (63,0%) izjasnjuje za referendumski način odločanja (od tega se 34,7% izjasnjuje pritrdilno glede referenduma o celoti sprememb, 28,3% pa bi pristalo na referendumsko pot odločanja le ob bistvenih odprtih vprašanih dopolnil k slovenski ustavi). Če bi se torej v tem pogledu ravnali po načelu vox populi – vox dei, odločitev, kako torej politično ravnati, ne bi mogla biti sporna. Približno ena sedmina vprašanih se ne bi referendumsko opredeljevala, ampak bi odločanje prepustila Skupščini SR Slovenije; nekaj več kot petina (22,6%) pa je glede referendumskega odločanja neopredeljena, oziroma se ni izjasnila.

Ko pa smo spraševali (v odprtem) vprašanju o tem, kaj je pravi razlog za referendumsko zavzemanje, so nam vprašani dali na znanje – in to v največjem deležu – da gre pri referendumu za najbolj jasno in nedvoumno izraženo voljo ljudi; za visoko stopnjo demokratičnosti; za večji neposreden vpliv ljudi, ki pri drugih oblikah odločanja v političnem procesu hitreje in usodnejše presahne. Odgovorov, ki navajajo, da je odločujoči »zato« pri zavzemanju za referendum ravno nezaupanje skupščini, oziroma kritika politike, ni bilo izstopajoče veliko.

Politični referendum v nobenem političnem sistemu – to mora veljati tudi za našega – ni enoznačna politična institucija. Pravna, politološka in sociološka literatura, še posebej iz tistih okolij, kjer politični referendum (relativno) pogosto uporabljajo, opozarja na prednosti, pa tudi na slabosti političnih referendumov. V raziskavi nismo direktno spraševali tudi tiste, ki se ne zavzemajo za referendum, zakaj se zanj ne zavzemajo in odločitev prepuščajo Skupščini SR Slovenije. Zato na vprašanje, kakšni bi bili tu odgovori, glede na dosedanjo »nedoživetost« politič-

nega referendumu v slovenski deželi, lahko samo ugibamo. Na ravni politične misli pa bi kazalo reči, da nobene politične institucije ne kaže absolutizirati (torej tudi referendumu ne), da pa moder in dalekoviden politični sistem šteje (tudi referendum za dopolnjujočo politično institucijo drugim mehanizmom političnega odločanja. Tako se ogne marsikaterim institucionalnim zablodam. Tudi na Slovenskem bi se jim lahko izognili.

PETER KLINAR

O Sloveniji in Kosovu

SJM '89 o dveh pojavih jugoslovanskih mednacionalnih konfliktov

Nacionalne odnose v Jugoslaviji SJM '89 s prevladujočimi ocenami označuje kot slabe in deleži teh ocen so se v primerjavi z rezultati lanskoletne raziskave SJM močno povečali, kar pomeni, da se njihova dolgotrajna kriza še zaostre in približuje vrhuncu, ki more voditi do razpleta v smeri razvojnih sprememb ali katastrofe. Med številnimi razlogi za takšne ocene mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji velja opozoriti na dva temeljna, to je odnos drugih jugoslovanskih okolij, predvsem srbskega, do Slovenije in njen položaj v jugoslovanski federaciji ter dogajanja na Kosovu.

I

Politični koncepti Slovenije in dogajanja v njej so deležni številnih napadov in žalitev srbskih politikov in množičnih komunikacijskih sredstev, kakor tudi iz drugih okolij vzhodnega dela Jugoslavije. Sodimo, da so ti mednacionalni konflikti, ki vplivajo na slabe ocene jugoslovanskih mednacionalnih odnosov, pretežno politične narave, kar tudi pomeni, da izražajo konflikte razvojnih konceptov.

Rezultati SJM '89 izražajo hotenja slovenske populacije, da se uveljavi razvoj Slovenije kot nacionalne (državne) tvorbe. Večina Slovencev je nezadovoljnih z dosedanjo samostojnostjo slovenske nacionalne politike in z naraščajočimi zahtevami terja pridobitev večje, vsestranske samostojnosti Slovenije. Ti podatki in njihovi trendi nedvomno govorijo, da se slovenska javnost odločno zavzema za razvoj slovenske državnosti, katere bistvena sestavina je narodna pravica do samoodločbe.

Pravico do samoodločbe slovenska javnost dojema kot neodtujljivo, veljavno pravico, čeprav hkrati izraža dvome glede njene uresničljivosti, češ da gre le za formalno pravico, ki da nikoli ni bila resno mišljena. Slovenci pa v tem času pravico do samoodločbe jemljejo zares, saj jih blizu polovica meni, da je glede na sedanje razmere smiselno razpravljati o odcepitvi Slovenije od Jugoslavije. Ker so se deleži teh ocen od lanskega leta izrazito povečali, je mogoče soditi o nadaljnjem zaostrovanju krize mednacionalnih odnosov, kar odsevajo že omenjeni trendi slovenskega javnega mnenja o slabšanju mednacionalnih odnosov. Večinska stališča o smiselnosti razprav o odcepitvi še ne pomenijo strinjanja z odcepitvijo (delež anketirancev, ki vidijo izhod iz sedanjih nacionalnih konfliktov v odcepitvi Slove-

nije, je nižji od deleža tistih, ki to možnost zavračajo). Stališča o smiselnosti razprav o odcepitvi so izraz nezadovoljstva s sedanjim položajem Slovenije v jugoslovanski federaciji, s političnimi jugoslovanskimi razmerami, ki krojijo mednarodne odnose. Zahteve po razpravi o odcepitvi je mogoče razumeti kot odgovor na politične napade in pritiske na Slovenijo, Slovenci jih občutijo kot ogrožanje nacionalne suverenosti, ki se v popolnejših pojavnih oblikah sploh še ni razvila. V SJM '89 poudarjeno navajajo, da ogrožajo slovensko suverenost: avtoritativno zavračanje pomembnih slovenskih predlogov, ki ga ugotavljamo pri zveznih organih in napadanje razvijajočega se slovenskega političnega pluralizma in demokracije, ki prihaja iz drugih jugoslovanskih okolij, kakor tudi prevelike materialne obveznosti Slovenije do federacije in nerazvitih, ki so politično določene.

Slovensko javno mnenje je izredno občutljivo glede individualnih in kolektivnih pravic in svoboščin. Med slednjimi pripisujejo največji pomen nacionalnim pravicam, pravici do samoodločbe in pravicam narodnostnih in etničnih manjšin.

Smer razvoja Slovenije je v javnem mnenju začrtana. To je večja samostojnost Slovenije, ki jo je mogoče doseči s polnejšim razvojem slovenske državnosti. Kakšna pota za uveljavitev večje nacionalne suverenosti razkriva slovensko javno mnenje? Slovenija naj bi pridobila več samostojnosti in svojo polnejšo nacionalno suverenost s prihodnjimi ustavnimi spremembami. Slovenska ustava, sprejeta z referendumom, naj bi določila, katere zadeve bi republika prenesla na jugoslovanske organe. Po sprejetju republiške ustave bi šele sprejemali jugoslovansko ustavo. Tem večinskim stališčem se približujejo nekaj nižji deleži stališč, po katerih blizu polovica Slovencev meni, da je večjo slovensko nacionalno suverenost mogoče pridobiti s konfederativno ureditvijo, ki da je za prihodnost Jugoslavije večje hkrati tudi boljša kot sedanja federativna oblika države. Med načini za pridobitev večje nacionalne suverenosti se omenjajo še spremembe dajanja pomoči za razvoj nerazvitih: od administrativno določenih sredstev, ki napajajo fond za nerazvite, k ekonomsko utemeljenim, obojestranskim interesnim vlaganjem.

Nedvomno izraženi interesi slovenskega javnega mnenja za uveljavljanje polnejše nacionalne suverenosti kažejo, da bo razvoj slovenske družbe najprej moral doseči stopnjo uveljavljene (državotvorne) nacije, kar so prinesla zahodnoevropskim družbam obdobja modernizacije, razvoja industrijskih družb. Slovenija, vse kaže, te stopnje političnega-nacionalnega razvoja še ni dosegla, o čemer govori tudi njena socialna struktura, v kateri se klasični razredni pojavi prepletajo s predrazrednimi (kvazirazrednimi) pojavi z ustrezno stratifikacijsko strukturo. Smemo predvidevati, da bi razvoj Slovenije kot nacije prispeval k utrditvi njenega pluralističnega, demokratičnega političnega sistema, pravne države z zagotovili po spoštovanju osebnih in kolektivnih pravic ter svoboščin. To bi hkrati pomenilo možnost za uveljavljanje značilnosti postmodernih – postindustrijskih družb, za spreminjanje klasične razredne strukture v modernejše slojevske strukture in za preraščanje hierarhičnih, monopolnih političnih odnosov. Po doseženi fazi nacionalnega razvoja se odpirajo možnosti za smer razvoja od nacije, ki v notranjih odnosih vendarle pomeni odtujeno oblast, k dezalieniranemu narodu, kot družbeni skupnosti, k izrazitejšemu uveljavljanju civilne družbe.

Slovenska družba je v zapletenem položaju. Je del jugoslovanske družbe, ki je razvojni hibrid z značilnostmi predmodernih, predindustrijskih in modernejših industrijskih družb. Hkrati s tem so zanjo značilni postmodernistični začetki in težnje v družbenem razvoju. Značilnosti posameznih razvojnih faz pa so neenakomerno porazdeljene in vezane na etnična območja, kar daje nacionalnim odnosom pomembno težo. Celovita kriza grozi, da se bodo značilnosti predmodernih družb

razširile in utrdile ter z njimi vred pojavi regresivnega in agresivnega nacionalizma. Množijo se pojavi revščine in širši decivilizacijski pojavi, ki jih spremljajo pojavi socialne dezorganizacije in patologije. Na političnem področju imamo opraviti z množično nezakonitostjo, državno represijo (med temi ukrepi izstopajo prisilne izolacije), diskriminacijami, političnimi procesi in obsodbami, ki ne dopuščajo ugovorov ipd. V takšnem družbenem ozračju postajajo težnje k razvoju postmodernih družb, ki jih izraža SJM '89, težko uresničljive. Te težnje so vidne v nasprotovanju uniformiranosti, v odločnem zavzemanju za uveljavljanje strukturalnega pluralizma. Postmoderne težnje so vidne tudi v stališčih, ki odsevajo občutljivost do spoštovanja individualnih pravic in svoboščin ter zaščite zasebnosti. V ta kontekst stališč sodijo tudi izrazi zaupanja do znanosti in strokovnosti ter spoznanja pomena informacij za sodobnejši razvoj. SJM '89 se zavzema za odprtost slovenske družbe v svet, saj velika večina Slovencev sodi, da se Sloveniji odpirajo nove razvojne možnosti zunaj okvirov Jugoslavije, z njenim neposrednim povezovanjem (predvsem) z razvitimi zahodnoevropskimi družbami. Ovire za uresničevanje teh izraziteje izraženih teženj po postmodernem razvoju Slovenije pa niso le v razvojnem hibridnem jugoslovanskem okolju z ekstremnimi kriznimi pojavi, z znaki decivilizacije, vidnimi v manj razvitih okoljih Jugoslavije, marveč te ovire obstajajo tudi znotraj Slovenije. Tudi njo razjeda globoka celovita kriza. Omenili smo njeno zaostalo razredno in stratifikacijsko strukturo, ki ji je treba še dodati zaplete v zvezi s prestrukturiranjem gospodarstva in pri uveljavljanju ekonomskega in političnega pluralizma ipd. Težavni so boji za uveljavitev slovenske nacionalne suverenosti. Vsi ti procesi pa sodijo šele v obdobja razvijanja modernejših industrijskih družb.

Ob vsem tem ne kaže prezreti, da se etnični pluralizem kot del strukturalnega pluralizma, značilnega za postmoderne družbe, tudi v Sloveniji težko razvija in nekako zaostaja za drugimi pluralističnimi težnjami. Prejšnje raziskave SJM kažejo, na primer, da Slovenci dojemajo interne imigracije iz drugih okolij Jugoslavije v Slovenijo kot kulturno-jezikovno in tudi kot ekonomsko-zaposlitveno ogrožanje. Letošnja raziskava slovenskega javnega mnenja pa opozarja, da politični konflikti, ki imajo nacionalni prizvok, opazno kvarijo medetnične odnose.

Slovenci so sicer še zmeraj pripravljene razvijati s pripadniki drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti primarne (prijateljske) in sekundarne odnose (dobre sosedске in delovne odnose) – to so večinska stališča, vendar deleži teh stališč v primerjavi z raziskavo SJM '86 upadajo. Hkrati opažamo, da izražajo nekaj višje deleže stališč, ki jih lahko označimo kot stališča etnične distance do Srbov in Albancev. Deleži teh ocen, ki so nizki, so do Srbov in Albancev enaki. Obseg teh ocen do Srbov se je povečal, do Albancev pa zmanjšal, kar kaže primerjava letošnjih podatkov s podatki 1986. leta. Tudi ta podatek kaže na to, da srbska politika na Kosovu za Slovence ni sprejemljiva, kakor tudi ne reakcije srbske politike do političnih dogajanj v Sloveniji. Lahko zapišemo sklep, da politična dogajanja krojijo stališča Slovencev o odnosih z drugimi jugoslovanskimi narodi in narodnostmi (vključno z etnično distanco) in omejujejo polnejši ter hitrejši razvoj etničnega pluralizma v Sloveniji.

II

Kot smo že dejali, je globoko kosovsko krizo ter njene tragične posledice treba šteti med temeljne mednacionalne konflikte v Jugoslaviji in hkrati med razloge za prevladujoče negativne ocene jugoslovanskih mednacionalnih odnosov. Katere bistvene ugotovitve lahko izluščimo iz podatkov raziskave SJM '89?

Letošnje ugotovitve iz javnega mnenja v Sloveniji najprej govorijo, da so uradne jugoslovanske politične ugotovitve o dogajanjih na Kosovu neskladne z ocenami slovenske javnosti. Slovensko javno mnenje ne sprejema uradnih ocen kosovskih dogodkov. Prevladujoča stališča jih ocenjujejo kot posledice gospodarske zaostalosti, nerešenih socialnih problemov in neustreznega gospodarskega razvoja. Tem ekonomsko-socialnim razlagam dogajanja na Kosovu se približujejo še večinske ocene, ki iščejo politična pojasnila sedanjih kosovskih dogodkov. Ti potemtakem izražajo upor Albancev proti omejitvi njihove avtonomije z novo srbsko ustavo in jih je šteti kot rezultat politike srbskega vodstva za uveljavljanje »velike«¹ Srbije. Visoki so tudi deleži strinjanj z ocenami, da so sedanji kosovski dogodki izbruh tradicionalnega sovraštva med Srbi in Albanci. Deleži nestrinjanja pa so višji kot deleži strinjanja pri naslednjih uradnih ocenah kosovskih dogodkov: da gre za kontrarevolucijo Albancev, ki da hočejo doseči odcepitev od Jugoslavije in njeno razbitje (izrazitejše razlike med nestrinjanjem in strinjanjem), da je sedanja kosovska dogajanja šteti kot posledico albanskega preganjanja Srbov in Črnogorcev (manjše razlike med nestrinjanjem in strinjanjem s tem stališčem).

Drugi vidik nestrinjanja slovenske javnosti z uradnimi jugoslovanskimi stališči pa zadeva odločitev za uvedbo posebnih ukrepov in izrednega stanja na Kosovu, ki z nekaterimi ublažitvami še traja. Nekaj nad polovico Slovencev v raziskavi SJM '89 teh ukrepov ne odobrava. Po uvedbi izrednih ukrepov so padle žrtve, v javnost počasi prodirajo vesti o množični izolaciji albanske inteligence in vodilnih kadrov ter o surovih policijskih postopkih z njimi, mednarodna javnost je razburjena in mednarodni ugled Jugoslavije se je zaradi vsega tega občutno zmanjšal.

Večinska slovenska javnost tudi ne sprejema uradnih ocen o dramatični glavninski stavki albanskih rudarjev v starotrškem rudniku na Kosovu, češ da so z njimi manipulirali kosovski albanski politiki. So pa ocene o tem dogodku deljene zaradi dotoka povsem nasprotujočih si informacij. Največ Slovencev sodi, da je zadeva nejasna, tem približno tretjinskim ocenam se približujejo podobni deleži ocen, da je šlo za množičen spontan protest Albancev proti omejevanju njihovih avtonomnih pravic in zamenjavam njihovih voditeljev. Deleži teh zadnjih ocen so dokaj višji od ocen, ki pritrjujejo uradnim stališčem, da so z albanskimi rudarji manipulirali kosovski albanski politiki.

Naslednja pomembnejša ugotovitev, ki sledi iz javnomnenjskih raziskav kosovskih dogajanj, pa je, da slovenska javnost izrazito odločno nasprotuje oblastni represiji na Kosovu. Ti posebni pogledi so povsem skladni s splošnim nerazpoloženjem Slovencev do represije (policijske, vojaške), ki jo je mogoče nadomestiti z drugimi, bolj humanimi in učinkovitimi ukrepi. V prejšnjih raziskavah (SJM '88) odnos do policijske in vojaške represije na Kosovu ni bil odklonilen do te mere, kot to kažejo rezultati letošnje raziskave. V raziskavi SJM '88 je bil delež strinjanja s stališčem, da naj na Kosovu vojska in milica napravita red, celo nekaj višji od deleža nestrinjanja s tem stališčem. Vendar – dogajanja so se spremenila; zaradi policijske intervencije so letos marca padle žrtve in policijsko nasilje se nadaljuje. S takšno represijo se učinkovitega reda ne more zagotoviti, še manj pa je mogoče urejati zapletene medetnične konflikte. V raziskavi SJM '89 so grobi pojavi oblastne represije nad Albanci na Kosovu odločno zavrtnjeni. Izrazita večina Slovencev zavrača čistke, zapiranja in druge oblike prisile nad albanskimi intelektualci in politiki, češ da je na ta način mogoče doseči le začasno pomiritev in da bodo nemiri izbruhnili v še ostrejši obliki ter da bodo ti ukrepi kosovske probleme le zaostriili. Spričo tega večina Slovencev tudi zavrača sodelovanje slovenskih miličnikov v združenem policijskem odredu na Kosovu in še

z višjimi deleži zavrača sodelovanje vojnih obveznikov iz Slovenije pri vzdrževanju izrednega stanja na Kosovu.

Obe ugotovitvi SJM '89 o Kosovu sta medsebojno povezani. Slovensko javno mnenje uradnih jugoslovanskih ocen kosovskih dogodkov, ki so služile kot povod za uvedbo posebnih ukrepov in izrednega stanja, ne sprejema, ker je uvedba teh ukrepov pripeljala do oblastne represije s tragičnimi pojavi, ki jo slovenska javnost odločno zavrača. Ob vsem tem je treba reči še to, da dogajanj na Kosovu vendarle ni mogoče več prikriti z nepopolnimi, enostranskimi in tudi netočnimi uradnimi informacijami, kot se je to dogajalo v preteklosti, ko javnost ni bila obveščena o mnogih odprtih problemih, pa tudi ne o oblastni represiji proti Albancem. Informacije o dogajanjih na Kosovu pritekajo iz različnih domačih in tujih virov in slovenska javnost si o njih ustvarja mnenje, ki je različno od uradnih jugoslovanskih političnih ugotovitev. V tej luči SJM '89 tudi plebiscitarno množično podpira znano politično zborovanje v Cankarjevem domu in vsebino izjave za mir in sožitje med narodi ter humanost ob gladovni stavki starotrških rudarjev in demonstracijah Albancev na Kosovu, pred uvedbo izrednih ukrepov in izrednega stanja, ki zavrača oblike prisile za navidezno urejanje zapletenih kosovskih medetničnih problemov.

III

V slovenskem javnem mnenju so vidni izrazi teženj k postmodernemu družbenemu razvoju z odprtostjo v razvitejši svet. Močne so tudi idejne usmeritve v globljo tržno ekonomsko prenovo gospodarstva in politično pluralistično demokratično prenovo družbe z zagotovljenimi osebnimi svoboščinami in pravicami. Zaupanje do obstoječega političnega sistema in njegovih protagonistov se je razblinilo, s tem vred pa tudi zavračanje oblastne represije, ideoloških dogem in uradnih ocen. Vse to govori, da se celovita kriza približuje razpletu, ki ne bo lahak že zaradi mnogih že naštetih objektivnih, strukturalnih ovir hibridnega razvoja, tako Slovenije kot Jugoslavije. V mednacionalnih odnosih si izhod iz krize Slovenci zamišljajo kot pridobitev popolnejše nacionalne suverenosti, in sicer z zagotavljenno pravico do samoodločbe, s spremenjenimi političnimi odnosi v Jugoslaviji, ki jih je šteti kot temeljni vir raznoterih mednacionalnih konfliktov. Z minimalnimi deleži strinjanja sprejema slovenska javnost kot najbolj optimistično smer razvoja sedanjih mednacionalnih konfliktov njihovo umirjanje in uveljavljanje popolne suverenosti narodov in samostojnosti republik. SJM '89 pri tem kar izrazito zavrača ekstremne, temne izhode iz mednacionalnih konfliktov, kot sta uvedba izrednega stanja po vsej državi in razpad Jugoslavije. Z minimalnimi deleži tudi zavrača zamisli o odcepitvi Slovenije. Če pa so utemeljena večinska pesimistična stališča SJM '89, da se bo konfliktno stanje, stanje negotovosti jugoslovanskih mednacionalnih konfliktov ohranjalo še v prihodnosti, potem kriza lahko preraste v katastrofo.

VIRI

- SJM '89, '88, '86, Raziskovalni inštitut FSPN, Ljubljana
- Sociologija in teorija modernizacije, Realni socializem in jugoslovanska družba v luči teorije modernizacije, Narod in postmoderna, članki v zborniku Družboslovne razprave, Ljubljana 7/89, Slovensko sociološko društvo in ISU, str. 7-87.
- Peter Klinar: Teze za razpravo: Nacionalno vprašanje v dobi (post)moderne. Slovensko sociološko društvo, Slovenj Gradec 23. 6. 1989, str. 12.
- Zbornik: Suverenost slovenskega naroda, Zbor slovenskih kulturnih delavcev, Ljubljana 1988.
- Zbornik: Stratifikacijske analize sodobnih družb, Slovensko sociološko srečanje 1988, SSD, Ljubljana 1988.
- Članki o Kosovu, Pogledi 2/88, Split.

Človekove pravice in svoboščine v očeh slovenske javnosti

I

Ni slučaj, da so prav sedanje gospodarske, politične in duhovne razmere v naši državi z vso silovitostjo postavile na dnevni red – ne le političnih organov, marveč tudi vsakdanjega življenja državljanov – vprašanje in zahteve o zagotovitvi temeljnih človekovih pravic in svoboščin.

V osnovi lahko ugotovimo tri načine razmišljanja o tem. *Po prvem* sam projekt socializma vključuje v sebi neke vrste nasilja, prisile in zato v načelu ne more zagotoviti demokracije in s tem tudi polne veljave človekovih pravic in svoboščin.¹ »Zato se tudi vsa prizadevanja, resnična ali samo propagandna, da bi v svojih okvirih ustvarile (socialistične države, od Sovjetske zveze do Jugoslavije – op. p.) resnično demokratično družbo, da bi državljanom dejansko zagotovile svoboščine, ki jih v svojih ustavah vse od kraja slovesno proglašajo, da bi zlasti zagotovile svobodo mišljenja in podobno, se odrečejo svojemu družbenemu projektu – v svetu resničnosti pa tudi iz projekta nastali družbeni strukturiranosti tiste socialne neenakosti, ki je nastala kot rezultat uveljavljanja takega družbenega projekta. Čim bolj je namreč neki projekt takega znanstvenega socializma resnično »znanstven«, toliko bolj prihaja v nasprotju z zahtevami demokracije in človekovih svoboščin.«² Omejevanje in teptanje človekovih pravic in svoboščin je potemtakem v samem jedru družbenega projekta realsocialističnih držav. Človekove pravice in svoboščine se v teh družbah lahko uveljavijo samo z radikalno odpravo, uničenjem realsocialističnega modela. V tem tipu razmišljanja je torej poudarek na značaju projekta socialistične družbe, kakršnega so zasnovali Marxovi nasledniki, predvsem Lenin.

Drugi način razmišljanja o socializmu in človekovih pravicah opredeljuje politično demokracijo in z njo povezane človekove pravice kot meščanski (buržoazni) izum. Meščansko politično demokracijo kot izrazito formalistično je treba odločno zavrniti kot relikt preteklosti, in namesto nje vzpostaviti t. i. socialistično demokracijo, ki temelji predvsem na popolni odpravi privatne lastnine. Pri tem se, kakor to upravičeno poudarja dr. Lj. Tadić, sklicujejo tudi na Marxa in na njegovo razumevanje razmerja med pravom in revolucijo. »V socializmu smo diktaturo proletariata razumeli kot časovno neomejeno obdobje, prehodno obdobje od kapitalizma h komunizmu, za katerega ne vemo, koliko časa traja . . . V rimski zgodovini so diktaturo uvedli v primeru težav, ki bi utegnile ogroziti rimsko republiko, vendar je bila ta diktatura časovno strogo omejena. Prav v tej omejitvi revolucionarnega nasilja – ter glede sredstev in trajanja tega nasilja – pa leži ena od ključnih razlik med socialističnimi revolucijami in francosko buržoazno revolucijo.«³ Z Marxovo zamisljijo o časovno nedoločeni diktaturi proletariata naj bi se

¹ Najbolj eksplicitno pri nas to ugotavlja F. Bučar: »Socializem kot projekt družbene ureditve v nobenem primeru ne more doseči svojih ciljev, ne more zagotoviti človekovih pravic, niti utopični, niti znanstveni – čeprav gre v obeh primerih za utopijo. Vendar ne zato, ker gre za utopijo, ampak zato, ker gre za projekt, ki je v vsakem primeru vezan na nasilje«. (Človekove pravice in legitimnost socializma, v: Varstvo človekovih pravic, MK, Ljubljana, 1988, str. 311).

² Prav tam, str. 310.

³ Delo, 6. VII. 1989.

torej vzpostavila tudi časovno neomejena zveza med absolutizmom in socializmom, kar seveda že po definiciji (ne glede na kasnejše operacionalizacije vodilnih revolucionarjev v posameznih deželah) izključuje v svetu sicer obče pripoznane človekove pravice in svoboščine. Odtod tudi še dandanes vztrajanje na realsocialističnem pojmovanju socialistične demokracije kot višje oblike demokracije, ki temelji na zanikanju meščanske demokracije.

Tretji način razmišljanja pa se povsem osredotoča na posebnosti t. i. samoupravne socialistične družbe, ki se ne le da razlikuje od meščanskih držav, marveč tudi od drugih dežel realnega socializma. V bistvu je to utopija, ki je nastala, pri mnogih tudi iz globokega notranjega prepričanja, po razkolu Jugoslavije s Kominformom oziroma Tita s Stalinom, po uvedbi delavskega samoupravljanja – in dosegla svoj vrh, vsaj po mojem prepričanju, v Kardeljevem delu »Smeri razvoja socialističnega samoupravljanja«. Danes to utopijo vzdržujejo z dvema temeljnima konceptoma: s pluralizmom samoupravnih interesov na eni ter z nestranskim političnim pluralizmom na drugi strani. Dosedanji družbeni, ekonomski in politični razvoj pa je pokazal ne samo, da je ta (kot vsaka druga) utopija neuresničljiva, marveč da je njeno uresničevanje združeno tudi s kratenjem in omejevanjem ne le tistih človekovih pravic in svoboščin, ki jih je razglasila francoska revolucija z gesli *liberté, égalité, fraternité*, marveč tudi z geslom, ki ga dodaja sodobno človeštvo: *solidarité*.

Zaradi odzivanja na pomembnost in aktualnost tematike o človekovih pravicah in svoboščinah in tudi zato, ker smo domnevali, da bo zanimanje slovenskega prebivalstva navzlic zapletenosti vprašanj, primerno, smo tematiko prvič doslej v sistematični obliki in dokaj obsežno uvrstili v letošnjo prvo javnomnenjsko raziskavo.⁴ Pri operacionalizaciji vprašanj nam je bilo v veliko oporo delo Sveta za varstvo človekovih pravic, in nasveti, ki nam jih je dal prof. dr. Ljubo Bavcon, kot tudi delo Odbora za varstvo . . . (Bavčar), ki je z izpostavitvijo celotne problematike okoli četverice, obsojene pred ljubljanskim vojaškim sodiščem, izjemno pripomogel, v to smo prepričani, k zanimanju prebivalstva Slovenije za tematiko.

II

1. Splošni vtisi ob odgovorih

a) Vpogled v celoto pridobljenih odgovorov in njihova porazdelitev v različne možne skupine in tipe stališč pokaže najprej povsem prepričljivo, da je bila v aprilu in maju letošnjega leta zavest o človekovih pravicah in svoboščinah pri slovenskem prebivalstvu visoko razvita. Lahko govorimo tudi o njegovi visoki ozaveščenosti, o visoki stopnji občutljivosti ne le glede pomena, ki jih imajo človekove pravice in svoboščine za posameznikovo, osebno, individualno življenje, marveč tudi glede pomena, da so te pravice in svoboščine tudi sistemsko zajamčene in varovane. Le od 4–11% je kontingent takšnih, ki glavnim državljskim, političnim in kolektivnim pravicam *ne* pripisujejo nikakršnega pomena za njihovo osebno življenje – in samo od 6–15% je še dodatno tistih, za katere imajo te pravice majhen pomen. V vsakem konkretnem primeru posamezne pravice je v celoti največ petina tistih, za katere bi lahko rekli, da so do pravic brezbrizni.

⁴ Vprašanja smo uvrstili v tri tematske sklope: najprej v okviru vpraševanj o dopolnilih k slovenski ustavi, potem z izrecno poimenovanim sklopom o človekovih pravicah, in končno še v povezavi z vpraševanjem o stališčih prebivalstva o aktualnih družbenih in političnih vprašanjih.

b) Ta splošna ozaveščenost, ki smo jo ugotovili, pa se ne kaže le deklarativno, in, rekli bi, pavšalno, marveč jo odlikuje sposobnost za razlikovanje pomena posamezne pravice in svoboščine, sposobnost za ustvarjanje hierarhične lestvice pomenov – tako glede na splošne razmere, v katerih živimo, kakor glede na posebne in posamične družbene položaje vprašanih. Rang lestvica pomenov posameznih pravic, ki jo bomo v besedilo vključili kasneje, bo to najbolj dokazovala. Ob tej priložnosti pa le še podatek, da kar 47,0% vprašanih misli, da zelo resno ali precej resno ogroža človekovo zasebnost dejstvo, »da imajo država in druge javne ustanove množice informacij o posameznikih, ki bi se lahko zelo hitro zbrale s pomočjo računalnikov.«⁵

c) Na svoj način so nas prijeto presenetili podatki, ki kažejo na to, da je občutljivost in zavzetost prebivalstva za človekove pravice in svoboščine uravnotežena, tako da se pozitivno zavzemanje nanaša tako na individualne, državljanske pravice kot tudi na t. i. kolektivne pravice. Pomen za njihovo osebno življenje imajo tako pravica do svobode, do idejne ali politične opredelitve, do svobode veroizpovedi, do nedotakljivosti stanovanja ali tajnosti pisem, kot tudi pravica do narodne samoodločbe – vključno do odcepitve. V nekoliko grobi obliki bi lahko rekli, da za zavzemanje slovenskega prebivalstva za suverenost naroda in slovenske države ni značilna nekakšna čredna miselnost, niti stanje nekakšne narodne prebujenosti tiste vrste, da bi bilo pripravljeno nekritično sprejemati in brezpogojno slediti narodnim voditeljem, ki bi s sklicevanjem na narodne interese zahtevali začasno ali trajno opustitev človekovih individualnih političnih in državljskih pravic.

d) Novo miselnost slovenskega prebivalstva v prvi polovici leta 1989 označuje prav tako izjemno visoka stopnja poistenja z razširjenim prostorom politične, kulturne in duhovne svobode v Sloveniji, ki ga navadno označujemo z besedno zvezo slovenska pomlad. Za prebivalstvo je to dejavna in težko pričakovana novost, ki je nastala tudi z njihovim prizadevanjem in v skladu z njihovimi željami in zahtevami. Ne gre prezreti podatkov, da bi se kar 71,9% vprašanih uprlo ali po svojih močeh nasprotovalo, »če bi prišlo do zamenjave sedanjega slovenskega političnega vodstva (Kučan, Stanovnik, Smole) z obtožbo nacionalizma«.⁶ Ob tem ne smemo pozabiti, da je vprašano prebivalstvo do istega vodstva tudi kritično, posebej v zvezi s prestajanjem kazni »četverice«. 72,2% vprašanih delno ali v celoti odobrava zborovanje v Cankarjevem domu in množično podpisovanje izjave za mir in sožitje med narodi na Kosovu ob stavki starotrških rudarjev, in 43,1% odobrava odločitev J. Janše, da se ni prostovoljno priglasil na prestajanje kazni.⁷ Posebej indikativna za večinsko prepričanje slovenskega prebivalstva, da je slovensko politično pomlad potrebno ohraniti in še razširiti, pa so opredeljevanja do političnega pluralizma. Skoraj 80% vprašanih šteje, da »napadanje slovenskega političnega pluralizma in demokratizacija izven Slovenije« sodi med dejavnike, ki najbolj ogrožajo suverenost Slovenije. 68,1% je takšnih, ki v celoti ali v glavnem odobravajo ustanavljanje novih samostojnih političnih organizacij (od kmečke zveze do slovenskega krščansko-socialnega gibanja); 53,2% se jih zavzema za ustanavljanje neodvisnih sindikatov po volji delavcev in ponovno (kot leta 1988) se jih 41,9% opredeljuje za SZDL kot organizacijo *enakopravnih* skupin komunistov, kristja-

⁵ 31,7% jih misli, da to ne predstavlja nobene (resne) grožnje zasebnosti, in le 21,3% je neodločenih ali o tem nima nobene predstave.

⁶ Od tega je 17,7% takšnih, ki bi se uprli ne glede na posledice. Le 0,9% vprašanih bi zamenjavo vodstva odobravalo.

⁷ Odločitev Janše zavrača 1/5 vprašanih in samo 7,7% jih zavrača zborovanje v Cankarjevem domu.

nov, kulturnikov in različnih družbenih gibanj. In še bi lahko ponazarjali uvodno trditev.⁸

e) Čeprav iz prejšnjih javnomnenjskih raziskav nimamo veliko podatkov, primerljivih z rezultati SJM 1989, pa vendarle lahko iz celote in tudi iz nekaj posameznosti (primerljivih neposredno) sklepamo, da je prišlo v prepričanju prebivalstva glede človekovih pravic in svoboščin v zadnjih letih do pozitivnih sprememb – tako glede stopnje samozavedanja njihovega pomena, kakor tudi glede opredeljevanja za stališča, ki so v skladu z najboljšimi dosežki človeške civilizacije. Tako je kontingent tistih, ki so se izrekli za popolno prepoved smrtne kazni tako v miru kot v vojni kar 51,5%, a skupno še s tistimi, ki jo dopustijo le v vojni (24,8%), pa znaša kar 76,3% – medtem ko je bilo še leta 1987 samo 18,2% vprašanih za njeno ukinitve.

2. Varovanje in pomen človekovih pravic

Da bi bila predstavitev stanja o prepričanju in stališčih slovenskega prebivalstva ob splošnih ugotovitvah še nekoliko bolj nazorna, bomo komentirali podrobneje še rezultate odgovorov na nekaj ključnih vprašanj od sicer večjega števila možnih.

Že kar na začetku pade v oči podatek o tem, da se je 59,5% vprašanih izreklo, da mora človek v izjemnih situacijah bolj poslušati svojo vest in se po njej ravnati, pa čeprav bi pri tem prekršil zakone. Podatek navaja na sklep, da ljudje že ločujejo med legitimnostjo in zakonitostjo in da tisto pojmovanje pravne države pri nas, ki vztraja pri zahtevi, da je potrebno zakon vselej ubogati, pa čeprav je iz teh ali onih razlogov v očeh ljudi nelegitimen, zgublja na kredibilnosti. To seveda ne pomeni zavzemanja za anarhijo. Slednje se prav nazorno pokaže ob zavzemanju prebivalstva za pravno urejen sistem protestiranja zoper ukrepe oblasti, kadar so v očeh ljudi nesprejemljivi. Po mnenju večine bi moralo biti dovoljeno in urejeno ugotavljanje odgovornosti v pristojnih organih (81,0%), dovoljeno organizirati javna zborovanja, da bi protestirali proti oblasti (56,9%) ali organizirati protestne pohode in demonstracije (46,1%). Manj pa je zavzemanja za različne oblike nasilja: zasedanje prostorov državnih ali političnih organov in onemogočanje njihovega dela (11,5%), močna poškodovanja zgradb organov oblasti (1,9%) in celo organiziranje štrajka delavcev proti vladi v vsej republiki (25,5%).

Zanimiva je porazdelitev stališč glede vprašanja: »Ali so pri nas v Sloveniji, v Jugoslaviji *dovolj* zavarovane in zaščitene sledeče osnovne človekove pravice – ali so zavarovane *premalo*?«

%	Popolnoma, pretežno varovana	Delno da, delno ne	Pretežno ali sploh ni varovana	Ne vem
a) Svoboda političnega združevanja in organiziranja	31,8	26,2	31,0	11,0
b) Zasebnost, družinsko življenje, nedotakljivost stanovanja, tajnost dopisovanja	46,5	21,7	22,8	9,0
c) Svoboda misli in izražanja	37,0	26,7	29,3	6,9
d) Svoboda veroizpovedi	64,0	17,3	11,8	6,9

⁸ Tako npr. se jih kar 60,6% izreka za stališče, da imajo bodisi posamezne nove politične zveze ali vse v celoti »največji pomen za prihodnji razvoj Slovenije«. Manj kot petina vprašanih temu pojavu ne pripisuje pomena za razvoj.

Kritični sta v očeh prebivalstva predvsem pravica do svobode misli in izražanja ter do svobode političnega združevanja in organiziranja, saj le tretjina smatra, da sta dovolj ali pretežno varovani, medtem ko druga tretjina to zanika oziroma ugotavlja nepopolnost varovanja. Pravica do svobode veroizpovedovanja je v očeh javnosti visoko varovana, kar ostale opredelitve še bolj izrazi in poudari. Neopredeljenih je, kot vidimo, zanemarljivo malo.

Da prebivalstvo pripisuje velik pomen človekovih pravic in svoboščin za človekovo individualno, osebno življenje, smo že poudarili. Kakšna pa je hierarhija pomenov teh pravic?

%	Brez pomena ali majhen pomen	Srednji pomen	Velik ali zelo velik pomen
a) Svoboda in pravica združevanja	20,5	13,0	48,5
b) Svoboda in pravica do zborovanja	22,4	35,8	41,8
c) Pravica do peticije	22,4	35,8	40,9
d) Svoboda veroizpovedi	19,6	28,4	51,8
e) Svoboda do idejne in politične opredelitve	14,8	27,6	57,5
f) Pravica do stavke	22,2	29,3	48,5
g) Nacionalne pravice	10,1	21,2	68,6
h) Pravica do narodove samoodločbe, vključno do odcepitve	13,1	21,1	65,8
i) Pravice narodnostnih in etničnih manjšin	13,6	27,3	59,1
j) Pravice do političnega in ekonomskega soodločanja	14,1	24,9	61,0
k) Pravica do samoupravljanja	18,1	25,6	55,4

Glede na družbene in politične razmere, v katerih živimo, je bilo pričakovati prav v ospredju nacionalne pravice, pri čemer pa kaže posebej opozoriti na velik pomen, ki ga prebivalstvo pripisuje tudi pravicam narodnostnih in etničnih manjšin. Zavest o pomenu pravice do samoupravljanja je še vedno živa in visoko razvita, kar še potrjujejo kontingenti vprašanih glede pravice do političnega in ekonomskega soodločanja. In če je pomen pravic do svobode zborovanja in do peticije na nek način najnižje vrednoten, potem lahko to razložimo *tudi* z veliko odsotnostjo in negativnimi vrednotenji teh možnosti v preteklosti.

V skladu z oceno o varovanosti človekovih pravic in svoboščin ter s pomenom, ki jim ga ljudje pripisujejo, so bila izrekanja vprašanih glede dopolnil k slovenski ustavi logična in pričakovana. 64,0% vprašanih se je izrekla, da naj dopolnila vsebujejo čimveč določb, ki jih zahtevajo ljudje (36,9%), oziroma vse, kar je v korist slovenski suverenosti – ne glede na to, ali je v skladu z zvezno ustavo ali ne (27,1%). 71,7% jih misli, da bi morale nastati najprej republiške ustave in šele nato zvezna ustava.⁹ 66,9% jih popolnoma ali v glavnem soglaša, da naj ustava dopusti ustanavljanje političnih strank, 58,1% se jih je izreklo za izrecno ustavno

⁹ Ker bo o pojmovanjih narodove suverenosti, zvezne države in o mednacionalnih odnosih veliko več govora v drugih prispevkih, se s tem v nadaljevanju ne bom več ukvarjal.

dopolnilo, ki naj zagotovi pravico do delovanja političnih združenj in organizacij, 76,6% jih zahteva izrecno ustavno določbo, da je omejitev pravice do nedotakljivosti stanovanja in tajnosti pisem mogoča le na osnovi sklepa sodišča, 72,3% se jih izjavlja za posebno ustavno določbo o osnovanju posebnih skupščinskih preiskovalnih odborov za ugotavljanje neustreznih ravnanj ali zlorabe pooblastil nosilcev javnih funkcij itd. itn. Skratka: slovenska javnost zahteva in pričakuje, da bodo že sedanja dopolnila k slovenski ustavi optimalno zagotovila učinkovito varovanje vseh pripoznanih in v svetu cenjenih človekovih pravic in svoboščin – vključno s pravico do samoupravljanja.

Naj sklenem to kratko poročilo še s tem, da je slovenska javnost, v skladu s stopnjo politične kulture, ne le samozavestna, marveč tudi odločna v pripravljenosti ne le ohranitve, marveč tudi razširitve sedanjega prostora nacionalne in individualne svobode. Pri tem pa prav tako odločno nasprotuje vsakemu nasilju in represiji v imenu kakršnihkoli načel ali gesel. »Le z dialogom in s soočanjem različnih pogledov je mogoče priti do skupne rešitve problemov« – to je temeljna smer, za katero se zavzema večina (66,5%). Tistih, ki mislijo, da »le vojska lahko reši probleme in napravi pri nas red«, je le 1,4%, čeprav je kar 47,6% takšnih, ki mislijo, da je zelo verjetno (11,53) ali verjetno (36,1%), da »bi v še bolj zaostrenih kriznih razmerah v Jugoslaviji JLA prevzela oblast«. Izrecno ali neizrecno nas celota podatkov iz letošnje raziskave SJM navaja k sklepu, da se slovensko prebivalstvo zaveda, da bi v takem primeru prišlo tudi do kakovostnih sprememb v pogledu človekovih pravic in svoboščin.

Demokratski domet in meje političnega pluralizma

(Teze)

Če naj bi poiskali in zapisali najpomembnejše politično dogajanje ob koncu dvajsetega stoletja, potem bi bile to slejkoprej spremembe v vzhodnoevropskih socialističnih ali prosocialističnih oziroma protosocialističnih državah, zlasti njihovo odpiranje za pluralizem. V teh državah ne gledajo več na pluralizem le kot na nekaj »diverzantskega« ali sovražnega, pa tudi ne kot na nekaj, kar naj bi se samo dopuščalo. Pluralizem se pojavlja kot up za pridobitev nove legitimnosti teh ureditev, pa tudi kot priložnost v iskanju izhoda iz že znane in široko priznane krize. Kot vsaka druga relativno nova ideja in val sprememb ima in bo imel pluralizem v teh državah svoje manj ali bolj močne nasprotnike. Tisto, zaradi česar velja govoriti o njem kot pomembnem pojavu, je dejstvo, da so matrični tokovi političnih procesov, tako v okviru ureditve kakor tudi v okviru širšega družbenega gibanja, bodisi v obliki anti-ureditve ali poleg-ureditve oziroma a-ureditve, pluralistično obarvani. Zato bo ta novejši pluralistični plaz vse teže zaustaviti.

Gre za tri značilnosti tega pluralističnega dogajanja. Prvič, to pot prihaja pluralizem od znotraj in ne od zunaj; kot notranja potreba in ne kot zunanji prihajalec ali nevarnost. Drugič, pluralizem prihaja tako od zgoraj kot od spodaj in to pot bo zagotovo pomenil precej več kot slepilo oziroma multigravitacijski ekvilibrizem in sredstvo za množenje moči ene in »edine« zaprte partijske hierarhokracije. Tretjič, hitrost tega pluralističnega odpiranja je presenetila in zmedla tako tuje kot domače analitike. Politična znanost, ki se je znašala v gravitacijskem polju pragmatike in vladajočih sklopov moči, je »odreagirala« na te procese zvečine na enega izmed teh dveh načinov: ali je obnemela ali se bolj politično vključila v te procese. V obeh primerih je družba prikrajšana za enega izmed svojih najdragocejših virov ter potenc racionalnosti in kreativnosti. Ne delajmo si utvar, da se bodo lahko politična in sploh družbene vede tako preprosto odlepile od te pragmatike politične inercije.

Ne da bi se želeli širše in globlje spuščati v zapleteno problematiko pluralizma, bomo tukaj opozorili, da je potrebno razmišljati le o treh krogih problemov in se jih ovesti, ter v zvezi s tem v obliki kratkih tez razviti nekaj idej. Prvi krog

* Politološki dnevi 1989 (Ankaran, 26. in 27. maj) so se tokrat odlikovali po strokovni teži in politični odmevnosti. Potekali so pod naslovom Politični pluralizem in demokratizacija javnega življenja. Pod tem naslovom so bili prispevki zbrani v posebnem zborniku (v nakladi 200 izvodov), iz katerega bomo objavili v tej in naslednjih številkah tri prispevke: dr. Adolfa Bibiča, prof. FSPN, ki govori o več obrazil (političnega) pluralizma, dr. Vučine Vasovića, prof. Fakultete za politične vede v Beogradu na temo demokratski domet in meje političnega pluralizma, v naslednjem zvezku pa članek dr. Staneta Kranjca, prof. FSPN o političnem pluralizmu in SZDL.

problemov se tiče splošnega razmerja med pluralizmom, socializmom in demokracijo; druga relevantna raven se dotika vprašanja smisla in možnosti, zlasti demokratičnih možnosti pluralizma; v tretji krog pa sodijo vprašanja zgodovinskih razmer in oblik pluralizma, zlasti v naši sedanji družbi.

1. Splošno razmerje med pluralizmom, socializmom in demokracijo

Kar zadeva prvo skupino vprašanj, naj takoj povemo, da čaka demokratično politično misel in sploh demokratične družbene sile veliko delo – razviti in uveljaviti nove pluralistične logike socializma. V naših razmerah so danes trije posebni razlogi za to. Prvič, okoliščina, da je kapitalizem – po nekakšni svoji »pridobljeni« pravici – precej dolgo in pogosto nastopal pod ščitom pluralizma, kot se je v nasprotju s tem socializem predolgo in tudi prepogosto s svojo antipluralistično oziroma monistično pravovernostjo branil pred »prodori« kapitalizma. Tako eno kakor drugo ravnanje je pripomoglo k zavesti o identifikaciji pluralizma in kapitalizma. Drugič, precej dolgo se pluralizem in demokracija uporabljata kot sinonima in se tako prek njune sinonimične uporabe domneva ali poudarja neposredna in nujna zveza ne le med kapitalizmom in pluralizmom, marveč tudi med kapitalizmom in demokracijo. Z argumentumom *a contrario* se socializem povezuje z avtoritarizmom oziroma monizmom. Današnja praksa socialističnih oziroma protosocialističnih držav je spodbujala takšne domneve. Tretjič, čeprav široko sprejet pluralizem je bil vsaj doslej bolj nekakšen »azil« za »begunce« iz obstoječe vse bolj grozeče stvarnosti, nekakšen protest zoper zaprte in neomejene monopole moči, ki se kotijo in ki jih gojijo v naročju partijsko-državne strukture ali pa sredstvo naciokratskega samodokazovanja in samoutrjevanja, kot pa dovolj dojeta in osveščena demokratična in civilizacijska potreba družbe.

Zato je, kot smo že dejali, pomembna naloga politične misli, da pripomore k razvijanju pluralistične logike socializma in rušenju mita o apriorni in nujni identifikaciji pluralizma in kapitalizma. Takšna domneva preprosto zgodovinsko ni pravilna, teoretično in družbeno pa je škodljiva, ker zapira pluralistično in demokratično perspektivo socializma. Ni enačaja med kapitalizmom in pluralizmom, kakor ni enačaja med socializmom in totalitarizmom. Če je bil v dosedanji zgodovini kapitalizem bolj naklonjen pluralizmu, socializem pa monizmu, ni organskih ovir, da socializem v prihodnjem razvoju ne bi spremenil odnosa do pluralizma. Seveda bo potrebno veliko modrosti in volje za ta kopernikovski zasuk socializma. Pluralizem mora biti pomembna in nujna komponenta tako demokratičnega kapitalizma kakor tudi demokratičnega socializma. To mora biti, ker je pluralizem v rednih in normalnih razmerah nujen del in pogoj demokracije. Vendar, čeprav je pomemben pogoj za demokracijo, ni vsa resnica o demokraciji. Demokracija ima tudi druge svoje predpostavke in sestavine. Ali bo in v kakšni povezavi z drugimi elementi demokracije dajal optimalne učinke, bo odvisno od številnih okoliščin.

Prav na začetku je potrebno razčistiti z morebitnimi utvarami, da je lahko pluralizem univerzalna oblika za reševanje vseh vprašanj. Kot številne druge »stvari« ima tudi pluralizem svoje emancipatorske potenciale oziroma učinke le na nekaterih področjih, in ni nujno pomemben za številna druga življenjska področja. Pretirano veliko zaupanje v politični pluralizem utegne pripeljati do hitrih in velikih razočaranj. V tem imamo že izkušnje s samoupravljanjem. Prav tako je potrebno upoštevati, da pluralizem ni trenuten in prehodni pojav, še manj pa mora, čeprav je pri vsem tem lahko tudi kaj modnega. Še več, prepričani smo, da bodo

prava in globlja vprašanja pluralizma glasneje potrkala na vrata šele v zrelejšem obdobju njegovega uveljavljanja, kot pa v fazi njegovega uvajanja oziroma konstituiranja. Ob vsem tem moramo računati s tem, da pluralizma ni mogoče v celoti načrtovati in ga izačunati, prav tako pa je treba upoštevati tudi neko mero spontanosti in tveganja, ki ju politični pluralizem vnaša v družbo in politično ureditev. Politična ureditev, pa naj ga doživlja kot blagi napitek ali kot »kost v grlu«, se mora na politični pluralizem prej ali slej preprosto navajati in se mu tudi prilagajati.

2. Demokratični smisel političnega pluralizma

Ko gre za demokratične možnosti oziroma smisel ali demokratični naboj političnega pluralizma, velja spomniti na nekaj takšnih možnosti.

Prvič, politični pluralizem je učinkovit notranji način demonopolizacije oziroma dekoncentracije in omejevanja politične oblasti. Vzporedno s tem je, v dobršni meri prav zato, učinkovito sredstvo depersonalizacije, demitologizacije in deikonizacije in potemtakem tudi »desakralizacije« politike oziroma političnega vrha in političnih veljakov. To postaja zlasti pomembno, če vemo, da sta šli v monistični politiki ikona in sekira pogosto skupaj.

Drugič, politični pluralizem označuje ali pospešuje oziroma približuje ta nenehno odlagani pa tako nujni čas resnice socializma. To je prav tisti čas, ko se mora socializem izkazati najprej pred samim seboj in šele potem pred drugimi, in ko temelj njegove legitimnosti ne morejo biti samo neki vnaprej domnevani »nujno« napredni tokovi zgodovinskega razvoja ali visoka tehnologija, marveč praktični učinki in svet stvarnega življenja. Samo v neki zares politično pluralizirani družbi je mogoče resno ugotavljati in spodbijati legitimnost nekaterih monopolnih struktur, ki v imenu visokih ciljev in svetle prihodnosti ali v imenu zgodovinske partijsko-avantgardne napredne predestinacije podaljšujejo svojo osamovoljo in »zakonito« dedujejo neokrnjeno oblast in samovlado svojih »revolucionarnih« vzornikov.

Tretjič, pluralizem je učinkovito sredstvo, da se izmaknejo izpod grabežljive šape pretežno laične in diletantske politične elite tudi drugi podsistemi družbe, zlasti ekonomsko-tehnološki in kulturni podsistemi, v katerih tičijo temeljni potenciali nove racionalnosti in ustvarjalnosti. Samo z osvoboditvijo prostorov za njihovo ustvarjalnost je mogoče zagotoviti nove razvojne možnosti in sposobnosti družbe.

Četrto, pluralizem ustreza tudi sami naravi človekove družbe. Človek kot večstranski bitje lažje in ustrežneje zadovoljuje svoje življenjske interese ali potrebe v pluralistični, kot pa monistični politični strukturi. Spričo takšne človekove narave je videti monistični in monolitni sistem zanj dokaj nenaraven, kar ne more ostati brez posledic za njegovo racionalnost in tudi učinkovitost. Človeku kot svobodnemu bitju daje pluralizem več možnosti, da se prek svobodnega združevanja ali uvrščanja skupaj z drugimi brani pred prilaščanjem oblasti in šikaniranjem državno-partijskih monopolov.

Petič, pluralizem širi možnosti za dejansko udeležbo širših skupin ljudstva v procesu političnega odločanja. Ne povečuje le števila opcij, marveč tudi možnosti za dejansko izbiro. V razmerah političnega monizma pa se participacija čisto sprevrže v »zrcalno« ali »popačeno« participacijo, oziroma od zgoraj monopolizirano, dirigirano stalaktitsko participacijo. Takšna participacija spominja bolj na

pritegovanje politične podpore, kot pa na regularno obliko udeležbe ljudstva v politiki in demokratičnem reševanju pglavitnih družbenih zagat in nasprotij. Takšne oblike mobilizacije in podpore so lahko tudi zvrsti bolj ali manj opravičene in zelene konsultacije ljudstva ali pa oblike izražanja ljudskega raspoloženja.

Politični pluralizem prinaša več možnosti tudi delavskemu razredu in sploh širšim družbenim slojem, da artikulirajo svoje interese in da se s »premeščanjem« z enega na drugi tir učinkoviteje borijo za uresničenje svojih zahtev. To je lahko dober način, da se razvija tista tako nujna »premetenost« oziroma sposobnost delavskega razreda ali širše populacije, da 1., terjata in si zagotovita širšo oziroma bolj razčlenjeno politično ponudbo, in 2., da po izboru med več ponujenimi programi ali ekipami držita birokratskega »bika« za roge.

Šestič, politični pluralizem ponuja veliko več priložnosti za ustrežnejše zdravljenje stare in še žive rakaste rane socializma – problema zamenjave nosilcev politične oblasti.

In končno ponuja politični pluralizem tudi institucionalne možnosti in zagotovila za iskanje optimalnih rešitev in alternativ v svobodnem in diskurzivnem dialoškem procesu političnega odločanja.

3. Meje in oblike pluralizma

Če naj bi politični pluralizem brez pridržkov sprejeli in ga promovirali v prvi pogoj in dejavnik demokracije, bi morali hkrati tudi upoštevati, da pluralizem ni morje brez obal. Pluralizem mora imeti neko konkretno obličje in mora ustrezati nekim konkretnim zgodovinskim razmeram modernega časa. Na tej ravni bomo označili le nekaj elementov, ki bi jih morali pri zasnovi političnega pluralizma v naših sedanjih razmerah upoštevati.

Prvič, pluralizem se je v vseh teoretičnih in empiričnih variantah pojavljal na širšem svetovnem prizorišču ne zgolj kot množica centrov politične moči in odločanja. Bil je tudi oblika izvajanja politike oziroma politični aranžma, sposoben uravnavati družbene zadeve in protislovja. Politični pluralizem, ki ni imel takšnih lastnosti oziroma ki ni imel dovolj upravljalških in razvojnih sposobnosti, ni mogel niti občutneje niti dolgoročneje prispevati k razvoju demokracije.

Teoretično in načelno je bil pluralizem omejen s štirikotnikom, katerega stranice so bile: individualizem, anarhizem, marksizem in monistični etatizem. V nekoličkanj bolj sistematični varianti se je v začetku stoletja v Angliji pluralizem pojavljal in razvijal v kontrapoziciji tako etatističnemu monizmu kot tudi liberalnemu individualizmu. Vendar se stare in nove variante pluralizma jasno razločujejo tako od anarhizma kot tudi od marksizma. Marksizem za pluralistično teorijo ni sprejemljiv niti v svoji real-socialistični varianti, to pa preprosto zaradi enopartijskega sistema, niti v formi svobodne asociacije proizvajalcev, ker je iz tega projekta država takorekoč »izgnana«. Verjetno bo ocena, ki jo bo moral marksizem plačati pluralizmu, v prvem primeru opustitev monopartizma, v drugem primeru pa vsaj za dogledni prihodni čas še pristanek na državo. Tisto, za kar pa marksizem ne bi smel barantati, je naravnost k ohranjanju neke socialne in humanistične fronte ter vsebine politike oziroma države.

Drugič, pluralizem mora računati z delitvami in spopadi, hkrati pa se truditi, da meje delitev in spopadov ne bodo enonamenske, izključujoče in kumulativne. Drugače povedano: v zdravi in demokratični pluralistični družbi in političnem sistemu, s širokim omrežjem družbenopolitičnih organizacij in svobodnih gibanj,

se morajo črte razločevanja, delitev in spopadov med seboj sekati in križati. Eno-pomenska delitev družbe in politike na eni sami, bodisi nacionalni, razredni ali kakšni drugi podlagi, pogloblja prepad med socialnimi grupacijami in zmanjšuje komunikativno sposobnost udeležencev v procesu političnega odločanja.

Tretjič, zares demokratična ureditev terja, da se realni politični pluralizem kar najhitreje konstitucionalizira. »Divji« pluralizem, tudi kadar ga dopuščajo, je lahko razlog za sistemski dualizem, ki je dolgoročno gledano za vsako racionalno in normalno družbo preprosto neznosen. Lahko je namreč dodatna spodbuda za pretirano oteževanje političnega sistema, ki gre prav do zmede in do tega, da ga ni mogoče upravljati. Ta konstitucionalizacija se ne bi smela nadrobneje ukvarjati s pluralistično morfologijo. Dobršen del teh problemov na konstitucionalni ravni je mogoče rešiti v okviru pravic in svoboščin državljanov.

Četrtrič, sleherni demokratični in socialistično usmerjeni pluralistični sistem mora imeti ustrezno obzorje vrednot ali konsenz o nekaterih temeljnih vrednotah družbe. Razlikovati moramo med dvema ravnema tega konsenza. Prva je raven tistih temeljnih vrednot, o katerih mora obstajati trajnejši družbeni pakt ali dogovor. Te vrednote naj ne bi bile predmet vsakdanje ali sprotne kontestacije. Med takšne vrednote sodi zlasti tista, ki je pri nas zapisana v naslovu naše države – Socialistična federativna republika Jugoslavija. Ne moremo se vsak dan spraševati in preverjati, ali hočemo ali nočemo živeti skupaj, ali je to dobro ali ni, kaj komu prinaša jugoslovanska skupnost itd. To pa nikakor ne pomeni, da je s tem pravica slehernega posameznega ali konstitutivnega dela skupnosti do ločitve, ali v neki federativni ureditvi pravica do samoodločbe in odcepitve že izčrpana. Na drugo raven konsenza sodijo tiste bolj instrumentalne in številne druge vrednote, glede katerih niso le možna, marveč tudi nujna pogajanja in dialogi, in o katerih se odloča v sprotnih razpravah.

Pri vsem tem moramo računati tudi s tem, da se o nekaterih zadevah in v nekaterih okoliščinah ni niti mogoče dokopati do sporazuma. Tam, kjer ni mogoče dosežati sporazumov ali odpraviti razlik, je potrebno gojiti duha tolerantnosti in kulturo življenja z razlikami. Hkrati pa je potrebno gojiti sposobnost za komuniciranje in pripravljenost udeležencev, da bi prišli v procesu racionalne argumentacije in v mejah relativno trajnega vrednostnega obzorja do nekaterih občnih ali posplošljivih interesov, oziroma do nekih skupnih rešitev.

Petič, politični pluralizem mora v institucionalnem smislu najti svoj naravni in regularni okvir v parlamentarizmu in parlamentu kot končni fazi in instanci političnega odločanja.

Politični pluralizem, ki se načrtuje in uresničuje kot nekaj izključno ali pretežno zunajparlamentarnega ali nadparlamentarnega, ne nosi v sebi niti ne prinaša s seboj nič koristnega za demokratičnost in racionalnost sistema. Zdi se nam, da je mnogo tvornejša tista usmeritev, ki računa s soočanjem različnih interesov ali pogledov ter z doseganjem sinteze v parlamentu oziroma v »parlamentarni« razpravi, kot pa druga, v novejšem času pogosto omenjana teza o Socialistični zvezi kot mestu in okviru za doseganje širših globalnih sintez. Tu se neredko zamenjuje ta dve stvari, kar povzroča še večjo zmedo. Ne razlikuje se dovolj področje širšega soočanja idej ali mnenj in prek tega soočanja tudi profiliranje širših idejnih izhodišč, ki imajo bolj ali manj vlogo in naravo katalizatorja, kar bi lahko vsaj delno opravljala tudi takšna organizacija, kakršna je Socialistična zveza – od tistega drugega področja oziroma nivoja, na katerem poteka najpomembnejša faza političnega odločanja in na katerem se sprejemajo obvezne politične in pravne odločitve.

Na tej drugi ravni Socialistična zveza nima kaj dosti iskati. V najboljšem primeru bi lahko imela kakšne predhodne, kot smo že dejali, katalizatorske funkcije ali kakšne aposteriorne kontestacijsko-demokratske funkcije, pa še te v zelo omejeni in strogo specifični obliki.

Zdi se, da ni realno niti racionalno prizadevanje in pričakovanje, da bi bila Socialistična zveza splošni in domala obvezni okvir pluralizma, okvir, ki bi legaliziral in legitimiral politične nastope številnih družbenih in političnih subjektov.

Kakšen je odnos Zveze komunistov do političnega pluralizma? Trdimo lahko, da je za zdaj Zveza komunistov previdna in strpna. Videti je, da sta za zdaj previdnost in strpnost bolj odsev njene nemoči kot pa namere in pripravljenosti, da živi in dela na novo, z novimi sosedi ali novimi tekmeci in zavezniki. Morebitni poizkusi Zveze komunistov oziroma njenih notranjih dominirajočih sklopov, da si prek široko razprostrtega omrežja Socialistične zveze zagotovi ne le kontrolo, marveč tudi »vodenje« te pluralistične dinamike, ne bodo prinesli plodnejših rezultatov. Malo je možnosti, da bi v Jugoslaviji, manj kot na Madžarskem, ti novi in sveži pluralistični »zobotci« zagrizli v precej stare in postane vabe partijskega monizma. Nove pluralistične sile bodo zahtevale nov pluralistični prostor, ki mora biti širši kot sta Zveza komunistov in Socialistična zveza. Ali se bodo in kdaj se bodo te številne in različne organizacije pojavljale tudi v Socialistični zvezi, bodo odločale same in seveda Socialistična zveza.

Načelno bi lahko trdili, da bi lahko imela Zveza komunistov v katerikoli varianti realnejšega pluralizma svoje mesto in vpliv – seveda ob najmanj dveh pogojih. Prvič pod pogojem, da se otrese predstav o svoji apriorni zgodovinski veličini in poslanstvu, predvsem pa monopola oblasti. Drugič, če bo pripravljena in sposobna spustiti se z močjo argumentov, z racionalnim in demokratičnim obnašanjem v kosanje z drugimi subjekti in se na svobodnem in odprtem političnem prostoru ob popolni javnosti dela boriti za svoj program in strategijo. Drugače povedano, Zveza komunistov je lahko smiselna in učinkovita, če se pravočasno otrese svoje apriorne, namišljene avantgardno-mesijanske vloge in »pristane« na to, da pokaže svoje zmožnosti oziroma da brani širšo socialno in humanistično »fronto« v prosti tekmi z drugimi političnimi subjekti na javnem prizorišču.

Pri vsem tem ni mogoče za večne čase zapirati vrat večpartijstvu. Razvejani politični pluralizem mora prej ali slej pripeljati tudi do politične pluralizacije Zveze komunistov. Ta se pretirano dolgo drži kot napeta mehanična zlitina idejnih neso-mišljenikov, brez svoje idejne identitete, zaradi česar tudi učinkuje bolj kot mesto oziroma proizvajalka zmede, kot pa sila idejnega »razčiščevanja« in usmerjanja. Pluralizacija Zveze komunistov bi hkrati omogočila, da se zvečine nenaravno »naseljene« različne usmeritve in skupine v Zvezi komunistov »razselijo« in se povežejo s svojimi naravnimi oblikami organiziranja.

Miselnost, da nas lahko le krepitev avantgardne sposobnosti Zveze komunistov in večje opiranje na delavski razred potegneta iz krize, je bolj dokaz sterilnosti, kot pa bistrega razmišljanja o potrebah naše družbe in poteh njenega razvoja. Zoževanje zapletenih zahtev in odnosov v sodobni družbi na dve jalovi podmeni oziroma sestavni sistema, je lahko zanesljiva pot ne le v stagnacijo, marveč tudi v nazadovanje.

Nič bolj optimalne in racionalne pa se ne zdijo tudi tiste zamisli, po katerih bi bilo mogoče upravljalsko sposobno, demokratično, federativno, pluralistično jugoslovansko skupnost in njen politični sistem graditi le iz nacionalnega materiala.

Makro politični jugoslovanski prostor mora biti v takšnem sistemu mesto,

kamor bodo posamezni družbeni oziroma politični subjekti, včevši nacionalne oziroma republiške delegacije, prihajali ne le kot prinašalci svojih ožjih, parcialnih oziroma nacionalnih interesov, marveč tudi jugoslovanskih opcij in strategij.

Na koncu naj še enkrat omenimo, da je tu tekla beseda, pa še to bolj v telegrafskem stilu in v obliki elementarnih tez, le o nekaterih zagatah zapletene problematike političnega pluralizma, ki utegnejo biti pomembne tudi za naš sedanji politični položaj.

Več obrazov (političnega) pluralizma (1)

(Za asociacijski pluralizem)

Še pred nekaj leti je bilo rečeno, da se vsi zavzemamo za demokracijo, da pa smo še kar daleč od tega, da bi se vsi ogrevali za pluralizem; zlasti v socialističnih deželah vzhodne Evrope so to oznako dolgo zavračali.¹ V novejšem času se je odnos do pluralizma bistveno spremenil. »Pluralizem«, s pridevnikom ali brez njega, je postal geslo, ki je nehalo biti zgolj klic liberalnih politologov,² evrokomunistov,³ reformatorjev »praške pomladi«⁴ in jugoslovanskih zagovornikov »samoupravnega pluralizma«.⁵ V novejšem času pluralizem brani ne samo pomembnejši del akademske znanosti v socialističnih deželah Vzhoda,⁶ marveč vse bolj tudi, res v različni stopnji, oficialna politika na Poljskem, Madžarskem, v Sovjetski zvezi in še kje.⁷ Zdi se, da valjar (socialističnega) pluralizma neusmiljeno drobi pod seboj sicer še zelo debelo skorjo dogmatskega monolitizma. Ne glede na to, da je tvegano napovedovati prihodnost, posebej, ker med pluralističnimi reformatorji in monističnimi konservatorji socializma še vedno poteka žilav spopad in nudijo slednji prvim močan odpor, pa se zdi gotovo vsaj eno: temeljni zakon socializma ni družbeno-politični monizem, marveč pluralizem.

V naši deželi, kjer smo se, kot je znano, za specifično obliko pluralizma opredelili pred drugimi, ki se štejejo k socializmu, debata o pluralizmu ni povsem nova,⁸ zato pa je zlasti nova aktualnost, ki jo je dobila in jo ima problematika političnega pluralizma. Res, pri nas so (vsaj javno) dokaj osamljeni glasovi, ki zavračajo »pluralizem« nasploh (ali »politični pluralizem«), npr. v korist »mnóštva«, vendar pa se zato tembolj ostro zastavlja vprašanje, kakšen politični pluralizem bi bil najprimernejši za našo družbo, če res želi reformirati politično življenje in politični sistem.

Bistveni namen našega ankaranskega politološkega posveta, kot ga sam razumem, je ravno v tem, da naj bi skušal prispevati k odgovoru na to vprašanje. Sam naslov posveta tudi opozarja, da pluralizem ni zadosten samemu sebi; pomemben

* Dr. Adolf Bibič, redni profesor, FSPN, Ljubljana.

¹ Luigi Graziano, »Fondamento pluralista della democrazia«, *Democrazia e diritto*, št. 3–4, 1985, str. 243.

² Pluralizem je bil dolgo časa in je ostal poglavitna smer v ameriški politologiji (David Truman, Earl Latham, Robert Dahl, itd.), po drugi svetovni vojni pa se je razširil tudi v Zapadni Evropi (Ernst Fraenkel, Winfried Steffani, Karl Löwenstein itd.). Kot bomo videli, je beseda »pluralizem« v družboslovje (v politično znanost) prodrila na začetku 20. stoletja.

³ Za evrokomuniste je ravno značilno, da so sprejeli pluralizem (tudi partijski) kot bistveno značilnost sodobne demokracije. Glej npr. Lucio Lombardi-Radice, »Pluralismus in einer sozialistischen Gesellschaft« (1966), v: Franz Nuscheler-Winfried Steffani (ur.), *Pluralismus. Konzeptionen und Kontraversen*. R. Piper und Co. Verlag, München 1976 (3. izdaja), str. 219–301.

⁴ Glej o tem Zdenek Mlynař, Praga – questione aperta. De Donato, Bari 1968 (prevod Globus, Zagreb).

⁵ Glej E. Kardelj, *Smeri razvoja...*, Komunist 1977.

⁶ Glej npr. odlično delo poljskega pilotologa Stanislaw Ehrlicha, *Oblicza pluralizmów*, PWN, Warszawa 1985. Glej tudi eno od prvih diskusij o socialističnem pluralizmu med družboslovci v Sovjetski zvezi, v: *Sociologičeskie issledovanija*, 5/1989.

⁷ Glej npr. Imre Pozsgay, »Od diktature k pluralizmu«, *Dnevnik*, 4. 4. 1989, str. 8.

⁸ Zlasti od dela Edvarda Kardelja, *Smeri razvoja...*, op. cit., čeprav se je v oficialni povojni politiki prvič pojavila kot tema ob praški pomladi leta 1968. Glej pričevanje Zdenka Roterja, »Usodne odločitve«, *Naši razgledi*, št. 8, 1989, str. 223.

je predvsem kot bistveni pogoj in tudi bistveni vidik demokracije v socializmu. Brez političnega pluralizma ni prostora za vsestransko ustvarjalnost, brez svobode (tudi politične) ustvarjalnosti ni demokratizacije javnega življenja, brez te pa ni izhoda iz krize in vstopa v svet razvitih. Novi socializem 21. stoletja bo demokratičen in pluralističen, ali ga pa ne bo.

V našem prispevku želimo obdelati, bolje nakazati le nekaj izbranih vidikov problematike pluralizma in posebej političnega pluralizma. Pokazalo se bo, da pluralizem nima samo enega pomena, marveč ima več »obrazov«. ⁹ Najprej bomo na kratko orisali genezo in razvoj različnih pristopov k pluralizmu po svetu (I) in nekaj vidikov tega razvoja v Jugoslaviji (II). Sledil bo razdelek, ki bo podal pregled nekaterih razumevanj in vrst pluralizma v politični znanosti (III). Nato bom skušal odgovoriti na vprašanje, v čem je treba videti meje in v čem pozitivne izkušnje strankarskega pluralizma, ki jih mora upoštevati vsak demokratični pluralizem (IV). Zatem bom pojasnjeval, zakaj se zavzemam za »asociacijski pluralizem« (V). Končno bom nakazal nekaj problemov, ki se zastavljajo sodobnim razpravam o političnem pluralizmu (VI).

I. GENEZA IN RAZVOJ PLURALISTIČNEGA PRISTOPA – NEKATERI VIDIKI

Ko govorimo o genezi in razvoju pluralističnega gledanja na družbo in politiko, moramo razlikovati med implicitnimi in eksplicitnimi viri različnih pluralističnih pristopov. Implicitni viri obsegajo vse tiste filozofsko-politične, teoretične in idejne poglede, ki se zavzemajo za to, da se v družbenem in političnem življenju ljudje svobodno združujejo v avtonomnih asociacijah in uveljavljajo svoje ideje in interese v javnem življenju. Eksplicitni pa so tisti viri pluralizma, ki – ko priznavajo takšno ali podobno stanje stvari – svoje poglede tudi izrecno označujejo kot »pluralistične«.

Zgodovina problematike pluralizma v družbenem in političnem življenju se je začela, podobno kot pri drugih ključnih politoloških kategorijah, mnogo pred tem, ko je bil prvič uporabljen termin »pluralizem«. Nekateri iščejo prve vsebinske nastavke celo v antični filozofiji pri Aristotelu. ¹⁰ Zlasti tisti, ki razlikujejo med »tradicionalnim pluralizmom« in »demokratičnim pluralizmom«, ¹¹ opozarjajo na predmoderno zgodovino pluralizma. Toda implicitna ideja pluralizma se dejansko navezuje predvsem na moderno dobo, zlasti na 19. stoletje, šele na začetku 20. stoletja pa je nastala prva izrecna formulacija in elaboracija politične teorije pluralizma.

V nasprotju z laičnimi predstavami politična misel v razdobju meščanskih revolucij ideji združevanja in kolektivne akcije (in torej pluralizma) v družbenem in političnem življenju ni bila naklonjena. Paleoliberalci v svoji individualistični nastrojenosti zagovarjajo na splošno model odnosov med družbo in državo brez »vmesnih teles«, kot so interesne skupine, stranke itd. ¹² Ni torej naključje, če je bil

⁹ O več »obrazih« pluralizma se govori posebej v nekaterih novejših delih. Glej op. 6 in tudi St. Ehrlich – Graham Wootton (ur.), *Three Faces of Pluralism, Political, Ethnic and Religious*, Farnborough 1980.

¹⁰ V njegovi *Politiki nasproti »monistični« Platonovi Državi*. Aristotel pravi, da je polis »po naravi množstvo« (*Politics*, II, 2, 1261, a, 18) – prim. *Itinéraires, Economica*, Paris 1982, str. 489.

¹¹ Npr. Luigi Graziano, op. cit., str. 248.

¹² Kot tipičnega predstavnika takega gledanja lahko navedemo Emmanuela Sicyèsa v delu *Kaj je tretji stan?* Glej Emmanuel-Joseph Sicyès, *Saggio sui privilegi. Che cosa è il terzo stato?* Editori Riuniti, Roma 1972, str. 119–120.

eden od ukrepov v veliki francoski revoluciji, katere 200-letno izročilo letos odkrivamo, prepoved vsakršnega združevanja državljanov (Zakon Le Chapelier).¹³ Ideja organiziranega delovanja v družbenem in političnem življenju je v 19. stoletju le postopoma prodirala pod odločilnim impulzom socialnih, delavskih in demokratičnih gibanj, kar je bilo povezano tudi z bojem za splošno volilno pravico.¹⁴ Liberalni politični filozof Alexis de Tocqueville, ki je še v prvi polovici 19. stoletja lucidno formuliral tisto, kar bi lahko imenovali splošni zakon asociacionizma,¹⁵ je bil prej izjema, ki daljnovidno anticipira, kot posploševalec, ki reproducira obstoječe.¹⁶

Zgodovina pluralizma v ožjem, izrecnem pomenu besede, se začenja, kot reče, na začetku 20. stoletja; pravi razmah, povezan s številnimi kontroverzami, pa izrecni pluralizem dobi šele po drugi svetovni vojni, zlasti pa od 60 let naprej.¹⁷ Oglejmo si, čisto na kratko, nekatere poglavitne pluralistične pristope, ki nam lahko vsaj delno pomagajo razumeti tudi novejšo razpravo o (političnem) pluralizmu.

1. Prvi, ki je izraz pluralizem prinesel iz filozofije na področje družbenih, predvsem političnih ved, je bil britanski politolog Harold Laski. Ta je v nekem predavanju leta 1915 in v kasnejših delih¹⁸ svoj koncept pluralizma razvijal polemično zoper moderno »monistično«¹⁹ državo in »monistične«²⁰ teoretike (Hobbes, Austin itd.), ki so zagovarjali pravno, etično in politično suverenost države nad vsemi asociacijami v družbi. Trdil je, da posameznik ni a priori dolžan izkazovati svoje lojalnosti državi, marveč dá lahko dá prednost tudi kakšni drugi asociaciji, kot npr. sindikatom (načelo delitve suverenosti). Laski, ki je politično deloval v laburizmu, je zagovarjal reformo države v smislu teritorialnega in funkcionalnega »federalizma«. Zaradi te normativne naravnosti so behavioristi njegove poglede kasneje označevali s »filozofskim pluralizmom«²¹ (ker ni samo razlagal, kakšna država je, ampak tudi, kakšna naj bi bila). V 30. letih je Laski svoje poglede na pluralizem pod pritiskom krize ter fašistične grožnje spremenil in jih pod vplivom marksizma navezal na radikalnejšo socialistično preobrazbo.

2. Približno istočasno, kar verjetno ni samo gola časovna koincidenca, so bili v delu Arthurja Bentleyja *The Process of Government* (1908)²² položeni temelji poglavitnega toka ameriške šole pluralizma,²³ ki se je, zlasti pod vplivom Davida Trumana in Roberta Dahla (in vrste drugih politologov),²⁴ razvila po drugi svetovni

¹³ Prim. Rainer Eisfeld, *Pluralismus zwischen Liberalismus und Sozialismus*, Kohlhammer, Stuttgart itd. 1972, str. 45.

¹⁴ Tako je v Franciji ostal Loi Le Chapelier v veljavi vse do leta 1884. prim. R. Eisfeld, op. cit., str. 45. O odporu, ignoriranju in postopnem priznavanju političnih strank v ustavah glej Gorazd Kušej, *Aktualni problemi politične znanosti*, FSPN, Ljubljana 1965.

¹⁵ To je storil v delu *Demokracija v Ameriki* (I. del: 1835; II. del: 1840), v katerem je zapisal znamenite besede: »Med zakoni, ki obvladujejo človeške družbe, obstaja eden, ki se zdi natančnejši in jasnejši kot vsi drugi. Da bi namreč ljudje ostali civilizirani ali to postali, mora rasti in napredovati umetnost asociiranja, in to v istem razmerju, v katerem raste enakost razmer.« (Cit. po Jean Kallerhals, *Les associations dans l'enjeu démocratique* Editions Payot, Lausanne 1974, str. 6).

¹⁶ Pri tem pa je treba pripomniti, da je bil v ZDA, katere prakso je posploševal, asociacionizem že od nekdaj veliko bolj razširen kot v Evropi.

¹⁷ Prim. Winfried Steffani, »Einleitung«, v: F. Nuscheler-Winfried Steffani (ur.), *Pluralismus*, op. cit., str. 8; in str. 315, op. 1.

¹⁸ Prim. David Nicholls, *The Pluralist State*, The MacMillan Press, London and Basingstoke 1975. Glej zlasti Laskijeve dela: H. J. Laski, *Authority in the Modern State* (1919); A. Grammar of Politics (1925) itd. Med izrazite utemeljitelje pluralizma je treba šteti tudi gild socialiste (G. D. H. Cole) in druge. Več o zgodovini pluralizma prim. S. Ehrlich, op. cit.

¹⁹ Prim. Nicholls, op. cit.

²⁰ A. F. Bentley, *The Process of Government*, University of Chicago Press, Chicago 1908.

²¹ Bentley je postavil v njeno osnovo kategorijo »skupina«, »interesna skupina«, tudi »skupina pritiska« in je tako zasnoval tisto, kar se običajno imenuje »group approach« v politični znanosti.

²² Prim. David Held, *Models of Democracy*, Polity Press, Cambridge 1987, str. 186 ss.

voini, posebej v 50. in v prvi polovici 60. let, na metodoloških predpostavkah »behavioralne revolucije«²³ v verjetno najvplivnejši tok v novejši politični znanosti. Kakorkoli je »postbehavioralna revolucija«, ki je nastopila proti koncu 60. let, relativizirala nekatere metodološke predpostavke te smeri,²⁴ je treba reči, da je »analitični pluralizem«, kot je šla samo sebe imenovala,²⁵ s svojim poudarkom na ključni vlogi interesnih skupin (zadnje čase tudi »javnih interesnih skupin«),²⁶ pomembno spodbudila raziskovanje organiziranih interesov v politiki in s tem prispevala (upravičenim kritikam navkljub)²⁷ k širjenju pluralističnega gledanja na politiko.²⁸

Obogatitev in vsebinski premik je pluralistična koncepcija dobila v pojmih »organizacijskega pluralizma« in »poliarhije« v delih Roberta A. Dahla. Le-ta organizacijski pluralizem označuje takole: »V izrazu *demokratični pluralizem* ali *pluralistična demokracija* se besedi *pluralizem* ali *pluralističen* nanašata na organizacijski pluralizem, t. j. na obstoj pluralnosti relativno avtonomnih (neodvisnih) organizacij (subsistemov) znotraj območja neke države.«²⁹ S »poliarhijo«, ki je Dahla več desetletij močno zaposlovala pri oblikovanju njegove teorije pluralizma in demokracije, pa razume politični režim, v katerem obstaja dokajšnja stopnja politične participacije, hkrati pa so v njem podana institucionalna jamstva za obstoj in delovanje opozicije.³⁰ Če je lahko njegovo razvrščanje držav – glede na kriterije poliarhije – na lestvici demokratičnosti predmet nadaljnjih znanstvenih razprav in sporov, pa so zgodovinske izkušnje pokazale, da je kompetitivnost v političnem sistemu, ki ji daje v svoji koncepciji pluralizma velik poudarek, dejansko nujen pogoj in sestavni del vsakega razvitega koncepta demokracije, čeprav je demokracija mnogo več kot tekmovanje političnih subjektov za oblast. Toda ravno v razvijanju koncepta te demokracije je Dahlov prispevek še posebej izviren, saj se zlasti po letu 1970 (od dela *After the Revolution?*) njegova koncepcija pluralizma in demokracije oblikuje v smeri, ki je nasprotna premikom neoliberalne (oziroma neokonzervativne) politične filozofije. Če se je slednja vse bolj zavzemala za zoževanje politične participacije,³¹ pa je profesor Dahl v 70. in 80. letih čedalje bolj poudarjal poleg politične demokracije tudi pomen širše družbene in ekonomske demokracije.³² V tej točki se je torej del novejše ameriške teorije pluralizma, ki je

²³ O behavioralni revoluciji v politični znanosti prim. David Easton, »Politična znanost v Združenih državah Amerike«, Teorija in praksa, št. 7–8, 1985.

²⁴ O postbehaviorizmu prim. D. Easton, prav tam, str. 876 ss.

²⁵ Glej Earl Latham, *The Group Basis of Politics*, Ithaca 1952.

²⁶ Glej Heinz Ulrich Brinkmann, *Public Interest Groups im Politischen System der USA*, Leske-Budrich V., Opladen 1984.

²⁷ Npr. C. Offe, *Družbena moč in politična oblast*, DE, Ljubljana 1985: »Dve logiki kolektivne akcije...«, str. 219 ss.

²⁸ Ameriški interesnoskupinski pluralizem je vplival tako na zapadnoevropske kot na vzhodnoevropske politologe pa tudi širše po svetu. Marksisti so mu običajno očitali, da spregleda neravnotežje družbene moči in politične oblasti, ki nastaja zaradi neenakih družbenoekonomskih pogojev političnega delovanja posameznikov in skupin. Prim. Adolf Bibič, *Interesi in politika*, DE, Ljubljana 1981.

²⁹ Robert A. Dahl, *Dilemmas of Pluralist Democracy*, Yale University Press, New Haven and London, 1982, str. 5. Dahl je sicer svoje poglede razvijal v številnih knjigah, npr. R. A. Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, The University of Chicago Press, Chicago in London 1956; *Pluralist Democracy in the United States: Conflict and Consensus*, Rand McNally, Chicago 1967 utd. Kasneje je svoje poglede dokaj modificiral predvsem s tem, da je naglašal tudi pomen ekonomske demokracije.

³⁰ O poliarhiji glej zlasti R. A. Dahl, *Polyarchy. Participation and Opposition*, Yale University Press, New Haven in London 1971, str. 8 in passim.

³¹ Tipično gledanje v tej smeri najdemo npr., v delu Crozier-Huntington-Watanuki in drugi, *Kriza demokracije i participacija*, Globus, Zagreb 1982 (izvirnik objavljen 1975).

³² Takšen premik prihaja do izraza že v njegovi knjigi *After the Revolution?*, Yale University Press, New Haven in London 1970, v *Dilemmas...* (1982), zlasti pa v *A Preface to Economic Democracy*, Polity Press, Cambridge 1985.

hkrati opozarjal na možnosti in delno prakso pluralizacije socializma,³³ v nekaterih vidikih približal prvotnemu evropskemu pluralizmu, ki je povezoval ekonomsko in politično demokracijo, perspektivo pluralizma pa je videl šele v socializmu.

3. Toda zveza med socializmom in pluralizmom res ni enostavna niti neposredna. Zlasti če mislimo na socializem, ki se je inspiriral z marksizmom in etabliral kot »realno obstoječi socializem«, bi lahko rekli – to pa smo že poudarili uvodoma – da je zanj tako po samorazumevanju kot po kritikih veljalo, da je monističen, vsako pritanje »pluralizma« socialistični demokraciji pa je dolgo veljalo za »buržoazno«, »revizionistično« itd.³⁴

Tudi v novejšem času; ko se pogledi na pluralizem začenjajo bistveno spremenjati tudi med marksističnimi protagonisti socializma, se usedline tradicionalne kritičnosti do pluralizma kažejo npr. v predlogih, da bi v socialističnih deželah bilo potrebno govoriti o »monopluralizmu«.³⁵ Na to prevladujočo »monizacijo« postrevolucionarnega socializma je vplivalo več faktorjev:

1. Prevlada razredno-monistične prakse in še relativno nerazvit asociacionizem v času življenja in delovanja prvih utemeljiteljev marksizma;

2. Močni elementi fundamentalizma ali kar njihova prevlada v diamatskem razumevanju filozofije marksizma;³⁶

3. Zmaga socialističnih revolucij v deželah, ki pretežno niso poznale razvite civilne družbe in liberalne tradicije;

4. Prevlada monističnega sistema v deželah, ki so bile (zlasti Sovjetska zveza) dolgo časa »model« socializma;

5. Koncept partije, ki je temeljil na demokratičnem centralizmu (in v katerem je centralistična komponenta prevladala nad demokratično), in koncept političnega centralizma, ki je načelo demokratičnega centralizma formalno ali dejansko prenesel s partijskega na državni mehanizem;

6. Pragmatizirana filozofija zgodovine, ki je na zgodovinsko dinamiko gledala z vidika temeljne diskontinuitete in konfrontacije in ki zato ni razlikovala med tistim, kaj je v nasprotnih sistemih (kapitalizmu) »buržoazno« in kaj je občečloveško.

Vsi ti in drugi faktorji so vnašali v socialistično tradicijo izrazit »monistični odklon« in antipluralistični predsodek, ki šele zadnja leta začenja dobivati močne protitudarce v kontekstu socialističnih reform.

Dosedanje razprave – ki se še niso iztekle – o razmerju med socializmom, marksizmom, pluralizmom, so opozorile na tesno povezanost teh kategorij:

a) Kakorkoli se da pojasniti, zakaj je empirično-zgodovinsko prevladala predstava o istovetnosti marksizma in monizma, je pluralizem dejansko temeljna značilnost tako Marxovih družbenopolitičnih pogledov kot tudi pogledov številnih kasnejših marksistov, ali vsaj vsebujejo močne pluralistične elemente;³⁷

b) Novejše raziskave in razprave so res opozorile tudi na globoke razlike,

³³ Robert A. Dahl je posvečal v svojih delih dokajšnjo pozornost, čeprav kritično glede politične demokracije, pomenu jugoslovanske samoupravne izkušnje za sodobno refleksijo o demokraciji. Glej npr. *After the Revolution?*, op. cit., str. 130; *Dilemmas of Pluralist Democracy*, op. cit., str. 113, 126–127 in passim; *A Preface to Economic Democracy*, op. cit., passim.

³⁴ S takimi oznakami so kritizirali pluralizem avtorji, kot Asen Kožarov, *Monizm in pljuralizm v ideologiji i politike*, Moskva, Progress, Sofija 1972.

³⁵ Glej nekatere diskusijske prispevke za okroglo mizo, objavljene v *Sociologičeskie issledovanija*, 5/1988.

³⁶ O fundamentalizmu v razumevanju marksizma prim. Boris Majer, »Razmišljanje o drugačnem socializmu«, *Teorija in praksa*, št. 3–4, 1988.

³⁷ Prim. Stanislaw Ehrlich, »Pluralism and Marxism«, v: S. Ehrlich–G. Wooton, *Three Faces of Pluralism*, Gower, Farnborough 1980, str. 34–45.

vendar tudi na nujno povezanost socialistične in liberalne tradicije, kar se posebej nanaša na problematiko človekovih pravic in svoboščin, načelo kontrole oblasti, pravne države itd.;

c) Načelo asociacionizma, ki je izvor in sestavni del tako implicitnega kot eksplicitnega pluralizma, je ena izmed bistvenih stičnih točk tako nesocialistične kot avtentične socialistične tradicije;

d) Načelo (relativne) avtonomnosti organizacij in njihove medsebojne kontrole je zahteva, ki izvira tudi iz socialističnega izročila, kolikor to izhaja iz samoupravljanja, decentralizacije in kritike birokratskega monopolizma;

e) Kakorkoli je pluralizem, zasnovan na socialistični tradiciji, v več točkah povezan z liberalno tradicijo (npr. klasične človekove pravice, kontrola oblasti), ima tudi bistveno izvirno vsebino, ki se nanaša zlasti na razmerje med pluralizmom in demokracijo.

Povezanost med socializmom, pluralizmom in demokracijo se zgodovinsko in zlasti v novejših desetletjih kaže v različnih oblikah:

– kot povezanost med politično demokracijo in socialno državo v koncepcijah socialnodemokratskih strank (zlasti švedske in nemške);

– kot izkušnja ljudske fronte iz časov odpora zoper fašizem in neposredno po zmagi nad njim;

– kot tradicija demokracije (delavskih itd.) svetov in samoupravljanja, ki pa tudi zadeva ob mejo »čiste« demokracije svetov;

– kot izročilo evrokomunizma in njegove tematizacije političnega pluralizma;

– kot dimenzija »praške pomladi«;

– kot težnja v novejših reformah socializma (Madžarska, Poljska, Sovjetska zveza, Kitajska in seveda tudi Jugoslavija);

– kot ena izmed značilnih teženj družbene in še posebej politične znanosti, zlasti od 60. let naprej;

– kot izkušnja, povezana z idejo socialističnega samoupravljanja v Jugoslaviji.

II. IZ NOVEJŠE ZGODOVINE PLURALIZMA V JUGOSLAVIJI

Zgodovino (socialistične) pluralistične ideje bi bilo treba v Sloveniji oziroma v Jugoslaviji šele raziskati. Tudi tu bi lahko razlikovali implicitno in eksplicitno prisotnost te ideje. Potrebno bi jo bilo obravnavati v zvezi z razvojem asociacionizma v našem prostoru,³⁸ ki ima posebej bogato zgodovino ravno v Sloveniji. Zanimivo bi bilo raziskati, kdaj se je ideja pluralizma pri nas v preteklosti sploh prvič izrecno pojavila,³⁹ in na kakšne odmeve je naletela – med obema vojnama in po letu 1945.

Tu se žal ne moremo ukvarjati s tem zgodovinskim vprašanjem, ki je bilo v naši deželi močno pogojeno s pluralno strukturo tako s socialnega, kulturnega, religioznega kot zlasti nacionalnega vidika.

Implicitne vire ideje (socialističnega) pluralizma v Sloveniji oziroma v Jugoslaviji je treba videti v novejši zgodovini, mislim, predvsem: 1. v dejanski pluralistični tradiciji OF in sploh v demokratski strukturi NOV;⁴⁰ 2. v mnogonacionalni sestavi

³⁸ Prim. npr. Stane Kranjc, *Interesna združenja občanov in politični sistem*, Doktorska disertacija, FSPN, 1986.

³⁹ Med obema vojnama je bilo prevedeno v srbohrvaščino Laskijevo delo *A Grammar of Politics* (Beograd).

⁴⁰ K tej točki je treba omeniti delo J. Prunka, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda*, CZ, Ljubljana 1977. Pri obravnavi zgodovine pluralizma nasploh in posebej v Sloveniji ne bi smeli prezreti prispevka personalizma (E. Mounier) ravno zaradi njegovega vpliva na Edvarda Kocbeka in krščanske socialiste. Prav tako bi bilo

naše dežele in ideji enakopravnosti narodov;⁴¹ 3. v ideji in praksi socialističnega samoupravljanja.⁴² Ti in drugi faktorji (zlasti konflikt s stalinizmom in zavzemanje za demokratizacijo mednarodnih odnosov) so odločilno prispevali k temu, da je bila – ne brez idejnih in političnih odporov in ovir pri realizaciji – ideja pluralizma v Jugoslaviji tudi »uradno« sprejeta prej kot v drugih socialistično usmerjenih deželah.

Eksplicitna zgodovina (socialističnega) pluralizma v politični misli in politični znanosti v Jugoslaviji se je po drugi svetovni vojni zgostila, grobo vzeto, v treh časovnih točkah, ki jim ustrezajo tudi nekatere specifične konceptualno izražene oblike pluralizma.⁴³

1. Če odmislimo nekatere prejšnje nastavke,⁴⁴ je prišlo do prve uradne recepcije pluralizma pri nas na prelomu 60. in 70. let, pravzaprav v dokumentu *Socialistična zveza delovnega ljudstva danes* (1970).⁴⁵ Za razliko od dotakratnega pretežno negativnega odnosa do termina pluralizem, se je ta dokument izrecno zavzel za »pluralizem avtentičnih interesov« v naši družbi. Na to dejstvo je vplivala tako notranja demokratizacija javnega življenja kot tudi nekateri zunanji faktorji, zlasti nekateri izrecno pluralistični impulzi »praške pomladi«, ki je bila v času sprejemanja omenjenega dokumenta že pokopana;⁴⁶ slednje je utegnulo imeti tudi zoževalni vpliv na nekatere formulacije »pluralizma interesov«.

2. Drugo, razvitejšo formulacijo je pri nas dobila ideja pluralizma pod imenom »samoupravni pluralizem«, »pluralizem samoupravnih interesov«, opredelil in obdelal pa jo je, kot je znano, Edvard Kardelj v svojih *Smereh razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja* (1977),⁴⁷ elaborirala pa jo je tudi vrsta družboslovcev, zlasti politologov.⁴⁸ Ostaja naloga politične znanosti, da monografsko raziše nastanek te koncepcije, soočenja, ki so pri tem nastajala, njene notranjopolitične in zunanje determinante, vpliv odnosov sil na specifične formulacije itd. Koncepcija »pluralizma samoupravnih interesov« je po eni strani temeljila na spoznanju negativnih posledic pretirane ideologizacije in politizacije družbenega življenja v socialistični praksi sploh in v neposredni preteklosti 70. let posebej;⁴⁹ po

pomembno raziskati vpliv filozofije slovenskega sokolstva. Glej Josip Rus-Andrej, Pričevanja in spomini. O sokolstvu, Osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji. Založba Borec, Ljubljana 1989. Glej uvodno študijo Jurija Perovića. Pri vsem tem pa je odigrala v zgodovini problematike pluralizma pri nas veliko vlogo Kardeleva (Speransova) knjiga, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1939.

⁴¹ Dejstvo, da se je med NOV konstituirala federativna struktura nove Jugoslavije, in refleksije o tem dejstvu so velikega pomena za razvoj ideje in tudi kasneje za izrecno recepcijo pluralizma pri nas. Na pomen federativne ureditve za pluralizem v Jugoslaviji opozarjajo tudi nekateri znani tuji specialisti za pluralizem. Glej npr. Stanisław Ehrlich, Oblicza pluralizmow, op. cit., str. 256 ss. Str. 256: »Jugoslovanski pluralizem ima dva aspekta: samoupravni in narodno-etnični.«

⁴² Tudi na to okoliščino opozarjajo znani tuji politologi, kot so R. A. Dahl, S. Ehrlich, Wolfgang Höpken in drugi.

⁴³ O genezi in razvoju pluralistične koncepcije v povojni Jugoslaviji glej Wolfgang Höpken, Sozialismus und Pluralismus in Jugoslawien, Entwicklung und Demokratiepotehtial des Selbstverwaltungssystemes, UGS, Oldenburg 1984. Glej tudi Najdan Pašić, Interesi i politički proces, Komunist, Beograd 1983.

⁴⁴ Tu mislimo na nekatere izkušnje neposredno po vojni, na nekatera opozorila družboslovcev, kulturnih delavcev itd.

⁴⁵ Glej Socialistična zveza delovnega ljudstva danes, založila Republiška konferenca SZDL, Ljubljana 1970.

⁴⁶ Po pričevanju dr. Staneta Kranjca, ki je bil od začetka aktiven (v skupini profesorjev FSPN, o katere sestavi glej Z. Roter, »Usodne odločitve«, op. cit.) pri pripravi dokumenta, je poraz »praške pomladi« bistveno vplival na širino opredeljevanja pluralizma. Zanimivo pa je, da ideja pluralizma takrat ni bila oficijalno sprejeta drugod po Jugoslaviji, najbrž tudi zaradi poraza praških reformatorjev. Sploh pa mislim, da bo treba še premisliti, kakšne negativne reperkusije je imel poraz praške pomladi na usodo socializma, vključno na demokratizacijske procese v Jugoslaviji.

⁴⁷ E. Kardelj, Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja, Komunist, Ljubljana 1977.

⁴⁸ Glej dela N. Pašića, J. Mirića, A. Bičića, D. Bilandžića, V. Pavlovića, C. Ribičića in Miha Ribarića, Silvana Božića, Savina Joga na in drugih. Mednarodni odmevi te koncepcije bo treba še raziskati. Sam lahko pričam o velikem odmevu, ki ga je ta ideja imela na politologe v nekaterih vzhodnoevropskih deželah in tudi v SZ, o čemer sem se prepričal med neformalnimi pogovori na kongresu IPŠA v Moskvi, avgusta 1979.

⁴⁹ Treba je brati nekatere izjave Edvarda Kardelja iz zadnjih let njegovega življenja, da bi se prepričali o »samokritič-

pozitivni strani pa je želela biti posplošitev, ki je rasla iz ideje in prakse socialističnega samoupravljanja, vključno s takratnimi ustavnimi reformami.

Koncepcija »pluralizma samoupravnih interesov« je v Jugoslaviji afirmirala idejo, da je demokracija v socialistični družbi nujno pluralistična (ne pa monistična); poudarjala je, da ima pluralizem v družbi, ki je zasnovana na socialističnem samoupravljanju in na mnogonacionalni strukturi, specifično vsebino, ki se bistveno razlikuje ne samo od zgodnesocialistične monopartijske, temveč tudi od strankarsko-pluralistične parlamentarne družbe; trdila je, da politika ne poteka toliko v klasični sferi politične oblasti in okoli nje, marveč se čedalje bolj »istoveti z dejansko vsebino samoupravnih interesov, ki prihaja do izraza v posameznih samoupravnih skupnostih interesov«. ⁵⁰ Tako se »politični pluralizem« po eni strani uvršča v samo ožjo strukturo pluralizma samoupravnih interesov in zajema (avtentične) parcialne interese, po drugi strani pa tudi splošne družbene interese, razvoj političnega sistema pa naj bi potekal kot »postopno preseganje pluralizma političnih monopolov z resničnim samoupravnim političnim pluralizmom«. ⁵¹ Poudarjeno je bilo, da naj bi pri uveljavljanju tega političnega pluralizma imela »specifično vlogo« Socialistična zveza, ki naj bi kot oblika »organiziranega pluralizma socialistične in demokratične politične misli« vsebovala tudi »elemente klasičnega političnega pluralizma«. ⁵²

Kot izrazito antimonopolistična koncepcija političnega življenja (negiranje vsakega političnega monopola) je zamisel samoupravnega pluralizma (tudi političnega) pomenila pomemben prispevek k politični znanosti in demokratični socialistični politični kulturi. Toda globoka gospodarska in splošna družbena kriza, ki se je začela izraziteje kazati na začetku 80. let in ki se je vse bolj stopnjevala in se stopnjuje tudi v politično krizo, opozarja na nekatere njene slabosti v izvedbi oziroma šibke točke v samem konceptu. To se nanaša npr. na to, da so bile nekatere institucionalne konsekvence tega pluralizma neustrezno izpeljane (pretirana drobitev institucij) in so imele v mnogočem nasprotno efekte od načrtovanih in pričakovanih (delegatski sistem kot oblika neposredne interesne demokracije je vplival v nekaterih pogledih na večjo posredovanost odnosov med človekom in institucijami tudi zaradi zožitve neposrednih volitev); celotno razmerje med politiko in ekonomijo ni bilo izpeljano v smeri dejanske avtonomnosti ekonomije nasproti politiki (partijski državi); pluralizem samoupravnih interesov se je predvsem realiziral kot pluralizem empiričnih interesov, ne pa tudi (vsaj zadostno ne) kot (samoupravni) politični pluralizem. Ni prišlo do nujne reforme političnega življenja (SZDK, ZK, volitve, avtonomnost asociacij in alternativnih programov itd.) z ustreznim ovrednotenjem vloge kompetitivnosti v političnem življenju. Povečala se je – kot nenameravani učinek – birokratizacija družbenega življenja. Politična kriza, ki poteka ob splošni krizi monopartijskega etatističnega socializma, zastavlja problem nove paradigme socializma, z njo pa problem nove aktualizacije pluralizma in rehabilitacije politike.

3. Tretja faza diskusij o pluralizmu pri nas, ki se je začela nekako v sredini 80. let in ki postaja vse bolj konkretna in tudi kontroverzna prav v sedanjem času, se ne nanaša na vprašanje pluralizma nasploh, marveč predvsem na problem *političnega pluralizma*. Ni naključje, da se problematika pluralizma pri nas v času globo-

nih» prvinah koncepcije samoupravnega pluralizma. O tem priča tudi nova koncepcija subjektivnih sil, v kateri dobijo nov poudarek kultura, znanost, strokovnost in celo spontanost.

⁵⁰ E. Kardelj, *Smeri razvoja...*, op. cit., str. 88.

⁵¹ Prav tam, str. 89.

⁵² Prav tam, str. 87.

ke krize zastavlja ravno v tej obliki. Kriza sodobnega socializma (tudi s samoupravnim predznakom) je predvsem in v prvi vrsti kriza *političnega monizma*, ali drugače povedano: poglavitni generator sodobne družbene krize v socializmu (tudi v našem) je bila, mislim, prevlada formalnega ali dejanskega monopartizma in monopartijske države. Škodljive posledice takšnega političnega monizma so bile pri nas dokaj zgodaj ugotovljene (VI. kongres ZKJ) in mnogokrat ponovno poudarjene. Na tej osnovi se je oblikovala ne le samoupravna alternativa, marveč je bila nasproti njej sprejeta, kot smo videli, tudi izrecna koncepcija specifičnega samoupravnega pluralizma. Kljub tem idejnim spoznanjem in številnim institucionalnim spremembam je v praksi prevladovala dominacija partijsko-državnega monokompleksa (v centralni in/ali policentrični obliki) nad družbenim, ekonomskim in političnim življenjem. To se je izražalo v obliki voluntarističnega decizionizma, ki je bil skupaj z zanikanjem objektivnih imperativov moderne ekonomije in politike glavni povzročitelj sedanje družbene krize.⁵³ Novejša tematizacija političnega pluralizma je po mojem zato predvsem posledica spoznanja, da je ravno realna pluralizacija političnega življenja eden od bistvenih (če ne bistveni) pogojev za izhod iz krize. V tem je treba, mislim, videti velik načelni pomen leta 1988 in 1989 sprejetih oficialnih dokumentov⁵⁴ o nujnosti razvoja političnega pluralizma pri nas. Razpravo o njem so tudi spodbudile novejše diskusije o civilni družbi in pravni (politični) državi in različne politično-praktične iniciative (nova družbena gibanja, občanske iniciative, fenomen novih političnih zvez itd.).⁵⁵

III. PLURALIZEM BREZ PRIDEVNIKA ALI Z NJIM

O »pluralizmu« se v sodobni politični znanosti (pa tudi v sami zgodovini ideje pluralizma) govori nasploh, brez pridevnikov, ali pa se pluralizem skuša poblize določiti s takšnim ali drugačnim označevalcem. S »pluralizmom« posamezni avtorji razumejo neko stanje ali pogled nanj, ki za razliko od »monizma«, »centralizma«, »uniformizma« meri na »mnoštvo«, »različnost«, »mnogovrstnost« itd. Znani poljski politolog Stanislaw Ehrlich opredeli v tem smislu pluralizem takole: »S pluralizmom smo razumeli smer, ki teži k omejitvi centralizma. . . Kot pluralistično označujemo vsako usmeritev, ki nasprotuje uniformizmu, ki ga centralizem nujno poraja. Tako bomo tudi označili sisteme pogledov, gibanj, organizacije ali skupka institucij.«⁵⁶

Norberto Bobbio, italijanski politolog, pa označuje to besedo takole: »Pluralizem je tista koncepcija, ki predlaga kot model družbo, ki jo sestavlja več skupin ali centrov moči (potere), ki so tudi v konfliktu med seboj, ki jim je dana funkcija, da omejujejo, nadzorujejo, nasprotujejo, v skrajnem primeru izločijo center dominantne oblasti, ki se zgodovinsko istoveti z državo.«⁵⁷ Kot nasprotje monizma je pluralizem zlasti opredeljeval »oče« politične teorije pluralizma, Harold Laski.

Eden izmed znanih zahodnonemških raziskovalcev pluralizma, Rainer Eisfeld, pa le-tega skuša opredeliti še bolj kompleksno: »Pluralizem . . . v nekem

⁵³ O krizi glej Ziberlovi dnevi 1982: Krizni pojavi, Zbornik razprav, FSPN, Ljubljana 1983 (uredil Zdravko Mlinar).

⁵⁴ Tu mislim na dokumente I. konference ZKS in ZKJ in na dokument predsedstva CK ZKS Predlog stališč predsedstva CK ZK Slovenije o političnem pluralizmu (slednji v Komunist, 20. 1. 1989).

⁵⁵ Pomembno spodbudo je pomenil zbornik T. Mastnaka (ur.), Socialistična civilna družba?, Krt, Ljubljana 1985. O odnosih med novejšimi diskusijami o civilni družbi in pluralizmu glej Adolf Bibič, Civilna družba, država in socialistični pluralizem, RI FSPN (CPR), Ljubljana 1988.

⁵⁶ St. Ehrlich, Oblicza pluralizmow, op. cit., str. 13.

⁵⁷ Norberto Bobbio, »Pluralismo«, v: N. Bobbio-N. Matteucci-G. Pasquino, Dizionario di politica, UTET, Torino 1983 (2. izdaja), str. 815.

temeljnem smislu pomeni dejanski obstoj in normativno priznanje tristopenjskega množstva interesov, idej in moči (pretežno asociacij) ter pretvorbo tega množstva v vsebine političnih odločitev skupnosti.⁵⁸

Sovjetski sociolog A. V. Dimitrijev poudarja, da zanj ni vsaka raznovrstnost že pluralizem. »Rad bi pripomnil, da pluralizem ne pomeni enostavne mnogovrstnosti, marveč množstvo elementov, ki so neodvisni drug od drugega.«⁵⁹

Pluralizem izraža napetost med različnostjo, s katero se često istoveti, in med enotnostjo, v imenu katere se mu često nasprotuje – in s stališča katere ostaja vsekakor problem, kot ostaja problem tudi enotnost brez različnosti. Že iz navedenih oznak je očitno, da je pluralizem po svojih izrecnih razsežnostih mnogoplastna, večobrazna kategorija, kar se skuša precizneje določiti z različnimi označevalci. Naj navedemo le nekatere:

– če *deskriptivni pluralizem* želi predvsem opisati stanje v moderni družbi, kjer obstaja večje število skupinskih in avtonomnih organizacijskih tvorb, ki sodelujejo v družbenem in političnem procesu, pa *normativni pluralizem* predstavlja politično teorijo, ki takšno stanje prikazuje kot želeni cilj;⁶⁰

– podobno razlikovanje je zajeto v terminih »analitični pluralizem« – »filozofski pluralizem«;⁶¹

– več obrazov pluralizma skušajo poudariti z navedbo področij, na katera se pluralizem nanaša (etnični, religiozni, kulturni, lastninski, ekonomski, politični pluralizem, teoretični, nazorski, ideološki pluralizem oblasti, programski pluralizem, pluralizem mnenj, strukturalni pluralizem);⁶²

– nekateri avtorji poudarjajo razlikovanje med »sociološko« pluralistično teorijo, ki raziskuje razmerje med socialnimi razmerami in političnim vedenjem, med »politično« pluralistično teorijo (ki se v prvi vrsti ukvarja z distribucijo politične moči) in »legalno« pluralistično teorijo, ki je bolj »normativna kot empirična«;⁶³

– R. Breitling razlikuje med »metodološkim«, »religioznim« in »političnim« pluralizmom in skuša določiti vsakemu specifične značilnosti;⁶⁴

– velik odmev je imelo označevanje pluralizma, ki ga je predlagal eden njegovih vodilnih protagonistov v politologiji ZDA, Robert A. Dahl. Ta v enem od svojih del opozarja, da »pluralizem« lahko pomeni »različnost«, sam pa posebej poudarja izraz »konfliktni pluralizem« (za razliko od bipolariziranega razcepa) in še posebej »organizacijski pluralizem«;⁶⁵

– nekateri poudarjajo »korporativni pluralizem« za razliko od »laissez faire pluralizma« in »javnega pluralizma« (W. Kelso);

– nekateri avtorji razlikujejo med »socialističnim pluralizmom« in »buržoaznim pluralizmom«, ⁶⁶ drugi pa spet poglobliten pogled zaostrijo v razliko med »liberalnim pluralizmom« in »socialističnim pluralizmom«;⁶⁷

– v že omenjeni novejši sovjetski diskusiji o socialističnem pluralizmu, kjer so

⁵⁸ Rainer Eisfeld, *Pluralismus Zwischen: Liberalismus und Sozialismus*, op. cit., str. 18.

⁵⁹ Glej njegovo diskusijo o političnem pluralizmu v *Sociologičeskie issledovanija*, 5/1989, str. 10.

⁶⁰ St. Ehrlich, op. cit., str. 4.

⁶¹ Behavioralna šola s »filozofskim pluralizmom« označuje zlasti Laskijev pluralizem.

⁶² Glej knjigo S. Ehrlich-G. Wootton (ur.), op. cit. Glej diskusijo »Socialističeski pluralizem«, *Sociologičeskie issledovanija*, 5/1988, str. 6–24.

⁶³ Arend Lijphart, *The Politics of Accommodation. Pluralism and Democracy in the Netherlands*. Sec. ed., Revised, University of Cal. Press, Berkeley 1968, str. 2, opomba 1.

⁶⁴ R. Breitling, »The concept of pluralism«, v: S. Ehrlich, G. Wootton (ur.), str. 16.

⁶⁵ Robert A. Dahl, *Democracy, Liberty, and Equality*, Norwegian University Press, Oslo 1986, str. 244–245.

⁶⁶ Takšno razlikovanje je npr. zagovarjal eden izmed udeležencev diskusije v *Sociologičeskie issledovanija*, 5/1989.

⁶⁷ Rainer Eisfeld, »Liberalni pluralizem in socialistični pluralizem – debata dveh perspektiv«, *Teorija in praksa*, št. 1–2 in 3–4, 1989.

nekateri predlagali skovanko »monopluralizem«, so nekateri drugi (B. P. Kurašvili, str. 10) poudarjali: »Pluralizem mnenj, tovariši, je plašno označevanje neprijetne realnosti . . . Ne pluralizem mnenj, marveč politični pluralizem«;

– v naši politični znanosti in političnem diskurzu je posebej znano razlikovanje med »samoupravnim pluralizmom« oziroma »pluralizmom samoupravnih interesov« in »političnim« (kot strankarskim) pluralizmom.⁶⁸

Na vsak način: ključno je razlikovanje med političnim pluralizmom in drugimi pluralizmi. Kaj s političnim pluralizmom razumemo, je odvisno od tega, kaj nam pomenita v tej sintagmi besedi »političen« in »pluralizem«. Nekateri omejujejo politiko na golo strankarsko-konkurenco v boju za oblast. Drugi sicer ne izključujejo političnih strank (oziroma njihovih funkcionalnih ekvivalentov), vendar poudarjajo tako večje bogastvo subjektov političnega pluralizma kot širšo vsebino politike, ki mora vse bolj integrirati na znanosti in kulturi zasnovano razreševanje posebnih in globalnih problemov ljudi, narodov in človeštva. Tudi termin »politični pluralizem« se lahko uporablja v ožjem in širšem smislu.

Če je dandanašnji izraz »politični pluralizem« v politični znanosti in v političnem diskurzu tudi pri nas (vsaj javno) na splošno sprejet, pa se v ospredje postavlja, kot rečeno, pomen te sintagme. Nekateri skušajo vsebino političnega pluralizma precizneje določiti s takšnim ali drugačnim označevanjem. Tako govorijo o »socialističnem političnem pluralizmu«, ⁶⁹ drugi, kot smo deloma že videli, o »samoupravnem političnem pluralizmu«. ⁷⁰ Posamezni avtorji mislijo, da bi bilo v naših razmerah bolje kot o političnem pluralizmu govoriti o »politično-socialnem pluralizmu«. ⁷¹ Morda večina naših avtorjev in tudi nekateri dokumenti (in pretežni del relevantne mednarodne politološke literature) uporabljajo kar oznako »politični pluralizem«. ⁷² Nihanje v označevanju in razumevanju vsebine političnega pluralizma ni samo izraz različnih normativno-ideoloških stališč posameznih avtorjev, marveč tudi zapletenosti pojava samega, ki raste s kompleksnostjo in z novimi izzivi tistega, kar se često imenuje postindustrijska družba.

Ni dvoma, da prihaja v novejših debatah pri nas (in tudi v drugih socialističnih deželah) v zvezi s političnim pluralizmom v ospredje vprašanje, ki ga nekateri zaostrejuje celo v dilemo med »strankarskim političnim pluralizmom« in med »nestranskarškim političnim pluralizmom«. ⁷³ V čisto »modelskem« postavljanju tega nasprotja je preveč neživljenjskega statičnega gledanja, da bi ga lahko sprejeli brez kritičnih pripomb. Sam se bolj zavzemam za to, da bi politični pluralizem, kolikor se nanaša na množstvo relativno avtonomnih organizacij, označevali predvsem z »asociacijskim pluralizmom«, o čemer bom podrobneje spregovoril kasneje. Prej pa bi rad odgovoril na dve vprašanji: 1. Od kod zavračanje eno- ali večstrankarstva? 2. Ali vsebuje strankarska praksa pridobitve, ki jih lahko uporabimo oziroma jih moramo uporabiti pri operacionalizaciji vsakega demokratičnega političnega pluralizma?

⁶⁸ Edvard Kardelj, *Smeri razvoja . . . op. cit.*, str. 86, zlasti naslov »Politični pluralizem ali samoupravni pluralizem«. Kardelj sicer »politični pluralizem« uporablja v širšem pomenu, predvsem v smislu nestranskarškega pluralizma.

⁶⁹ Tako označujejo politični pluralizem v delu političnega in znanstvenega govora.

⁷⁰ Tako Edvard Kardelj, *Smeri razvoja . . .*, str. 89; Stipe Šušar in drugi ter nekateri novejši politični dokumenti.

⁷¹ Za ta izraz se zavzema Predrag Vranicki, »Zakaj bi morala biti socialistična družba revna?«, *Dnevnik, SP*, 15. 4. 1989, str. 13.

⁷² Glej dokumente P CK ZKS, RK SZDL in posvete ZK, RK SZDL, MC itd.

⁷³ Ta izraz prevladuje v novejših političnih dokumentih, navezuje pa se na Kardeljev koncept nestranskarške demokracije.

1. Ni dvoma, da se v sodobni akademski politični znanosti in politični misli (ne samo liberalni) politični pluralizem največkrat izenačuje s pluralizmom političnih strank, ta pa se jemlje kot nujen aspekt in bistvo sodobne politične demokracije. Tako misli več avtorjev tudi pri nas.⁷⁴

Toda hkrati se srečujemo ne samo v avtoritarno-konservativnih, marveč tudi v demokratičnih in socialističnih vrstah z resno kritiko strankarskega fenomena, ki rezultira bodisi v močni relativizaciji demokratskega potenciala strankarstva,⁷⁵ ali pa sploh v zanikanju strankarskega fenomena in v zagovoru takšne ali drugačne oblike nestranske demokracije.⁷⁶ Naj navedem nekaj argumentov, s katerimi kritiki relativizirajo ali spodbijajo fenomen strankarstva. Tukaj ne bi razčlenjeval sedaj že klasične kritike partijskega fenomena, ki jo je na začetku tega stoletja izrekel Ostrogorski,⁷⁷ pač pa bi navedel nekatere kritične argumente sodobnejših politologov oziroma družbenih mislecev.

a) Najmočnejše kritike strankarstva se porajajo zaradi političnih patologij monističnih, enopartijskih sistemov (birokratizacija, neodgovornost, voluntarizem itd.).⁷⁸

b) Vendar številni teoretiki in misleci vidijo, kot smo poudarili, resne probleme in meje ne le v fenomenu monopartizma, marveč tudi v fenomenu političnih strank (tudi v večpartijskih sistemih) sploh. Strankam zlasti očitajo:

– da težijo k drobljenju družbe in k prevladi partikularnih interesov. Takšna negativna izkušnja se često poudarja zlasti pri nas v zvezi s posledicami večstrankarskega sistema, kolikor se je uveljavil v Sloveniji oziroma Jugoslaviji med obema vojnama;⁷⁹

– programske razlike med sodobnimi strankami so zaradi tržne logike njihovega delovanja («catch all parties») vse manj specifične in vse bolj meglene, zaradi česar prave politične alternative vse bolj zamenjuje spektakelska medijska politika;⁸⁰

– izguba razredne in svetovnonazorske identitete in usmerjenost strank k lovu na abstraktnega političnega državljana povzroča, da se ljudje s svojimi empirično-konkretnimi interesi vse manj »najdejo« v strankah, kar velja zlasti za mlade

⁷⁴ Pri nas se je za stranke izreklo več uglednih družboslovcev, med njimi Evgen Pusić, Zvonko Lerotić, Vlada Milić (samo za socialistične stranke), Hubert Požarnik, Peter Jambrek itd. Treba pa je tudi poudariti, da je več uglednih družboslovcev izreklo nasprotovanje večstrankarskemu sistemu v naših razmerah, npr. Mijat Damjanović, Silvano Bolčić, Jovan Marjanović, Boris Majer, Predrag Matvejević, Vojan Rus it. Nekateri družboslovci menijo, da je sicer mnogostrankarski sistem načelno zaželen, da pa vsaj v sedanosti ni uresničljiv (npr. Nikola Visković).

⁷⁵ Glej Cl. Offe (glej opombi 80 in 81); J. Keane (glej opombo 83); Umberto Cerroni, Teoria del partito politico, Editori Riuniti, Roma 1979; G. Pasquino, Istituzioni, partiti, lobbies, Laterza, Roma-Bari 1988. Najboljše delo o političnih strankah pri nas, ki uravnoteženo obravnava to področje, je napisal Vladimír Goati, Savremene političke partije – komparativna analiza, IPD Beograd – »Partizanska knjiga«, Ljubljana, Beograd 1984.

⁷⁶ Zanimivo je, da se (kot poroča in dokumentira R. A. Dahl, Polyarchy, op. cit. str. 158) več indijskih intelektualcev, posebno pa Jayaprakash Narayan, zavzema za »partyless democracy«, predvsem z očitkom, da partijske borbe pospešujejo konflikte in partikularistične delitve. Pri nas se poleg znatne večine vplivnih politikov za nestranski sistem zavzemajo tudi mnogi ugledni družboslovci, npr. Boris Majer, Darivoj Marinković, Vukašin Pavlović itd.

⁷⁷ Tu mislim na delo M. Ostrogorski, Democracy and the organization of political parties in the United States and Great Britain, London–New York 1902, ki je poleg Michelsove knjige Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie (1910) klasični vir za preučevanje političnih strank.

⁷⁸ Tu seveda mislim predvsem na socialistične kritike enostranskih sistemov, čeprav ne gre prezreti pomena liberalnih kritik.

⁷⁹ Drobljenje interesov in politik je bil eden od vzrokov, da je strankarstvu nasprotoval že pred vojno tudi Edvard Kocbek.

⁸⁰ Primerjaj Claus Offe, Družbena moč in politična oblast, DE, Ljubljana 1985, str. 101 ss.

generacije z njihovo novo politično senzibilnostjo (praktično se vse sodobne politične stranke srečujejo s svojim »mladinskim vprašanjem«);⁸¹

– stranke postajajo tako vse manj reprezentativne za vrsto pomembnih družbenih interesov in jih čedalje bolj spodriva množstvo »privatnih« in »javnih« interesnih skupin in drugih političnih formacij;⁸²

– novejša politična znanost ugotavlja čedalje večjo oddaljenost in odtujenost med članstvom in vodstvom strank in čedalje večjo »karizmatično« vlogo vodje stranke, ki postaja za volilni uspeh često pomembnejši kot vsebina strankinega programa;⁸³

– strankam se – končno, a ne nazadnje – tudi očita, da reducirajo demokracijo na tekmovanje elit, politiko pa preveč krčijo na golo tehniko boja za oblast.⁸⁴

Zaradi teh in drugih pojavov sodobne strankarske patologije se ugotavlja tisto, kar se imenuje »naveličanost s strankami« (»parteiverdrossenheit«), »partitokracija« itd.⁸⁵ Najboljši dokaz za omejeno vlogo političnih strank je treba videti v novih subjektih in načinih izražanja oziroma predstavljanja interesov, kot so nova družbena gibanja, občanske pobude, neokorporativizem in sploh relativiziranje splošnega političnega predstavnštva in krepitev funkcionalnega predstavnštva – ob poudarjanju najrazličnejših novih oblik institucionalizacije konkretnih interesov,⁸⁶ kar v marsičem transformira klasično parlamentarno (tudi večstrankarsko) politično državo. Iz kritike fenomena (tudi več) strankarstva pa ne delajo, kot rečeno, vsi avtorji enakih zaključkov: medtem ko nekateri sploh odklanjajo strankarstvo, ga drugi štejejo v sicer relativno, vendar nujno obliko moderne (predstavniške) demokracije.

2. Ko govorimo o političnem pluralizmu in o mehanizmi, ki naj bi ga zagotovili, dejansko ni utemeljeno, da jih reduciramo na več strank. Toda mislim, da je pri tem nujno, da ne ignoriramo tistih pozitivnih izkušenj mnogostrankarskega sistema, ki so oziroma morajo postati značilnost vsakega političnega pluralizma – tudi socialističnega političnega pluralizma. Med te pozitivne izkušnje je treba, mislim, zlasti šteti:⁸⁷

– tekmovalnost (kompetitivnost) v političnem življenju, ki naj zagotovi, da se v političnem procesu (tudi na volitvah) svobodno soočijo različne politične ideje, programi, projekti ali platforme, in da se na tej osnovi pridobi pravica do sedežev v parlamentu – skupščini oziroma v drugih političnih telesih;

– selektivnost nosilcev političnih in drugih javnih funkcij, ki izvira iz tega procesa tekmovalnosti in preprečuje oziroma bistveno omejuje negativno kadrovsko izbiro, ki je ena izmed najhujših posledic monopartizma;

– dokaj široka svoboda kritike oblasti, ki je zasnovana na nekaterih klasičnih

⁸¹ Claus Offe, op. cit., str. 145 ss.

⁸² O »reprezentativnem deficitu« sodobnih političnih strank primerjaj Bernd Guggenberger, *Bürger-initiativen in der Parteidemokratie. Von der Ökologiebewegung zur Umweltpartei*, Kohlhammer, Stuttgart 1980, str. 14 ss.

⁸³ Primerjaj John Keane, »Party-centered Socialism«, v: John Keane, *Civil Society and Democracy*, Verso, London–New York 1988, str. 101 ss.

⁸⁴ Pretirano krčenje politike na strankarsko politiko (čeprav šteje stranke za nujen element sodobne politične demokracije) poudarja, med drugimi, Umberto Cerroni, *Regole e valori nella democrazia*, Editori Riuniti, 1989, passim.

⁸⁵ Primerjaj, npr. Mauro Calise, »La crisi della sostanza partito«, *Politica ed economia*, 7–8/1987, str. 3–5.

⁸⁶ O tem primerjaj Klaus von Beyme, *Interessengruppen in der Demokratie*, R. Piper Verl., München 1980 (5. predelana izdaja).

⁸⁷ Na pozitivne strani, z večjo ali manjšo dozo kritičnosti, večstrankarskega sistema opozarjajo zelo številni avtorji – politologi v politični znanosti. Kot primer jih navedimo samo nekaj: Max Weber, *Gesammelte Politische Schriften* (München 1921); Joseph Schumpeter, *Kapitalizem, socializem, demokratija*, Globus, Zagreb 1981; Giovanni Sartori, *Democratic Theory*, Praeger, New York itd. 1965; Umberto Cerroni, *Partito politico*, op. cit.

človekovih pravicah in svoboščinah, zlasti na svobodi misli in njenega sporočanja, na svobodi (tudi političnega) združevanja in javnega zbiranja;

– institucija »vlade v senci« (takšne ali drugačne oblike opozicije), ki je eno izmed učinkovitih sredstev nadzora nad javno oblastjo in eden izmed mehanizmov za rekrutacijo (alternativnih) političnih kadrov;⁸⁸

– javnost političnega življenja;

– in končno, a ne nazadnje (in v zvezi z vsem tem) individualna in kolektivna odgovornost političnih elit in omejevanje voluntarizma in zlorabe oblasti.

Ne samo politična znanost, marveč tudi novejša politična praksa (posebej v zgodnjem socializmu, a ne samo v njem) je pokazala, da vgraditev teh ali podobnih tehnik v sodobni politični pluralizem ni stvar voluntaristične odločitve, marveč nujnost, ki izvira iz imperativov moderne demokratične politike. Upoštevanje teh tehnik je tudi, mislim, ena izmed bistvenih in prioritarnih nalog v reformi politike sodobnega socializma.

Pri tem je problem oblik, skozi katere naj bi se uresničevale te in druge tehnike političnega pluralizma, mnogo manj pomemben kot samo dejstvo, da se ti mehanizmi, čeprav s potrebno dozo postopnosti in samokontrole, dosledno uveljavljajo. Takšna politična pluralizacija je eden od bistvenih aspektov demokratizacije našega javnega življenja.

(nadaljevanje sledi)

⁸⁸ Ni naključje, da je na pomen institucije opozicije (»vlade v senci«) opozarjal v zvezi s funkcijami socialistične zveze Edvard Kardelj. Glej zlasti njegove Smeri razvoja... Na potrebo po opoziciji je v svojem razmišljanju o drugačnem socializmu v novejšem času opozoril tudi Boris Majer.

PETER KLINAR

Razsežja zamisli o tretji slovenski univerzi

(Zapis k posvetu: »Univerza za 90. leta in prenos znanja«)*

1. Procesi preraščanja slovenskega naroda – kulturno osveščenege, v sodobno politično nacijo, so zapleteni in prežeti s številnimi protislovji. Slovenski narod je v jugoslovanskem prostoru razvit, v evropskem pa nerazvit. Njegova kulturna tradicija je upoštevanja vredna, manj pa politična nacionalna tvornost. V jugoslovanskem prostoru doživlja različne konflikte – kljub svojim izrazitim ekonomskim prispevkom, tudi za federacijo in razvoj nerazvitih – ki imajo politična in ekonomsko razvojna izhodišča, temeljijo pa tudi na načelih majorizacije. Načela majorizacije pa slovenski narod zaradi njegove maloštevilčnosti in razdeljenosti izrazito prizadevajo. Avtohtono prebivalstvo slovenskega naroda je razdeljeno v štiri različne družbene politične sisteme, saj Slovenci prebivajo razen v matici, še v treh sosednjih državah, kot emigranti pa so raztreseni po vsem svetu. Z majhnostjo slovenskega naroda so povezani njegovi demografski problemi (majhna rodnost, staranje, emigracije). Slovenci so v tem času v ostrem spopadu v Jugoslaviji za pridobitev svoje popolnejše suverenosti, za uveljavitev razvojno perspektivne Jugoslavije, ki bi se približala progresivnejšim svetovnim razvojnim tokovom. Znotraj Slovenije teče spopad za uveljavitev koncepta strukturalnega pluralizma in stvarne demokratizacije, ki zagotavlja posameznikom osebne svoboščine in pravice, hkrati z zahtevami za odpiranje Slovenije v širši družbeni prostor – predvsem zahodnoevropski. Slovenija išče z odpiranjem navzven, z neposrednimi povezavami z razvitim svetom nove razvojne možnosti, ki bi jo usmerile v tokove postindustrijskega razvoja.

Uveljavljanje demokratične, pluralistične, na sodobnih gospodarskih procesih zasnovane slovenske družbe, zagotavljanje njene polnejše suverenosti v Jugoslaviji in njeno odpiranje in povezovanje v mednarodnem družbenem prostoru, so torej temeljni razvojni cilji Slovenije, ki so med seboj povezani. K njihovi uresničitvi more tvorno prispevati uresničevanje zamisli o skupnem slovenskem kulturnem prostoru.

2. Slovenski kulturni prostor si je mogoče zamisliti kot referenčno tvorbo avtohtonih pripadnikov slovenskega naroda, ki bivajo v matici in v obmejnih državah ter slovenskih emigrantov po svetu in njihovih potomcev. Ta referenčna tvorba vzpostavlja medsebojne komunikacije in razvija medsebojno sodelovanje na temelju narodne pripadnosti, ali interesa za narodno poreklo. Do medsebojnih komunikacij in sodelovanja je v sedanjem času nastajajoče informacijske družbe

* Iz predstavljenih pisnih prispevkov za posvet ob 70-letnici Ljubljanske univerze (19. april 1989) je uredništvo izbralo za objavo referata dr. D. Bratine in dr. K. M. Woschitza.

mogoče priti preko institucionalnih, formalnih in neformalnih, individualnih stikov s slovensko matično družbo, zamejci in emigranti, ne glede na to, ali slednji živijo v koncentriranih skupnostih, ali razpršeni po svetu. Pri tem je pomembno, da so odnosi matice, zamejcev in emigrantskih skupnosti, kot delov skupnega slovenskega kulturnega prostora zasnovani na pluralističnih temeljih, ki zagotavljajo subjektom slovenskega kulturnega prostora polno avtonomijo. Hkrati skupni slovenski kulturni prostor kot referenčna pluralistična tvorba zahteva podiranje medsebojno politično-ideoloških pregrad in predsodkov. Potemtakem v njem ne more biti prostora za ideološko-politični ekskluzivizem, monizem ali dogmatizem.

3. Če za postindustrijske družbe predvidevamo, da bodo postavile v ospredje probleme identitete in avtentičnosti posameznika in njegovega okolja, potem to pomeni, da bo v okviru strukturalnega pluralizma etnični kulturni pluralizem igral pomembno vlogo. Postindustrijske-informatične družbe so zasnovane na znanju in znanosti. Znanost je po svojem bistvu internacionalna, razvoj postmoderne znanosti pa bo, kot vse kaže, potekal tako kot obči trend razvoja postindustrijskih družb v smeri pluralizma, mimo celovitih enotnih konceptov.

4. Glede na povedano se zdi koncept skupnega slovenskega kulturnega prostora, pluralistično zasnovanega, znotraj njega pa uveljavljanje znanstvenega sodelovanja, ustrezno razvojno perspektivno izhodišče za uresničevanje ideje o tretji univerzi. Uresničevanje zamisli o tretji univerzi pa implicitno hkrati tudi pomeni prispevek k omenjenim trem temeljnim razvojnim ciljem matične Slovenije (notranji pluralistično demokratični in tržni razvoj, popolnejša suverenost v Jugoslaviji in odprtost v širši družbeni prostor).

5. Razprava o tretji slovenski univerzi pomeni hkrati razpravo o begu možganov iz Slovenije in o blažitvi posledic, ki spričo tega nastajajo za majhno, v evropskem smislu nerazvito slovensko družbo. Zgleda, da Slovenija v sodobnosti ne more preprečiti bega možganov in zato ji ne preostaja drugega, kot da kombinira dva modela reševanja tega velikega problema. Iz kozmopolitskega modela kaže prevzemati takšne razmere, uveljavljene v razvitem svetu, ki zagotavljajo možnosti uspešnega delovanja strokovnjakov v domačem izvornem okolju, hkrati pa razvijati različne oblike sodelovanja s strokovnjaki slovenskega rodu po svetu. Težnje po razvijanju profesionalnih razmer, ki omogočajo delovanje strokovnjakov v domačem okolju, pa istočasno pomenijo uveljavljanje nacionalnega modela, ki zadeva beg možganov. S kombinacijo obeh modelov so skladna prizadevanja za uveljavljanje migracijsko gibljivih kategorij strokovnjakov, za začasnost bega možganov, za prelivanja možganov in za ustrezna kompenzacijska ravnanja razvitih imigrantskih držav zaradi pridobitve formiranih strokovnjakov iz nerazvitih emigrantskih družb.

6. Ko razpravljamo o tretji univerzi in o povezavi strokovnjakov slovenskega rodu, ki delujejo v tujini, potem se takoj zastavlja vprašanje o njihovi umestitvi v slovenskem kulturnem prostoru. Gre za univerzitetne učitelje in raziskovalce, ki delujejo v zamejstvu, nekateri v centrih slovenske narodne skupnosti, drugi pa zunaj prostora slovenske narodne skupnosti, v drugih središčih Italije in Avstrije ter morda Madžarske. Strokovnjaki emigranti slovenskega rodu delujejo v različnih krajih, največkrat zunaj okolij njihovih emigrantskih etničnih skupnosti. Emigranti – strokovnjaki so namreč razpršeni in prav pogosto ne prihaja do prekrivanja kraja njihovega delovanja s prostorskimi okolji slovenskih emigrantskih etničnih skupnosti. Spričo tega se zdi ustrezna ideja o referenčnih-identifikacijskih načinih njihovega povezovanja v skupnem slovenskem kulturnem prostoru, razumljenem kot družbenem prostoru.

7. Univerza utegne v prihodnosti imeti pomembno vlogo pri uresničevanju treh temeljnih omenjenih razvojnih ciljev Slovenije. V njenem bistvu kot znanstvene pedagoške ustanove je pluralizem, sodoben razvoj, avtonomija, mednarodna odprtost in seveda gojenje humanističnih vrednot etnične slovenske identitete. Tako niso preveč poudarjena pričakovanja o vzpodbujevalni dejavnosti univerze k postindustrijskemu razvoju slovenske družbe. Kar naravna se zdi iniciatorska in povezovalna vloga univerze glede uresničevanja zamisli o skupnem slovenskem kulturnem prostoru preko projekta o tretji univerzi.

Prodor novih idej in mednarodnih kriterijev bi univerzo in slovensko matično družbo revitaliziral in prispeval k prodiranju slovenskih dosežkov v svet. Gre torej za proces dvosmerne komunikacije.

8. Zamisli o tretji univerzi zadevajo več vsebinskih sklopov. Prvega moremo označiti kot bogatenje slovenskih univerzitetnih ustanov in znanosti z znanjem strokovnjakov slovenskega rodu, ki delujejo na tujem. Ti bi se občasno mogli vključevati v pedagoški proces na slovenskih matičnih univerzitetnih ustanovah, posebej še na ravni podiplomskega in doktorskega študija (tudi njegovih mednarodnih oblik). Sprejemljiva se zdi ideja, da bi mogli naši znanstveniki na tujem biti hkrati habilitirani tudi na slovenskih univerzitetnih ustanovah. Njihove izkušnje in znanja bi mogla prispevati k vsebinski reformi, k višjim kreativnim oblikam študija, k vnašanju novosti, pluralističnih znanstvenih pogledov in mednarodnih kriterijev. Večje upoštevanje mednarodnih kriterijev bi bilo prisotno pri volitvah univerzitetnih učiteljev, če bi v habilitacijskih komisijah sodelovali naši rojaki – priznani znanstveniki iz svetovnih univerzitetnih središč.

Bogatenje znanosti na slovenskih univerzitetnih ustanovah ne bi mogli dosegati le s sodelovanjem naših znanstvenikov, ki delujejo na tujem v pedagoškem procesu, marveč tudi z njihovim sodelovanjem v znanstvenoraziskovalnih dejavnostih, in to tistih, ki jih štejemo med fundamentalne raziskave (poglobljanje in razširjanje znanstvenih temeljev in uveljavljanje znanosti, na katerih sloni pedagoški proces na univerzi). Seveda moremo med koristne oblike sodelovanja šteti tudi vključevanje naših rojakov v aplikativne znanstvenoraziskovalne in svetovalne dejavnosti. Preko tega sodelovanja si je mogoče tudi obetati olajšan pritok znanstveno-raziskovalnega gradiva, dokumentacije, literature itd. v prostor slovenske matične družbe.

Nobenega dvoma ni, kako koristno utegne biti omenjeno znanstveno raziskovanje na področju naravoslovnih in tehničnih znanosti. Prav tako pa se velja zavzemati za sodelovanje z znanstveniki našega rodu na tujem v zvezi z humanističnimi in družboslovnimi raziskovanji, še posebej s tistimi, ki zadevajo problematiko slovenske matične družbe in Jugoslavije. Pogled od zunaj bi mogel biti ustvarjalno kritičen, odpiral bi nove poglede, ki so včasih zastrti, če se raziskav lotevajo raziskovalci, ki so na različne načine determinirani po okolju, v katerem bivajo, prežeti s tradicijo ipd. Odpira se še en vidik družboslovnega in humanističnega raziskovanja matične družbe, povezan s sodelovanjem naših znanstvenikov na tujem. Po svetu so različni raziskovalni centri in posamezniki, ki se ukvarjajo z raziskovanji raznoterih pojavov slovenske matične družbe in Jugoslavije. Znanstveniki slovenskega rodu bi mogli biti akterji povezovanja teh raziskovalnih centrov na tujem z ustreznimi centri v matični družbi in hkrati iniciatorji za ustanavljanje takšnih novih centrov v okoljih priznanih univerz po svetu ter za pritegovanje tujih strokovnjakov v te centre.

Ko razglabljamo o bogatenju slovenske znanosti s pomočjo sodelovanja znanstvenikov slovenskega porekla na tujem, se poraja še misel o njihovem sodelovanju

pri razvijanju nekaterih univerzitetnih in znanstveno raziskovalnih institucij v smeri njihovega elitnejšega razvoja ali pri ustanavljanju elitnejših univerzitetnih in znanstvenoraziskovalnih institucij v matični družbi in v zamejstvu.

9. Veliko je še segmentov matične družbe, ki bi jih kazalo raziskati, prav tako pa tudi pojavov v zamejskih in emigrantskih skupnostih Slovencev. S temi načini sodelovanja se odpirajo tudi možnosti za mednarodne primerjalne raziskave in za širjenje mednarodnega znanstvenega interesa za raziskovanje pojavov, ki zadevajo družbeno območje skupnega slovenskega kulturnega prostora.

Ko razpravljamo o bogatitvi slovenske znanosti s pomočjo uveljavljanja ideje o tretji univerzi, vidimo v tem tudi možnosti za odprt pluralističen znanstveni dialog na skupnih srečanjih slovenskih znanstvenikov iz matice, zamejstva in raznoterih emigrantskih okolij. Ta dialog bi hkrati mogel biti tudi dialog med raznoterimi slovenskimi skupnostmi znotraj skupnega slovenskega kulturnega prostora.

Drugi sklop sodelovanja matice in slovenskih znanstvenikov v zamejskih in emigrantskih skupnostih lahko imenujemo kot poglobljanje znanstvenega raziskovanja pojavov v okvirih skupnega slovenskega kulturnega prostora.

10. Tretji sklop zadeva poudarjeno skrb slovenske matične družbe za vključevanje zamejcev in generacij imigrantov v univerzitetno izobraževanje v matici in sodelovanje matice pri znanstvenoraziskovalnih dejavnosti, ki zadevajo zamejske Slovence in Slovence v emigraciji (izseljence in sodobne emigrante). Za obe kategoriji je mogoče organizirati v matici različne vrste univerzitetnega izobraževanja, ki zadevajo področja slovenskega jezika, kulture, zgodovine, sodobnih družbenih pojavov itd., in to s sodelovanjem naših znanstvenikov, ki delujejo v zamejstvu ali kot emigranti po svetu. Matici pa se hkrati nalaga dolžnost, da sodeluje z zamejskimi in emigrantskimi slovenskimi znanstveniki pri raziskovanju pojavov v zamejstvu, kjer bivajo Slovenci kot avtohtono prebivalstvo, in pojavov, ki zadevajo slovenske izseljence in sodobne emigrante ter njihove etnične skupnosti. Rezultati skupnih raziskovalnih podvigoov bi mogli biti zbrani v skupnih publikacijah, ki bi predstavljale pomembno dokumentacijsko gradivo o ustvarjanju zamisli znanstvenega sodelovanja v okvirih skupnega slovenskega kulturnega prostora.

11. Četrti sklop sodelovanja v okviru tretje univerze pa zadeva prodor slovenske znanosti v svet s pomočjo znanstvenikov slovenskega rodu na tujem. Gre za odpiranje možnosti za izpopolnjevanje in izobraževanje naših strokovnjakov na uglednih svetovnih univerzitetnih ustanovah in za vključevanje raziskovalcev iz matice in zamejstva ter emigrantskih okolij v mednarodne znanstvenoraziskovalne teame. Posebej pomembna se zdi vloga naših znanstvenikov po svetu pri izboru in pripravah slovenskih raziskovalcev za njihovo vključitev za izobraževanje na uglednih svetovnih univerzah ali za njihovo vključitev v mednarodne znanstvenoraziskovalne teame. Pri tem se zdi, da je njihova mentorska vloga našim mlajšim raziskovalcem zelo dragocena. Upoštevanja vredna vloga znanstvenikov slovenskega rodu, ki delujejo po svetu, pri prodoru slovenskih znanstvenih dosežkov v svet, se kaže še pri olajševanju vzpostavljanja stikov s pomembnimi znanstvenoraziskovalnimi univerzitetnimi in drugimi središči in posamezniki pri odpiranju dokumentacijskih centrov in navezovanju stikov z njimi, izmenjavi gradiva in literature.

12. Vsi skicirani sklopi sodelovanja v okviru tretje univerze med znanstveniki iz matične družbe, zamejstva in emigrantskih okolij, ki prav gotovo niso celoviti, temeljijo na interesih in avtonomnih odločitvah sodelujočih in njihovih matičnih institucij. Ne dvomimo o poudarjenih interesih univerzitetnih učiteljev in raziskovalcev v matici in zamejstvu, da se pospešeno uresničuje ideja o tretji univerzi

v okviru skupnega slovenskega kulturnega prostora. Hkrati pa smo tudi prepričani, da se ta interes pojavlja pri številnih znanstvenikih slovenskega rodu, ki so emigrirali iz matične družbe, v kateri so pridobili izobrazbo in s katero so še povezani z mnogimi primarnimi in profesionalnimi vezmi. Znano je, da se prav intelektualci ne asimilirajo, čeprav se trdno adaptirajo na okolja imigrantskih družb in vanje tudi intenzivno integrirajo. Ti procesi, ob hkratni identifikaciji z narodno pripadnostjo, ustvarjajo pri njih referenčni okvir za vzbujanje interesa za sodelovanje v okviru tretje univerze v matični slovenski družbi.

13. Z veliko gotovostjo je mogoče trditi, da so številne oblike medsebojnega sodelovanja v okviru tretje univerze že uveljavljene. Načine sodelovanja bo mogoče razširiti in poglobiti, če se ne bodo pojavile administrativno birokratske ovire z zapletenimi postopki in podrobnimi normativi, kar univerzitetne učitelje in raziskovalce odbija in je v nasprotju z njihovim avtonomnim delovanjem, ki je hkrati avtorsko-ustvarjalno.

Tretja univerza seveda ne bo nastala s formalnimi ustanovitvenimi akti, marveč s postopnim, vztrajnim, poglobljenim sodelovanjem med slovenskimi znanstveniki po svetu, v zamejstvu in v matični družbi, s širjenjem teh stikov na neformalni in formalni ravni, z graditvijo bazičnih informacij in njihovo izmenjavo ter seveda z medsebojnim zaupanjem in spoštovanjem ter prepričanjem o pomenu znanosti za uresničitev ideje o skupnem slovenskem kulturnem prostoru in za razvoj matične slovenske družbe.

VIRI

- F. Mali: Univerza za 90. leta in prenos znanja, Ljubljana 1989, TIP, 6-7, str. 924.
- F. Mali: Povzetek razprave na posvetu Univerza za 90. leta in prenos znanja, Ljubljana 1989 (str. 17) (razmnoženo).
- F. Mali: Posvet Univerza za 90. leta in prenos znanja, Vestnik Univerze E. Kardelja, Ljubljana 1989, str. 184-192.
- K. Woschitz: Univerza pred preizkušnjo in njeno poslanstvo, Posvet Univerza za 90. leta in prenos znanja, Ljubljana, 19. 4. 1989, str. 3 (razmnoženo).
- D. Bratina: Znanje in znanost za razvoj slovenskega subjekta v Italiji, Posvet Univerza za 90. leta in prenos znanja, Ljubljana, 19. 4. 1989, str. 6 (razmnoženo).
- P. Klinar: Beg možganov in načini sodelovanja v slovenskem znanstvenem prostoru, Posvet Univerza za 90. leta in prenos znanja, Ljubljana 19. 4. 1989 str. 11 (razmnoženo).
- Razprave na posvetu Univerza za 90. leta in prenos znanja, Ljubljana 19. 4. 1989: J. Peklenik, E. Petrič, L. Vodovnik, Z. Mlinar, V. Rus, J. Pirjevec, J. Florjančič, J. Plevnik, Z. Fazarinc, J. Zorec, A. Moritsch, B. Palčič, J. Straus, B. Povh, R. Lenčec, E. Prunč, V. Klemenčič, A. Križman, J. Velikonja, J. Ferluga, A. Malle, E. M. Pintar, M. Jurak, M. Pipan.

DARKO BRATINA*

Znanje in znanost za razvoj slovenskega subjekta v Italiji

»Scenarij« družbenega razvoja, ki se je začel odvijati v zadnji četrtini tega stoletja, zastavlja nepredvidljive izzive vsemu, čemur smo se z določeno težavo in

* Dr. Darko Bratina, profesor na tržaški univerzi in direktor Slovenskega raziskovalnega inštituta v Trstu.

celo muko privadili od nastanka industrijske revolucije do danes, vključno z doje-manjem narave znanja in znanosti ter nacionalnega vprašanja. Prelomnica indu-strijske revolucije je namreč pomenila – poleg nastajanja prej neznanih razrednih konfliktov – predvsem načrtno uporabo znanosti in tehnologije v proizvodnji in, vzporedno, oblikovanje dokaj širokih tržišč v tesni povezavi z institucionalizacijo držav v imenu nacije. Prej svobodni ali naravni »ethnos«, če na to gledamo brez romantike, je postal nekako uklenjen v državnost, se spremenil v nacionalnost, preko katere se je začelo poddržavljanje in standardiziranje kultur, jezikov in seveda etničnih razlik. Določeni etnosi, številčno močnejši, so se tako preko državno-nacionalnega ustroja umetno okrepili, zagospodovali šibkejšim in jih skušali asimilirati v imenu »zgodovinskega poslanstva« in seveda manj razglašeni-gospodarskih interesov. Klasične »nacionalne vrednote« so v bistvu postale ideološka podlaga dominantnih buržoaznih družbenih plasti za pospeševanje in kontrolo industrijskega razvoja v okviru posameznih nacionalnih držav. Od tu do raznih fašizmov in imperializmov je bil korak večkrat zelo kratek.

»Reductio ad unum« etnosa, kulture in jezika lahko gledamo kot drugo plat medalje, nujne standardizacije v industrijskem procesu, ki znanstveno razdeli in poenoti delo, pa tudi prodajo, trgovino in konzum s politično prisilo, ki »funkci-onalno« poenoti ljudi (populacijo) tudi v kulturno-jezikovnem smislu. Gospodar-ski rezultati te dobe so dobesedno kolosalni, kolosalne pa so bile tudi družbene in nacionalne tradicije. Od tu nerazdružljiva prepletenost »nacionalnega« in »razred-nega«, ki še danes razburja duhove. Znanje in znanost sta bili magmatično pome-šani z ideologijami in pretežno v službi oblasti brez prave kritične zavesti. Kritični pogledi pa so bili povsod brez domovine.

V šestdesetih letih tega stoletja pa se začenja pojavljati nekaj novega. Klasične nacionalne države začenjajo postajati premajhne za suvereno obvladovanje gospo-darskih procesov. Kapital in tržišča se vedno bolj razvijajo naddržavno ali transna-cionalno. Nekatero mednarodne firme začenjajo igrati pomembnejšo vlogo kot pa posamezne države. Državno-nacionalni ustroji, ki so se rodili z industrijsko revo-lucijo in s svojim nastankom zagotovili in omogočili močan razvoj, postajajo prav-zaprav ovira za nadaljnji razvoj. Znanje in znanost iz pasivne funkcionalnosti in državno-nacionalne zamejenosti z mednarodnim povezovanjem vedno bolj dobi-vata funkcijo strateškega proizvodnega faktorja. Ni naključje, da se prav v tem desetletju različni zatirani in zapostavljeni etnosi presenetljivo regenerirajo in da se začenja o znanosti vse bolj kritično razmišljati. Epistemologija se izredno uve-ljavi kot filozofski in sociološki pristop do znanja in znanosti ter kritično se raz-pravlja o njihovih možnostih, mejah in dilemskih implikacijah.

»Episteme« vedno bolj izriva »dokso«, tako kot znanost izriva ideologije. V tem kontekstu si celo lahko razlagamo leto 1968 in z njim povezana gibanja kot konec neke dobe in nekega idejno-kategorialnega aparata, istočasno pa kot intu-icijo in željo po novem, ki terja nove pristope v družbi, politiki, gospodarstvu, kulturi itd., čeprav je zadovoljivo intelektualno orodje šele v povojih. Ni slučajno, da se prav v tem desetletju začenja uporabljati v družboslovju vrsta novih pojmov, ki jim skušamo dati skupni imenovalec pod oznako postindustrijska družba.

Če je na začetku industrijske revolucije kljub očitnemu notranjemu protislovju v družbenem razvoju le prevladovala »vera« v neke družbeno-politične »eshatološke« rešitve v imenu napredka, današnjega človeka praviloma obhajajo občutki zbe-ganosti in negotovosti. Verjetno najbolj uporabljena beseda v naši dobi postaja beseda »kriza«, tako v negativnem kot tudi v pozitivnem smislu: »kriza vrednot«, »kriza ideologij«, »kriza rasti« v gospodarstvu, v politiki itd., skratka »kriza« kot

izraz neke stalne negotovosti in nestabilnosti, pa tudi iskanja. Kar naenkrat – paradoksalno še posebej v tako imenovanih razvitih predelih sveta – se človek vse bolj počuti golega in bosega, ne glede na očitno materialno izobilje vsega tega, kar obdaja in poplavlja vaše vsakodnevno življenje, pa tudi glede na izobilje znanja in znanosti, ki stalno spreminjata poglede na življenje in še posebej na tehnološko-kulturne kontekste in s tem na gospodarsko-politične perspektive. Elektronika, robotika, informatika in biotehnologija so v tem pogledu močan strateški izziv.

Ni naključje torej, da se neprestano postavlja na dnevni red vprašanje »identitete« in »avtentičnosti« tako človeka kot tudi okolja, v katerem človek živi. Kaj smo, kje smo in kam drvimo, so vprašanja, ki se postavljajo ne samo v vsakodnevnem doživljanju, ampak zlasti v različnih tendencah in nivojih razmišljanja znanstvenikov, umetnikov, politikov in filozofov. Vse to, kakor mnogi trdijo, izraža dejstvo, da se nahajamo na močno nabiti zgodovinski prelomnici, preko katere naj bi prehajali iz industrijske dobe v tako imenovano post-industrijsko družbo.

Ni moj namen, da bi se na tem mestu spuščal v podrobnosti tega prehoda, ki je sicer kompleksen in bi zahteval veliko daljšo analitično razpravo. Vsekakor se je verjetno važno zavedati tega prehoda, ki vsaj periferično začenja imeti določene implikacije tudi pri nas, še posebno, če pomislimo na možnosti, pa tudi pasti, ki jih takšen proces lahko prinaša za tako specifično stvarnost, kot je slovenska narodnostna skupnost v Italiji. V prvi vrsti sta vprašanje in izziv znanja in znanosti. Zanimivo je npr., da prav perspektive postindustrijskega razvoja, če po eni strani terjajo še izraziteje standardizirane oblike družbenega življenja – od proizvodnje do konzuma, po drugi strani pa nekako ponovno in z močnimi akcenti dajejo prednost vsem tistim oblikam kulturnega izražanja v antropološkem smislu, ki omogočajo ljudem ponovno in neposredno osvojitve lastne etnične identitete, ki jo vsekakor določata jezik in kultura.

Tako naposled prihajamo do ugotovitve, da človek lahko maksimalno proizvaja samo, če črpa iz globine lastne avtentičnosti, če se kot proizvajalec lahko suvereno izraža kot zgodovinsko-kulturni subjekt, če torej, ko nekaj nudi svetu, izraža tudi samega sebe, kar v bistvu pomeni zanikanje homologacije, bodisi v gospodarstvu bodisi v kulturi in politiki. V postindustrijski prelomnici se verjetno v glavnem zastavlja nujna ne samo po vrnitvi ekološke identitete naravi, ampak še posebej po vrnitvi identitete človeku samemu, predvsem etnične identitete v vseh njenih razsežnostih. Kritična znanost podobne poglede odpira in potrjuje. Etnos in episteme v postindustrijski (tudi post-nacionalni?) dobi gresta nekako vstric. Ali se morda prav v tej perspektivi ne odpira možnost novega oblačila in obutve za sodobnega človeka, ki si pravzaprav želi treznosti? Ali ne predstavljata morda prav episteme in etnos glavni vir za novo gotovost in obvladovanje stvari v tem, po svoje fantastičnem razvoju, če seveda želimo, da bo človek vedno bolj subjekt in vedno manj predmet?

V zadnjih desetletjih vprašanje nadaljnega razvoja takozvanih razvitih družb vse bolj sloni na načrtnem in trajnem organiziranju pogojev za stalno bogatenje »proizvajalcev/človeških resursov« v znanju in znanosti, kar se očitno ne pojavi spontano, ampak postane možno le, če družba zavestno in organizirano razpolaga z institucijami in strukturami, ki omogočajo ljudem, da si že ob rednem študiju in nadalje ob delu lahko stalno prisvajajo novo ali dodatno znanje in znanost. Vse to se dogaja, ker v post-industrijski družbi deluje področje znanja in znanosti kot strateški proizvodni faktor kateregakoli razvoja.

Nasproti klasičnim proizvodnim faktorjem, kot so lahko zemlja, delo, kapital, tehnologija, organizacija itd. predstavljata danes znanje in znanost tisti poseben

strateško-diferencialni faktor, ki omogoča in goji ter pospešuje inovativnost, kar implicira zavestno obvladovanje sledečega: zakaj, kako in kdaj (know-how) in v prid čemu uporabljati zemljo, delo, kapital, tehnologijo, organizacijo itd., pa tudi ali predvsem kulturo, če je ta seveda moderno osnovana in se učinkovito izraža ter pospešuje družbeni razvoj.

Zavestno razpolaganje in obvladovanje tovrstnega diferenciala značilno generira odločujoče prednosti njegovim nosilcem, istočasno pa metodologijo, ki izhaja iz znanja in znanosti, na izviren način združuje v nove sinteze kulturo in gospodarstvo, ekonomijo in politiko, z eno besedo odpira trajno razvijanje idejnosti. Teorija osnovana na tovrstni metodologiji – se pravi možnost vizije vnaprej, na podlagi preverjenih izkušenj, kumuliranega znanja in kritične ocene – vse bolj dobiva prednost pred aktivistično prakso kot podrejeno, pa čeprav angažirano, kot reagiranje na konjunkturane danosti.

V preteklosti sta znanje in znanost prestavljali nekak luksuz izven proizvodnega procesa, danes pa postaja vse bolj očitvena njuna nujna organska vključitev v proizvodnjo, pod pogojem, da je ta sodobno zastavljena in da načrtno sloni na inovacijah, tako v tehnologiji kot v organizaciji in storitvah ter na splošno v širšem družbeno-političnem in kulturnem kontekstu.

Ne samo proizvodna podjetja v gospodarstvu, ampak tudi šole, knjigarne, gostinstva, turistične enote, kulturne ustanove, pa celo politične strukture delujejo danes uspešno, če je v njih navzoča zavest, da jih je treba stalno »spreminjati« in »izboljševati«, kar pomeni razvijati nove oblike ponudbe in odmikanje od gole reprodukcije obstoječega. Ponudba ni samo odgovor na povpraševanje, nasprotno, povpraševanje je treba ustvarjati tako, da se ponudba lahko razvija po zaželenih smernicah. Samo tako lahko postanejo nosilci ponudbe in delujejo kot zaveden subjekt in ustvarjalno-operativni dejavnik. »Proizvajati« pomeni v sodobnem svetu vse manj ustvarjati s klasičnimi metodami klasične gospodarske doktrine, ali golo posnemanje drugje uspešnih gospodarskih dejavnosti, in vse bolj gojiti lastne ustvarjalne in inovativne metode v gospodarstvu ter njihovo razširjevanje v druge sektorje družbenega življenja – od kulturno-izobraževalnega do političnega.

Vse to terja ustrezni človeški faktor. Ni dovolj, da je kulturn in načitan, se pravi abstraktno kultiviran, biti mora sposoben določenih pristopov, prek katerih lahko ustvarjalno in inovativno uporablja, torej »proizvaja« to, kar je individualno kumuliral prek načrtno-organiziranega izobraževanja. Načrtovanje, usklajevanje ciljev s sredstvi ter operativna organizacija pri izvajanju projektov pomeni ustrezno zastavljanje in določanje potekov projektov samih, komponiranje potrebnih »delov« v strateško »celoto« in seveda »ustrojavanje« pravih človeških kompetenc na prava mesta. Sodobni kader postaja torej vedno bolj nosilec določene vsebine, pa tudi proizvajalec in organizator, z eno besedo »manager« z bogato kulturno osnovo, kar predpostavlja razpolaganje z znanjem in znanostjo ter ustrezno uporabo raziskovalnega dela kot predpogojem za inovacijo.

Vse zgoraj navedeno ima še poseben pomen za narodne manjšine, tudi za našo, če se le-te nočejo omejiti na folkloro ali na vlogo drugorazrednega družbenega subjekta – v neizbežni odvisnosti tako od večinskega naroda ali celo od matice. Zavedno si je treba zastavljati obnovo ali prenovo manjšinskega narodnostnega subjekta v perspektivnem kontekstu post-industrijske ere, v kateri ima lahko paradoksalno nezaslutene možnosti, če si seveda odločno in strateško zagotavlja specifične ustvarjalne vloge v vseh segmentih družbe v kateri živi, in če v te segmente stalno preliva znanje in znanost, dosežke katerih lahko črpa vsaj iz dvo-nacionalnega konteksta.

Če to drži, potem je jasno tudi za nas Slovence, ki živimo v Italiji, da je nujno potrebno dodatno organizirano izobraževanje in formiranje, ki edino lahko omogoča izvorni manjšinski razvoj in ustrezno afirmacijo manjšine kot realnega subjekta v širšem kontekstu – tako večinskem kot matičnem.

KARL M. WOSCHITZ*

Univerza pred preizkušnjo in njeno poslanstvo

(Pripombe h kompleksni problematiki)

Jubilej častitljive Alme Mater Labacensis – nam ponuja možnost premisleka o instituciji »univerze«, ki kot stvaritev srednjeveške Evrope še danes pomeni najvišjo obliko poučevanja in učenja. Njeni »klasični temelji«, ki jih je skušal uresničiti Wilhelm von Humboldt, so bili preko generacij: povezanost raziskovanja in pouka, akademska svoboda, navezanost na idejo znanja in na javno odgovornost. Pri tem so filozofijo samo razumeli kot disciplino, ki ustvarja enotnost. Napetost med humboldtovsko tradicijo in funkcionalnimi spremembami univerze, ki v 20. stoletju deloma zavoljo lastne nezmožnosti, da bi se ujela z družbenimi spremembami, vsebolj drsi v krizo, slej ko prej določa diskusijo o reformah v Avstriji in v Nemčiji. Osrednji problemi so tile:

1. Zaradi vse večje vpreženosti v družbeno rabo in zaradi naraščajočih stroškov znanstvenega dela skuša družba vedno bolj uveljavljati svoje interese ter določati cilje in vsebino raziskovanja. Raziskave so često denarno podprte z določenimi vsebinskimi nalogami, ki jih vse bolj opravljajo zunaj univerzitetne ustanove. S tem pa se zožuje vpliv univerze na raziskovalno dejavnost in se ta vse bolj oddaljuje od poučevanja.

2. Naraščajoče osamosvajanje specifičnih strok, ki se trgajo od svojih filozofskih izhodišč, vodi v nevarnost notranjega izvotljenja univerze in do njene zamenjave z golim agregatom disparatnih strokovnih institutov, od katerih so se številni že naselili zunaj univerze. Zmanjšuje se vsebinska soodvisnost med posameznimi disciplinami. Zavoljo organizacijskih težav se nova raziskovalna področja le s težavo dokopljejo do svojega prostora. Sicer pa se poučevanje oddaljuje od raziskovanja tudi zato, ker se ne more v enaki meri specializirati.

3. Zaradi spreminjanja ved in poklicev se spreminja tudi pomen znanosti za poklicno izobraževanje. Specializirana znanost ima seveda manjši splošnoizobraževalni učinek. Diferenciacija poklicev in tem ustreznih kvalifikacij pomeni za znanstveno usmerjeno univerzitetno ustanovo novo preizkušnjo. Potreba sodobne družbe po kvalificiranih strokovnjakih izsiljuje vse več strukturnih sprememb, saj pomeni delovna sila denar. Poskusi, da bi se nekoliko uprli tej izolaciji specialnih

* Dr. Karl M. Woschitz, profesor na Univerzi v Gradcu (Avstrija)

področij, so utelešeni v ponudbi »studium generale«, ali pa v orientacijskem ogledu heterogenih znanstvenih vej v okviru t. i. »krožnih predavanj«.

4. Možnost, da se študentje v času študija udeležujejo znanstvenega raziskovanja, se je deloma zmanjšala zaradi notranjega razvoja in specializirane znanosti same, kakor tudi zaradi nesorazmerne rasti števila študentov, ob čemer izginja osebni stik med študentom in profesorjem, pa tudi zaradi izobraževalnih zahtev, a vsekakor tudi zaradi slabše predpriprave in kvalitete. Tako postaja pospeševanje tistih, ki so resnično zreli za visokošolski študij, in potencialnega raziskovalnega naraščanja sredi množice tistih, ki študirajo »zgolj za kruh«, vse težje. Hkrati pa se profesorju dodatno kopičijo učne, izpitno-svetovalne in nadzorovalne naloge.

5. Zaradi razdelitve duhovnih in naravoslovnih ved (ob križanju z enakovrstnim sektorjem novih tehničnih visokih šol) se je spremenila tudi podoba filozofske fakultete. Prišlo je do razlikovanja med »filozofsko fakulteto I«, ki vključuje jezike, literaturo, zgodovino, psihologijo, pedagogiko, sociologijo, socialne vede, politologijo in umetnostna področja – ter med »filozofijo II« z naravoslovnimi in tehničnimi vedami, matematiko, informatiko, medijskimi raziskavami, gospodarskimi vedami, politično ekonomijo in politiko okolja itd. Pri posameznih disciplinah gre za razčlemba človeških struktur in za interpretacijo kompleksnih antropoloških in družbenih temeljnih danosti neke »conditio humana«. Z opozorilom na tradicionalni koncept avtonomije univerze in skupnosti poučujočih in učečih se, se često izognemo izbruhu nastajajočih konfliktov.

6. Pred kakšno preizkušnjo pa se je znašla »klasična« univerza kot jedro znotraj sistema institutov? Gojenje duha na univerzi kot izhodišče intelektualne izžarevalne moči in zmožnosti kritike je konfrontirano z vprašanji, na katera je vredno odgovarjati z akademskim naporom: vsako posredovanje »izobrazbe« in »kulture« v najširšem smislu – najsi bo to v starih Atenah, v novem veku, pri starodavnih plemenskih kulturah, v tretjem svetu ali v naši sedanosti – mora razrešiti vprašanje, po kateri poti in s katerimi tematskimi oziri naj bi vse to prenesli na naslednjo generacijo. Gre za vprašanje – biti zmožen prihodnosti – duhovne dediščine in kulture, kakor tudi načinov komuniciranja med generacijami. Kako se vede ta ali ona kultura ob problemu, koliko je vredna, da jo posredujemo naprej? Katere obnove zmožne pobude izhajajo iz univerze? Ali obstajajo etična načela za komuniciranje med generacijami, ki presegajo zgodovinski trenutek? Katere teme bi bile za to komunikacijo potrebne, kolikor si ne prisvojimo kar vsakokratnih predpisanih načinov s strani države ali pa tistih, kakor si jih trenutno ravno želijo državljani, temveč iščemo tematiko, ki se bo trajno ohranila pri življenju? In potem: če prihodnosti ni mogoče več predvideti, kako naj ravnamo z odraščajočim rodod? Katere so tiste teme naše kulture, ki jih je mogoče prenašati in ki so zmožne prihodnosti; so to jeziki, estetska izrazna sredstva, nove tehnologije, ekologija itd. V kolikšni meri komunicira slovenska kultura s pisano kulturo Evrope, »corporate culture« zahodne omike?

7. Univerza pa je soočena tudi z vprašanjem »elit«, torej ljudi, ki se usmerjajo v prihodnost, ki so zmožni kritične razdalje do duha časa in razpolagajo s kulturno kompetenco. S to besedo postavljamo tudi odločilno vprašanje demokracije, kakor tudi »oblasti« in »neenakosti«. Znano »odprto nebo občega duha«, o katerem govori Friedrich Schiller, lahko vlada le, kjer demokratično legitimirane »elite« razpolagajo s kanonom vrednot, ki ne ustrezajo le intelektualnim zahtevam, temveč tudi zahtevam značaja. Odgovorni so za to, da ne bi vsega določali interesi in privilegiji. A ti so »elita« le tedaj, če se čutijo zavezane skupnemu

blagru, in kjer so vrednostne kvalitete povezane z zavzetostjo in čutom za pravičnost. Sicer to ne bi bila »elita«, temveč le »vodilne sile«.

Individualno živost duha je treba omogočiti kolektivno, se pravi zgodovinsko, preko moralnega oblikovanja družbeno pogojenih okoliščin. Gre za duhovne in vrednostne poteze kulturnega vedenja, za samoobvladovanje polnoletnega človeka ob izraženem smislu, za prenašanje stvarne vsebine izročila, in za soočanje z njim preko duhovnega prebujanja.

8. V nemškem jezikovnem prostoru je teološka fakulteta, in sicer najstarejša, najčastitljivejša znanstvena ustanova v spektru univerzitetnega pouka, integralni del vsake univerze. Kot znanost, ki je povezana s konfesionalnostjo, je zavezana novodobni zavesti o resnici, in je v mnogoličnosti svojih poddisciplin mnogostranska kakor le malokatero strokovno področje. Tu bi prav lahko govorili o nekakem »studium universale«. Svojega razmerja do antropološko in družbeno relevantnih strok ne razume v smislu svoje nadrejenosti ali podrejenosti, temveč v smislu dialoščnosti. To srečavanje poteka znotraj hermenevitičnega kroga izkušnje in razlage, najdenja in razumevajoče interpretacije fenomena »človek«, ki ima nepregledno plastičnost in ki njegova »določenost« presega stanje gole izkušnje. Sodelovanje v medsebojnem spodbujanju, vpraševanju in pomoči za samokritiko, mora vselej upoštevati izpovedno strukturo in »mestno vrednost« izjave v njeni specifični sestavi.

Z ustanavljanjem univerz se je nekoč začelo novo obdobje vseevropskega izobraževalnega sistema. Nepredstavljive spremembe v naši tehnični dobi, pa tudi oblike gospodarjenja in s tem povezane družbene spremembe, postavljajo te enkratne ustanove evropskega izobraževanja pred preizkušnjo, in netijo pričakovanja kakor komaj kdaj prej. To preizkušnjo moramo vedno znova prestajati.

MARJAN SENJUR

Gospodarski razvoj in razvoj visokega šolstva

(primerjalna študija)

Uvod

V tem prispevku nas zanimajo odnos med gospodarsko ravnostjo in razvojem visokega šolstva in razvojne težnje v svetu. Razmerja in težnje bomo opazovali na primerjalnih podatkih v svetu s posebno pozornostjo na dveh skupinah držav: razvite države in manj razvite države. Podlaga za analizo so bili mednarodni podatki o izobraževanju, ki jih objavlja UNESCO.

Zaradi zelo različnih izobraževalnih sistemov v svetu je bilo treba klasificirati izobraževalne sisteme na tri glavne ravni: osnovno izobraževanje, srednje izobraževanje in višje izobraževanje. UNESCO daje podatke o teh treh ravneh izobraževanja.

Treba je takoj opozoriti, da se razlikujejo starostne skupine ljudi, ki naj bi bile zajete v osnovno in srednje izobraževanje. Za primer vzemimo Jugoslavijo. Po podatkih najnovejšega Statističnega letopisa Unesca iz leta 1986 je v Jugoslaviji v osnovno izobraževanje zajeta generacija od 7 do 10 let starosti, v srednje pa od 11 do 18 let starosti. To je stara klasifikacija izobraževalnega sistema v Jugoslaviji, ki danes ne ustreza več dejanskemu stanju. Zato so podatki o zаетosti prebivalstva v osnovno in srednje izobraževanje nekoliko izkrivljeni. Podatki o zаетju osnovnega izobraževanja v Jugoslaviji so verjetno kar ustrezni, za srednje izobraževanje pa so previsoki, ker vključujejo tudi učence od 5. do 8. razreda osnovne šole, ki sodijo v kategorijo obveznega šolanja. Vendar bo sčasoma tudi ta izkrivljenost vse manjša, ker za vse večji del starostne generacije tudi srednje izobraževanje postaja čedalje bolj obvezno šolanje.

Kar se tiče višjega izobraževanja, tega problema o zаетju neenake starostne generacije ni. UNESCO je za vse države vzel enotno metodologijo, da starostna generacija, ki bi se izobraževala v višjem izobraževanju, zajema letnike od 20. do 24. leta starosti. Ta konvencija je vzeta za vse države. Zato so podatki o višjem izobraževanju še kar primerljivi. Res pa je, da višje izobraževanje zajema univerzitetno in neuniverzitetno izobraževanje. Ker ta ločitev ni jasna in enotna po državah in ker podatki niso ustrezno ločeni, smo ves čas jemali podatke o višji ravni izobraževanja in težnje te ravni veljajo tudi za sicer ožje univerzitetno izobraževanje.

Nalogo bomo proučevali s spremljanjem podatkov o vrsti vpisanih študentov in zaposlenih učiteljev na treh ravneh izobraževanja. Drugi vidik razvoja in izobraževanja kažejo podatki o gibanju deleža vpisanih v šolanje v starostni generaciji in

o strukturi vpisanih študentov in učiteljev glede na tri ravni izobraževanja. Dali smo tudi grobe podatke o izobraževalnih izdatkih glede na družbeni proizvod in na prebivalca. Podatke smo dajali za svet kot celoto in za razvite in manj razvite države posebej. Nekatere podatke smo prikazali tudi za Jugoslavijo in njene sosednje države. Vendar so podatki o Jugoslaviji bolj ilustracija kot analiza.

1. Rast vpisanih študentov (dijakov in učencev) po ravneh izobraževanja

V šestdesetih letih je bila povprečna letna stopnja rasti števila vpisanih v vse ravni izobraževanja v svetu od 4 do 6 odstotkov, s tem da je bila v razvitem svetu na ravni okrog 2–4%, v manj razvitem svetu pa od 3 do 7% letnega povečevanja števila vpisanih.

V sedemdesetih letih je stopnja rasti vpisanih v svetu padla na raven okrog 3%. V razvitih državah je skoraj popolnoma stagniral razvoj izobraževanja, saj se število vpisanih sploh ne povečuje (stopnja rasti 0,2%). V manj razvitih državah pa je stopnja rasti še kar visoka.

V krizni prvi polovici osemdesetih let pa je bila stopnja rasti vpisanih v svetu samo še 1,3%, kar nekako ustreza stopnji rasti prebivalstva v svetu. V tem času sploh ni več mogoče govoriti o razvoju izobraževanja, temveč le o ohranjanju dosežene ravni izobraževanja. To velja za razvite in za manj razvite države. Razlika je bila v tem, da v prvi polovici osemdesetih let število vpisanih na vse ravni izobraževanja v razvitih državah že upada (stopnja rasti – 0,1%, medtem ko je v manj razvitih državah še nekako na ravni rasti prebivalstva.

Take so težnje, kar se tiče rasti vpisanih v vse stopnje izobraževanja. Opažamo upočasnjevanje rasti na raven rasti prebivalstva v manj razvitih državah in popolno stagnacijo v razvitih državah. Primer razvitih držav postavlja vprašanje, ali je v razvitih državah izobraževanje kot razvojni dejavnik v globalu že nasičeno – pojavlja se celo empirična težnja dedukacije (razobraževanja) prebivalstva. Čemu pripisati ta pojav? Ali izobraževanje ni več donosna naložba za posameznika in družbo kot celoto?

Naslednje vprašanje seveda je, kako se znotraj tega globala giblje relativna rast vpisanih po posameznih ravneh izobraževanja.

V šestdesetih letih je bila v svetu kot celoti povprečna letna stopnja rasti vpisanih v osnovno izobraževanje na ravni 3–4%, v srednje izobraževanje na ravni 4–8% in na višje izobraževanje na ravni 9–10%. Razvojna smer je bila: višja je raven izobraževanja, tem višja je stopnja rasti vpisanih.

V razvitih državah je že bilo zaznано popolno zajetje v osnovno izobraževanje, saj je v Severni Ameriki število vpisanih povsem stagniralo, v Evropi pa je dosegalo raven letne rasti 0,6%, kar je nekako ustrezalo stopnji rasti prebivalstva. V razvitih državah je bila v šestdesetih letih zaznavna rast srednjega izobraževanja, saj se je v Severni Ameriki število vpisanih v srednje izobraževanje povečevalo po stopnji okrog 7% v Evropi pa po stopnji okrog 4%. Najhitrejša je bila rast vpisanih v višje izobraževanje, saj je bila v razvitih državah domala neverjetna – ob stopnjah 9–10%.

V manj razvitih državah so bila sorazmerja podobna, vendar na precej višji ravni. 1. in 2. raven izobraževanja kažeta precej višje stopnje rasti vpisanih od razvitih držav, medtem ko je 3. raven izobraževanja na ravni stopenj rasti razvitih držav.

V sedemdesetih letih je osnovno izobraževanje v svetu padlo na letne stopnje

rasti vpisanih 2,6%, srednje izobraževanje na raven rasti 4,4%, višje na raven 5,3%.

Pomembne so razlike med razvitimi in manj razvitimi državami.

V razvitih državah ima osnovno izobraževanje v sedemdesetih letih negativno stopnjo rasti vpisanih (-0,8%), kar pomeni, da ni več zajet v osnovno izobraževanje celotni naravni prirastek prebivalstva. Srednje izobraževanje ima stopnjo rasti vpisanih 0,7%, kar je blizu ravni rasti prebivalstva. Višje izobraževanje pa še vedno kaže absoluten in relativen razvoj s stopnjo rasti 3,5%.

V manj razvitih državah so v sedemdesetih letih skoraj v celoti ohranili tempo razvoja izobraževanja na vseh treh ravneh izobraževanja iz šestdesetih let. Ravni stopenj rasti vpisanih so znižane za 1-2 odstotni točki, sicer pa so vse stopnje rasti še vedno zelo visoke: višja je raven izobraževanja, višja je stopnja rasti vpisanih.

Razpredelnica 1: Primerjava stopenj rasti vpisanih v tretjo raven izobraževanja med zbranimi skupinami držav

	Povprečne letne stopnje rasti (v %)	
	1970-74	1975-80
Manj razvite države	10,9	7,2
Najmanj razvite države	9,4	10,5
Afrika	13,5	8,6
Azija	7,1	5,9
Latinska Amerika	17,4	7,1

Vir: UNESCO: Development of Education in the Least Developed Countries since 1970: a statistical study. UNESCO, January 1983, str. 20.

Prva polovica osemdesetih let je prinesla zastoj v izobraževanju na vseh ravneh izobraževanja v svetu.

V razvitih državah je letna stopnja rasti vpisanih v osnovno izobraževanje še naprej negativna, v srednje izobraževanje stagnira, v višje izobraževanje pa je na ravni 1,2%. Torej niti za višje izobraževanje v razvitih državah ni več mogoče reči, da se povečuje število vpisanih.

V manj razvitih državah je v prvi polovici osemdesetih let relativno zastalo osnovno izobraževanje, saj je stopnja rasti vpisanih le 1,2%, kar je nekoliko nižje od rasti prebivalstva. To pomeni relativno nazadovanje osnovnega izobraževanja. Srednje izobraževanje je na ravni stopnje rasti 2,6% povečanja, to je okrog stopnje rasti prebivalstva. Višje izobraževanje pa se še absolutno in relativno razvija v skladu s stopnjo rasti vpisanih 5,8%.

Vprašanje, ki si ga postavljamo, je, ali podatki za prvo polovico osemdesetih let kažejo razvojno smer gibanja ali pa so samo izraz gospodarske krize v svetu in se bodo po končani krizi vzpostavile prejšnje razvojne smeri izobraževanja.

Pričakovali bi namreč, da se bo v razvitih državah stopnja rasti vpisanih v osnovno izobraževanje ustalila na ravni rasti prebivalstva, da se bo vpis na srednje in višje izobraževanje še povečeval hitreje od stopnje rasti prebivalstva. V manj razvitih državah bi pričakovali, da se bo tudi osnovno izobraževanje razvijalo tudi še relativno glede na rast prebivalstva.

2. Povečanje števila učiteljev na treh ravneh izobraževanja

V sedemdesetih letih je v celotnem svetu povečevanju števila učiteljev sledilo povečevanje vpisanih študentov, gledano za vse ravni izobraževanja. Vendar to svetovno povprečje skriva pomembne razlike med razvitimi in manj razvitimi državami.

V razvitih državah dejansko stagnira število vpisanih študentov. Stopnja rasti učiteljev pa je bila pozitivna in je presegala stopnje povečevanja vpisanih študentov in dijakov, iz česar bi bilo sklepati, da je v teh državah količinsko izobraževanje v celoti pri koncu in da se povečuje kakovost izobraževanja.

Nasprotno je v manj razvitih državah, kjer stopnja rasti vpisanih še vedno presega stopnjo povečevanja števila učiteljev. Tu gre torej še vedno za ekstenzivno širjenje izobraževanja.

Znotraj teh globalov nas posebej zanima tretja raven izobraževanja, to je višje izobraževanje. V sedemdesetih letih se je ekspanzija 3. ravni izobraževanja v primerjavi s šestdesetimi leti nekoliko umirila, je pa še vedno hitrejša od vseh treh ravni izobraževanja.

V razvitih državah gre tako za ekstenzivno kot intenzivno rast, saj je bila stopnja rasti vpisanih 3,5%, stopnja rasti učiteljev pa 4,3%, kar pomeni, da se je število učiteljev povečevalo po višji stopnji kot število študentov.

Nasprotno je bilo v manj razvitih državah. Zelo visoka je bila rast števila študentov in njihovih učiteljev, vendar je rast učiteljev vseeno zaostajala za rastjo študentov. Torej še vedno prevladuje ekstenzivna rast. Zanimivo pa je, da je v sedemdesetih letih na 1. in 2. ravni izobraževanja bila rast učiteljev višja od rasti vpisanih dijakov, kar kaže, da se je tudi v manj razvitih državah na 1. in 2. ravni izobraževanja že začel proces intenzivne rasti in s tem izboljšavanje kakovosti šolanja.

3. Gibanje deleža vpisanih na tri ravni izobraževanja

3.1 Zgodovinske razvojne smeri izobraževanja v mednarodnih primerjavah

M. Blaug (1970) meni, da se države razvijajo zelo različno, kar se tiče količine in kakovosti delovne sile. Zaradi tega celo meni (Blaug 1970, str. 100), da je edina stvar, ki se je lahko naučimo iz mednarodnih primerjav, ugotovitev, da se iz mednarodnih primerjav veliko ne naučimo za konkretno državo. To je seveda skeptično gledanje.

Nekateri drugi avtorji pa iz mednarodnih primerjav gospodarskega in izobraževalnega razvoja izvedejo precej trdne ugotovitve. Za primer lahko navedemo članek Peaslee (1969), s katerim soglaša tudi Panitchpahdi (1974).

Peaslee (1969) je naredil razvojni model stopenj, skozi katere naj bi šel izobraževalni razvoj glede na gospodarski razvoj.

Manj razvita država naj bi v začetku dajala poudarek osnovnemu izobraževanju, in to tako dolgo, da doseže delež vpisanih učencev v osnovno izobraževanje pri celotnem prebivalstvu 10 odstotkov. Po tem pragu naj preusmeri glavno pozornost na razvoj srednjega izobraževanja, s tem da še vedno razvija tudi osnovno izobraževanje vse do takrat, ko zadnje doseže stopnje popolnega zajetja v osnovno izobraževanje.

Značilnost ekonomsko uspešnih držav je bila, da so osrednjo pozornost namenile razvoju srednjega izobraževanja tako dolgo, dokler ni bil dosežen delež vpisanih v srednje izobraževanje v celotnem prebivalstvu 2 odstotka.

Ko se država približuje 2-odstotnemu deležu srednješolskega vpisa v celotnem prebivalstvu, lahko pričakujemo, da se bo preusmerila v svoji pozornosti na rast univerzitetne ravni izobraževanja. Država bo še naprej sicer razvijala srednje izobraževanje vse do ravni 5-odstotnega deleža srednješolskega vpisa v celotnem izobraževanju, vendar glavna pozornost vseeno velja razvoju višjega izobraževanja vse do ravni, ko je delež vpisanih na univerzo v celotnem prebivalstvu okrog 0,30 odstotka.

Namesto deleža vpisanih v celotnem prebivalstvu lahko vzamemo kot kazalec tudi delež vpisanih od ustrezne starostne generacije. Peaslee (1969, str. 305) meni, da za ta kazalec velja naslednji model razvoja.

Država naj bi dvignila vpis v osnovno izobraževanje starostne generacije blizu 50 odstotkov. Nato naj širi srednje izobraževanje tako dolgo, da bo do 25 odstotkov generacije od 15 do 19 let vpisanih v srednje izobraževanje. Nato naj razvija univerzitetno izobraževanje tako, da bo do 5 odstotkov generacije v starosti 20 do 24 let vpisanih na univerzo.

Mnenje Peasleeja in tudi mnogih drugih razvojnih ekonomistov je, da je od stopnje razvitosti odvisno, kateri ravni izobraževanja bo država dala glavni poudarek v svoji razvojni strategiji. Razvoj izobraževanja mora biti komplementaren glede na ravni izobraževanja, sicer lahko pride do napak v razvoju izobraževanja, ki pomeni neoptimalno uporabo izobraževalnih sredstev in zmanjšuje ekonomske učinke izobraževanja in utegne celo povzročati nezaposlenost sicer izobraženih ljudi.

3.2 Gibanje deleža vpisane generacije¹

Ob rasti vpisanih, ki smo jo že opisali, je stanje na podlagi podatkov UNESCO v celotnem svetu takšno, da je bila leta 1985 skoraj celotna starostna generacija vpisana v osnovno izobraževanje. To velja tudi za manj razvite države. Nekaj manj kot polovica ustrezne generacije je bila vpisana v srednje izobraževanje. V razvitih državah skoraj 9 desetih, v manj razvitih državah pa skoraj 3 desetine generacije. V višje izobraževanje je bilo leta 1985 v svetu vpisane nekaj več od ene desetine ustrezne starostne generacije, s tem da je bila v razvitih državah vpisana v višje izobraževanje že kar tretjina generacije, v manj razvitih državah pa še vedno le 6 odstotkov celotne starostne generacije. Zajtje vpisane generacije v višje izobraževanje se je v 25 letih (1960–1985) v svetu več kot podvojilo, v manj razvitih državah pa celo potrojilo.

Od celotne starostne generacije mladih v starosti od 6 do 23 let je bilo v letu 1985 v svetu v vse ravni izobraževanja vpisanih nekaj več kot polovico starostne generacije, v razvitih državah pa 3 četrtine. Pomeni, da vse več ljudi začne vstopati v proizvodni in delovni proces šele po 18. letu starosti oziroma po 23. letu.

¹ Razpoložljivi podatki so o tako imenovanih bruto stopnjah vpisanih (gross enrolment ratio), ki je razmerje med celotnim številom vpisanih na določeno raven izobraževanja ne glede na starost in število prebivalstva v določeni starostni skupini, ki naj bi bila glede na nacionalne izobraževalne sisteme vpisana na določeno raven izobraževanja. Na primer: višje izobraževanje traja pet let in naj bi zajemalo starostno skupino prebivalstva od 20. do 40. leta.

3.3 Gibanje deleža vpisanih študentov na tretjo raven izobraževanja

V skoraj dvajsetih letih (1965–1983) je prišlo v svetu do velikega širjenja višjega šolstva, saj se je delež vpisane generacije v višje izobraževanje kar podvojil. To ne velja za socialistične države, kjer je bilo širjenje višjega izobraževanja upočasnjeno, v SZ in Poljski pa je delež vpisane generacije celo padel.

Najhitreje se je širilo višje šolstvo v državah s srednjim dohodkom (srednje manj razvite države), saj so kar potrojile delež vpisane generacije. V najmanj razvitih državah se je delež vpisane generacije v višje izobraževanje podvojil, v industrijsko razvitih državah pa nekoliko manj kot podvojil.

Jugoslavija je imela leta 1965 v primerjavi z drugimi državami sorazmerno dobro razvito višje šolstvo. Precej je odstopala od drugih manj razvitih držav po deležu vpisane generacije in ni zelo zaostajala za povprečjem razvitih držav.

V letih 1965–83 je Jugoslavija imela počasnejši razvoj višjega šolstva od večine drugih držav. Leta 1983 ima še vedno nadpovprečen delež vpisane generacije v višje šolstvo v skupini manj razvitih držav. Vendar je kar 14 držav, ki imajo višji delež vpisane generacije, od tega ima kar 11 držav hkrati nižji družbeni proizvod na prebivalca od Jugoslavije.

Tudi glede na razvite države je razvoj višjega šolstva v Jugoslaviji počasnejši, saj se je povečala razdalja do razvitih držav glede na število vpisanih. Vse razvite države imajo višji delež vpisanih od Jugoslavije (19 držav je po metodologiji Svetovne banke razvitih) v letu 1983. Leta 1965 pa je Jugoslavija imela višji delež vpisane generacije v višje izobraževanje kar od 9. sicer danes razvitih držav (Španija, Finska, Irska, Italija, Velika Britanija, Avstrija, ZRN, Norveška, Švica).

Gre za očitne znake upočasnjenega razvoja višjega šolstva v Jugoslaviji in hitrega širjenja višjega šolstva v razvitih državah in nekaterih srednjerazvitih državah, posebno tistih, ki so v šestdesetih letih imele nizek delež vpisane generacije v višje šolstvo in so očitno lovile korak za gospodarskim razvojem tudi s hitrim širjenjem višjega izobraževanja.

3.4 Nekateri podatki o izobraževanju za Jugoslavijo in sosednje dežave (na podlagi podatkov UNESCA)

V tem prispevku in tej podtočki ne gre za podrobno analizo, temveč bolj za to, da opozorimo na nekatere podatke za Jugoslavijo in primerjalno za njene sosede, ki se sicer ujemajo s podatki mednarodnih primerjav.

1) Bruto stopnje vpisanih za Jugoslavijo in njene sosede:

Zanimiva bi utegnila biti primerjava izobraževalnih podatkov Jugoslavije z njenimi sosedami, ki so v različnih družbenoekonomskih in izobraževalnih sistemih in na različnih stopnjah razvitosti. Stopnje razvitosti so vendarle primerljive in niso astronomsko velike.

Vse te države zajemajo celotne generacije v osnovno izobraževanje, v srednje izobraževanje zajemajo okrog 3/4 do 4/5 starostne generacije, razen Turčije, ki izstopa z nizkim zajetjem generacije v srednje izobraževanje.

Kar se tiče vpisa v višje izobraževanje, so tudi precej podobni podatki: zajete generacije je od 1/6 do 1/4, razen zopet Turčije, ki nima zajete niti 1/10 generacije.

2) Število študentov na tretji ravni:

Od jugoslovanskih sosed kaže Avstrija v zadnjih desetih letih najhitrejšo relativno rast vpisanih v višje izobraževanje. Rast kaže tudi Italija. Druge sosede,

vključno z Jugoslavijo, kažejo zastoj ali celo nazadovanje. Pri razvitejših sosedah imajo torej najhitrejši rast višjega šolstva.

Razpredelnica 2: Število študentov na višji ravni na 100.000 prebivalcev za izbrane države v letih 1975, 1984

	1975	1984
Albanija	..	713
Avstrija	1,286	2,205
Bolgarija	1,474	1,158
Grčija	1,296	..
Italija	1,749	2,065
Madžarska	1,020	936
Turčija	817	863
Jugoslavija	1,850	1,650 ⁺

* za leto 1983.

Vir: UNESCO: Statistical Yearbook 1986.

3) Vpisani tuji študenti v višje izobraževanje:

Podatki o vpisanih tujih študentih v višje izobraževanje so zanimivi z več vidikov:

Razpredelnica 3: Število vpisanih tujih študentov v višje izobraževanje za izbrane države v letih 1975, 1984

	1975	1984
Avstrija	10,320	14,858
Bolgarija	2,533	6,060
Grčija	10,049	..
Italija	18,921	27,548
Madžarska	2,572	2,520
Turčija	5,907	..
Jugoslavija	2,358	7,982

Vir: UNESCO: Statistical Yearbook 1986.

Podatki o vpisanih tujih študentih kažejo, koliko je neki izobraževalni sistem na višji ravni odprt. Praviloma naj bi bila zaželena čim večja odprtost.

Kažejo tudi, koliko je neki izobraževalni sistem na višji ravni zanimiv za tujce z vidika kakovosti znanja in ustreznosti znanja.

Podatek tudi kaže možen prispevek tujih študentov k študijski ravni študija: tako po raznovrstnosti študentske populacije kot po zahtevnosti. V nekaterih državah (npr. ZDA) je očiten in priznan vpliv oziroma prispevek tujih študentov k ravni zahtevnosti na t.i. znanstvenih področjih študija.

Jugoslavija v zadnjih desetih letih sicer izkazuje precej hitro rast vpisa tujih študentov, vendar je absolutna raven vpisa še vedno zelo nizka v primerjavi z manjšo, vendar razvitejšo Avstrijo, in z večjo pa tudi razvitejšo Italijo.

4. Spreminjanje strukture vpisanih študentov, dijakov, učencev in zaposlenih učiteljev na treh ravneh izobraževanja

V svetu v letu 1950 je bilo od vseh vpisanih na treh ravneh izobraževanja 80% vpisanih v osnovno izobraževanje, 17% v srednje in 3% v višje izobraževanje.

Vse do leta 1984, ko imamo zadnje podatke, pada delež vpisanih v osnovno izobraževanje, narašča delež vpisanih v srednje in višje izobraževanje. V letu 1984 je struktura vpisanih v svetu naslednja: v osnovno izobraževanje je bilo vpisanih 65%, v srednje 29% in v višje izobraževanje 6% od vseh vpisanih.

Podobno je gibanje strukture zaposlenih učiteljev po ravneh izobraževanja. Razlika je v tem, da se je v letu 1980 zaustavilo povečevanje učiteljev srednjega izobraževanja v strukturi vseh učiteljev, saj je v letu 1984 njihov delež celo nekoliko nižji od ustreznega deleža v letu 1980.

Pri tem je zanimivo, da je delež vpisanih učencev v osnovno izobraževanje v celotnem številu vpisanih večji od deleža učiteljev osnovnega izobraževanja v celotnem številu učiteljev. V srednjih in visokih šolah pa delež učiteljev presega delež vpisanih študentov. To bi pomenilo, da je osnovno izobraževanje sorazmerno slabše opremljeno z učitelji kot srednje in višje izobraževanje.

Nekatere težnje v razvoju strukture vpisanih in učiteljev se bolje vidijo, če primerjamo strukture po razvitosti, v primerjavi med razvitimi in manj razvitimi državami.

Zanimivo je, da je v osemdesetih letih v razvitih državah v srednjem izobraževanju zaposlenih že več učiteljev kot v osnovnem izobraževanju.

V manj razvitih državah pa se je delež zaposlenih učiteljev srednjega izobraževanja ustalil, v višjem izobraževanju pa se je povečal na račun zmanjšanja deleža v osnovnem izobraževanju. Zdi se, da to nikakor ni dobra težnja, ker se vse tri ravni izobraževanja ne dopolnjujejo. Prehiter razvoj višjega izobraževanja, ki nima podlage v ustreznem razvitem srednjem izobraževanju, utegne biti škodljiv za gospodarski razvoj.

5. Grobi podatki o ugotovljenih javnih izdatkih za izobraževanje

V letih 1970–84 se je nekoliko zvišal odstotek družbenega proizvoda, ki ga države v svetu namenjajo za izobraževanje, s 5,2% družbenega proizvoda v letu 1974 na 5,7% v letu 1984. S tem da so leta 1984 razvite države namenjale za izobraževanje 6% družbenega proizvoda, manj razvite države pa 4%.

Razpredelnica 4: Ugotovljeni javni izdatki za izobraževanje v odstotku od družbenega proizvoda v letih 1970, 1984

	1970	1984
Ves svet	5,2	5,7
Razvite države	5,7	6,1
Manj razvite države	3,0	4,0

Vir: UNESCO: Statistical Yearbook 1986.

Manj razvite države dajejo v letu 1984 sorazmerno ugoden delež družbenega proizvoda za izobraževanje, vendar je zaradi njihove gospodarske nerazvitosti,

merjene z družbenim proizvodom na osebo, ta izdatek absolutno zelo nizek. Saj je leta 1984 odpadlo na prebivalca za izdatke za izobraževanje le 27 ameriških dolarjev, medtem ko je bil ta izdatek v razvitih državah kar 487 \$ na prebivalca. Absolutna razlika, ki je več kot velika. Izdatki za izobraževanje so se v razvitih državah v razdobju 1970–84 več kot potrojili, v manj razvitih državah pa več kot četverili.

Razpredelnica 5: Ugotovljeni javni izdatki za izobraževanje v ZDA dolarjih na prebivalca, v letih 1970, 1984

	1970	1984
Ves svet	45	141
Razvite države	142	487
Manj razvite države	6	27

Vir: UNESCO: Statistical Yearbook 1986.

Jugoslovanske sosede kažejo v glavnem v zadnjih 10 letih naraščajoč delež družbenega proizvoda za izobraževanje, z izjemo Romunije. Jugoslavija je bila leta 1975 glede na sosednje države z visokim deležem družbenega proizvoda za izobraževanje, ki je pa do leta 1984 izrazito padel na zelo nizko raven 3,9%. S tem je Jugoslavija padla celo pod raven povprečja za manj razvite države v letu 1984. Treba je reči, da to ni bila samo posledica krize v osemdesetih letih, ampak razvojna smer, ki se je začela že prej. Delež družbenega proizvoda za izobraževanje se je začel zniževati že v razdobju 1975–80.

Razpredelnica 6: Izdatki za izobraževanje v izbranih državah kot odstotek družbenega proizvoda

	1975	1984
Avstrija	5,7	5,9
Bolgarija	5,5	6,6
Grčija	2,0	2,6*
Italija	4,5	5,7**
Madžarska	4,1	5,4
Romunija	3,5	2,1
Jugoslavija	5,4	3,9

* podatek za leto 1982;

** podatek za leto 1983.

Vir: UNESCO: Statistical Yearbook 1986.

Nas bi seveda posebej zanimali primerjalni podatki v svetu o deležu izdatkov za izobraževanje, ki gre za tretjo raven izobraževanja. Vir, ki smo ga uporabljali, ne daje zbirnih podatkov za skupine držav. Daje le podatke po posameznih državah, ki pa so slabo primerljivi, ker velik delež odpade na drugo in nerazporejeno postavko. Za ilustracijo smo zbrali ustrezne podatke le za Jugoslavijo in njene sosede. Iz teh podatkov izhajajo, da ta skupina držav daje v opazovanem obdobju v povprečju 10 do 20 odstotkov vseh izobraževalnih izdatkov za višje izobraževanje.

Glede na to, da države v svetu lahko razdelimo po razvitosti, merjeno z družbenim proizvodom na prebivalca, v tri skupine: najmanj razvite, srednje manj razvite in razvite države, je možno postaviti tezo o približno naslednji veljavnosti povezave izobraževalnega in gospodarskega razvoja, ki izhaja iz podanih podatkov.

Za najmanj razvite države je še vedno glavni problem opismenjevanje prebivalstva in je zato zanje osnovno izobraževanje glavna smer izobraževalnega razvoja. Srednje izobraževanje se ob tem šele razvija, višje pa komajda. Za prehod najmanj razvite države med srednje manj razvite države mora biti skoraj celotno prebivalstvo ustrezne starostne skupine zajeto v osnovno izobraževanje.

Srednje manj razvite države so že v položaju, da imajo v osnovno izobraževanje zajeto skoraj celotno starostno generacijo, zato je rast vpisanih v osnovno izobraževanje počasnejša. Glavna smer izobraževalnega razvoja je poslej srednje izobraževanje ob sicer hitrem razvoju višjega izobraževanja, ki je pa količinsko še manj pomembno. Srednje manj razvite države dosežejo zgornjo mejo zajetja starostne generacije v srednje izobraževanje pri približno 50 do 60% zajetju. Višje izobraževanje se razvija do ravni, ko zajema z vpisom do okrog 10% starostne generacije.

Razvite države imajo celotno starostno generacijo v osnovnem izobraževanju. Zato je rast vpisanih v to raven izobraževanja na ravni rasti prebivalstva. (Ob deformacijah se celo dogaja, da pride do popolne stagnacije vpisa v osnovno izobraževanje, kar utegne povzročati posebne probleme). Vpis v srednje izobraževanje raste še vedno pospešeno tako dolgo, da doseže raven kar okrog 90% vpisane ustrezne starostne generacije v srednje izobraževanje. Glavna smer izobraževalnega razvoja je višje izobraževanje, ki se zelo hitro širi. Pričakujemo lahko, da bo tako nekje do ravni 40 do 50 odstotkov vpisa starostne generacije v višje izobraževanje.

V razvitih državah se pojavlja posebna novost. Razvoj osnovnega in srednjega izobraževanja je začel v osemdesetih letih stagnirati in celo nekoliko nazadovati. To seveda lahko pomeni, da se je začel nasproten proces od izobraževalnega razvoja, in sicer izobraževalno nazadovanje. Postavljamo vprašanje, ali je izobraževanje prenehalo biti (še naprej) dejavnik gospodarskega razvoja v razvitih državah – ali je postalo samo še socialna infrastruktura razvoju – in je dinamičen dejavnik samo še višje izobraževanje? Če je tako, kako dolgo bo višje izobraževanje še dinamičen dejavnik razvoja? Tudi višje izobraževanje se bo kmalu ustalilo in postalo predpostavka in zgolj osnovni pogoj, infrastruktura gospodarskemu razvoju.

Gledano količinsko se kot nasproten proces pojavlja izboljševanje kakovosti izobraževanja na teh ravneh, kar se kaže v povečevanju števila učiteljev in sredstev glede na število učencev.

Možno je tudi, da se v razvitih državah začena drug proces, ki iz podatkov UNESCA o uradnem in formalnem izobraževanju ni razviden. Dopuščam možnost, da je izobraževanje še vedno dinamičen dejavnik gospodarskega razvoja, vendar ne več izobraževanje za pridobitev diplome, temveč izobraževanje zunaj šolskih institucij ali znotraj njih, vendar za neposrednejše potrebe gospodarskega razvoja.

Dopolnilno izobraževanje in izpopolnjevanje bi lahko začelo deloma nadomeščati, dopolnjuje pa ga gotovo, uradno formalno izobraževanje kot dinamičen

dejavnik gospodarskega razvoja. Te teze v tem prispevku ne moremo empirično potrditi niti zavreči. Če bi ta hipoteza vendarle bila točna, potem bi se tudi univerza tej razvojni smeri morala prilagoditi, da ne bi izgubila mesta med dinamičnimi institucijami gospodarskega razvoja.

Jugoslavija ima glede na svojo gospodarsko razvitost še veliko dela z razvojem srednjega in višjega šolstva in se zato še ne srečuje z razvojnimi smermi, ki so značilne za razviti svet. Dobro pa je, da se že sedaj zavedamo možnih razvojnih smeri v prihodnje.

V šestdesetih letih so se v literaturi začele pojavljati teorije, da znanje postaja vse odločilnejši dejavnik gospodarskega razvoja in da celo postaja pomembnejši od tradicionalnih proizvodnih faktorjev, kot sta zemlja in kapital. V skladu s tem so imeli univerzo kot tovarno znanja za eno najpomembnejših razvojnih institucij.

Podatki o razvojnih smereh, ki smo jih tukaj navedli, pa tudi vtisi o raziskovalni dejavnosti, ki se vse bolj odvija zunaj univerze, utegnejo vnesti dvom o taki vlogi univerze. Vloga univerze za gospodarski razvoj se bo sorazmerno zmanjšala, če se bo nadaljevala sedanja razvojna smer zmanjševanja raziskovalnih sredstev za univerzo in če se univerza ne bo vključila v vse širši proces dopolnilnega izobraževanja.

Eno in drugo zahteva drugačno univerzo od sedanje. Univerzo, ki je usmerjena v raziskovanje, ustvarjalnost, ki ima stik s tehničnim napredkom in gospodarstvom ter je zato tudi sposobna dodatno izpopolnjevati strokovne ljudi tudi potem, ko so že zapustili redno formalno višje šolanje. V podaljševanju šolanja ne vidim prihodnosti, ker bodo sicer mladi ljudje prestari prihajali v delovni proces.

Taka usmeritev seveda ni samo stvar in vprašanje subjektivne volje univerze, temveč tudi vprašanje odnosa družbe oziroma države do univerze.

Skeptik morda lahko tudi postavi vprašanje, ali je sploh smiselno ohranjati ali celo vzpostavljati mit o univerzi kot dinamičnem razvojnem centru, in ali ima lahko tak mit pokritje v rezultatih univerze.

Za sedaj še ni mogoče univerze odpisati, ironično pa bi bilo, če bi se odpisala sama s svojo nesposobnostjo za spremembe in če ne bi pravočasno opazila razvojnih smeri v izobraževanju.

LITERATURA

- Blaug, M.: An introduction to the economics of education. – Allen Lane The Penguin Press, London 1970.
- Panitchpakdi, S.: Educational growth in developing countries. – Rotterdam University Press, 1974.
- Peaslee, A. L.: Education's role in development. – Economic Development and Cultural Change, vol. 17, no. 3, April 1969, str. 293–318.
- Schultz, T. W.: Investing in people. – University of California Press, Berkeley, 1981.
- Vaizey, J.: Education for tomorrow. – Penugin Books, 1971.
- UNESCO: Development of education in the least developed countries since 1970: a statistical study. – UNESCO, January 1983.
- UNESCO: Statistical Yearbook 1970, 1986.
- World Development Report 1986. – Published for the World Bank Oxford University Press, 1986.

Uvodna zabeležka

V MC CK ZKS je 14. aprila 1989 tekla razprava o reformi ZKJ in političnemu sistemu. Izhodišče za razpravo so ponudile teze beograjskega raziskovalca dr. Vladimirja Goatija, za katere so organizatorji posveta menili, da bi jih morda kazalo obravnavati v strokovnih krogih kot alternativne teze o preobrazbi ZKJ. Avtor se je za pobudo zahvalil, vendar jo je zavrnil, naša dolžnost pa je, da jih vsaj na kratko predstavimo.

Socializem terja trdne branike proti neustavljivi politični samovolji, ti pa so: ločitev oblasti, federalizem, decentralizacija, denormiranost; pravna država, veljava pravic človeka in državljana; avtonomija ključnih delov družbe – ekonomije, politike, države, družbenopolitičnih organizacij, civilne družbe, univerz itd.; svobodno združevanje in svoboden tisk; neposredne in tajne volitve z več kandidati, čimbolj demokratizirana pravica do kandidiranja. Šele v takšnih okoliščinah lahko pričakujemo dejansko ločitev partije od države, odpravljanje vzrokov, ki omogočajo instrumentalizacijo političnega sistema in države. Takšne politične razmere lahko pripeljejo do demokratičnih sprememb tudi v sami ZK. To pa pomeni ločitev od dogmatskega socializma, demokratičnega centralizma, politične prevlade večine nad manjšino, prehod na teritorialni princip organiziranja. Enotnost v CK ZKJ je možno dosežati samo ob ključnih, najpomembnejših usmeritvah, in to na demokratičen način, brez majorizacij, preglasovanj, diferenciacije in izključevanj – se pravi na osnovi uveljavljanja pluralizma in odprtega dialoga.

Prvi se je k razpravi prijavil dr. Vojislav Stanovčić, profesor Fakultete za politične vede v Beogradu, ki je svojo razpravo kasneje strnil v obsežnejši prispevek; prevod bomo objavili v eni naslednjih števil. V tem zvezku pa objavljamo avtorizirani razpravi Milana Balažica, strokovnega sodelavca CK ZKS in dr. Leva Krefta, predstojnika MC CK ZKS.

MILAN BALAZIĆ

O pohodu jugoslovanskega totalitarizma

Govoril bom s pozicije dobro obveščenega optimista, se pravi pesimista. Sem znan po tem, da vedno neprijetno presenetim. Govoril bom o tistem, kar bi lahko poimenovali kontraprenova, in to na konkretnem nivoju, ker se mi zdi razprava brezpredmetna, kolikor bomo vsi vztrajali pri visokih načelih, kjer bomo takoj prišli skupaj. Zato je treba nivo diskusije, kot temu rečemo, konkretizirati.

Govoril bom o kontraprenovi ravno zaradi neke točke, za katero mislim, da nam je danes potrebna, to je deziluzionacija: sam politični prostor nam dokazuje, da so možnosti za preново ne vse večje, ampak vse manjše. To bom tudi argumentiral. Analiza kontraprenove pa je po mojem mišljenju potrebna zaradi tega, da nam bo ta analiza služila, kot bi se temu reklo, kot mogočno vzgojno sredstvo vsem tistim, ki hočejo neko resničnost, preново. Razpravo bi uvedli s citatom iz znanega francoskega marksista Blaisa Pascala. Citat gre takole: »... O pravici se dá prepirati, silo se pa hitro prepozna in to brez sporov. Tako pravici ni bilo moč pridružiti sile, ker je sila ugovarjala pravici in trdila, da je le-ta krivična, sama pa da je pravična. Ker torej ni bilo moč doseči, da bi bilo to, kar je pravično, tudi močno, so napravili, kakor da je tisto, kar je močno – tudi pravično«.

Kot sam citat nakazuje, bom govoril o pohodu novega jugoslovanskega totalitarizma, včasih popularno imenovanega tudi NSK. Že več let nas bombardirajo s to celično obliko totalitarne logike. Najprej se molče predpostavi upravičenost lastne, univerzalne zahteve, in seveda ta univerzalna pretenzija, ki dejansko terorizira kakršnokoli partikularnost, spremeni vse partikularnosti v to, da te partikularnosti terorizirajo univerzalnost, se pravi, da ob univerzalizaciji lastne partikularnosti nasprotniku očitamo tisto, kar partikularnost je, namreč neka specifična pozicija.

Sam totalitarizem, kot je znano, prepoznamo že po formalizmu, po tem, da se reče »zmagala je enotnost«, pa se ne reče, na kateri vsebinski podlagi je zmagala. Ali pa »pridobili smo tisto sposobnost«, pa se ne ve za kaj. Pa se ne ve, kaj bi storili. Se pravi, da gre za neko manjkavost jasnih pozitivnih programskih opredelitev, ki imajo kot take pozitivno težo. Recimo, ko so nekoč Mussolinija vprašali, kakšen je njegov program za Italijo, jim je odgovoril: »... Naš program je zelo enostaven. Vladati hočemo Italiji«. V bistvu gre za to, da totalitarizem ustvarja iz enotnosti in odločnega delovanja fetiše oz. samosmotre. Ob hkratnem namernem ustvarjanju neke kaotične neobvladljive situacije, ki legitimira trdo roko Rešitelja. Ključna formula totalitarizma je znana: »vodja = partija = narod«, vsak napad na Vodjo je v bistvu napad na narod, skoz narod pa recimo govori sama Jugoslavija in celo več kot Jugoslavija.

Tretji element tega je stalna proizvodnja Sovražnika, ki se danes, kot so pokazale nekatere analize, kaže v obliki združbe nemogoče brkljarija med Slovincem in Albancem. Gre za to, da ko govorimo o Slovincih kot metafori, ne kot narodu, potem je treba zatrditi, da ne gre za nobene Slovence, kajti opravičen je občutek, da so ti procesi, ki se dogajajo s prenovno in vso ostalo pluralizacijo, nevarni Jugoslaviji in jugoslovanski oblasti. Natančno tako je. Nevarni so, ker ni v njih prav nič specifično slovenskega. Čisto nič. Gre za neke civilizacijsko-demokratske procese, in te se da omejiti samo s tem, da se jim udari pečat nacionalnih specifik. Ta Sovražnik je neka notranja prisila totalitarista, ki ga žene to podvajanje nasprotnika k temu, da izza konkretnega posameznika išče pravega Sovražnika, ki govori skozenj. To je paranoični konstrukt vsemogočnega Drugega, ki zadaj vleče niti nasprotnikov.

Recimo ob primeru Kosova se govori o nekem tajnem štabu kontrarevolucije, ki vse vodi; ob primeru Slovenije se ob posameznih ekscesih govori o tem, da stoji zadaj slovensko politično vodstvo, ki je prešlo na nacionalno-liberalistične pozicije, vendar pa si tega še ne upa priznati; zato uporablja druge, da govorijo v njegovem imenu. Tu nam kot primer lahko posluži Hegel, saj z njegovo logiko ugotovimo, da totalitarizem percipira svoje lastno protislovje. To, da je v resnici on sam tisti, ki s svojim čistim neomadeževanim pogledom povsod vidi zarote, vnaša

nestabilnost, ogroža notranji mir. Se pravi, on je tisti Sovražnik, to je resnica njegovega lastnega postopka. Te formule so znane v političnem jeziku, in kot se reče, ne glede na to, kaj trdiš, mi že vemo, kaj se v resnici skriva za tem. Drug postopek, ki se temu takoj pripne, je to, da ta, ki zagovarja svoja oz. drugačna stališča, ta stališča, kot se reče, nedemokratično nekomu vsiljuje.

Naslednji element, ki je zelo očiten, je znani stalinski mit poštenega delovnega ljudstva. Na ta način prihajajo pozivi, da morajo ljudstva rešiti posamezna vodstva ipd. Ta mit, ta pogled, ki velja samo za Partijo, je neka mistična referenčna točka, katere edina funkcija je, da legitimira oblast Partije, saj v bistvu zagotavlja vlogo budnega nadzornika, ki pazi, da se ta pošteni, nepokvarjeni narod ne zmanipulira s strani »anti-socialističnih sil«. V tem primeru je prvi korak demokratičnih sil, da brezrezervno priznajo pokvarjenost ljudstva, da se ljudstvo dá prevarati, to pa se da prevarati na ta način, če je samo tako strukturirano, tako ustrojeno, da hoče biti prevarano. Kajti v prevari se artikulira njegova želja. Poznamo že celo vrsto analiz takega pohoda totalitarizma, kjer gre za heterogeno brkljarijo, neko nemo-gočo zmes elementov, ki se jih ne da postaviti skupaj. Eden teh je tradicionalni stalinizem (recimo pozivi k enotnosti, diferenciacija, reaktiviranje mitologije Tito-Partija-Armija-Bratstvo in Jedinstvo, z bolj ali manj jasno samoupravno noto); drugi element je npr. profašistični desni populizem (pritisk ulice, zborovanja, usmerjanje zoper nacionalno karakteriziranega Sovražnika in histerija izrednega stanja). Tretji element je etatizem (težnja k močni, enotni državi, ki strogo uveljavlja svoje zakone). Četrti element je mitologizirani nacionalizem (oživljanje starih mitov: ena nacija kot steber jugoslovanstva, seveda v tem primeru Srbi kot edini pravi Jugoslovani, ostali pa so v nekem smislu sumljivi in končno separatisti). In naslednji element še meščanski liberalizem (se pravi, zavzemanje za človekove pravice – predvsem na Kosovu, ekonomski liberalizem, podprt z učinkovito centralno državo). Vsa ta heterogena zmes je zmožna skupnega nastopanja le ob tem, če jo družijo figura mogočnega Vodje, brezvsebinski decizionizem in vzdušje izrednega stanja – ob jasni podobi Sovražnika.

Gre za neko izjemno učinkovito serijo ekvivalenc, ki hegemonizira v enotno polje narod-delavski razred, skratka »vse« elemente nekega družbenega telesa.

Zadnja stvar, ki bi jo v kratkem, grobem orisu kontraprenove še omenil, je element »neposredne demokracije«. »Prozivanje«, kot se temu reče. To je v bistvu totalitarna forma, neka farsiščna oblika demokracije. Je v bistvu farsa demokracije in je totalitarna demokracija. To je način, kako ljudstvo spregovori v oblike historizirane črede, ne pa v obliki neke organizirane pluralistične forme izražanja interesov, znotraj zmanipuliranega totalitarnega univerzuma. Je tudi hkraten način realizacije ideološkega orodja interesov »enotnega delavskega razreda«, ko se delavcem seveda ponudi nekaj dni nebrzdanega divjanja, ki legitimira zgolj nove Gospodarje.

Ob tem se je treba spomniti in nikoli pozabiti, da je glavni vzrok tega fenomena – ki ni originalen, ni nekaj mističnega ali kakorkoli zraslega samega po sebi – vladavina statusa quo republiških birokracij. In tu sta spet dva odgovora. Eden je ta »slovenski, liberalni«, drugi je pa oni, ki sem ga na kratko opisal. Oba sta reakcija na nesposobnost statusa quo republiških birokracij.

Kaj storiti ob taki kontraprenovi, ki naj bi bila prenova? Ugotavlja se na mnogih mestih, da smo priče dokončnemu razkroju znane, spontane ideologije Zveze komunistov, skoz katero se je ta doživljala kot kohezivni steber Jugoslavije, kot garant bratstva in enotnosti, ki je izvzeta iz umazanih partikularnih bojev, značilnih za profani del jugoslovanške družbe, in ki je zavzemala posvečeno seku-

larno-mitično mesto z ideološko legitimacijo samoupravljanja kot vrhunca v razvoju človeštva.

Zveza komunistov lavira, to je očiten primer v Sloveniji, na terenu zgodovinskega kompromisa, bodisi z desno-populistično ali z demokratično strujo civilne družbe. Jasno pa je, da ZK Slovenije v tem trenutku ne more več prevzemati formule, da je ZK avtomatično vodilna sila naše družbe, ampak se mora začeti obnašati tako, da bo to dejavno dokazovala; se pravi, da je edini način, da ZK preživi, ta, da stopa naprej po poti politične pluralizacije in da deluje kot radikalen element demokratizacije – ne pa da od drugod prevzema ideje in jih potem predelane osvaja ter plasira kot svoje.

V ZK Jugoslavije se, po mojem mišljenju, bolj kot kdaj čuti potreba, da se v procesu prenove odpove fetišu Enotnosti. Se pravi, naučiti se življenja z razlikami, dogovoriti se o skupnih pravilih igre, ki urejajo te razlike, dogovoriti se o institucionalnih mehanizmih, ki bodo pluralizem v ZK integrirali in naredili iz njega nek normalen vidik političnega procesa. Gre za uskladitev vzajemno priznanih razlik. Torej ne gre zgolj za neko novo hegemonijo, ampak za spremembo načina, kako se sploh ta hegemonija oblikuje. Ne z zakulisnimi dogovori, ki so rezultat vse mogočih pritiskov, ampak po javni, institucionalizirani poti.

Ko govorim o tem, se mi zdi, da je ZK Slovenije v neki paradoksnih vlogi; kolikor bolj se liberalizira, bolj je v nekem paradoksnem smislu znotraj republike vsega kriva, vse bolj je kriva! To je znan psihoanalitični paradoks Nadjaza: bolj ko je subjekt nedolžen, bolj ga preganja nek neznošen občutek krivde. Kolikor bolj je ZKS liberalna, bolj je kriva v očeh demokratične javnosti, ker ne da tistega, za kar v bistvu gre. In danes smo, po mojem mišljenju, na tisti točki, ko je do skrajnega protislovja prignan proces vsebinske liberalizacije ZK, po drugi strani pa seveda ta liberalizacija še vedno vztraja v formi dokaj močnega partijskega monopola. Tu sta možni dve hkratni strategiji, ki lahko popeljeta stvar iz tega mrtvega kota.

Prva je ta, da ZKS sama v nekem srednjeročnem procesu organizira stabilno in načrtno pripravo na zlom partijskega monopola, in da s tem ne čaka na »druge«. In druga: dokler ti elementi monopola še vztrajajo, naj se ZKS obnaša kot vladajoča, kot da je dejansko oblastnik, kot da je suverena oblast.

In zadnja stvar, s katero bi tudi zaključil (seveda bolj arbitrarno, kajti analiza lahko teče v neskončnost), je ta, da se bosta prenova in kontraprenova spopadali med letošnjim letom in da bo vrhunec tega na kongresu. Seveda se bo ključni del kongresa zgodil že pred samim kongresom. V tem primeru mislim, da mora ZKS, če res želi realizirati prenovu ZKJ, zasesti točko, ki se ji reče »Law and order«, kar pomeni: zavzemati se za racionalno razreševanje konfliktov v Jugoslaviji kot neko normalno stanje, kot normalno obnašanje političnih subjektov, in s tem se bo tudi izkazalo, koliko to izrednost zahteva prav ta »redobljubni« jugoslovanski totalitarizem.

To, mislim, je potrebno povedati sedaj, ker vemo, da bo jutri že prepozno.

Svobodne volitve, ZK in njene transmisije

O reformi političnega sistema za to okroglo mizo govorimo skozi optiko, ki jo ustvarja položaj ZK Slovenije in Jugoslavije. To je specifičen vidik. Odkriva blokade, ki jih ZK predstavlja s svojo dejansko obstoječo, pravno zagotovljeno in znotraj sebe statutarno definirano sistemsko pozicijo.

Hkrati govorimo o jugoslovanski integraciji. Nakazano je že bilo, da sta dve vrsti teh integracij. Rekel bi, da države, ki so federacije, stalno doživljajo dva vzporedna tokova teh integracij, in se zatekajo v različnih situacijah k različnim rešitvam. ZDA, ki so sicer vedno skušale igrati vlogo enonacionalnega ali pa vsaj enodržavljskega modela federacije, so v svojih najboljših obdobjih (zaradi tega danes marsikdo, ko vzneseno govori o demokraciji, pravzaprav govori o ZDA) integracijo izvajale z naslonitvijo na minimalno število federalnih pravil (ustavna načela, konstitucija itd.) in z izjemno velikimi možnimi razlikami. Te so se po »naravni« potji konkurence med različnimi rešitvami približevale tam, kjer je konkurenca to zahtevala. To velja npr. za volilne zakone, ki so bili dolgo v različnih zveznih državah različni. Druga pot je ideološka integracija, tista, ki išče amerikanizem kot »organsko« identifikacijo. Njena predpostavka so sicer ista načela, ki pa se iz pravil spremene v ideologijo. Reče se: »Ta načela so temelj amerikanizma, amerikanizem pa je nekaj najbolj demokratičnega, kar obstaja«. Potem se pa začne boj proti antiamerikanizmu, nastane komisija za antiameriško dejavnost in njeno odkrivanje, pride do iskanja izvirne ameriške kulturne baze v mitu o osvajanju divjega zahoda – od filmskih žanrov do Dos Passosa, ki sam prehodi pot od levičarja do propagatorja Goldwaterja v imenu istega amerikanizma. Amerikanizem je bil zanj v tridesetih letih podpora španski državljanski vojni na strani demokracije proti fašizmu, v šestdesetih letih pa podpora trdni oblasti, ki jo predstavlja Goldwater s svojim pravim amerikanizmom proti demoralizaciji, ki jo prinaša nova levica.

Ta dva načina integracije (federalna demokratična pravila skupnega življenja ali »organska« integracija, ki v bližnji ali oddaljeni bodočnosti dejansko ukine federalnost) sta pred nami tudi danes.

Za način delovanja ZKJ je bilo do zdaj trajno značilno, da se zakonito nagiba k drugi rešitvi – k ideološki integraciji, k ideološkemu jugoslovanstvu, danes pa spet tudi k južnoslovanstvu. ZK se torej po dolgih letih vrača k tistemu, kar je morala zavračati, da bi se sploh lahko začela resno ukvarjati z nacionalnim vprašanjem v tem prostoru.

Ključna točka razgovora o reformi in tudi o integraciji jugoslovanskega prostora je ukinitvev političnega monopola. Strinjam se z Milanom Balažicem, da je zelo slabo nastopati kot neinformirani optimist, preprosto reči, da bi bilo treba monopol ukiniti, in se zadovoljiti s tem, da se danes v Jugoslaviji vsi strinjajo s tem, da je treba monopol ukiniti. To strinjanje praktično ne vodi nikamor. Mislim, da je stvar zelo konkretna, in zdi se mi zelo dobro, da se je v svojih tezah Vladimir Goati lotil natančno tega vprašanja. Tekst govori o reformi ZKJ na eni strani, veliko bolj bojazljivo, na drugi strani pa vsebuje tudi predloge, ki ZK na novo podržavljajo. Dokončna ukinitvev monopola vodstvenih organov ZKJ je tisto, kar dejansko spreminja opcijo spopada, kot poteka danes. Ta spopad lahko danes gledamo skozi

opcijo Slovenca, Jugoslovana, Hrvata, Srba – vse te opcije so metaforično postale politične opcije. Ampak dejansko gre za spopad za dostop do politične moči. Ne gre za nikakršne velike ideologije, nikakršno obrambo avnojskih pozicij, gre točno za to: za birokracije (če jim tako rečemo), ki hočejo imeti to univerzalno točko jugoslovanske oblasti pod kontrolo. Ker pa so birokracije različne, ker se ne morejo več zediniti glede delitve oblasti, ker ne morejo preživeti v delitvi oblasti, kakršno omogoča obstoječi sistem, se morajo do iztrebljenja bojevati med seboj za to oblastno točko ZKJ.

To pomeni, da bistveno vprašanje niso ideologije teh spopadajočih se strank, ampak pravila, po katerih poteka boj ta trenutek. Pravila so tisti predmet, ki ga je treba spreminjati. Pravila so seveda pravila monopolne partije na oblasti. Tisti, ki se bo vsedel na točko oblasti, bo zastopnik univerzalnosti, pospravil bo z ostalimi itd. – vse to vemo. In v tem sistemu, kakršen je pri nas, se seveda hkrati frakcije vedno bolj prekrivajo s teritorialnimi državnimi oblastmi. Zaradi tega vlagajo v igro tega spopada kot žetone tudi svojo nacionalno avtentičnost – za sabo imajo avtentična ljudska gibanja, ki jih podpirajo. Ta gibanja se lahko izražajo na tak ali drugačen način, v vsakem primeru predstavljajo predvsem žeton v boju za monopolno oblast. Tu je treba predvsem temeljito reformirati pravila igre. Edino reforma lahko omogoči neeksploziven obstoj razlik in njihovo redukcijo na realno raven tistega, kar je v ZKJ interesantno kot spopad. Spopadi so namreč v politiki vendarle nekaj interesantnega in plodnega, in to je treba prenesti iz ZK v demokratični pluralni prostor – v skupščinski sistem na ravni Jugoslavije. Če obstaja realna kohenzivna sila za Jugoslavijo, je to ravno skupščina z ustavo. Nikakršna ideološka jugoslovanska ali celo južnoslovanska kohezivna sila za nas ne obstaja več.

Svobodne, neposredne, tajne volitve so ključ do tega. Če do takih volitev ne pride naslednje leto, potem se s tem ključem gibanja, ki danes nastopajo v različnih oblikah, od skrajno desnih in skrajno levih – do tistih reformnih, ki se združujejo v proreformno koalicijo – preprosto ne bodo več zadovoljila. Točka, ki jo ne zajameš tisti trenutek, ko je aktualna, postane neaktualna, in točka boja postane nekaj drugega. Svobodne, neposredne, tajne volitve bodo leta 1990, ali pa ne bodo nikogar več zadovoljile. Kakšne in kako? Mislím, da je predvsem treba reči, da gre za izrazito pravne in tehnične rešitve, za postopke in pravila, pri katerih je treba biti hkrati tudi ideološko pameten – ne pa za ideologijo, ki bi določala pravila. Ravno na tem področju smo vedno insuficientni. Strašno lepo znamo razlagati, zakaj je neko pravilo ideološko sprejemljivo ali pa nesprejemljivo, ne znamo pa si sistema koherentnih pravil sestaviti. Tu bi opozoril samo na nekaj protislovij, ki jih prinašajo neposredne, svobodne in tajne volitve.

Prič. Pluralni prostor je še vedno slaboten in nebogljén, kar rezultira in bo rezultiralo v izjemno visokem interesu vseh političnih subjektov, tudi ZK, za to, da osvojijo ključne izvršne funkcije v državi. To ne bo krepilo skupščin. Ta relativno visok interes bo imel na drugi strani relativno nizek ali celo absolutno nizek interes za osvojitve pozicij na občinski skupščinski ravni, kjer se rešujejo tisti problemi in vprašanja, ki novo političnost vendarle najbolj zanimajo. Na globalni državni ravni jo zanima predvsem možnost, da se rešitev problemov preseli tja, kjer obstajajo. Na to nevarnost opozarjam zato, ker smo danes lahko pred vrati neposrednih tajnih volitev, ki pa bodo v resnici ustoličile državo z velikim »D«, v kateri bo partija, koalicija ali kdorkoli preko izvršne oblasti morda ustvaril začasno stabilnost, dejansko pa spet koncentriral vso moč odločanja nekje drugje – in ne v demokratično kontroliranih telesih.

Drugič. Velik interes klasičnih strankarskih programskih subjektov (in kar mirno povejmo, da smo poleg raznih zvez to tudi mi) je seveda, da izrivajo nestrankarske politične interese, gibanja, asociacije iz odločilnih kosov političnega prostora. Ta interes je prisoten, je zelo velik, in ga čutijo vsi ti nestrankarski politični interesi vsak dan na svoji koži. Ne razmišlja se, kako se s peticijo direktno pride v skupščino, kako lahko skupina državljanov izsili dejansko odločanje o neki zadevi, če pride z dovolj močnimi znanstvenimi argumenti itd.

To hkrati prinaša s sabo tudi *trejjo* plat. To namreč, da tudi v tem pluralnem prostoru strankarski subjekti poglobljajo ideologizacijo, namesto da bi proces tekkel v smeri dezideologizacije. Poglobljajo ideologizacijo in se skušajo postaviti kot koalicijska blokada konkretnim pobudam civilne družbe.

Končno. Potem, ko se dvigne pokrov (to velja za vse socializme v reformah), se pojavijo izraziti protikomunizmi. Ni jih treba obravnavati ideološko, tako kot včasih, treba pa se je zavedati, da so davek preteklosti in pomembna politična sila, sposobna delovanja. Pojavljajo se tudi nacionalno usmerjeni programi, in pojavijo se razen naše lastne tudi razne druge preslikave partijnosti kot temeljnega načela delovanja. To na nek način določa identiteto ZK v reformi. ZK mora iti »proti dlaki« lastnega partijno oblikovanega interesa, in njena »nova socialistična paradigma« kot njena identitete nastopa kot nasprotje komunizma. To je lahko antikomunizem same ZK: definicija vizije njene reformnosti je antikomunizem. Zlasti se strinjam s tistim, kar je bilo že citirano: zavračanje metod in sredstev je znak nestrinjanja. Radikalizem, ki hoče prevrat čez noč, je glavni nasprotnik reformizma, ne pa tisti reformisti, ki imajo različne ideološke predstave o različnih rešitvah. Radikalizem je seveda meso in kri komunizma, pa tudi kakih drugih strank.

Če govorimo o reformi ZK, govorimo seveda tudi o reformi njenih transmisij. Vemo, da ima Socialistična zveza dvojni zgodovinski izvor. Na eni strani je *leva fronta proti fašizmu*, ki se je v Sloveniji drugače in bolj prijela kot marsikje drugod v Evropi, tudi v Jugoslaviji, ker je pač združila gibanja in ne stranke, in ker je ni ustanovila KP, ampak je nastala iz samih gibanj, ki se jim je Komunistična partija pridružila. Drugi izvor je koalicija na oblasti, ljudske demokracije po vojni. Ta dva izvora pa imata vendarle na koncu zlitje v eno, ker Komunistična partija oz. kasneje Zveza komunistov pač to zlitje definira. To zlitje je transmisija za komunikacijo komunistov z ljudstvom, ki podredi politično opredeljene posameznike v podložnike. Vse, kar hoče biti politično živo, mora biti v Socialistični zvezi zato, da je sploh lahko politično živo. Tu pa se mu postavi pogoj: sprejemanje programa ZK in pozicija transmisije. ZKJ se že dolgo zaveda pomembne političnosti civilne družbe, saj je naš sistem najbolj rigidno kontroliral ravno društva, družbene asociacije itd. Tega ne najdete v marsikateri socialistični državi: da se niti filatelisti ne morejo organizirati brez postopka, ki traja eno leto in več, in da morajo vsi pristati na vsiljeno koordinacijo družbenopolitičnih organizacij.

Na vseh točkah je Socialistična zveza način kontrole celotnega civilnega in političnega prostora. Ima pa še državne funkcije: poenotenje mnenj pred skupščinskimi razpravami, izvedba evidentiranja, kandidiranja in volitev itd. Lahko bi se reklo, da naše volitve – poleg delegatskega posrednega odnosa – niso presegle niti tistih problemov volitev, ki so jih drugod po svetu že razrešili, ko se je vedno bolj uveljavljal avstralski sistem glasovanja. Mi v resnici še vedno volimo pri stranki, zato smo seveda tudi novega člana predsedstva in bodočega predsednika predsedstva SFRJ volili pri stranki in ne pri državi. To je nujen rezultat tega sistema. To postavlja SZDL, danes pod vprašaj. Mislim, da ima za sedaj samo eno jasno funkcijo, s katero lahko rešuje svojo družbeno pozicijo. To je *korekten servis*

volitev leta 1990 in dajanje prostora nastanku koalicije za demokratični socializem, s korektnimi razmerji, o katerih smo že večkrat govorili. Koalicija ima en sam cilj: da pride do teh in takih volitev. Če obstaja poleg ZK v transmisijah tega sistema kakšen izrazito koncentriran monopol, je to Socialistična zveza. Ni slučajno, da danes marsikateri aktivist prenove ugotavlja, češ, več konservativizma je v Socialistični zvezi kot pa v Zvezi komunistov; saj ga mora biti več, ko pa ima natančno funkcijo. ZK ima vedno ideološko možnost, da pove: marksizem danes narekuje nekaj drugega kot včeraj, Socialistična zveza te možnosti nima, ker ni monopolno vodilna, ampak monopolno izvrševalna sila sistema. Zato se mora hkrati osvoboditi od Zveze komunistov in se posloviti od svojih izvršnih monopolnih funkcij.

ALVIN MAGID

Industrijska demokracija in delavska participacija v ZDA

Profesor Alvin Magid je doktoriral iz političnih ved na Michigan State University. Poučuje na državni univerzi v New Yorku v Albanyju. Po svetu je znan po svojih dveh knjigah: *Človek v sredini* (Vodenje in konflikt v nigerijski družbi, 1976) in *Urbani nacionalizem* (Študija političnega razvoja na Trinidadu, 1988). Raziskuje in objavlja dela s področja afriške politike, komparativne analize politike dežel Tretjega sveta, komparativne študije industrijske demokracije in izobraževanja. Kot Fulbrightov štipendist je bil v letih 1983/84 na raziskovalnem delu v Beogradu; piše tudi knjigo o jugoslovanski družbi in politiki. Za našo revijo se je s profesorjem A. Magidom pogovarjal dr. Bogomil Ferfila.

Uredništvo: Glede na to, da se bova pogovarjala o industrijski demokraciji, o oblikah participiranja delavcev predvsem v ameriški industriji, bi bilo na začetku smiselno spregovoriti o zgodovinskem razvoju ameriške industrije. Kaj bi poudarili kot temeljno značilnost zgodovinskega preseka načina produciranja v zadnjih 200 letih?

Alvin Magid: Pred državljansko vojno je bila ameriška industrija organizirana v relativno majhnih enotah, predvsem kot delovno intenzivna obrtniška dejavnost. V naslednjem pol stoletja je prevladala velikoserijska masovna produkcija. Vendar industrijskemu tekočemu traku ni uspelo nikoli povsem izpodrinuti duha obrtniške proizvodnje, ki je temeljil na izkušenem mojstrstvu. V 70. letih je ameriška jeklarska industrija še vedno tradicionalno delovala. Kljub bahavemu gigantizmu tovarn s tekočimi trakovi je bilo 20 % outputa jeklarske industrije proizvedenih v majhnih mlinih. Vitalnost obrtniške tradicije se izraža tudi v širjenju industrij visoke tehnologije v ZDA. Visoko tehnologizirane industrije temelje na obrtniški, visoko izobraženi delovni sili. K ponovnemu razcvetu »neoobrtiške« proizvodnje so predvsem prispevale inovacije v računalniški tehnologiji in splošna nesposobnost podjetij z masovno produkcijo, da se hitro prilagode spreminjajočim se razmeram v proizvodnji in trgovini. Tako so majhni prišleki sorazmerno lahko odkrili svoj prostor v ameriški tehnologiji – zadovoljevanje povpraševanja po specializiranih izdelkih in storitvah.

Iz zgodovinske izkušnje se lahko torej naučimo, da se bo način produkcije spreminjal glede na družbene potrebe, povezane s tehnološkimi inovacijami. V tem procesu prihaja do spajanja, medsebojnega prepletanja pa tudi sočasnega obstoja različnih produkcijskih načinov, s čimer se v nekem smislu substituirata njihova antagonizem, ki bi v končni fazi moral pripeljati do izginjanja posameznih oblik.

Uredništvo: Kakšne so možnosti in predvsem objektivne potrebe po razvoju delavske participacije oziroma industrijske demokracije? Ali lahko naštejete primere, ko imajo participativne oblike tudi ekonomski in ne le socialni pomen?

Alvin Magid: V današnji reindustrializaciji, ki temelji na produkcijskih enotah s sorazmerno majhnim kapitalom in veliko stopnjo znanstvene in strokovne intenzivnosti, nam nekateri primeri (kot npr. Mondragon, visoko tehnologizirana ameriška podjetja) obetajo, da se v njih lahko uresničijo tudi nekatere oblike industrijske demokracije. To velja zlasti za dve njeni pomembni sestavini: večjo avtonomijo na delovnem mestu ter s tem povezano večjo stopnjo zadovoljstva in identificiranja s poklicem, ki ga nekdo opravlja.

Lahko pričakujemo, da se bo v vseh industrijah, ki zahtevajo vse višjo raven znanja in usposobljenosti, povečeval pomen samokontrole in samoregulacije, kar je v skladu s premiki, ki jih s seboj prinaša industrijska demokracija. Za večino delavcev, ki bodo delali v masovnih industrijah, pa nam izkušnje švedskega Volva in Saaba ter Delavskega odbora v okrožju Jamestownu v zahodnem delu države New York kažejo, da skrbno preurejanje ponavljajočih se del in delovnega procesa lahko pripomore k povečanju zadovoljstva na delovnem mestu in tudi k večji kakovosti dela. Pri odločanju o načinu proizvodnje v vsaki industrijski tovarni (v novi, stari, prenovljeni) je vedno treba upoštevati želje in sposobnosti delavcev. Vendar sta tudi tu nujni premišljenost in postopnost. Zamenjava relativno enostavnih ponavljajočih se delovnih opravil s celovitejšimi nalogami, ki zahtevajo dobršno mero osebne odgovornosti (kar vse je sestavina uvajanja industrijske demokracije), bo nekaterim delavcem ustrezala bolj, drugim manj. Pri tem je odločilnega pomena tudi tehnološki ustroj načina proizvodnje – v različnih oblikah so različno ugodne možnosti za razvoj delavske participativnosti, ali drugače povedano, vsak produkcijski način zahteva različne oblike delavskih sposobnosti in preferenc.

Uredništvo: Amerika se razume kot zibelka klasičnega, liberalnega kapitalizma še danes. Kateri so temeljni vzroki, da se elementi industrijske demokracije pojavljajo tudi v ameriških okvirih?

Alvin Magid: Filozofske korenine industrijske demokracije segajo nazaj vse do obdobja industrijske revolucije. Njena načela so rezultat potrebe, da se participativna demokracija upre organizirani moči moderne države, industrije in trgovine.

V sodobni Ameriki so temeljni razlogi obstoja in razvoja participativne demokracije različne oblike nezadovoljstva, posebej še naraščajočega nestrinjanja z organiziranjem delovnega mesta v industriji. Prav pod vplivom interakcij med sindikatom, managementom in državo so se te razmere bistveno izboljšale, vendar v ameriški industriji še naprej narašča odtujenost delavcev, upadata delovna etika in storilnost, povečuje pa se absentizem. Zagovorniki industrijske demokracije trdijo, da klasično spodbujanje delavcev z mezdami, dodatnimi denarnimi ugodnostmi, napredovanjem in odpuščanjem ne zadošča več. Verjamejo v delavsko participacijo pri sprejemanju odločitev kot strategijo izboljševanja delovnih razmer in motiviranja delavcev za doseganje večje storilnosti. Zmanjševanje organizacijske, hierarhične »okovanosti« naj bi povečevalo delovno storilnost. Nezadovoljstvo s kvaliteto življenja na delovnem mestu je nekako vgrajeno v ameriško družbo. Vendar gre bolj za nekakšno vdanost v usodo, da ni mogoče spremeniti »železnega delovnega ritma in vzdušja«, kot pa za pripravljenost, da se ideje o participativni demokraciji aktivno in široko podpro.

Prevladujoče so težnje k birokratizaciji, profesionalizaciji, specializaciji, centraliziranemu nadzoru, ki uveljavljajo racionalizacijski model učinkovitega človekovega obnašanja. Zaenkrat so še dosti močnejše kot njim nasprotne težnje po deracionalizaciji v smislu debirokratizacije, deprofesionalizacije in demokratizacije. Vendar pa lahko v ameriški družbi vse bolj najdemo tudi vzrode, ki jo potiskajo

v smeri uveljavljanja načel industrijske demokracije – gre predvsem za prepletanje situacij na lokalni, regionalni, nacionalni in mednarodni ravni, ki ogrožajo vse več ameriških industrijskih delavcev in lokalnih skupnosti, povezanih s tradicionalnim tovarniškim gospodarstvom. Poudaril bi predvsem naslednje: velik ameriški zunanjetrgovinski in proračunski primanjkljaj, visoke ameriške obrestne mere, skupne ameriško-japonske projekte, zapiranje tovarn v severnovzhodnem in srednjezahodnem delu ZDA, mobilnost kapitala v smeri južnih in jugozahodnih držav ZDA oziroma na Daljni vzhod in v tretji svet. Vsi ti procesi so v zadnjem desetletju pripeljali do zaprtja milijonov delovnih mest v starejših ameriških industrijskih centrih.

Veriga brezposelnih in pogosto tudi nepotrebnih delavcev je postajala vse daljša, ekonomska varnost njihovega bivalnega okolja pa vse bolj negotova. Z vidika takšnih dogodkov so nekateri kritiki postavili tezo, da gre za načrtno strategijo deindustrializacije ZDA (prek združevanja korporacij, zapiranja tovarn, opuščanja nekdanjih industrijskih centrov in krčenja bazične industrije). Prav iz njihovih vrst je izšla radikalna zahteva po reindustrializaciji ZDA, katere sestavni del je tudi strategija industrijske demokracije v smeri pospeševanja delavskega in skupnostnega lastništva industrijskih obratov ter nadzora delavcev in skupnosti kot lastnikov nad managerji.

Seveda so takšne zahteve padle na plodna tla predvsem v tistih starejših industrijskih območjih, kjer je dilema o reindustrializaciji aktualna.

Uredništvo: Kateri so glavni načini uveljavljanja in razvoja industrijske demokracije?

Alvin Magid: Lahko rečemo, da sta se v ZDA razvila dva temeljna načina spodbujanja industrijske demokracije: delavsko lastništvo in sodelovanje delavcev in managerjev.

V ZDA je močna tradicija predvsem delavskega, nekoliko manj pa tudi mestnega (komunalnega) lastništva industrije.

Že pred državljansko vojno so se delavci včasih združili kot lastniki manjše tovarne, konec 19. stoletja pa se je organizirano delo pojavilo kot lastnik cele vrste objektov. 1880. leta so npr. Vitezi dela osnovali več kot 100 kooperativ v rudarstvu, obutveni in drugi industriji ter obenem tudi njihovo centralno telo – Splošni kooperativni odbor, ki je skrbel za usposabljanje delavcev v managementu in financah, pa tudi za populariziranje kooperativnih idej.

Porajanje občutka o potrebnosti delavskega nadzora nad delovnim mestom in podjetjem pa je v celoti izpodrinila filozofija taylorizma. Takšne ideje so ponovno oživele v drugi polovici 70. let. Po eni strani gre za način preprečevanja zapiranja tovarn, drugi pa v delavskem lastništvu vidijo sredstvo humanizacije kapitalizma. Tako je leta 1960 odvetnik iz San Francisca Luis Okelso z namenom, da bi povečevanje ekonomske enakosti in družbenega sožitja zavrla prodor socialističnih idej, postavil izhodiščni projekt delavskega delničarstva (ESOP). Okelso je bil prepričan, da bo delavec delničar, ki dobiva dividende in pokojninski dohodek, bolj vdan svojemu podjetju in bo tudi prizadevnejši pri delu. Do leta 1980 je bilo v ZDA že več kot 3000 takšnih tovarn.

Uredništvo: Kako deluje ESOP delničarstvo?

Alvin Magid: Podjetje ustanovi svoj delavsko-delničarski sklad, nato banka skladi posodi denar, da z njim kupi delnice podjetja. Podjetje plačuje skladi in tako izplačuje svoj dolg. Ko je dolg poplačan, sklad razdeli zaposlenim podjetniške delnice za določeno časovno obdobje (običajno 10 let) glede na višino njihove mezde in leta službe. Delnice dobe delavci šele po upokojitvi. Takšna rešitev je

posebej stimulirana v davčnem sistemu. Podjetje lahko uveljavlja davčne odbitke za gotovinska izplačila dividend po ESOP shemi, bankam pa ni treba plačevati davka na dohodek od polovice obresti, ki jih dobivajo od posojil, danih ESOP skladom.

Uredništvo: Omenili ste tudi sodelovanje delavcev pri upravljanju podjetja oziroma njihovo sodelovanje s poklicnimi managerji. Kolikšna je »teža« njihovega odločanja. Kakšno je nasploh razpoloženje do upravljalških pravic delavcev?

Alvin Magid: Delavci praviloma nimajo zagotovljene odločilne vloge pri vodenju podjetja. Le v nekaterih podjetjih imajo delavski delničarji večino glasovalnih delnic. Med več kot 7000 ameriškimi podjetji, ki so v celoti ali le deloma v lasti delavcev (od teh je v 3000 organizirano ESOP delničarstvo), imajo le v okoli 500 podjetjih odločilno vlogo pri vodenju »nižji« delavci (nekakšna varianta jugoslovskega samoupravnega modela – v vodstvenem, ne pa v lastninskem smislu). Sodelovanje delavcev pri vodenju je praviloma omejeno na nadzor nad managementom pri odločanju o oblikovanju in produkciji izdelkov ter njihovem marketingu. Lahko rečemo, da ni splošne naklonjenosti glede udeležbe delavcev v managementu. V nekaterih primerih, kjer je bil strah managerjev pred povečevanjem moči delavcev še posebej velik, se je management kljub vabljivim davčnim olajšavam raje odpovedal ESOP delniški shemi.

Uredništvo: Delavsko delničarstvo, predvsem tipa ESOP, se je hitro širilo zlasti v 70. letih, v 80. letih pa je število podjetij v lasti delavcev bolj ali manj stagniralo. Katere so največje ovire predvsem pri najbolj razširjeni, to je ESOP obliki delavskega delničarstva?

Alvin Magid: Obstaja vrsta resnih ovir pri uresničevanju ESOP pristopa k industrijski demokraciji. Velik problem je finančna stran – kako zagotoviti sredstva za nakup podjetja, ki se nato postavi v ESOP (zlasti ko bančni ali zasebni sektor ni pripravljen prispevati za ozdravitev propadajočih podjetij).

Druga nevarnost je specifičen status delavcev, ki so, kljub temu da so delničarji, še vedno odtujeni managementu. Zato jih lahko zamika, da s prodajo podjetja na hitro zaslužijo. Nagnjenost k takšni odločitvi je večja pri delavcih pred upokojitvijo; pri tistih, ki verjamejo, da novi lastnik ne bo močnejše zmanjšal števila zaposlenih, in pri tistih, ki se niso pripravljene odreči raznim denarnim dodatkom in ugodnostim na račun reinvestiranja profita v potrebno modernizacijo podjetja. Prav možnost za odprodajo ESOP podjetij je svojevrstna preizkušnja za delavsko-managerski etos. Prodaja ESOP podjetja nazaj v roke zasebnim lastnikom bi bila seveda močno kontradiktorna – gre namreč za podjetja, ki so propadla v okviru zasebne pobude in vzcvetela v okviru lastništva delavcev samih.

Tretji problem se pojavlja v zvezi s položajem sindikatov. Ti se v nekem smislu počutijo ogrožene zaradi drugačnega tipa industrijskega organiziranja – delavsko-managerskega sodelovanja – namesto prejšnjih konfliktnih odnosov, kar pri sindikatih poraja dvom ali celo sovražen odnos do ESOP podjetij. Bojijo se, da lahko delavci izgube težko izbojevane pridobitve.

Končno pa lahko problematiziramo tudi položaj delavcev, predvsem starejših, v primerih, ko se pokojninski skladi uporabljajo kot temeljni vir kapitala za odkup podjetij v ESOP shemi. Če potem takšno ESOP podjetje bankrotira, ima to za posledico velike probleme upokojenih delavcev, saj ti ostanejo brez ali z močno zmanjšanim pokojninskim zavarovanjem.

Uredništvo: Kako bi nekako povzeli dosedanje izkušnje ekonomske demokracije v ZDA?

Alvin Magid: Temeljni razlog za ustanavljanje ESOP podjetij v Ameriki je

povsem ekonomsko-profitne narave. Tu ni šlo za nekakšne normativne, ideološke ali načelne kriterije, marveč za izboljšanje finančnega stanja podjetja, za povečanje delovne storilnosti njegovih delavcev, za preprečitev bankrota ali osovražene- ga odkupa. V takšnih podjetjih delavci praviloma niso imeli odločilnejše vloge pri odločanju; po moči, ki jim je bila dodeljena, se niso mogli primerjati z višjimi managerji. Skušalo se je iti na povsem pragmatične učinke, predvsem izboljšanje odnosov managerji-delavci, na ustvarjanje »industrijskega sožitja« in na preprečevanje propadanja podjetij z njihovim uničevalnim vplivom na lokalno okolje. Poleg tega ni v ničemer zmanjšana mobilnost managerjev, zato je večina tveganja na ramah delavcev. Neredko se porajajo sumničenja, da je ESOP kot delničarska shema bolj sredstvo za disciplinirane delavce, kot pa sredstvo za pospeševanje lastništva delavcev oziroma njihovega sodelovanja pri odločanju.

FRANJO ŠTIBLAR

Financiranje investicij z zadolževanjem v tujini

(Primerjava ZSSR in SFRJ)

V reformskih razmerah iščejo socialistična podjetja vse bolj zunanje vire za investiranje. Čeprav je ob določenih pogojih takšno financiranje zaželeno ali ima celo prednosti pred nekaterimi drugimi oblikami financiranja (zlasti če z uvajanjem novega znanja, managementa oziroma podjetništva prispevajo k učinkovitosti gospodarjenja, enako tudi z razpršitvijo materialne odgovornosti – tveganja za uspeh investicijskega projekta), pa vendar velja biti pri tem previden. V sistemsko neuskkljenih razmerah (odgovornost podjetja, ki se zadolži, za odplačevanje dolga) se lahko kaj hitro zabrede v zagate (pre)zadolženosti tako na mikro kakor v skrajni posledici na makro ravni. Jugoslavija je klasičen primer za to, ki mu ne gre slediti.

Neposredno investiranje, ki najprej terja notranjo učinkovitost gospodarjenja, delno pa mu lahko tudi samo pomaga, je videti kot sprejemljivo pridobivanje zunanjih sredstev, vendar tudi to v plačilno-bilančnih mejah.

V tem kratkem prispevku, bolj v obliki tez, je obdelana omenjena problematika. Najprej je prikazana stopnja zadolženosti obeh obravnavanih držav kot makro-ekonomski okvir možnosti zunanjega financiranja investicij podjetij. Sledi ugotovitev, da je prvi pogoj za gospodarsko rast povečanje učinkovitosti in ne obsega investiranja (kot je bila to premisa socialističnih držav v preteklosti). Na koncu so podana opozorila na nekatere nevarnosti kreditnega zadolževanja v tujini, če je to čezmerno. Sklepna ugotovitev pa je, da bo zunanje zadolževanje v prihodnosti še večji problem socialističnih držav, kakor je danes.

1. Stopnja zadolženosti gospodarstva kot makro-ekonomski okvir možnosti zunanjega financiranja podjetij

Absolutni dolg ZSSR je večji kot jugoslovanski, toda stopnja zadolženosti Jugoslavije (na prebivalca, izvoz, družbeni proizvod oziroma koeficienti servisiranja dolgov) je občutno višja. Zaradi poglobljanja zadolženosti ZSSR v drugi polovici osemdesetih let se čedalje bolj približuje jugoslovanskemu.

Tabela: Stanje dolgov in stopnja zadolženosti ZSSR in SFRJ v 1988

Indikator	ZSSR	SFRJ
Dolg bruto (milijarde USD)	38,8	20,4
Dolg neto (milijarde USD)	24,5	15,8
Neto dolg/konvertibilni izvoz v %	87	219/136*
Dolg/družbeni proizvod v %	1,6	37,1
Dolg na prebivalca v USD	138	868
Anuiteta dolga/konv. izvoz v %	19	40/26*
% dolga do BIS bank nasproti skupnemu dolgu	85	44

* Neblagovni del konvertibilne plačilne bilance za SFRJ zmanjša koeficiente zadolženosti skoraj za polovico, v ZSSR pa je manj pomemben.

Nižja stopnja zadolženosti ZSSR ob večjem deležu kreditov poslovnih bank vzbuja večjo pripravljenost (ponudbo) zasebnih finančnih sredstev Zahoda za ZSSR kakor za SFRJ, za katero je v osemdesetih letih svetovni finančni trg praktično zaprt (kriza zadolženosti SFRJ se je razkrila zlasti v letih 1982 in 1987, cena dolgov na sekundarnih trgih pa je okrog 50% nominalne vrednosti).

Naša država skuša šele od leta 1988 bolj odločno pritegniti z novo zakonodajo tuji kapital (sicer zakonodaja to dovoljuje že od leta 1967, a manj privlačno) v obliki neposrednih investicij namesto v kreditni obliki. Obe državi sta v letu 1988 eliminirali zahteve za nad 50% z lastnih deležev v skupnih projektih. Za prihodnja leta napovedujejo veliko pripravljenost zahodnega kapitala za investiranje v ZSSR, zelo majhno pa za investiranje v SFRJ (odvisno tudi od razvoja političnih razmer).

2. Prvi pogoj gospodarske rasti je večja učinkovitost investiranja, ne pa obseg investicij

Zunanji krediti so samo eden izmed možnih zunanjih virov za investicije v podjetju (drugi so lastna akumulacija, primarna akumulacija in redistribucija, posojilo, inflacija in deficitarno financiranje nasploh). Socialistični sistemi so se motili, ko so menili, da bodo z velikim investiranjem ne oziraje se na njihovo učinkovitost prehiteli v gospodarski rasti kapitalistične države (znana ugotovitev Mauricea Dobba). Gospodarske reforme v socialističnih državah pomenijo danes priznanje, da so se zmotile v svoji naravnosti k hitrejšemu razvoju prvega oddelka, ki vodi v konflikt rasti med načrtovalci in prebivalstvom (Bajt, 1979). Če niso problem sredstva, marveč predvsem njihovo učinkovitejše vlaganje, se sprašujemo, kateri izmed načinov prispeva k takšnemu povečanju učinkovitosti.

Samo pridobivanje tujega kapitala (v obliki kreditiranih sredstev za proizvodnjo) kot enega izmed relevantnih primarnih proizvodnih dejavnikov ne zagotavlja željenega povečanja učinkovitosti investiranja, če z njim ne pridobimo še nekega drugega dejavnika, predvsem znanja in podjetništva, ki najbolj primanjkujeja socialističnim gospodarstvom. Zato je neposredno investiranje tujcev v državo boljša rešitev kot najemanje kreditov. Tako namreč prevzemajo del tveganja in materialne odgovornosti za uspeh investicijskega projekta, to pa pripravi tujce k temu, da uvajajo v projekt svoj management, znanje in podjetništvo.

Kako malo je bilo doslej storjenega v tej smeri, razkriva dejstvo, da je bilo do zdaj le približno 550 »joint ventures« zahodnih držav s SFRJ in samo 350 vzhod-

noevropskimi državami. Poprečna vrednost tujega deleža je bila samo 2 milijona USD (vsi podatki EEC OZN, Ženeva). Ob tem pa izkušnje tujih vlagateljev opozarjajo na problem kompleksnosti naložb, krhkosti in prehodnosti pravne ureditve, pomanjkljivega zakonskega varstva itd.

Samo mimogrede, kot pripombo naj navržemo, da s stališča konjunkturnih nihanj za podjetje ni optimalno povsem eksterno financiranje (Ribnikar, 1984), s stališča mikro motivacije delavcev pa bi bila lahko tudi njihova udeležba z vrednostnimi papirji pri delu sredstev podjetja pozitivna (ker pomeni razporeditev materialne odgovornosti in stimulacijo za boljše delo z delom lastnih sredstev). Pozitivni prinos od vrednostnih papirjev bi pomenil nadomestilo za odpovedovane tekoči porabi in prevzem tveganja.

3. Nekatere nevarnosti kreditnega zadolževanja v tujini

Z zunanjim kreditiranjem je povezana nevarnost prevelikega zadolževanja kot pasti, v kateri pomeni odplačevanje dolgov neto odliv kapitala iz države, dobiček iz tako financiranih projektov pa ne presega obrestne mere od tujega kredita.

Obstaja nevarnost, da bodo v prihodnjih letih države SEV (tako tudi ZSSR, čeprav v manjši meri) stopale po poti napak v zadolževanju, ki jo je že prehodila SFRJ. Jugoslovanski čezmerni dolg izhaja iz dejstva, da je, sledeč političnim težnjam modernizacije družbe v drugi polovici sedemdesetih let, postajalo najemanje kreditov s korekcijami naše zakonodaje vse bolj decentralizirano (in nenadzorovano), njihovo odplačevanje pa čedalje bolj socializirano na vso družbo, kar je pripomoglo k neodgovornemu ravnanju na tem področju. Samo reprogramiranje dolgov v osemdesetih letih pomeni prenos njihovega bremena na ramena mlajših rodov.

Tudi ZSSR je, čeprav manj kot nekatere druge socialistične države Vzhodne Evrope, z zunanjimi sredstvi v sedemdesetih letih podaljšala investicijski cikel, vendar pa je odvrnila nevarnost prevelike zadolžitve v začetku osemdesetih let v padajočem deležu lastnega investicijskega ciklusa in ob povečanem izvozu zaradi ugodnih zunanjih gospodarskih razmer (rast cene nafte). Po letu 1985, ko se je v ZSSR začel nov investicijski cikel, postajalo pa je bolj in bolj nujno nadomestiti tehnološko zaostajanje, se je začela zadolženost spet večati. Opazen element preestrojke je povpraševanje po tujem kapitalu, in če ga povežemo z veliko ponudbo na Zahodu (prav spričo tekmovanja v okviru G 7, kdo bo več posodil), napoved vsaj umirjenega večanja zadolženosti ZSSR ni zmotna.

Da se iz tega ne bi porodil problem (da vzhodnoevropske države ne bi postale tretja skupina držav s težavami pri odplačevanju dolgov, poleg subsaharskih in visoko zadolženih 17), je prvi pogoj za zadolževanje v tujini povečanje notranje učinkovitosti gospodarjenja na mikro ravni. Za podjetja to konkretno pomeni:

- odpraviti tehnološko zaostajanje,
- pripraviti se na konkurenco novo industrializiranih azijskih držav,
- izboljšati management.

To pomeni v bistvu, da je potrebno dosedanje strategijo avtarkičnega gospodarstva (delež izvoza v svetovnem izvozu je za ZSSR štirikrat manjši kot delež proizvodnje v svetovni proizvodnji), ki se odziva na problem eksterne nelikvidnosti s prisilnim plačilnobilančnim prilagajanjem (povečanjem izvoza nafte, v času ko je na svetovnem trgu cenejša, itd.), nadomestiti z razvojnim modelom uvoz–proizvodnja–izvoz. Ali drugače, namesto uvozne substitucije je bolj ustrezna pot izvoz-

na ekspanzivnost, v kateri menjava s tujino ni več samo rezidualna veličina, marveč tudi cilj gospodarjenja. V takšnih razmerah ne bo težav z vsaj v neki fazi gospodarske reforme zelo verjetno povečano zunanjo zadolžitvijo: absolutno večji zunanji dolg je lažje servisirati ob večjem konvertibilnem deviznem dotoku.

V finančnih razmerjih med ZSSR in SFRJ je postala naša država proti koncu leta 1988 v bistvu neto upnik (če seštejemo stanje kreditov in stanje na klirinških tekočih računih) in zato bi morali temu problemu nameniti več pozornosti. Klirinški način menjave je tudi v teoriji manj vreden kot konvertibilen, zaradi česar bi ga morali odpraviti v odnosih med državama. Ob odpiranju ZSSR zahodnemu gospodarstvu se manj kakovostno jugoslovansko blago, izvoženo po klirinškem režimu, ne bo več dobro prodajalo, ZSSR pa bo že tako sama s stimulacijami oziroma popravki tečajev spodbujala menjavo s konvertibilnim področjem. Z njim bo morala stopiti v konkurenco tudi SFRJ kot enakopraven konkurent.

4. Sklep

Zunanji dolg ZSSR in SFRJ se bo v prihodnjem obdobju verjetno povečal in le nadaljnja krepitev USD lahko prikrije takšen trend za dolg, izražen v tekočih dolarjih (obe državi imata velik del nedolarske konvertibilne zadolžitve). Zato je sprejemljiv le način neposrednega investiranja kot oblika uvoza kapitala, ker poleg njega pripelje v državo tudi znanje, management in podjetništvo. Podjetja se morajo usmeriti k izvozu (konvertibilnemu), samostojno pa bi se lahko zadolževala le, če bi tudi zares lahko sama prevzela vso odgovornost za odplačevanje dospelih dolgov. Pri tem je povečanje notranje učinkovitosti gospodarjenja prvi pogoj za sprejem eksternega financiranja (iz tujine), pri povpraševanju po njem pa moramo vendarle biti zadržani, če ni že (kot pri SFRJ) sama ponudba tujih sredstev zelo omejena.

Citirana literatura in viri podatkov

- A. Bajt: Ekonomska analiza i politika, Informator, Zagreb, 1979.
- Financial Market Trends, 39, 1988, Special Feature on East-West Relations, OECD, Pariz.
- I. Ribnikar: Financiranje gospodarstva in inflacija, Bančni vestnik, 1984, 9, 243-251.
- F. Štiblar: External Debt in Eastern Europe and Yugoslavia, Conference in Peace and Justice, Basel, 1989.
- A. Vacić: Jugoslavija i Evropa, Ekonomika, Beograd, 1989.

O madžarski pomladi 1989 (z zmernim optimizmom)

Prispodoba, ki ponazarja zapletene družbenopolitične spremembe zadnjih let na Madžarskem, je zajeta v pojmu madžarska pomlad. Z njo poteka demokratizacija na vseh ravneh življenja, nastajajo nove politične stranke, iščejo se uspešnejše gospodarske razvojne rešitve in tudi odkrivajo »bele lise« madžarske povojne zgodovine.¹

Pomembni oblikovalci madžarske pomladi so nove politične stranke, zveze in gibanja. Na nove ideje in hotenja se odziva tudi uradna madžarska politika, ki je nekatere nove pobude, zrasle na alternativnem prizorišču, sprejela, nekatere še preučuje, nekatere pa vztrajno odklanja.

Danes je težko voditi točne evidence o številu novih zvez in gibanj na Madžarskem. Ni pa dvoma o tem, da je pomlad 1989 spodbudila njihovo rast. V marcu so poročali o 33 strankah in gibanjih, v aprilu pa so informacijska sredstva na Madžarskem že poročala, da je skupno število novih organizacij naraslo na 43. Še težja naloga kot vodenje številčne evidence je sistematizacija in sociološka teoretična analiza dinamične sfere novih gibanj in zvez. Ta naloga še ni opravljena, srečujemo le začetne poskuse v madžarski publicistiki, ki razčlenjujejo skupne poteze ali pa razlike v programskih ciljih novih gibanj. Na tej podlagi nastajajo poskusi razvrščanja in označevanja novih gibanj.

Pomemben poskus na tem področju je delo Istvána Stumpfa², ki deli alternativne organizacije na podlagi objavljenih del in analize ciljev alternative v tri skupine:

1. V prvi skupini so gibanja, ki postavljajo v središče svojega delovanja pojmovanje neke vrste socializma. V to skupino uvršča tri alternativne organizacije, in sicer:

a. Društvo Ferenc Múnicha, ki predstavlja skrajno levo alternativo in podpira Madžarsko socialistično delavsko partijo (MSDP),

b. Zvezo leve alternative (sestavljena pretežno iz mladih marksistov, ki v imenu marksistične družbene kritike analizirajo, zlasti pa kritizirajo, družbeno prakso, imenovano socializem). Družbena baza te skupine je trenutno ozka, vendar predvidevajo, da bi lahko bila duhovna povezava med sodobnimi progresivnimi tokovi.

c. Novo marčno fronto, ki so jo ustanovili t.i. predstavniki »reformnega komunizma« z različnim duhovnim profilom. Ta skupina bo lahko imela podobno posredovalno in povezovalno vlogo kot Zveza leve alternative.

2. Drugo skupino predstavljajo pripadniki ljudskih-narodnih (krščanskih) usmeritev. Skupino sestavljajo Madžarski demokratični forum, ki je pri pripravljanju pogojev za oblikovanje politične stranke najuspešnejši na Madžarskem. Prevladuje ocena, da je Madžarski demokratični forum (MDF) odprl leta 1987 novo

* Dr. Renata Mejak, sodelavka Inštituta za narodnostna vprašanja, Ljubljana.

¹ V strokovnih in političnih krogih na Madžarskem najpogosteje uporabljajo sintagmo »bele lise zgodovine«, vendar so pogosta opozorila nasilja v obdobju M. Rákosija, za konceptijske sodne procese (László Rajk in drugi), za izročitev, proces in usmritev Imra Nagyja.

² Alternativok rendbe szedve, Magyar Ifjúság 15. 3. 89, Budapest stran 18.

poglavje v procesu samoorganiziranja madžarske civilne družbe. S svojim političnim programom želi MDF uresničiti ljudske-narodne interese v skladu s sodobnimi izzivi časa. Kot svojo prvo nalogo so si postavili in uresničili možnost politične participacije na Madžarskem. Kadarjeva politika v minulih letih ni bila naklonjena tej usmeritvi. Čeprav je članstvo MDF silno heterogeno (koalicijska sestava), obstaja realna možnost, da se bodo sčasoma pogledi ljudskih-narodnih strank znotraj madžarskega demokratičnega foruma sistemizirali.

V to kategorijo novih strank in gibanj spadajo tudi Stranka malih posestnikov (v preteklosti pomembna politična stranka s številnim članstvom), Ljudska stranka in Neodvisna stranka (nosilka evangeličanskega pogleda na svet).

3. Tretjo skupino predstavljajo meščansko liberalne in radikalne politične partije, ki jih sestavljata dve glavni organizaciji, in sicer Mreža svobodnih iniciativ, ki se je preimenovala v Svobodne demokrate (pred nekaj dnevi so zahtevali odstop ministrskega predsednika M. Németha), in Fidesz.

Programi in stališča teh dveh skupin kažejo na visok intelektualni potencial pripadnikov. Pri izdelavi gospodarskega in socialnopolitičnega programa so največ storili v organizaciji Fidesz, ki svojo politično moč ne črpa iz številčnega članstva, temveč iz svojih moralnih stališč in pogumnih nastopov. Zaradi izrazitega radikalizma se mladi ne vključujejo v večjem številu v FIDESZ, ki je sicer znan po izjemno sposobnem, politično izobraženem in komunikacijsko uspešnem vodstvu.

Spremljanje tokov madžarske alternative kaže, da kljub različni sestavi in razlikam v programu poskušajo oblikovati skupna ali vsaj podobna stališča do nekaterih aktualnih družbenih vprašanj. Z izmenjavo mnenj in pogledov o položaju in perspektivah madžarske družbe poskušajo v neodvisnih časopisih in revijah prispevati k integraciji madžarske družbe.³

V marcu 1989 so v neodvisnem tisku najpogosteje razpravljali o vprašanjih: kakšen pluralizem je zaželen in možen na Madžarskem, ali bo treba razpustiti Parlament, čigava je madžarska televizija, ali je možen miren prehod v večpartijski sistem, čigav praznik je 15. marec, čigava je zemlja itd.

Poskušajmo povzeti razpravo o nekaterih od teh vprašanj, ki so dozorela za javno obravnavo v zavetju madžarske pomladi. Odgovore smo poiskali v razmišljanjih madžarskih intelektualcev, predstavnikov novih zvez in gibanj ter uradne politike.

Kakšen pluralizem potrebujemo?

To vprašanje označujejo razpravjalci na Madžarskem kot temeljno, ker odgovor odpira alternativne možnosti za družbeni razvoj. Pri obravnavi pluralizma mnogi razpravjalci opozarjajo na večpomenskost termina pluralizem (filozofski, religijski, svetovnonazorski, kulturni, etnični, politični pomen) in na njegovo površno uporabo (pogosto se uporablja sintagma »socialistični pluralizem«, čeprav bi bilo pravilneje »pluralizem v socializmu«).

Kljub terminološkim opozorilom je pri vsebinskem razumevanju pluralizma dosežena visoka stopnja soglasja. Tako predstavniki novih zvez in gibanj kot tudi uradna politika razumejo pluralizem v smislu večstrankarskega političnega siste-

³ Vsaka pomembnejša stranka ali zveza ima svoj časopis ali revijo, najbolj iskane so Hítel, Reform, Kapu, Hiány, Új idő, Mai nap itd. V podnaslovu so označene kot Neodvisen časopis, Neodvisen 14-dnevnik itd. Razen vsebine se neodvisnost kaže tudi v ceni, ki je bistveno višja od dotiranega tiska. Ne glede na ceno je ta tisk takoj razprodan, pogosto je treba iskanje neodvisnega tiska nadaljevati v mestnih podhodih in prostorih podzemne železnice.

ma. Vodilni član FIDESZ-a Tamàs Deutsch je odločno izjavil, da je na Madžarskem pluralizem možen le z večstrankarskim sistemom.⁴

Ta opredelitev ni tuja niti uradni politiki. Eden od dokazov je tudi osnutek nove ustave, kjer je v preambuli zapisano, »... da bo treba pri izdelavi ustave voditi računa o nastajajočih političnih gibanjih, ki bodo po predvidevanjih z gotovostjo privedla do nastanka večpartijskega sistema«.⁵

V nekaterih razpravah o pluralizmu na Madžarskem dopuščajo sicer načelno možnost za uveljavitev pluralizma brez večpartijskega sistema, in sicer, ko bi se pluralna demokracija institucionalizirala na kulturnih tradicijah srednje Evrope. Vendar je nastanek takega pluralizma časovno tako oddaljena možnost, da je danes (in v bližnji prihodnosti) pluralizem realen le na podlagi večstrankarskega sistema.

Znotraj poenotenja o utemeljenosti večstrankarskega sistema pa vendar nastajajo razlike v gledanjih, zlasti glede časa uvedbe pluralizma v konkretno politično življenje. Alternativne organizacije nestrpno pričakujejo trenutek uveljavitve političnega pluralizma, ki bo po mnenju alternative nastopil šele z enakopravnim vključevanjem in sodelovanjem predstavnikov novih gibanj in zvez v Parlamentu.

Iz stališč uradne politike lahko razberemo, da sicer sprejemajo idejo o večstrankarskem političnem sistemu, vendar njeno uresničitev poskušajo odložiti v (bližnjo ali najpogosteje v daljno) prihodnost. Te trditve je mogoče podkrepiti s številnimi citati vodilnih partijskih politikov, med njimi tudi z izjavami K. Gròsza.

Ali bo treba razpustiti Parlament?

Razprava o razpustitvi Parlamenta je v zadnjih tednih precej izgubila ostrino in aktualnost zaradi naglo bližajočih se rednih volitev v madžarsko skupščino. Mandat Parlamenta, izvoljenega leta 1985, poteče 8. junija 1990. To pomeni, da bi z razpustitvijo Parlamenta alternativna gibanja pridobila le nekaj mesecev, njihov polet in energija pa bi se izčrpavala v razpravah in akcijah v zvezi z razpustitvijo Parlamenta.⁶ V zadnjem času se vedno bolj krepi spoznanje, da se bodo morale nove zveze in gibanja osredotočiti na dopolnjevanje programskih dokumentov in na številne druge dejavnosti, ki so povezane z volitvami.

Vendar se kritike Parlamenta nadaljujejo na vseh ravneh javnega življenja. Z gotovostjo pa lahko trdimo, da bo razprava o Parlamentu še ostrejša z bližajočimi se volitvami v letu 1990.

Zakaj kritizirajo Parlament in zakaj predlagajo razpustitev?

Kot temeljni vzrok za kritiko in razpustitev Parlamenta navajajo predstavniki alternative, da Skupščina v sedanji sestavi ni sposobna izpeljati reform, ki so na dnevnem redu parlamentarnega dela, zlasti pa ni sposobna izdelati nove ustave, ustrezne pluralistično zasnovani družbi.⁷ V zvezi s temi ugotovitvami predlagajo razpustitev Parlamenta in takojšnje volitve v ustavodajno skupščino, v kateri naj bi dobili ustrezno mesto tudi predstavniki novih zvez in gibanj. Po mnenju alternati-

⁴ Magyar Szò, 4 3. 1989 Novi Sad, stran 3.

⁵ Magyar Hirlap, 23. 3. 1989 Budapest, stran 3.

⁶ Madžarska ustava dopušča možnost za skrajšanje ali podaljšanje mandata, odločitev o tem sprejema izključno Parlament. To pomeni, da bi se moral Parlament sam razpustiti.

⁷ Danes so številne kritike veljavne ustave. V kritikah pogosto poudarjajo, da je edino beseda »in« danes še resnična v ustavi.

ve je to edino ustrezen način za pripravo in sprejem nove ustave. Dodaten razlog za razpust Parlamenta je tudi, da alternativne skupine nameravajo sprožiti odpoklic več poslancev (nekateri so spomladi sami odstopili, nekateri pa nameravajo to kmalu storiti).⁸

Nadaljnji razlog za razpustitev Parlamenta je, po mnenju alternative, sedanja sestava. Danes je večina poslancev članov partije (75% od skupnega števila 387). Ta sestava Parlamenta ne kaže dejanske družbene strukture na Madžarskem. Uradna politika na te očitke odgovarja, da je bilo na volilni listi Ljudske fronte v letu 1985 60% nepartijcev, vendar so občani na kandidacijskih konferencah dajali prednost (zaradi prestižnega položaja v družbi) članom partije. Tako je število poslancev partijcev naraslo na 75%. Nasploh je bilo opaziti, da so volilci leta 1985 dajali prednost partijcem pred nepartijci, intelektualcem pred delavci, višjim funkcionarjem pred nižjimi, moškimi pred ženskami, starejšim pred mlajšimi, nosilcem doktorskih naslovov pred ljudmi brez akademskih naslovov.

Na podlagi analize sestave Parlamenta alternativa opozarja, da kaže danes Parlament (podobno kot cela družba) znamenja dezintegracije. Zato se je razširilo mnenje, da bo integracijo lahko zagotovilo le oblikovanje političnih strank v družbi in Parlamentu.

Uradna politika v številnih razpravah in konfrontacijah s stališči alternative nenehno poudarja, da je politična struktura madžarske družbe danes v nastajanju. Na podlagi teh procesov nastajajo tudi možnosti za družbeno integracijo. Opozarjajo pa, da danes še niso ustvarjeni pogoji, da bi lahko tudi Parlament izražal politične spremembe iz let 1988 in 89. Nasploh bi lahko »uradna stališča«, ki se odzivajo na zahtevo alternative po razpustitvi Parlamenta, takole strnili: v prihodnje ne bo mogoče izločiti novih političnih gibanj iz procesov odločanja, vendar mehanizem odločanja danes še ne predstavlja volitev in zastopanost v Parlamentu.

Razplet problema zaenkrat še ni jasen. Nekatera znamenja kažejo, da zunaj Madžarske mnogi upajo in verjamejo v skorajšnjo uvedbo večpartijskega sistema na Madžarskem. Najbrž so alternativne skupine glasnejše in odmevnejše v informacijskih sredstvih zunaj Madžarske kot predstavniki in zagovorniki »trdnih stališč«, ki nasprotujejo hitri uvedbi večpartijskega sistema. Vendar zadnji počasi izgublajo položaj. To dokazuje tudi primer Jánosa Berecza, partijskega ideologa, ki je marca 1989 izjavil: »Dopustiti moramo nekaj parlamentarnih skupin. Vendar ni mogoče odstopiti od enopartijskega sistema. Če bomo to storili, bo partijo pretreslo v temeljih, zamajala se bo samozavest partije, zamajal se bo tudi politični institucionalni sistem.«⁹ Najbrž ni potrebno posebej poudariti, da tako razmišljanje ni osamljeno na Madžarskem. Pripomniti pa je treba, da je bil J. Berecz v aprilu odstavljen z visokega partijskega položaja, vendar razlogi sprememb v partijskem vodstvu zaenkrat še niso znani.

Pomembno vlogo pri širjenju idej o zasnovi nove ustave, o predlogih za spremembe v sestavi Parlamenta kakor tudi pri širjenju vedenja o pluralistični civilni družbi bi lahko imela madžarska televizija. Po mnenju alternativnih gibanj te vloge ne opravlja v skladu s potrebami in pričakovanji. Zato vedno pogosteje postavljajo predstavniki novih zvez in gibanj vprašanje:

⁸ Schmidt Péter. Az Országgyűlés felosztásáról, Hítel, Budapest 15. III. 1989, stran 4.

⁹ A kerekasztal négy sarka, Híány, Budapest 15. I. 1989, stran 12.

Čigava je televizija?

Alternativna gibanja se zavzemajo za neodvisno televizijo. Najbolj izdelano koncepcijo o tem vprašanju ima Madžarski demokratični forum (MDF). Televizijska skupina v Budimpešti v MDF je 3. II. 1989 sprejela programsko izjavo o nastanku neodvisne nacionalne televizije, ki naj bi delovala v ustavnih okvirih, vendar pa bi bila bistveno različna od današnje.

Dokument MDF¹⁰ odklanja partijski monopol nad TV in se zavzema za program, ki bi verodostojno izražal realno razmerje družbenih sil na Madžarskem. Menijo, da bi moral TV program vsebovati različne družbene poglede in stališča pod pogojem, da niso v nasprotju z ustavo. Pravica do svobode govora in izražanja misli kakor tudi svoboda kritike ne smeta biti omejeni. V izjavi je posebej poudarjena odgovornost TV za razvijanje narodne zavesti, za vzgojo mladih za narodno samospoznavanje in skrb za madžarsko manjšino v Transilvaniji.

Hkrati se zavzema TV skupina tudi za razvoj satelitske televizije, ki bi omogočala sprejemanje madžarske besede vsem ljudem madžarskega porekla po svetu.

Današnja madžarska TV, ki je po mnenju alternative »izolirani fosil«, je deležna številnih in ostrih kritik. Bistvo teh kritik je: TV podcenjuje javno mnenje, vodi zakrito protireformno politiko, zavira, izolira in izloča suverene osebnosti in tvorce samostojnih nazorov. V svoji kadrovski politiki pa vodi kontraselekcijo.

V izjavi so zapisali, da je lahko le javnost edini usmerjevalec programske politike, ki pa danes še nima vpliva. Dokaz za to je, da programi, ki so po okusu in želji javnosti, dobivajo le ozek programski pas, prevladujejo pa privilegirane oddaje, do katerih ima javnost odklonilno stališče. V TV hiši velja načelo: kar je popularno, je sumljivo. Ostrih kritik je deležna tudi nenehna reorganizacija TV hiše. V zvezi s tem ugotavljajo, da je vzrok za reorganizacijo najpogostejša kadrovska sprememba in ne prilagajanje željam in okusu gledalcev. V dokumentu se zavzemajo za decentralizirane, samostojno ustvarjalne delavnice in uredništva ter za uveljavljanje sposobnih suverenih in ustvarjalnih osebnosti.

TV skupina v DMF ponuja poleg kritike tudi sodelovanje s partijskimi in državnimi organi pri uresničevanju preobrazbe madžarske televizije. Pretežna večina pobud o neodvisni TV danes še ni uresničena. Kakšna bo usoda predlogov za reorganizacijo TV, še tudi ni znana. Očitno pa je, da se madžarska TV le odziva na kritike. Današnji TV program je v primerjavi s preteklimi leti bolj bogat in zanimiv. Več je kritično-analitičnih oddaj o družbenih vprašanjih, na TV nastopajo tudi predstavniki novih gibanj in drugače misleči nasploh. Tudi oddaje za vernike so dobile prostor v TV programu.

Ali obstaja možnost za miren prehod v večpartijski sistem?

Pogosto se srečujemo z mnenji na Madžarskem, da je uresničevanje vseh novih pobud in programov tesno povezano z usodnim vprašanjem, ali je možen miren prehod v večpartijski sistem. Starejše ljudi, ki še pomnijo jesen leta 1956, je strah, da bo madžarski pomladi sledila stalinistična regresija, ki bo v skladu z že znano prakso ogrozila razvoj in celo prihodnost otrok današnjih pripadnikov novih zvez in gibanj. Po enoletnem ali nekajmesečnem delovanju alternative lahko sledi desetletno maščevanje. Po drugi strani pa nekateri politiki (med njimi tudi tisti na

¹⁰ A nemzeti televizió megerentése nem tür halasztást, Hítel, Budapest, 15. 3. 1989, stran 37.

najvišjih položajih) opozarjajo na morebitni beli teror, hkrati pa poudarjajo, da danes sprejema reformno krilo komunistične partije mnogo večja tveganja kot alternativa.

V neodvisnem tisku so ocene, da se oblast danes boji delavcev in kmetov, ki zaenkrat pasivno čakajo in so globoko nezaupljivi tako do uradne politike kot do novih gibanj.

Nasploh so številni tisti, ki izražajo dvom o temeljitejših spremembah v družbi. Ko so Lászla Rajka mlajšega povprašali, kaj meni o družbenih spremembah na Madžarskem, je odgovoril: »Sem pesimist, kajti ni velikih sprememb, samo lepše je aranžirano. Zelo sem zaskrbljen, da z glasnostjo in perestrojko le zakrivajo napake.«¹¹

Drugi, zlasti mladi, gledajo z večjim zaupanjem v prihodnost in izjavljajo, da obstaja most za miren prehod v pluralistično civilno družbo. Njihov optimizem predvideva družbo, v kateri se bodo vsi dobro počutili. Zato predlagajo, naj si vsi raje prizadevajo za ustvarjanje boljših življenjskih razmer in razvijanje kvalitete življenja, namesto da ustvarjajo nove ideologije.

¹¹ Hogy érzi magát? Uj idő, Budapest 15. 3. 1989, stran 33.

Homeinijeva smrt in novi izzivi islamskega fundamentalizma

To stoletje se bo v svetovni zgodovini pomnilo tudi zaradi fenomena – Homeinijeva. Morebiti se je tega politični svet še jasneje ovedel ob njegovi smrti.

Imamova oporoka: Muslimani lahko postanejo največja sila na svetu... S takim naslovom je teheranski dnevnik Kayhan International, ki izhaja v angleščini, pospremil objavo »zadnje imamove volje«. Oporoka v celoti še ni bila objavljena. Pred Skupščino verskih ekspertov jo je prebral, bilo jo je za 30 strani, Ali Hamnei, sedanji predsednik islamske republike, ki so ga z nenavadno hitrostjo, že takoj drugi dan po Homeinijevi smrti, izvolili za novega duhovnega vodjo islamske revolucije, torej za Homeinijevega naslednika.

Zanimivo je, da Homeinijevih stališč in konkretiziranih tem v oporoki niso objavili v originalu, ampak le v parafrazirani obliki. Pripravljajo pa prevod oporoke v vseh jezikih sveta, kot je bilo objavljeno. Napovedali so tudi natis Homeinijevih pesmi in okrog 300 njegovih teološko-ideoloških tez. Mnogi kronisti so ob smrti 89-letnega voditelja islamske revolucije zapisali, da se je v iranski in svetovni zgodovini končala ena doba, začela pa se je druga. Bani Sadr, bivši predsednik islamske republike, ki živi v prostovoljnem izgnanstvu v Parizu, je bil še bolj dorečen: Homeinijevo slovo je bilo manj spektakularno in bleščeče kot pa njegov prihod v Teheran februarja 1979, ko se je začel, tako je vsej kazalo, zmagoviti pohod islamske revolucije, to je ideologije verskega gibanja, ki nikoli ni skrivalo teženj po univerzalnosti. Toda zmaga islamske revolucije je na posebnih ideoloških in političnih temeljih zgrajevala tudi islamsko republiko, v kateri je bila prva in zadnja odločitev o verskih, političnih, pravnih, ekonomskih, socialnih in tudi civilizacijskih vprašanjih v rokah verskega poglavarja in duhovnega vodje. Potemtakem ni bilo nikoli dvomov, ali je teološka oblast nad civilno in ali se morajo vlada, skupščina, vojska, aparat, država, revolucionarni gardisti – pasdarani in narod pokoriti imamovi presoji. S Homeinijevo duhovno močjo se je v Iranu utrdila radikalna inačica islamskega fundamentalizma, nastalo je žarišče mnogokrat spornega islamskega fanatizma. Toda če se je začela zdaj nova doba Irana in če je mogoče prvo posthomeinijevo leto, ki je obenem začetek drugega desetletja islamske republike in revolucije, označevati tako ali drugače, Iranu in islamu pa napovedati tako ali drugačno prihodnost, nikakor ni sporno Homeinijevo mesto v iranski zgodovini. Naj so ga sovražili ali ljubili, naj so ga prekleli ali slavili po božje, dejstvo je, da nihče ne bo mogel zanikati njegove vloge v verski, politični in socialni revoluciji v Iranu in njegovega izjemnega vpliva na islamsko gibanje kot revitalizirano svetovno religiozno gibanje.

Prav zato je 3. junij 1989, dan Homeinijeve smrti, tudi začetek velikih izzivov islamskemu gibanju, posebej islamskemu fundamentalizmu, za katerega se je boril do konca življenja doma in s skrajno radikalnim konceptom izvoza islamske revolucije tudi skoraj na vseh koncih islamskega sveta. Kot svetovni voditelj islama se je zanimal za usodo muslimanov in na različne načine, tudi nesprejemljive, posegel v notranjepolitična dogajanja islamskih držav in držav, v katerih živijo muslimani.

* Jože Volfand, dipl. soc., pomočnik glavnega urednika Dela.

Znano je, da se je Homeini zapletel tudi v dialog z Jugoslavijo. Pretirano se je začel zanimati za položaj muslimanov v Jugoslaviji, z vso vehemenco, netoleranco in kritičnostjo, dokler niso verski dostojanstveniki v Teheranu končno pristali na jugoslovansko stališče, da gre v takem primeru za »vmešavanje v notranje jugoslovanske zadeve«. To stališče je pomembno tudi zaradi predvidenega vrha neuvrščenih v Beogradu. V zadnjem letu je namreč Teheran nekajkrat pozabil, kaj se lahko razume s sintagmo »vmešavanje v notranje zadeve«. V hudem diplomatskem sporu s Turčijo ni pristal na turško razlago, da je povsem turška zadeva, če bodo študentke na turških univerzah nosile rute ali ne . . . Nasprotno. V uradnih komentarjih po zapletih v letošnjih pomladnih mesecih so ponovno zapisali, da iranska skrb za muslimane v drugih državah ni vmešavanje v njihove notranje zadeve.

Homeinijevo varuštvo za vse, kar je na svetu islamskega, kar je z njim v sozvočju ali ne, kar muslimane ogroža ali ne, kar onemogoča pomlad islamskega gibanja ali ne, kar ga veliča ali žali, je v bistvu določalo iransko notranjo in zunanjo politiko prve dekade islamske države, republike in revolucije. Življenje po koranu, mučeniška in fanatična vdanost vsemu, kar je povezano z islamom, dosledna, stroga uporaba prava in kazni, kot jih predpisuje koran (načelo zob za zob, oko za oko, roka za roko, javne usmrtitve), ustvarjanje novih življenjskih, duhovnih resnic in navad, povsem drugačnih od civilizacije, ki jo razglaša Zahod, dosledno upoštevanje etičnih zapovedi iz korana tudi v ekonomiji in politiki, dogmatska in radikalna obramba islama in islamske republike ter revolucije z izvozom revolucije vred – vse to je zaznamovalo Homeinijev radikalni fundamentalizem. Ta je spravil v hude muke ne samo iransko ekonomijo in čedalje bolj zoževal manevrski prostor revoluciji, marveč je Iran tudi dokončno pahnil v izolacijo.

Zadnje Homeinijeve poteze, sem spada tudi smrtna obsodba Salmana Rushdieja za njegove Satanske stihe, in javno razglašeno imamovo svarilo iranski vladi in skupščini, da njihova prva naloga ni boj proti inflaciji in prizadevanje za obnovo države po končanem vojaškem spopadu z Irakom, pač pa je njihovo temeljno poslanstvo prizadevanje za širjenje islama, so pravzaprav nakazovale, kaj je še ostalo velikemu duhovnemu vodji revolucije kot najmočnejše orožje. Islam. Religija kot ideologija, prepričanje in življenje. Človek postane človek in v zvezi z Bogom samo, če se je pripravljen žrtvovati – za islam. Resnici na ljubo, Homeini ljudem nikoli ni obljubljal raja na zemlji, marveč mu je bila vdanost islamu in islamski revoluciji edino merilo za končnoveljavno presojo o ljudeh, partijah in državah. Taka politična oziroma verska filozofija je radikalno obračunavala z nasprotniki, najsi so to bili mudžahedini ali komunisti, ali tihotapci mamil. Bolj ko je kler dominantno obvladoval duhovno življenje ljudi, oblast, medije, bolj je notranjo in zunanjo politiko podrejeval temeljnim resnicam korana. In bolj ko so se v islamski državi kazale razpoke, bolj so bila v nevarnosti ideološka, to je teološka načela, resnice in sporočila, s katerimi si je ustvarjal svoj božji imidž imam Homeini.

Morebitni ekonomski in politični zlom islamske države ali pa preveč navdušeno sprejemanje zahodnjaških navad bi v resnici pomenila poraz islamskega fundamentalizma. Najbrž se nekaj takega lahko reče ob desetem rojstnem dnevu islamske revolucije. Iran se je namreč znašel na robu kolapsa, pa četudi je iransko vodstvo priznalo samo globino ekonomske krize. Morda je bila Homeinijeva smrt celo dogodek, ki bo deblokiral nova iskanja, drugačna seveda, na dramatičnem razpotju, na katerem se je znašla islamska revolucija v Iranu. Ne samo ekonomija. Sklenitev premirja z Irakom, kar je Homeini sprejel s stavkom – moral sem popiti to čašo strupa, je bila prvi dokaz, čedalje šibkejše notranje moči islamske države.

Radikalna struja iranske duhovščine je osem let prepričevala ljudstvo, kako bo Iran pometel z iraškim režimom in kako bo to le ena od prvih zmag pravega šiizma. Ko je morala sprejeti premirje zaradi vojaške in notranjepolitične nemoči, je priznala poraz.

Ne glede na to, kaj se je v Iranu dogajalo v zadnjih mesecih, po sklenitvi premirja z Irakom poleti 1988 (po osemletni krvavi vojni), pa je poraz pristašev trde iranske politike odprl proces iranske politične pomladi. V njej so vrgli na mizo politične adute tako umirjeni reformisti kot radikalni oziroma pristaši skrajnega ali zadržega islamskega fundamentalizma – toda oboji ne bodo mogli mimo bistvenih naročil ali tez iz imamove oporoke.

Kaj je zapisal v testamentu imam Homeini, ki mu v Teheranu že gradijo svetišče, to bo velik kulturno-religiozni center, in nova božja pot za vse muslimane sveta?

Muslimane je pozval, naj se uprejo Zahodu in Vzhodu in naj se združijo v ustvarjanju »največje svetovne sile«. Zanimivo je, da v oporoki Homeini ni natančno omenil, koga si želi za naslednika, je pa poudaril, da bodo v skupščini ekspertov že vedeli, koga naj izberejo. Kakor pravijo nekateri viri, so za novega voditelja Hamneija glasovali trikrat in šele potem je dobil štiri petine vseh glasov. Glede Irana in iranskega naroda je zapisal, naj bo zmeraj na božji poti, naj bo neodvisen od ateističnega Vzhoda in od poganskega in zatiralskega Zahoda. »Moja oporoška muslimanskim narodom in državam pravi, naj nikdar ne pričakujejo pomoči od kateregakoli tujca pri uresničevanju islamskih ciljev in pri uporabi sredstev islamskega zakona.« Imam je najostreje obsodil »velikega satana«, to je Združene Države Amerike z njihovo militaristično politiko, lutkarskimi režimi in svetovnimi občili, ki jim služijo. Tudi komunizem je ni odnesel nič bolje. SZ je obtožil predvsem zaradi nasilja nad muslimani in zaradi sovjetskih »zločinov nad Afganci med invazijo Rdeče armade« v Afganistanu. Naštel je celo vrsto arabskih državnikov, sovražnikov Irana in islamske revolucije, posebej seveda iraškega predsednika, najbolj radikalna pa je tale izjava: Boljše je, če nas z obličja zgodovine zbrisejo zločinske roke Američanov in Sovjetov, kot pa da bi živeli superkomfortno pod rdečo zastavo Vzhoda in črno zastavo Zahoda. Res je, da potrebujemo industrijo zahodnih držav, toda to ne pomeni, da bo naša sodobna znanost odvisna od dveh supersil. Islamska revolucija iz leta 1979, ki jo je on vodil, je bila resnično božje darilo, piše Homeini. Po njegovem ni nobenega dvoma, da se islamska revolucija v Iranu povsem razlikuje od vseh drugih revolucij, in sicer po kvaliteti boja in po njenih motivih. Islamska republika sicer še ni dosegla vsega, kar je želela, toda dosegla je mnogo več in bolje kot režim šaha Pahlavija. V pisnem nagovoru vsem oponentom in protirevolucionarjem pa je menil, da so se najbrž do zdaj že lahko naučili, kako malo jim pri njihovem boju proti islamski revoluciji pomagata teror in sovražna propaganda.

Čeprav so v ideološkem štabu islamske republike iz imamove oporoke za javnost izbrali le najznačilnejše, to je predvsem revolucionarne in sicer že znane teze, se le da razbrati jedro sporočila: zvestoba islamskemu fundamentalizmu in revoluciji v notranji politiki, pri čemer skorajda ni sledu o kritični bilanci prvega desetletja Homeinijeve vladavine, ohranitev zunanjepolitične neodvisnosti s tezo »ne Vzhod ne Zahod«, iranska odgovornost za muslimane po svetu (Iran potemtakem še naprej obstaja kot voditelj in kot žarišče islamskega gibanja, kot potencialni izvoznik islamske revolucije) in nepomirljiv odnos do Iraka ter sovražnikov pravega, globljega, šiitskega razumevanja islamskih vrednosti v koranu. Novih poudarkov ni. Iz objavljenih oziroma parafriziranih delov testamenta se ne da

izluščiti naukov, ki jih je Homeini zapisal glede notranjega ekonomskega, političnega in socialnega razvoja države. Ali to pomeni, da so si nasledniki pustili pravico razlagati imamovo oporoko tako, kakor bo zahteval čas? Ali so iz ideoloških tez izluščili zunanjepolitična razsežja samo zato, ker bodo po tej poti lažje ohranjali versko in ideološko homogenizacijo naroda vsaj toliko časa, dokler se ne bo začel proces prenove revolucije in bolj pragmatičnega razlaganja islamskega nauka? Ali jih notranje socialne napetosti zaradi drastičnega padanja življenjskega standarda silijo v politiko stalnega iskanja sovražnikov, toda predvsem zunaj, tam, kjer jim to ne more preveč škoditi? Ali bo, in to je ključno vprašanje za Iran in za svet, ki se je že začel bati islamskega fanatizma in radikalizma Homeinijevega tipa, v islamski državi zapihal nov, svež, reformni, to je nekoliko bolj pragmatični veter? Ali bi to, če bi se zgodilo brez velikih in dramatičnih notranjih konfliktov med reformisti in radikali, pomenilo udarec napadalnemu islamskemu fundamentalizmu?

Precej znamenj je, ki govorijo v prid trditvi o pomembnih spremembah na iranskem političnem prizorišču. Od lanskega poletja, ko je bil Iran vojaško na tleh in se Teheran ni mogel več ubraniti iraških raketnih napadov drugače kot s sprejetjem resolucije Varnostnega sveta OZN št. 598, se je država najprej znašla v reformističnem vzgonu, ker se je potuhnil tisti del klera, ki nikakor ni hotel že prej pristati na vojaško premirje. Vendar so se radikali upirali previdnim reformističnim nastopom predsednika republike Hamneija in predsednika parlamenta Rafsandžanija, kjer se je le dalo. V boju za reforme ali proti njim, za demokratizacijo političnega življenja in za priznavanje političnega pluralizma, za reformo ekonomije in za protiinflacijske ukrepe (inflacija je okrog 70%), za manj strogo uporabo pravil korana glede oblačenja in drugih socialnih zahodnih navad (glasba, ples, itd.), za postopno prebijanje zunanjepolitične izolacije, za najemanje tujih kreditov ali ne – v vseh teh konfliktih je odigral pomembno vlogo Homeini. Spori med obema strujama v vodstvu so bili siloviti. Zato je Homeini v časnikih javno izjavil, da ne podpira nobene strani, ker je zanj ob vseh teh problemih bistveno samo eno vprašanje – kaj je dobro in kaj ni dobro za islam.

Toda začetke iranske politične pomladi so spremljali dramatični dogodki: neuspešna mirovna pogajanja med Irakom in Iranom, s čimer je krhko premirje na fronti še bolj negotovo, mednarodni incident s smrtno obsodbo avtorja Satanskih stihov, nenadna popolna prekinitev vseh stikov z ZDA, čeprav je spretna iranska diplomacija mesece skrivoma zglajevala spore med državama in je že kazalo na otoplitev odnosov z »velikim satanom«, zaostritev diplomatskih odnosov z zahodno Evropo, izsiljeni odstop ajatoloha Montazerija, že nekaj let določenega kot Homeinijevega naslednika (z vseh javnih mest so čez noč sneli Montazerijeve slike, ker Homeini svojemu sodelavcu ni mogel odpustiti ostrih kritik na račun slabih rezultatov desetletnega življenja revolucije), redčenje vojaškega vrha in razkritje vohunske afere v štabu mornarice, vohunili so za ZDA, kot je bilo sporočeno, odpiranje proti Vzhodu (predsednik republike Hamnei je v tem času obiskal Jugoslavijo, Romunijo, Kitajsko in Demokratično ljudsko republiko Korejo, predsednik parlamenta Rafsandžani pa SZ), postavitev Rafsandžanija za vrhovnega poveljnika armade in revolucionarne garde pasdaranov (to so varuhi revolucije) zaradi prehudih trenj med obema oboroženima silama, pri čemer so pasdarani, znani kot fanatični privrženci islama, številčnejši, in politični vzpon predsednika parlamenta Rafsandžanija, nedvomno enega najbolj vplivnih pionirjev islamske revolucije, ki so ga s še enim kandidatom nominirali za novega predsednika republike in ki je na volitvah premočno zmagal. Čeprav so sprva napovedovali splošne volitve za novega predsednika republike in referendum za novo

ustavo šele za 18. avgust, so se premislili in utrdili položaj reformistične struje že skorajda mesec dni prej.

Tako so Iranci v razmeroma kratkem času po smrti imama Homeinija utrdili položaj in politično moč tandema, ki je v Teheranu prav med ljudmi dokaj priljubljen: Hamnei kot duhovni in ideološki vodja islamske revolucije in Rafsandžani kot novoizvoljeni predsednik republike, ki je s spremembami ustave dobil tudi veliko izvršilno moč, saj sam postavlja vladni kabinet. Z novo ustavo so okrepili predsedniško funkcijo na račun vlade in parlamenta. Kaj to pomeni, se najbrž zavedajo tudi tisti radikali, ki so že pred volilno kampanjo opozarjali, naj novi predsednik le ne bi imel preveč pravic. Zgodilo se je drugače.

Čeprav na tem seznamu važnih dogodkov do Homeinijevega slovesa od življenja in prvih mesecev po tem dogodku ni vse, kar bi lahko nazorno ponazarjalo ciklične, prikrite in javne napetosti med radikali in reformisti, se je tok političnih dogajanj vendarle obrnil v smer, ki daje nekaj več možnosti za uspeh umirjenim reformistom. Največ oblasti imata v rokah pragmatika Hamnei in Rafsandžani. S pobudo večine poslancev iranskega parlamenta, naj bo novi predsednik medžlisa Homeinijev sin Ahmed, pa se kažejo zarisi novega ravnotežja – ob dveh pragmatikih, ki sta bila med prvimi možmi islamske revolucije in najzvestejša Homeinijeva sodelavca, naj bi kontinuiteto imamove dediščine zagotavljal Ahmed Homeini. Ta bi lahko varoval hrbet pragmatikom, lahko pa bi tudi nadaljeval s politiko fanatičnega islamskega fundamentalizma, kar v določeni meri potrjuje razvoj dogodkov v Libanonu. Nikakor se namreč ne more reči, da bodo v Iranu čez noč pometli s fanatizmom in z izvozom islamske revolucije. Toda zelo realna je ocena, če ne bo velikih in usodnih presenečenj, da bo v Iranu odslej drugače – da bodo torej manj široko odprta vrata agresivnemu islamskemu fundamentalizmu. Toda to ne pomeni, da se Iran odreka pravici ideološke borbe za prevlado islamske kulture in ideologije v svetu.

ANA BARBIČ

Položaj in prihodnost družinskih kmetij na Slovenskem*

1. POLOŽAJ DRUŽINSKIH KMETIJ

Podatki, zbrani in analizirani na osnovi izbranega raziskovalnega modela, kažejo na to, da so tako gospodarske kot negospodarske dejavnosti družinskih kmetij funkcija agrarno-ekonomskih, socialno-geografskih ter socioloških in psiholoških obeležij kmetije, kmečkega gospodinjstva in njegovih posameznih članov. Glavne ugotovitve je možno strniti v naslednje skupine:

1.1. Mešane kmetije so stalna, čeprav ne tudi stabilna značilnost kmetijstva

Družinske kmetije v Sloveniji se ob upoštevanju kriterija zaposlitve članov jedra družine (mož, žena, naslednik, naslednica) in generacijske strukture gospodinjstva razvrščajo v štiri skupine:

- čiste kmetije (člani jedra družine delajo samo na kmetiji);
- mešane kmetije (najmanj en član jedra družine dela samo na kmetiji);
- dopolnilne kmetije (vsi člani jedra družine so zaposleni);
- ostarele kmetije (noben član jedra družine ni mlajši od 65 let).

V analizi delimo kmetije le na tri skupine, to je, na čiste kmetije, mešane kmetije 1 (najmanj en član jedra družine dela samo na kmetiji) in mešane kmetije 2 (vsi člani jedra družine so zaposleni), ker upoštevamo samo kriterij zaposlitve članov jedra kmečke družine, ne pa tudi njihove starosti.

Analiza procesov zaposlovanja, zlasti veliko število naslednikov, ki so se zaposlili v zadnjih dveh desetletjih, in med katerimi je kar polovica takih, ki niti »pod ugodnimi pogoji za kmetovanje« zaposlitve ne bi opustili, kaže na to, da se število mešanih kmetij v Sloveniji v prihodnje še ne bo zmanjševalo. Kmetje in kmetice, ki so se zaposlovali predvsem v prvih desetletjih po vojni zaradi gospodarske nuje (dvakrat je bil zmanjšan zemljiški maksimum, pa tudi kmetijska politika je bila le v krajšem obdobju – konec 60-tih in začetek 70-tih let naklonjena družinskemu kmetovanju), bi »ob ugodnih pogojih za kmetovanje opustila zaposlitev«. To bi,

* Pri Cankarjevi založbi v Ljubljani bo v 1989. letu izšla knjiga Ane Barbič »Kmetov vsakdan: Položaj in prihodnost družinskih kmetij na Slovenskem«. V enajstih poglavjih obravnava avtorica različne vidike življenja in dela na kmetiji, vrsto in obseg pridelave in prodaje kmetijskih pridelkov, različne vire pridobivanja dohodka in motive za kmetovanje ob službi kot dejavnik kmetijske pridelave, vključenost kmetov v politično življenje in procese odločanja, njihove prostočasne aktivnosti in še marsikaj drugega. Bogato empirično gradivo o 2052 kmetijah in članih kmečkih gospodinjstev v 13 slovenskih občinah vgrajuje v ustrezne teoretične okvire, kar daje podatkom dodatno vrednost. Za objavo smo izbrali sklepno poglavje, v katerem avtorica povzema glavne ugotovitve in opredeljuje ukrepe za spodbuditev družinskega kmetovanja pri nas (op. ur.).

sodeč po njihovih izjavah, storilo kar 73 odstotkov zaposlenih gospodarjev/mož in dve tretjini (68,7%) zaposlenih gospodaric/žena, ker so po svojem prepričanju še vedno predvsem kmetje. Nasprotno pa je vsaj polovici sedanjim zaposlenim naslednikom kmetovanje ob službi postalo način življenja, ki ga ne nameravajo opustiti. Spoznali so ne le gospodarske, temveč tudi druge prednosti (redni dohodek, stiki z urbanim okoljem, povezovanje dela v mestu in življenja na podeželju) dvojne aktivnosti, ki se jim niso pripravljene odpovedati. Zato ugotavljamo, da so mešane kmetije stalna, čeprav ne tudi stabilna lastnost družinskih kmetij. Te namreč še vedno kažejo tendenco prehajanja iz čistih v mešane in iz mešanih v popolniline.

1.2. Možnosti za tržno pridelavo niso izčrpane

Kljub temu, da ima večina družinskih kmetij zaposlenega najmanj enega člana, le 9,4 odstotka kmetij ne prodaja nobenega od sedemindvajsetih preučevanih pridelkov. Pomeni, da je velika večina kmetij usmerjenih v tržno pridelavo večjega števila pridelkov (33,5% kmetij prodaja eno ali dve vrsti pridelkov, 34,2% tri ali štiri, 22,9% kmetij pa prodaja 5 vrst pridelkov ali več). Ob omejenih kmetijskih površinah, posebej pa ob veliki raznovrstnosti pridelkov so pridelane količine posameznih vrst pridelkov razmeroma nizke, posebej nizki pa so deleži prodanih pridelkov. Kmetje letno prodajo največji delež prireje govejih pitancev, starih 18–24 mesecev (78,1%), le okoli polovice prireje bikov (53,5%), mleka (50,2%) in govejih pitancev, starih 6–18 mesecev (48,9%). Omembe vredne so še tržna pridelava telet (kmetje prodajo 32,9% letne prireje), grozdja (kmetje prodajo 24,9% letne pridelave) in okopavin s 17,6 odstotki prodane letne pridelave. Tržnost drugih pridelkov znaša med 0,3 odstotka (perutnina) do 12,5 odstotka (prašiči).

Tradicija raznovrstnosti kmetijske pridelave na družinskih kmetijah je najboljše zagotovilo za spodbujanje dodatnih pridelav za trg poleg že uveljavljene prireje govejega mesa in mleka, deloma tudi grozdja, v posameznih regijah še okopavin in sadja. Politika spodbujanja pridelovanja drugih pridelkov za trg, predvsem okopavin in vrtnin, ne bi zagotovila le boljše preskrbe, temveč tudi nižje cene, h katerim bi prispevali predvsem nižji stroški transporta tovrstnih pridelkov iz oddaljenih krajev. Pri tem nimamo v mislih ideje o samooskrbi Slovenije s potrebnimi kmetijskimi pridelki – tiste, za katerih pridelavo so ugodnejši pogoji v drugih območjih Jugoslavije, velja tam pridelovati za celoten jugoslovanski trg – temveč le nujnost maksimalne izrabe kmetijskih virov, kar bi slovenskim kmetijam zagotavljalo višji dohodek.

Da na družinskih kmetijah v Sloveniji obstajajo še možnosti za razširitev tržne pridelave, dokazujejo tudi podatki o skupinah, v katere se združujejo kmetije po vrstah in obsegu pridelave, kot tudi podatki o skupinah, v katere se združujejo kmetije po vrstah in obsegu v enoletnem obdobju prodanih pridelkov. Analiza skupin kmetij je pokazala, da se četrtnina (24,3%) preučevanih kmetij združuje v pridelovalno nespecializirano skupino. Pridelujejo večje število različnih pridelkov, čeprav le v manjših količinah. Kar tretjina (34,4%) kmetij pa se je združila v skupino, ki jo lahko poimenujemo le kot pridelovalno neaktivno, saj obseg nobene od njihovih pridelav ni vreden omembe. Žal pa podatki o izredno številni skupini kmetij (obsega 51,7 odstotka v analizi upoštevanih kmetij), ki jih je nujno opredeliti kot netržne, zmanjšujejo optimizem o možnosti vključitve velikega števila dodatnih kmetij v tržno pridelavo. Takšne bi veljalo iskati v skupini petine

kmetij (20,6%), za katere je značilno, da so v enoletnem obdobju prodajale predvsem krave – znak opuščanja najmanj tržne pridelave mleka, če že ne živine v celoti. Glede na to, da so za kmetije te skupine značilni dokaj ugodni kmetijski potenciali (nižja nadmorska lega od povprečja, večja bližina sedeža kmetijske zadrage, večji obseg obdelovalnih površin, večje število članov gospodinjstva, pa tudi nekoliko višji dohodek od kmetijstva kot v povprečju), so očitno odprodaji krav botrovali drugi razlogi, mimo omenjenih. Če je šlo za opuščanje tržne pridelave mleka in/ali telet, je jasno, da razlogi tičijo v neugodni kmetijski politiki do tovrstne tržne pridelave, zaradi katere se je prenekatera kmetija znašla v položaju, da opusti pridelavo za trg. Če ob tem upoštevamo še dejstvo, da so bili analizirani podatki zbrani za 1981. leto, si lahko samo zamišljamo, koliko kmetij je zaradi destimulativnih odkupnih cen za mleko in meso zmanjšalo, če ne v celoti opustilo tržno pridelavo!

1.3. Marljivost in znanje ohranjata družinske kmetije

Kmetje, ki so si kmetovanje ob službi izbrali kot način življenja, v kmetijo vlagajo vsaj del dohodkov iz zaposlitve. Tako so si jo opremili s kmetijskimi stroji, obnovili ali na novo zgradili gospodarska poslopja, uredili hišo in jo s posodobitvijo dvignili v najmanj srednji razred bivalne ravni. Podobno so storili tudi kmetje, ki imajo dovolj veliko kmetijo ali razvito katero od dopolnilnih dejavnosti, ki jim zagotavlja dohodek tudi za nova vlaganja.

Gospodarji/možje in gospodarice/žene imajo nizko formalno izobrazbo (med prvimi je končalo največ osnovno šolo 76%, med drugimi pa 90% anketiranih). Šele pri naslednikih/naslednicah je opaziti občuten premik v doseženi formalni izobrazbi (zgolj osnovno šolo je končalo le 41,5% naslednikov/naslednic, drugi pa imajo več kot osnovnošolsko izobrazbo).

Nizko formalno izobrazbo in pomanjkanje strokovnih znanj kmetje/kmetice učinkovito dopolnjujejo s seganjem po najrazličnejših virih informacij od radia, televizije in Kmečkega glasa (60,9 do 78,1 odstotka gospodarjev/gospodaric so ta tri sredstva javnega obveščanja imenovali kot vir, prek katerega se ob drugih virih seznanjajo z novostmi s področja kmetijskih znanosti), do strokovnih knjig, Sodobnega kmetijstva in nasvetov strokovnjakov kmetijstvu sorodnih strok – iz vsakega od teh treh virov dobiva informacije o novostih v kmetijstvu približno 10 odstotkov gospodarjev/gospodaric.

Kmetje, ki si prizadevajo dopolniti pomanjkljivo strokovno izobrazbo tako, da segajo po številnih virih informacij, ki so jim dosegljivi, pa niso ravno zadovoljni z delom kmetijske pospeševalne službe, katere glavna naloga je pospeševanje kmetijske pridelave. Domnevamo, da je to možno le s seznanjanjem kmetov z novimi tehnologijami in svetovanjem v njihovih aplikacijah. Kar 30,8 odstotkov anketiranih gospodarjev/gospodaric je delo lokalne kmetijske pospeševalne službe ocenilo kot slabo ali celo zelo slabo, 30,3 odstotka ji je pripisalo nevtralno oceno (niti slabo, niti dobro), 28,1 odstotka anketiranih pa jo je ocenil kot dobro, od tega le 1,9 odstotka kot zelo dobro, 20,9 odstotka anketiranih pa ocene ni moglo dati, ker s pospeševalno službo nima stika oziroma pospeševalec k njim nikoli na zaide. Morda je med njimi res večina takih kmetij, ki niso članice kmetijske zadrage ali pridelujejo hrano zgolj za lastne potrebe, kar pa ne bi smel biti razlog, da se jih pospeševalci izogibajo. Nasprotno, pospeševalna služba bi morala neprestano raz-

vijati nove metode dela z vsemi kmeti in jih spodbujati za pridelovanje več in cenejše hrane ne glede na to, ali jo pridelujejo zgolj za lastne potrebe ali tudi za trg.

1.4. Kmetje morajo postati subjekti kmetijske politike

Z marljivostjo, vlaganji dohodka iz nekmetskih dejavnosti v kmetijsko pridelavo, spremljanjem novosti na področju kmetijskih znanosti in njihovim uvajanjem je slovenskim kmetom nekako uspelo ohraniti tradicijo družinskega kmetovanja. Dolg delavnik jih sicer omejuje pri vključevanju v družbenopolitične in samoupravne aktivnosti, verjetno pa bi potreben čas našli, če bi v organih odločanja in (samo)upravljanja imeli zagotovljen vpliv.

Pričakovati bi bilo, da imajo kmetje vsaj v kmetijskih zadrugah prevladujočo vlogo, vendar iz ocene vpliva, ki ga ima po mnenju gospodarjev/gospodaric združeni kmet, torej član organizacije združenih kmetov (OZK) na kmetijsko politiko v občini, sklepamo, da imajo kmetje pri tem prav majhno oziroma najmanjšo vlogo. Več kot polovica (53,8%) anketiranih gospodarjev/gospodaric je vpliv združenih kmetov na občinsko politiko ocenila kot majhen (43,1%) ali celo kot najmanjši med upoštevanimi subjekti odločanja. Večina, 81,5 odstotka anketiranih pa je kot majhen (66,4%) ali najmanjši (14,1%) ocenila vpliv tistih kmetov na kmetijsko politiko v občini, ki niso vključeni v OZK. Mnogo večji je vpliv kmetijske zadruge na občinsko kmetijsko politiko, čeprav po mnenju kmetov ni vselej velik ali največji. Kot takega je vpliv OZK na kmetijsko politiko v občini ocenilo 49,4 odstotka anketiranih, prav toliko pa jih je enako ocenilo vpliv republiškega komiteja za kmetijstvo na kmetijsko politiko v občini. Največji vpliv je po oceni kmetov pripadel občinski skupščini. Šestdeset odstotkov anketiranih je prav temu političnemu telesu pripisalo velik ali največji vpliv na kmetijsko politiko v občini. Resnici na ljubo, najmanj gospodarjev/gospodaric je majhen vpliv na kmetijsko politiko v občini pripisalo OZK (7,7%), sledi ji občinska skupščina (13,9%), njej pa republiški komitej za kmetijstvo, ki mu je kar 17,3 odstotka anketiranih kmetov pripisalo majhen ali najmanjši vpliv na kmetijsko politiko v občini. Percepcija moči v kmetijski politiki je zelo verjetno blizu dejanskemu stanju in prav zato obrobna vloga kmetov še toliko manj sprejemljiva.

Nemoč kmetov v vplivanju na kmetijsko politiko je poleg njim na splošno nenaklonjene kmetijske politike nedvomno eden pomembnih vzrokov za to, da se kmetje distancirajo od Zveze komunistov (vanjo je včlanjenih le 2,5% anketiranih gospodarjev/gospodaric), ki jim je kot Komunistična partija v revoluciji obljubljala svetlo prihodnost.

Vse, kar kmetje želijo, je njihova izenačenost z delavci v vseh pravicah, ki iz dela izvirajo, in jim niso tuja razmišljanja o tem, da je treba tudi kmetov dohodek ustrezno obdavčiti, obdavčiti pa tudi neobdelane ali slabo obdelane kmetijske površine, ki so dokaz negospodarnega ravnanja. Celo več, varstvo kmetijskih zemljišč, ekološko usmerjena pridelava hrane, zahteva po celovitem in vsestranskem razvoju družinskih kmetij, vasi in podeželja so skupaj še z nekaterimi zahtevami tudi opredelitve Slovenske kmečke zveze in Zveze slovenske kmečke mladine. Ustanovitev obeh zvez 12. maja 1988. leta v Ljubljani dokazuje, da so kmetje na lastno pobudo stopili iz anonimnosti objektov državne kmetijske politike v oblikovalce lastne usode in se s svojimi akcijami borijo za enakopravno vlogo v družbi.

1.5. Prodor urbanega načina življenja ogroža slovensko podeželje

Vzrokov za prodor urbanega načina življenja na slovensko podeželje je več. Omenimo naj le nekaj najbolj pomembnih! Povečevanje industrijskega razvoja in mest kot njegovega prostorskega nosilca ni povzročilo le velikega odliva prebivalcev s podeželja v urbana središča, temveč je vplivalo tudi na spreminjanje sistema vrednot, v katerem so tradicionalne vrednote podeželskih skupnosti tudi med kmeti izgubljale na pomenu, pridobivale pa so vrednote, ki so prihajale iz urbanih središč. Slovenija in Jugoslavija v tovrstnem spreminjanju sicer nista v svetovnih dogajanjih nikakršna izjema, temveč le ekstremen primer razvrednotenja podeželja in družinskega kmetovanja zaradi vzrokov, ki so v Jugoslaviji v večji meri kot v mnogih drugih, zlasti zahodnoevropskih državah, polarizirali mesto in vas. Pomemben delež k širjenju vrednot urbanega življenja na podeželje gre pripisati izboljševanju komunikacijskih poti med podeželjem in mestom, predvsem pa komutantom, ki dnevno prihajajo v stik z urbanim okoljem, ker so tam zaposleni, in novosti, ki jih tam spoznajo, prenašajo v kraj bivanja, na vas.,

Obema skupinama vzrokov za enostransko vplivanje mestnega življenjskega sloga na podeželskega pa je treba dodati še razvoj in naglo širjenje sodobnih sredstev javnega obveščanja, predvsem radia in televizije, pa tudi klasičnega tiska in nekoliko mlajšega filma, ki na podeželje prinašata doslej neznanе vrednote in načine življenja.

Člane kmečkih družin v mesto pritegnejo večinoma razlogi objektivne narave, zaradi katerih so se morali zaposliti, delovna mesta pa so praviloma (bila) na voljo predvsem v urbanih središčih. Med objektivne štejemo predvsem vzroke, ki zadevajo socialno varnost (zanesljiv dohodek, zdravstveno in pokojninsko-invalidsko zavarovanje), vendar tudi subjektivnih razlogov, ki se kažejo predvsem v prednostih redne zaposlitve (opredeljen delovni čas, letni dopust, zanimivo delo) in majhnem ugledu kmečkega poklica ne gre zanemariti.

Na neke vrste neprekinjeno razpetost zaposlenega kmeta med mestom in podeželjem pa opozarjajo razlogi, zaradi katerih zaposleni niso zapustili kmetije, med katerimi izstopa navezanost na zemljo (to je kot motiv, da kljub zaposlenosti še vedno delajo na kmetiji, navedlo 59,8% zaposlenih gospodarjev/mož, 46,5% zaposlenih gospodaric/žena in 45,1% zaposlenih naslednikov/naslednic). Temu motivu za obdelovanje kmetije kljub zaposlitvi – po številu tistih, ki so jih navajali – sledijo nižji življenjski stroški, želja po lastnih pridelkih, pomanjkanje delovne sile na kmetiji, želja živeti na vasi ter veselje do dela v naravi in na svežem zraku.

Kljub naštetim in drugim vrednotam, zaradi katerih so zaposleni člani jedra kmečke družine zadržali kmetijo in jo tudi obdelujejo, pa se vpliv urbanega življenja na podeželje »uspešno« širi. Nazorna ilustracija takšnih dogajanj je podoba o prostočasnih aktivnostih kmečkih gospodarjev/gospodaric. Te se namreč sploh ne razlikujejo od prostočasnih aktivnosti urbanega prebivalstva ali pa se razlikujejo izredno malo. Večina kmečkih gospodarjev/gospodaric posluša radio (redno 76%), bere časopise (redno 70,9%) in gleda televizijo (redno 65%), le pogovarjanje s sosedi (redno se z njimi pogovarja 75,9% anketiranih) še kaže na to, da so se od tradicionalnih podeželskih oblik preživljanja prostega časa, temelječimi na medosebnih stikih, ohranili vsaj redni stiki s sosedi, čeprav ne nujno v prostem času. Med tradicionalnimi aktivnostmi, nekdanjimi tipičnimi za vaške skupnosti (Hribernik, 1985), so se resnično ohranila le gasilska društva, deloma zaradi močne tradicije, deloma pa zaradi potreb vaških skupnosti, da si zagotove samopomoč v primeru požara (41,4% kmečkih gospodinjev ima vsaj enega člana v gasilskem

društvu). Nasprotno pa imajo aktivnosti, nekaj tipične za podeželske skupnosti, simbolično število vključenih kmečkih gospodinjstev (interesna društva 6,2%, dramske skupine (3,6%), lokalni orkestri (1,4%). Aktivnosti, ki predstavljajo kombinacijo sodobnih vsebin in tradicionalnih oblik sodelovanja – kot aktivni kmečkih žena (vključujejo ženske iz 11,8% kmetij) in aktivni mladih zadružnikov (vanje so vključeni člani iz 10,3% kmetij), športna društva (11,6%) in pevski zbori (10,3% vključenih kmečkih gospodinjstev), pa še niso povsod niti ne dovolj uspešno zaživele.

V sodobnih procesih prostorskega združevanja (Mlinar, 1986; 1988; Roca, 1988; Mormont, 1987; Repassy, 1987), ki jih označuje neprekinjeno cirkuliranje prebivalstva, je vpliv urbanega načina življenja na življenje na podeželju normalen in zelen, vendar lahko služi uveljavljanju podeželskega načina življenja le v primeru, če od njega tudi sprejema njegove odlike. Medsebojno oplajanje dveh, nekaj ločenih, sedaj pa vedno bolj tesno povezanih načinov življenja, prispeva k ustvarjalnemu razvijanju tako enega kot drugega, če oba hkrati sprejemata in drug od drugega ter drug drugemu tudi posredujeta svoje posebnosti in odlike.

2. PODROČJA IN VRSTE UKREPOV ZA SPODBUDITEV DRUŽINSKEGA KMETOVANJA

Družinske kmetije so se obdržale kljub »neproduktivni kmetijski politiki«, kot je politiko oviranja družinskega kmetovanja, ki ga naj bi čimprej nadomestil družbeni kmetijski sektor, poimenoval Petek (1988:2). »Obdržanje« v obravnavanem primeru pomeni zgolj preživetje večine kmetij zaradi njihove sposobnosti prilagajanja nepredvidljivo spreminjajočim se pogojem gospodarjenja. Glavna oblika prilagajanja je bila usmerjena na iskanje dodatnih virov dohodkov iz nekmetijskih dejavnosti, praviloma iz zaposlitve nekaterih članov kmečke družine, ki je vsem, ne le tistim, ki so zaposleni, zagotavljala vsaj minimalno socialno varnost.

Da bi stanje prilagajanja preusmerili v razvoj družinskih kmetij, je potrebna načrtna ter h konkretnim ciljem usmerjena kmetijska politika v najširšem pomenu te besede, to je politika takšnega ekonomskega, poklicnega ter kulturno-socialnega razvoja kmetijstva in podeželja, ki bo družinskim kmetijam dolgoročno zagotavljala optimalne pogoje za njihov razvoj.

2.1. *Gospodarski ukrepi*

Za uspešen gospodarski razvoj družinskih kmetij je najprej potrebno odpraviti predsodke proti bogatemu kmetu, ki so nesporno prevzeti iz sovjetske prakse podržavljanja kmetijstva in so nepotrebna oziroma naravnost škodljiva dediščina teorije in prakse državnega socializma, ki je kmeta opredeljeval kot glavnega nasprotnika in zaviralca graditve socialističnih odnosov v kmetijstvu in na vasi.

Medtem ko jugoslovanski ekonomisti in gospodarstveniki konec 80-tih let prisegajo na tržne zakonitosti in njihovo dosledno uveljavljanje kot edino možno pot izhoda iz gospodarske krize, se v odnosu do kmeta ne moremo otresti niti zemljiškega maksimuma, za čigar odpravo govore tako tehnološki kot ideološki razlogi. V drobnem gospodarstvu se v Jugoslaviji odpirajo možnosti za uveljavljanje zasebnega podjetništva in število delavcev, ki jih tak podjetnik lahko zaposli, dosega že 300 delavcev, v izjemnih primerih celo več, kmet pa ne sme imeti v lasti niti toliko

obdelovalnih površin, kot bi jih lahko obdeloval en človek, v pogojih delovno intenzivne pridelave pa nekaj članov kmečke družine.

V vseh razvitih državah nad kmetijstvom kot temeljno gospodarsko dejavnostjo bdi država, ki je odgovorna za preskrbo prebivalstva s hrano in za zaščito domačih pridelovalcev hrane do te mere, da subvencionira njihovo pridelavo s finančnimi sredstvi iz državne blagajne, kajti te države se zavedajo strateškega pomena doma pridelane hrane, ki mora tako po vrstah kot po obsegu zadovoljiti osnovne potrebe prebivalstva. V Jugoslaviji je komaj zaznati podobno kmetijsko politiko, ki pa je ne spremljajo ustrezní ukrepi (zaščitne cene, subvencije pridelovalcem, oskrba z reprodukcijskim materialom), ki bi pridelovalcem zagotovili nekaj več kot pokritje pridelovalnih stroškov in jim tako omogočili vsaj osnovno reprodukcijo. Poleg dovoljenega svobodnega oblikovanja cen za nekatere vrste pridelkov (sadje, vrtnine), cenovna politika ne rešuje problema odkupnih cen osnovnih pridelkov (mleka, mesa, žit), zato so kmetje za njihovo pridelovanje vse manj zainteresirani. Če nimajo možnosti preusmeritve v tržno zanimive pridelave, opustijo kmetovanje in si poiščejo zaposlitev. Uveljavitev tržnih zakonitosti v kmetijski pridelavi je tako najpomembnejši ekonomski ukrep, ki je potreben za spodbuditev pridelave na družinskih kmetijah.

Oblikovanje cen kmetijskih pridelkov na temelju ponudbe in povpraševanja pa bi kljub pomoči države v subvencioniranju bodisi pridelovalcev bodisi porabnikov pokazalo, da bi bili stroški pridelave in z njimi povezane cene kmetijskih pridelkov previsoke glede na dohodke zaposlenih v nekmetijskih dejavnostih – preprosteje rečeno, glede na kupno moč prebivalstva. Pojmovanje »razvoja«, temelječe na idealnih tipih modelov agrarnega spreminjanja kot prehajanje od »tradicionalne« družbe ali »naturalnega gospodarstva« do popolnoma tržno usmerjenega »sodobnega« kmetijstva, v katerem se kmetje obnašajo v skladu s predpostavljeno »logiko trgov«, po mnenju Longa in Van der Ploega (1988:31) ne more razložiti, pa tudi ne predvideti raznovrstnosti oblik, smeri in dinamike agrarnih sprememb. Zato zgolj uvajanje tržnih zakonitosti v kmetijstvo ne more zagotoviti pridelave, ki bo po obsegu in cenah ustrezala tako pridelovalcem kot potrošnikom, temveč je »tržnost« nujno usmerjati v racionalnost pridelovalnih postopkov, ki jih razvijajo kmetijske ter z njimi povezane znanosti. Zato tudi razvijanje lastnega znanja in njegovega prenašanja v kmetijsko pridelavo uvrščamo med ukrepe ekonomske narave.

V razvijanju lastnega znanja, zlasti novih hibridov in drugih tehnološko specializiranih področij, je kmetijska znanost, ki jo razvijajo kmetijski inštituti in fakultete v Jugoslaviji, dosegla zavidljive uspehe, ki pa marsikdaj zbledijo, ker premalo upoštevajo bodisi proizvodno okolje bodisi človeka, ki naj bi nove tehnološke dosežke prenesel v kmetijsko pridelavo in prirejo. Zato je na področju ustvarjanja novega znanja potrebno razvijati predvsem interdisciplinarnost, na področju njihovega prenašanja v kmetijsko prakso pa oblikovati metode seznanjanja kmetov z znanstvenimi dosežki in njihovega prenosa v prakso ob upoštevanju dognanj različnih znanosti.

Zgolj dejstvo, da gre za uporabno znanost, sili kmetijsko raziskovanje v povezovanje z drugimi naravoslovnimi, tehničnimi in družboslovnimi znanostmi (Barbič, Ločniškar, Marušič, 1987). Kmetijske znanosti v veliki meri rešujejo praktične probleme kmetijske pridelave, ti pa so po svoji narodi interdisciplinarni, zlasti še, če nanje gledamo z vidika ohranjanja in obnavljanja virov ter varovanja človekovega okolja ter z vidika tistega, ki hrano prideluje.

Oblikovanje metod in postopkov prenašanja spoznanj kmetijskih znanosti

v pridelavo je možno le z interdisciplinarnim pristopom, v katerega kmetijske znanosti prispevajo relevantna spoznanja s področja tehnologije pridelovanja, družbene vede (sociologija, psihologija, pedagogika z andragogiko, znanosti, ki se ukvarjajo z urejanjem prostora) pa ta spoznanja vsebinsko in oblikovno priredijo tako, da so kar najbolj sprejemljiva za tistega, ki mu je znanje namenjeno (Barbič, Tajnšek, Milevoj, 1987; Barbič, 1987). Da bi spoznanja kmetijskih znanosti kar najbolj uspešno prenašali v kmetijsko pridelavo, je v oblikovanju metod in postopkov takšnega prenosa nujno upoštevati človeka, ali kot je takšno zahtevo oblikoval Cernea (Cernea, 1985): »ljudi postaviti na prvo mesto«.

Mnogi projekti pomoči razvitih dežel za razvoj nerazvitih (Elwert, Bierschenk, 1988; Crehan, Von Oppen, 1988) so dokazali, da imajo izgled za uspeh le projekti, ki izhajajo iz ljudi, njihovega načina življenja, zgodovine in kulture, in ki ljudi motivirajo, da postanejo oblikovalci lastne usode. Seveda pa spet drugi (De Sardan, 1988) eksplicitno opozarjajo na nevarnost, da kmetje, s katerimi se povezujejo strokovnjaki kot s posredniki s skupnostjo, misleč, da predstavljajo splošne interese populacije, v resnici predstavljajo le svoje interese. Zato je po mnenju tega avtorja potrebna vzporedna analiza »spontanih« inovacij, ki nastajajo in se uveljavljajo brez posredovanja razvojnih inštitucij. Vendar tudi teh ne gre mistificirati, kot ne gre brez pridržkov verjeti splošni kmečki logiki, zlasti ne zato, ker običajno ne reagirajo na nove ekološke in gospodarske pasti, ki obremenjujejo lokalne kmetijske sisteme in so odgovorni za sodobno krizo (De Sardan, 1988:224).

Torej je pri prenosu znanja v pridelavo sicer nujno upoštevati kmete, njihovo izobrazbo, izkušnje in motiviranost za uvajanje novosti, vendar morajo ustanove (kmetijske zadruge, kmetijski zavodi in raziskovalni inštituti), ki so organizatorji in izvajalci takšnega prenosa, izdelati lastne koncepte in modele, ki bodo temeljili na najnovejših dognanjih različnih strok ter bodo usmerjeni v dolgoročno ohranjanje naravnih virov in varovanja človekovega okolja.

2.2. *Kmetijska politika*

Mnogi ekonomski ukrepi na področju kmetijstva so odvisni od konkretne (kmetijske) politike, ki njihovo uveljavljanje dopušča ali preprečuje. Seveda pa pod potrebnimi političnimi ukrepi nimamo v mislih množice konkretnih predlogov in akcij kmetijske politike, temveč želimo opozoriti le na dva, najbolj splošna vidika kmetijske politike, katerih upoštevanje bi omogočilo reševanje nakopičenih problemov družinskih kmetij; to sta deideologizacija kmetijstva na eni strani in politizacija kmetov na drugi strani.

Poleg odprave že omenjenih pomislekov proti kmetu kot lastniku produkcijskih sredstev, ki naj bi še vedno predstavljal nevarnost za obnovo izkoriščevalskih odnosov na vasi, kot tudi odprave prepričevanja, da je socialistično le družbeno kmetijstvo na velikih (čim večjih) družbenih obratih, pod deideologizacijo razumemo predvsem odpravo »pokroviteljskega« odnosa družbe in politike do kmetov in družinskih kmetij. Namesto »skrbi« celotne družbe z Zvezo komunistov na čelu je treba kmetu omogočiti uveljavitev lastne inovativnosti in podjetništva. Kmet, ki ga v iniciativnosti ne omejujejo predpisi, je sposoben racionalno organizirati kmetijsko proizvodnjo, jo z obsežnejšo pridelavo poceniti, hkrati pa izrabiti tudi druge možnosti, ki jih nudi kmečko gospodarstvo za zaposlitev vseh družinskih članov. Pri tem ne gre le za razvijanje dopolnilnih dejavnosti, ki imajo tradicijo in tudi vire

v okviru kmečkega gospodarstva, temveč tudi za maksimalno izrabo delovnih prostorov kmečke hiše in gospodarskih poslopij, v katerih posamezni člani kmečke družine lahko odprejo obrtne delavnice ali opravljajo industrijsko delo na domu. Kot je predlagal Veljko Rus, ne bi smela biti nobena kmečka hiša brez delavnice. Proizvodni prostori so na voljo tako rekoč v vsaki kmečki hiši, le izrabiti jih je treba! Doma zaposleni člani kmečkih gospodinjstev ne bi obremenjevali že sicer skromnega števila delovnih mest, ki se bo z neizogibnim tehnološkim razvojem še zmanjševalo, odpravljeni bi bili stroški prevozov na delo in nazaj ter povečan obseg delovnega in prostega časa doma zaposlenih delavcev.

Oblikovanje nekakšnih družinskih podjetij, ki bi kombinirala kmetovanje z drugimi viri dohodkov, bi sicer res prispevala k hitremu razslojevanju med delovnimi in sposobnimi prebivalci podeželja, in tistimi, ki hodijo na delo predvsem zato, da dobijo redni mesečni dohodek in imajo zagotovljeno socialno varnost, v prostem času pa, če se le da, se izognejo kakršnemu koli delu. Vendar bo bogatenje na osnovi dela slej ko prej morala sprejeti tudi socialistična jugoslovanska družba in spoznati, da le bogat posameznik lahko prispeva k bogastvu države. Od nje pa je odvisno, ali ji bo uspelo razviti in izvajati ustrezne davčne mehanizme, ki bodo tudi državi zagotovili delež presežne vrednosti, ustvarjene z družinskimi ali individualnim podjetništvom.

Pod politizacijo kmetov pa gre razumeti najmanj dvoje: njihovo politično osveščanje in ustrezno politično organiziranje.

Politično osveščanje pomeni sprožitev akcij za oblikovanje takšne politične kulture, ki bo kmetom omogočila aktivno delovanje v okviru političnega sistema. To pa pomeni, da morajo biti kmetje najprej obveščeni o političnih zadevah, da si morajo oblikovati lastna stališča in vrednote, ki bodo osnova za njihovo konkretno ravnanje in odločanje. Sicer ne moremo trditi, da kmetje niso obveščeni o političnih dogajanjih in da nimajo nikakršne politične kulture, žal pa jim ta ne zadošča za to, da bi lahko sodelovali v oblikovanju kmetijske politike, ker tudi nimajo na voljo ustreznih političnih kanalov. Lahko se sicer vključujejo v obstoječe institucije političnega sistema in delujejo kot delegati kmetijskih zadrug ali krajevnih skupnosti v skupščini občine ali celo republike, vendar v njih ne predstavljajo neposredno kmetov, ker ti niso ustrezno politično organizirani.

Tudi Slovenska kmečka zveza in Zveza slovenske kmečke mladine v prvem letu svojega obstoja še ne predstavljata političnih organizacij kmetov in sta le kot društvi vključeni v Socialistično zvezo Slovenije. Ker pa sta zaenkrat edini obliki organiziranosti kmetov, si morata čimprej zagotoviti status, ki jima bo zagotovil vstop v sistem politične družbene organiziranosti in s tem zagotovil kanal za prisotnost njunih predstavnikov v oblastnih telesih na vseh nivojih družbene organiziranosti. Le kmetje, ki bodo prek svojih predstavnikov sodelovali v odločanju o kmetijski politiki in načrtovanju razvoja kmetijstva, bodo iz objektov postali subjekti kmetijske politike.

2.3. Ukrepi na področju kulturno-socialnega razvoja

Ugotovili smo, da je podeželje kot prostor življenja in dela z industrializacijo in razvijanjem urbanih središč v vseh letih po vojni izgubljalo na pomenu, kar je prispevalo k dejstvu, da si je velik del podeželske delovne sile poiskal delo v mestih. Ta so naglo razvijala tudi infrastrukturo, ki je prebivalcem zagotovila možnosti zadovoljevanja najrazličnejših potreb, ne le delovnih mest. Postavljalo se

je telefonsko omrežje, rastle so nove stanovanjske četrti, odpirale so se trgovine, šole, vrtci, bolnišnice in kulturne ustanove. Vse to je mesta napravilo privlačna ne le za meščane, temveč tudi za nove priseljence in za komutante, ki so o vsem, kar so videli v mestu, sporočali domači družini in sovaščanom. Ko so se med mestom in vasjo razlike dejansko večale, so se jih vse bolj zavedali tudi prebivalci podeželja. Kljub mnogim samoprispevkom, iz katerih so črpali finančna sredstva, s pomočjo katerih so si z lastnim delom ustvarjali osnovno infrastrukturo, se je razlika med podeželjem in mesti večala. Zlasti mladi na podeželju imajo na primer mnogo slabše možnosti kot njihovi vrstniki v mestih za izobraževanje, šport in druge interesne dejavnosti, za zabavo. Zato jih vleče in jih bo vleklo v mesto vse dotlej, dokler jim podeželje ne bo nudilo enakih možnosti za delovne in prostochasne aktivnosti kot mesto. Enake možnosti pa ne pomenijo nujno kopije urbanih oblik dela in življenja. Nasprotno, podeželje bo privlačno mladim šele takrat, kadar bo osnovnim oblikam različnih aktivnosti dodalo posebne, za podeželje tipične oblike združevanja in delovanja ljudi, ki so na podeželju že obstajale, pa jih je čas, predvsem pa hitrica, s katero živimo, odrinila v pozabo.

Gospodarski razvoj podeželja, ki je osnovni pogoj za zaustavitev ali vsaj za upočasnitev deagrarizacije, preprosto ni mogoč brez razvite infrastrukture, ki ga bo tesno povezovala z urbaniimi središči, brez socialnega in kulturnega razvoja v najširšem pomenu obeh pojmov. Pod socialno razvitostjo razumemo tako zdravstvene domove, domove za ostarele, organizirano skrb za bolne in osamljene na domu ipd., kot tudi možnosti za neprekinjeno izobraževanje v tečajih, na predavanjih ali ob neformalnih stikih. Ustrezne organizacije in društva (Rdeči križ, Društva prijateljev mladine, taborniška organizacija, gasilska društva, aktivni kmečkih žena, aktivni mladih združnikov (itd.) morajo prevzeti iniciativo za tovrstne dejavnosti. Kulturni razvoj pa zadeva kulturo v širšem in ožjem pomenu besede in sega od kulture bivanja do kulturnih ustanov (knjižnic, gledaliških in kino dvoran, galerij itd.) in kulturnih aktivnosti, med katere sodijo različni krožki za mlade, aktivni kmečkih žena, društva čebelarjev, izdelovalcev predmetov domače obrti, športna društva ipd. Zaradi svojega pomena za oživljanje podeželskih skupnosti je socio-kulturni razvoj nepogrešljiva sestavina celovitega razvoja (Barbič, Rupena, Koman, Fojker, Dežman, Zalar, 1987) ruralnih območij.

Samo gospodarsko, socialno in kulturno razvito podeželje lahko zadrži odseljivanje in celo spodbudi nasprotno tokove, tokove priseljivanja iz urbanih okolij. Meščani, ki v večini primerov živijo v onesnaženem okolju, prenatrpanih mestih, odtujenih medsebojnih odnosih, odkrivajo podeželje kot prostor miru, čistega zraka in pristnih odnosov med ljudmi. V razvitem svetu so takšna gibanja že prisotna, kar seveda močno dviga ugled podeželju in njegovemu načinu življenja. Čeprav smo pri nas še daleč od tega, da bi ljudje s ponosom priznavali, da so kmetje in da živijo na podeželju, se, na našo srečo, svetovnim dogajanjem ne bomo mogli izogniti, zato je najbolje, da zavestno razvijamo podeželje in načrtno uveljavljamo kmetovanje in podeželje kot privlačen način življenja.

2.4. Načrtna raba podeželskega prostora

Prostor kot trajna dobrina, s katero je nujno gospodarno ravnati, terja usklajevanje različnih interesov v prostoru. Ne glede na to, da imajo običajno vsi interese (industrija, urbanizem, kmetijstvo) »utemeljene« razloge za pridobitev pravice do rabe določenega območja, je nujno vsaj kmetijske površine najvišjih kako-

vostnih razredov trajno ohraniti za pridelavo živeža, hkrati pa ohraniti prepletenost in zlitost raznoterih prostorskih obeležij (Gosar, 1988:68), ki opredeljujejo različne vidike človekovega razmerja do okolice (Ogrin, 1983:52) – od produkcije in bivanja do kulture in ekologije.

Celovitost človekovega odnosa do narave kot temelja njegovega obstoja in razvoja je bila in mora tudi v prihodnje ostati prisotna v vseh funkcijah, ki jih človek razvija v prostoru s ciljem, da ga varuje in izboljšuje v skladu z Marxovo ugotovitvijo, da »niti cela družba, narod, pa celo vse istočasne družbe skupaj niso lastniki zemlje. So le njeni posestniki, jo le uživajo in jo morajo kot *boni patres familias* izboljšano zapustiti prihodnjim generacijam« (Marx, 1973:865–866).

Zemljišča na podeželju so prvenstveno namenjena kmetijski pridelavi. Konvencionalno kmetijstvo s kmetijskimi stroji, rudninskimi gnojili in kemičnimi pripravki za varstvo rastlin in živali vse preveč zanemarlja ekološke in kulturno-krajinske vidike podeželskega prostora.

Prostorske znanosti, ki so zaradi razvoja industrije in z njim povezanega naglega večanja števila mestnega prebivalstva usmerjale svojo pozornost na urbana območja, so po svoje prispevale k degradaciji podeželskega prostora, ki je postal območje nekmetijskih panog gospodarstva. Na podeželju so se skorajda nekontrolirano gradili dislocirani ali samostojni industrijski obrati mimo upoštevanja vsaj osnovnih principov ohranjanja kulture krajine. Podpiranje konvencionalnega kmetijstva je vse prepogosto temeljilo zgolj na monodisciplinarnih posegih v podeželski prostor – kot so npr. melioracije, katerih cilj naj bi bil »usposabljanje zamočvirjenih in izboljšanje obstoječih obdelovalnih zemljišč« (Matičič, 1983:78) in zidava objektov (hlevov, silosov) za potrebe družbenih farm, pa tudi večjih družinskih kmetij.

Vaška naselja, ki so se bodisi izpraznjevala zaradi odseljivanja najbolj vitalnih prebivalcev bodisi obnavljala po zgledu urbanih gradenj, so izgubljala svojo identiteto. Vasi so se širile brez ustreznih prostorskih načrtov, saj si je lastnik ali njegov dedič lahko postavil hišo tako rekoč na katerokoli od svojih parcel, in to hišo, ki je bila praviloma kopija večstanovanjske individualne hiše v mestnih ali primestnih naseljih. Da se je stanje na tem področju že začelo spreminjati, pričajo primeri načrtnega urejanja zunajmestnih naselij (Gabrijelčič, 1985; 1986; Prosen, 1987; Mihevc, 1988; Mestna raziskovalna skupnost Ljubljana in Fakulteta za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo, 1988), v katera se poleg že priznanih vključujejo tudi mladi strokovnjaki, ki se ob konkretnih akcijah seznanjajo z nujnostjo upoštevanja posebnosti vaških naselij in njihovih prebivalcev.

Ne glede na to, da gre povečan interes prostorskih načrtovalcev, ki smo mu v Sloveniji priča v 80-tih letih, vsaj deloma pripisati upočasnitvi rasti mest, pa predstavlja zadnjo priložnost za ohranitev kakovosti podeželskega prostora, krajine in naselij ter njihov razvoj ob upoštevanju njim lastnih posebnosti. Čeprav je prostorsko načrtovanje že po definiciji interdisciplinarno, bodo njegovi nosilci morali bolj kot doslej upoštevati spoznanja in opozorila ekoloških znanosti (Ružič, 1982; Plut, 1987; Špes, 1988), upravni organi pa nameniti posebno pozornost oblikovanju ustrezne zakonodaje o posegih v podeželski prostor, ki je bil vse prevečkrat obravnavan kot rezervna in gospodarsko manj pomembna pokrajina, ki si jo mesto in industrija upravičeno prilaščata za gradnjo eksternih urbanih naprav (ceste, daljnovodi, industrijski obrati) (Prosen, 1987:50).

Poleg strokovnjakov različnih strok pa k človeku usmerjenemu načrtovanju rabe podeželskega prostora ter ohranjanja in razvijanja podeželskih naselij največ prispeva osveščena javnost, ki se zaveda, da je varstvo prostora temeljna vrednota

naprednih sodobnih družb, gospodarnost pa moralna kategorija, ki človeka varuje pred neracionalnim trošenjem lastnih fizičnih in duhovnih moči (Golob, 1987:354) ter pred porabniškim odnosom do virov, ki so človeštvu (še) na voljo.

UPORABLJENI VIRI

- BARBIČ, Ana, Franc LOČNIŠKAR, Ivan MARUŠIČ. *Interdisciplinarnost v kmetijskem raziskovanju*. Ljubljana, Biotehniška fakulteta, Marksistični center VTOZD za agronomijo, 1987, 59 strani.
- BARBIČ, Ana, Tone TAJNŠEK, Lea MILEVOJ. *Sodobna tehnologija pridelovanja poljščin*. Biotehniška fakulteta, VTOZD za agronomijo, Ljubljana, 1987, 32 strani (raziskovalno poročilo).
- BARBIČ, Ana, Mara RUPENA-OSOLNIK, Milica KOMAN, Breda FOJKER, Maja DEŽMAN, Rajko ZALAR. *Domača obrt in kulturno-socialni razvoj. Raziskovalno-razvojni projekt: Celovit razvoj manj razvitega območja Suhe Krajine v občini Trebnje*, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, VTOZD za agronomijo, 1987, 65 strani.
- CERNEA, Michael M.(ed). *Putting People First: Sociological Variables in Rural Development*. New York, etc. Oxford University Press, 1985, XIV+444 p.
- CREHAN, Kate, Achim von OPPEN. Understandings of »Development«: an Arena of Struggle. *Sociologia Ruralis*. Assen, Van Gorcum, 1988, 2/3, 113-145.
- De SARDAN, Olivier, J. P. PEASANT. Logics and Development Project Logics. *Sociologia Ruralis*. Assen, Van Gorcum, 1988, 2/3, 216-226.
- ELVERT, Georg, Thomas BIERŠCHENK. Development Aid as an Intervention in Dynamic System. *Sociologia Ruralis*. Assen, Van Gorcum, 1988, 2/3, 99-112.
- GABRJELEČIČ, Peter. Urejanje zunajmestnega protora in naselij. *AB: arhitektov bilten*, Ljubljana, 1986, 81/82, str. 5-17.
- GOLOB, Matija. Gospodarnost kot moralna kategorija. *Naši razgledi*. Ljubljana, 1987, 354-355.
- HRIBERNIK, Franc. *Slovenski kmet med tradicionalizmom in modernizmom*. Ljubljana, FSPN, 1985, 258 strani, Magistrsko delo.
- LONG, Norman, Jan D. Van der PLOEG. New Challenges in the Sociology of Rural Development. *Sociologia Ruralis*. Assen, Van Gorcum, 1988, 1, 30-41.
- GOSAR, Lojze. Problemi ob spremembi agrarnega maksimuma, *Zemljiški maksimum. Raziskave in študije 69*. Ljubljana, Kmetijski inštitut Slovenije, 1988 str. 62-69.
- MARX, Karl. *Kapital III*. Ljubljana, Cankarjeva založba, 1973.
- MATIČIČ, Brane. Problemi pri uresničevanju načrta urejanja kmetijskih zemljišč in melioracij v Sloveniji. *Zbornik Biotehniške fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani. Supplement 7. Kmetijstvo* Ljubljana 1983, str. 77-90, YU ISSN 0459-6404.
- Mestna raziskovalna skupnost Ljubljana in Fakulteta za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo, Ljubljana. *Revitalization of the Gorica Carst Countryside. Student's research Camp 1988*. Nova Gorica, July 8 - July 16, 1988.
- MIHEVC, Pavle. Razvoj in urejanje podeželja. *Urejanje prostora 1. Pregled novjših raziskav*. UI SR Slovenije, inštitut za geografijo, Univerze E. Kardelja, Katedra za krajinsko arhitekturo Biotehniške fakultete, Katedra za prostorsko planiranje Fakultete za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete - oddelek za geografijo, Ljubljana, 1988, str. 28-34.
- MLINAR, Zdravko. Information Technology and Spacio-Social Restructuring: Globalization and Individualization. *International Conference Information, Technology and the New Meaning of Space*. ISA, Francfort, May 15, 1988, 55.
- MLINAR, Zdravko. *Protislovje družbenega razvoja*. Ljubljana, Delavska enotnost, 1986.
- MORMONT, Marc. Rural Nature and Urban Natures. *Sociologia Ruralis*. Van Gorcum, Assen, 1987, 1, 3-20.
- OGRIN, Dušan. Krajinsko ekološki in kulturni vidiki urejanja krajine. *Zbornik Biotehniške fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani. Supplement 7. Kmetijstvo* Ljubljana 1983, str. 51-58, YU ISSN 0459-6404.
- PLUT, Dušan. *Pasti razvoja*.
- PETAK, Anton. Jugoslovensko seljaštvo in obrazovanje. *Savjetovanje aktualni problemi i perspektive sela*. Osijek, 7.-8. 10. 1988, 17.
- PROSEN, Anton. *Planiranje podeželskega prostora*. Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo, Katedra za prostorsko planiranje, Ljubljana, 1987, 196 strani.
- REPASSY Helga. Factors Characterizing and Influencing Rural-Urban Interchange. Thornilex Daniel (ed.) *The Economics and Sociology of Rural Communities: East-West Perspective*. Avebury Gover. Publishing Co. Ltd. 1987, 162-204, ISBN 0-566-05429-9.
- ROCA, Maria Olivera. Cirkulacija aktivnog stanovništva sela. *Sociologija sela*. Zagreb, 1988, 99-100, 131-141.
- RUŽIČ, Marija. *Biti ali ne biti* Ljubljana, Prešernova družba, 1982.
- ŠPES, Metka. Degradacija okolja v posameznih pokrajinskih enotah Slovenije, UI SR Slovenije, inštitut za geografijo Univerze E. Kardelja, Katedra za krajinsko arhitekturo Biotehniške fakultete, Katedra za prostorsko planiranje Fakultete za arhitekturo gradbeništvo in geodezijo, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete - oddelek za geografijo, Ljubljana, 1988, str. 65-74.

OGNJEN PRIBIČEVIĆ

KP Italije: vrnitev k socialni demokraciji?

V zadnjih letih se veliko piše in govori o približevanju KP Italije k socialnodemokratskemu krilu delavskega gibanja zahodne Evrope. Spočetka se je pretežno pisalo o podobnostih strategije italijanskih komunistov in klasične socialne demokracije Kautskega in Bernsteina v začetku XX. stoletja,¹ zdaj pa so čedalje pogostejše primerjave s sodobnimi socialnodemokratskimi nazori.² Kot najpomembnejše parametre za takšne sodbe jemljejo najnovejše spremembe v strategiji in politiki KPI ter bolj in bolj pogoste stike te partije s socialnodemokratskimi in socialističnimi strankami zahodne Evrope. Ker so takšne sodbe dokaj utemeljene, smo se odločili kritično analizirati nekatera najnovejša gibanja v KPI, na podlagi katerih čedalje številnejši raziskovalci te problematike govorijo o približevanju KPI socialnodemokratskemu krilu delavskega gibanja zahodne Evrope.

Italijanski komunisti so že v sedemdesetih letih v boju za novo evrokomunistično strategijo v marsičem opustili številne elemente svoje tradicionalne identitete. Tako so opustili ali zavrgli zasnovo diktature proletariata, oboroženo pot v socializmu, odklonilno stališče do parlamentarne demokracije, in, kar je zlasti pomembno, poprej nedotakljivo istovetenje z »mednarodnim centrom« komunističnega gibanja, se pravi s KPSZ. Hkrati se je KPI odločila za strategijo, v katere bistvu so sprejemanje parlamentarne demokracije in mešanega gospodarstva kot trajnih in nenadomestljivih sestavin socializma, h kateremu teži ta partija, mirna in demokratična pot v socializmu, postopno preobražanje obstoječega državnega mehanizma kot tudi zamisel o najširših socialnih zaveznih. Že takrat so nekateri raziskovalci opozorili na številne podobnosti med tako zamišljeno strategijo družbene preobrazbe in idejami, ki so jih svojčas zastopali vodilni teoretiki »klasične« socialne demokracije.³

V osemdesetih letih so se začeli v politiki in strategiji KPI bolj in bolj uveljavljati elementi, ki so stopali iz okvirov tistega, kar sta govorila in pisala Kautsky in Bernstein, ki po marsičem spominjajo na sodobne socialnodemokratske koncepcije. To pot bomo analizirali nekatere novejšje razprave, ki potekajo v KPI v zvezi s pomembnimi vprašanji njene strategije in politike, kot so to: opredelitev narave in vloge partije v družbi, zamisli o socializmu in vlogi tradicionalnega delavskega razreda v kontekstu najnovejših socialnih prevrščanj v sodobnih zahodnoevrop-

¹ Glej: J. Kautsky, Karl Kautsky and Eurocommunism, Studies in Comparative Communism, Vol XIV. No 1; C. Boggs, The Impasse of Eurocommunism, Westview Press, 1980. Glej tudi mojo doktorsko disertacijo Teoretični predhodniki evrokomunizma.

² Glej: H. Timmerman, The Decline of the World Communist Movement, Westview Press, 1987, str. 146; I. Birchall, Bailing out the system, Bookmarks, 1986, str. 147; H. Ehmke (pogovor z G. Napolitanom) Rinascita, 16. 2. 1985.

³ Tako, denimo, poudarja P. Anderson, da je »kontinuiteta političnih idej Kautskega, Bauerja, Berlinguerja in Carilla, kar zadeva pot v socializmu v Zahodni Evropi, povsem očitna«. P. Anderson, Arguments within English marxism, London, NLB 1980, str. 196.

skih družbah, položaj in pomen demokratičnega centralizma v ustroju partije in odnos KPI do socialnodemokratskih in socialističnih strank, ki postavljajo v ospredje problem približevanja KPI socialnodemokratskemu krilu delavskega gibanja Zahodne Evrope.

V teh razpravah zavzema ključno mesto vprašanje narave in opredelitve vloge partije v družbi. Pravzaprav se vnovič postavlja vprašanje, ali je KPI revolucionarna partija, ki teži odpraviti obstoječi sistem, ali pa je to partija, ki sprejema nekatere temeljne vrednote sistema, v katerem deluje, teži le k njegovemu spopolnjevanju in modernizaciji? Kar zadeva to vprašanje, je potrebno najpoprej spomniti, da je v zadnjih letih vodstvo KPI zavrglo mnenje o revolucionarni naravi partije in opredelilo KPI kot reformatorsko partijo.⁴ Med temi razpravami so nekateri voditelji KPI, tako imenovani reformisti⁵ storili še korak naprej in začeli odkrito govoriti tudi o reformistični vlogi KPI. Tako pravi Aldo Schiavone, direktor inštituta »Gramsci«: »Vsi smo verjeli v slavno tretjo pot, ki se razlikuje od vzhodnih modelov, ki pa se drugače kot socialna demokracija ne omejuje na navadno upravljanje kapitalizma. Toda danes moramo obrniti stran in poskusiti graditi resno reformistično partijo, ki se bo otesla slehernega ideološkega »aprioria«.⁶ Gianfranco Turci, dočerajšnji komunistični lider pokrajine Emilia-Romagna, kjer je zbrana tretjina članstva partije, opredeljuje »rdečo pokrajino« kot deželo »realnega reformizma«⁷ in poudarja, kako »problem izhoda iz kapitalizma ni odločilnega pomena«.⁸

Razlika med tema opredelitvama vloge in narave partije (reformatorske in reformistične) slejkoprej ni samo formalne narave. Gre za izjemno veliko in pomembno novost. Ko so italijanski komunisti opredelili svojo partijo kot reformatorsko, so s tem mislili na odločitev KPI za strukturne reforme, s katerimi se doseže postopna preobrazba obstoječega sistema. Po drugi strani je bil reformizem v komunističnem gibanju od vekomaj sinonim za socialnodemokratsko strategijo reform, katerih dosegi so strogo omejeni s temeljnimi parametri obstoječe družbe. Zdaj so se, kot smo prikazali, tako imenovani reformisti v KPI jasno in nedvoumno izrekli za reformistično vlogo KPI, ki se naj ne bi v ničemer razlikovala od vloge socialnodemokratskih strank v kapitalističnih družbah.

V tem kontekstu je zanimivo opozoriti na to, da voditelji KPI bolj in bolj pogosto govorijo tudi o upravljalški vlogi svoje partije v družbi. To trditev lahko osvetljijo te besede G. Napolitana: »S čim bi se lahko okarakterizirala nova reformatorska politika, s čim bi se lahko okarakterizirala upravljalška dejavnost leveice v fazi tako ostre mednarodne ekonomske konkurence, krize države blagostanja, globokega in nenehnega tehnološkega in družbenega preobražanja?«⁹ To je zares na moč nenavaden način za izpovedovanje stališča o vlogi komunistične partije v socialistični družbi, zlasti če upoštevamo, da so vse komunistične partije, vštevši tudi italijansko, več desetletij, govoreč o razredni izdaji razredne demokracije, potiskale v ospredje prav njeno vlogo upravljalca obstoječega kapitalističnega sistema. Danes, kakor vidimo, nekateri vplivni voditelji KPI prav na ta način opredeljujejo eno izmed možnih vlog svoje partije v družbi.

⁴ Glej več o tem v mojem sestavku Kongres demokratične alternative, Marksistička misao, št. 5/83, str. 191.

⁵ Gre za predstavnike tako imenovanega desnega krila partije, ki zagovarjajo politiko hitrejšega in doslednejšega približevanja KPI strankam, ki so socialnodemokratsko in socialistično usmerjene.

⁶ Liberation, 13. 9. 1985.

⁷ Citirano po NIN, 10. 3. 1985.

⁸ L'Unita, 14. 9. 1985.

⁹ Rinascita, 16. 2. 1985.

Med temi razpravami se je porodilo tudi vprašanje potrebe oblikovanja nove zasnove socializma, ki bi bila primernejša za družbenoekonomske in politične okoliščine Zahodne Evrope. Tako, denimo, G. Turci pravi: »Ko smo spoznali, da sta demokracija in politični pluralizem dejavnika, katerima se nikakor ne smemo odpovedati, in ker smo dokončno opustili idejo o odpravi tržnega gospodarstva, bi se morali vprašati, katera je zdaj logična in politično izvedljiva definicija socializma?«¹⁰ Njegov odgovor na to vprašanje je na moč jasen. »Doumeti moramo, da so oblike socialne države, kenzijske politike, oblike razmerja država – trg, kompromis med pridobitvami delavskega gibanja ter novimi civilnimi in socialnimi tradicijami in kapitalom, takšne, kakršne so se sčasoma oblikovale v tem delu Evrope... pomenijo strukturo nove ekonomsko-socialne oblike, prve pogoje možnega in zelenega, 'socializma', ki ga moramo braniti in spopolnjevati.«¹¹ Turcijeva definicija »možnega in zelenega socializma« pomeni izjemno veliko in pomembno novost v dosedanji teoriji KPI. Zakaj, čeprav so se že poprej italijanski komunisti odločili za zasnovo socializma, ki bi temeljila na parlamentarni demokraciji in tržnem gospodarstvu, nikoli doslej ni noben voditelj KPI tako izrecno govoril o zamisli socializma, ki bi temeljila na kompromisu med pridobitvami delavskega gibanja in kapitala. Takšna Turcijeva definicija socializma, ki nezadržno spominja na socialnodemokratsko zamisel o socializmu, zasnovana na kompromisu med interesi dela in kapitala, je samo še eno potrdilo, da obstajajo v KPI in zlasti v njenem vodstvu pomembne skupine in posamezniki, ki se zavzemajo za takšno politiko in strategijo, ki se ne bi kaj prida razlikovala od politike socialnodemokratskih in socialističnih strank Zahodne Evrope.

Socialnodemokratskim nazorom sledijo tudi najnovejša razmišljanja italijanskih komunistov o vlogi in pomenu tradicionalnega delavskega razreda v sodobnih družbenih gibanjih. Tako je na primer A. Occhetto, ko je govoril o spremembah, s katerimi se danes sooča KPI, med drugim dejal tudi to, »da je tradicionalni delavski razred postal večplasten in da nima nekdanjega središčnega pomena.«¹² Ni potrebno segati dlje v zgodovino in navajati, da je komunistično gibanje svoje temelje in vizije gradilo prav na središčnem položaju in pomenu tradicionalnega delavskega razreda. Dovolj je samo spomniti, da so italijanski komunisti na svojem XVI. kongresu leta 1983, torej pred samo petimi leti, poudarjali, da je navzlic temu, »da predstavljajo zaposleni v terciarnem sektorju absolutno večino med zaposlenimi... delavski razred v središču gibanja«.¹³ Obenem, ko gre za to vprašanje, se nezadržno ponuja primerjava s socialnodemokratskimi nazori, po katerih se težišče proizvodnega procesa in splošnih družbenih tokov bolj in bolj premika od tradicionalnega delavskega razreda k plastem strokovnjakov, inženirjev, tehnikov, k tako imenovanim novim srednjim plastem, h katerim se tudi KPI, kakor tudi socialnodemokratske in socialistične stranke, v zadnjih letih obrača bolj in bolj.

V kontekstu najnovejših preizkušanj so italijanski komunisti sprožili tudi eno najpomembnejših vprašanj s področja svoje tradicionalne identitete – vprašanje demokratičnega centralizma kot ključnega načela notranjega ustroja partije. Kot je znano, obstajajo v KPI že več kot dve desetletji različne struje in zavidljiva raven demokratičnega dialoga, katerim lahko le težko oporekajo tudi najhujši politični nasprotniki te partije. Po drugi strani je partija še naprej hudo nenaklonjena

¹⁰ Liberation, 13. 9. 1985.

¹¹ L'Unita, 14. 9. 1985.

¹² Der Spiegel, 22. 2. 1988.

¹³ Osnutek resolucije XVI. kongresa KPI, L'Unita 28. 11. 1982.

možnostim, da bi se sedanje struje sprevrgle v frakcije, kar pojasnjujejo predvsem s potrebo po enotnosti v akciji, ki je nujna za partijo, ki ne želi samo upravljati obstoječe družbe, marveč jo tudi postopno spreminjati.¹⁴ Vendar je A. Occhetto v svojem govoru na seji CK KPI novembra 1987 načel tudi to vprašanje na način, ki je domala brez primere v dosednji zgodovini komunističnega gibanja. Occhetto je med drugim dejal tudi to: »Potrjujemo in sodimo, da je potrebno raziskati vse možnosti za izražanje osebnega mnenja v interesih partije, možnosti, da se ta mnenja izkažejo kot pravilna tudi po tem, ko so odločitve že sprejete. Zakaj partija ni partija in ne sme biti partija večine, marveč vseh njenih sestavin.«¹⁵ Iz Occhettovega stališča razberemo, da ni neposredno omenil možnosti, da pa odpira izrečena trditev o možnosti, da se manjšinska mnenja »izkažejo kot pravilna tudi po tem, ko so odločitve že sprejete«, prostor za legalizacijo frakcij v KPI, kar samo ob sebi ogroža funkcioniranje demokratičnega centralizma.

Čeprav je na to izjemno pomembno novost v stališču KPI povsem gotovo vplivala želja italijanskih komunistov, da tudi tako še bolj demokratizirajo svoje notranje partijske odnose, sodimo, da niti te spremembe ni mogoče popolnoma doumeti zunaj konteksta približevanja KPI socialnodemokratskemu krilu delavskega gibanja Zahodne Evrope. Zakaj, kakor je znano, obstoj in delovanje demokratičnega centralizma pomeni najpomembnejšo – če ne tudi zadnjo – bistveno točko razlikovanja KPI od socialnodemokratskih in socialističnih strank. V zadnjem času se v politiki pa tudi strategiji KPI, kot v strankah socialnodemokratskega krila, daje poudarek bolj in bolj potrebi po učinkovitejšem in bolj racionalnem upravljanju obstoječega sistema, manj in manj pa njegovi radikalni preobrazbi, kar je bil tudi poglobitveni razlog, kot smo že prikazali, za nasprotovanje vodstva KPI spreminjanju obstoječih struj v frakcije. Spričo pomena in smisla, ki ga je vprašanje demokratičnega centralizma vselej imelo v komunističnem gibanju, menimo, da so te najnovije spremembe v stališču KPI do tega vprašanja eden najpomembnejših kazalcev njenega približevanja k socialnodemokratsko usmerjenim strankam.

V okviru najnovjšega preizkušanja strategije in politike KPI moramo omeniti tudi to, da se je v KPI pojavila ideja, da bi kazalo spremeniti ime partije, saj je sedanje po mnenju nekdanjega komunističnega poslanca Guida Carandini-ja zastarelo in neustrezajoče.¹⁶ Na isti valovni dolžini so tudi pobude v mladinski organizaciji KPI o včlanjenju v mladinsko socialistično internacionalo. Ne meneč se za to, da ti predlogi niso naleteli na širšo podporo v KPI, pa prav gotovo pričajo v prid teze o procesih socialne demokratizacije največje komunistične partije Zahodne Evrope.

Zlasti pomembno v zadnjih nekaj letih je, da najvišji voditelji KPI bolj in bolj poudarjajo, kako je potrebno globlje raziskovati in na novo presoditi dosedanje izkušnje strank socialnodemokratskega krila delavskega gibanja. Poudarja se, da je KPI preseгла sholastične sheme, po katerih socialna demokracija ni nič drugega, kot ena izmed strank obstoječega sistema, ki upravlja kapitalizem, antiteza boja za socializem in sinonim za razredno izdajo. Tako na primer, G. Napolitano poudarja: »V dolgem povojnem obdobju, ko je prišlo v Evropi do razkola v antifašističnih silah in ko je nastalo ozračje hladne vojne, je KPI

¹⁴ O razvoju notranjih odnosov v KPI glej več v študiji: *Ordinary Stalinism, Democratic Centralism and the Question of Communist Development*, Ronald Tiersky, George Allen and Urwin, London 1985, str. 121–133.

¹⁵ L'Unita 27. 11. 1987.

¹⁶ Liberation 13. 9. 1985.

nedvomno rada izrekala preproste in prenagljene sodbe o socialni demokraciji sploh, namesto da bi neposredneje opazovala različne inačice in nijanske prakse teh strank.«¹⁷

Velik korak v približevanju socialnodemokratskemu krilu delavskega gibanja Zahodne Evrope pomenijo tudi pozitivne ocene KPI o najnovjšem programu SPD. Ko je Natta odgovarjal na vprašanje novinarja rimske La Republice: »Bi lahko dejali, gospod Natta, da je vaš program zelo podoben programu, ki ga je sprejela nemška socialna demokracija na nedavnem kongresu v Nürnbergu?«, je odvrnil: »Da, zdi se mi, da lahko«. Na naslednje vprašanje: »Bi lahko dejali, da ste zdaj prispeli do socialne demokracije?«, je odvrnil: »To manj drži ali bolje rečeno, neprecizno je. Do katere socialne demokracije? Toliko jih je na svetu. Obstajajo celo reakcionarne. Ponekod gre za reformizem brez reform, za katere smo, denimo, imeli in še imamo zgovorne primere. Seveda, če govorite o kakšni veliki evropski sili, kot je to SPD, potem vsekakor drži, da se KPI v teh letih nahaja na isti valovni dolžini, vsaj kar zadeva nekatere temeljne probleme.«¹⁸ Te besede Alessandra Natta pomenijo nenavadno veliko novost v razmerju do vsega tistega, kar je bilo v KPI, da o drugih komunističnih partijah niti ne govorimo, rečeno o približevanju evropski socialni demokraciji. To pot je bilo namreč prvič, da se je z najbolj uradnega mesta v KPI tako odkrito povedalo, da je program KPI zelo podoben programu najpomembnejše evropske socialnodemokratske stranke in da je KPI, kar zadeva številna pomembna vprašanja, na isti valovni dolžini kot SPD,¹⁹ ki je od nekdaj v komunističnem gibanju slovela kot trdnjava revizionizma in oportunistične politike. Do pred nekaj leti se nikakor ne bi mogli predstavljati, da bi slišali takšne besede tudi od najbolj ognjevitih zagovornikov socialne demokracije v KPI, zdaj pa jih, kakor vidimo, izgovarja sam generalni sekretar KPI.

V kontekstu preizkušanja vloge socialnodemokratskega krila delavskega gibanja, pa tudi najnovjših prizadevanj KPI, da se predstavi in definira kot »moderna reformatorska partija, ki je sestavni del evropske levice«,²⁰ zavzemajo pomembno mesto tudi bolj in bolj pogosta srečanja italijanskih komunistov in predstavnikov najpomembnejših socialnodemokratskih in socialističnih strank Zahodne Evrope. V zadnjih nekaj letih je bilo nekaj takšnih srečanj: 1985 pogovor Ehmke – Napolitano na straneh njihovega partijskega tiska, 1986 srečanje W. Brandt – A. Natta v Bonnu, 1987 Natta – Brandt v Rimu, v začetku leta 1988 pa je bil pogovor o problemih »evrolevice« v Hamburgu, ki so se ga udeležili P. Glotz, J. P. Schvenment in A. Occhetto. Ob vseh teh srečanjih in zlasti ob tem zadnjem je bila krepko podčrtana ideja o potrebi po enotnejšem delovanju zahodnoevropske levice, in to zlasti ko gre za vprašanja svetovnega miru in varnosti, večjega odpiranja proti deželam »tretjega sveta«, identiteta Zahodne Evrope, spodbujanje gospodarske rasti in reševanje problemov brezposelnosti, ekoloških problemov, uvajanja novih tehnologij. Pustimo ob strani vse ovire, ki stojijo na poti k uresničitvi takšnega delovanja evropske levice, o čemer ne bi govorili to pot, in se osredotočimo na tisto, kar je bistveno za našo analizo, to pa je, da pomen, ki ga pripisuje KPI

¹⁷ Rinascita, 16. 2. 1985.

¹⁸ La Republica, 6. 9. 1986.

¹⁹ Na podobnost med najnovjšimi programskimi opredelitvami med KPI in SPD je opozoril tudi ugledni zahodno-nemški raziskovalec delavskega gibanja, član SPD, H. Timmermann: »Dokumenti XVII. kongresa KPI in osnutek novega Programa SPD kažejo na mnoge sorodnosti. Lahko omenimo npr. njihovo naravnost k temeljnim vrednotam, s posebnim poudarkom na odnosih med državo, gospodarstvom in družbo; nadalje rekonstrukcija države blaginje, spremembe v družbi in njihov vpliv na partijo – kot tudi nekatere vidike obrambne politike, odnosov Vzhod-Zahod in evropske politike.«

H. Timmermann, *The Decline of World Communist Movement*, str. 146.

²⁰ L'Unita, 11. 12. 1985.

tem srečanjem, zanesljivo priča v prid teze o želji vodstva KPI, da se še bolj približa strankam, ki so socialnodemokratsko in socialistično usmerjene.

Vse te spremembe, do katerih je prišlo v strategiji in politiki KPI, so potisnile v ospredje vprašanje identitete te partije. V zadnjih letih je prepad med strategijo in politiko KPI na eni strani ter njeno tradicionalno identiteto na drugi strani, postal tako očiten, da se nekateri voditelji KPI ne pomišljajo več sprožiti tega občutljivega vprašanja razmerja med identiteto, kontinuiteto in obnovo KPI. Tako pravi na primer G. Napolitano: »Ne smemo dovoliti, da bi v nas prevladal strah pred tem, da bomo izgubili svojo »identiteto«, zakaj tisto, kar nas mora voditi – tudi v luči navedenih grenkih vodilnih in političnih izkušenj, je prizadevanje, da bi spet zadobili sposobnost vplivati na družbeno in politično življenje v državi, se potrjevati z deli naše dinamične identitete, vselej odprte za novo – da bi delovali kot velika reformistična in levičarska sila, kot nosilec idealov in vrednot socializma.«²¹

Podobno idejo o tem, tako pomembnem vprašanju za KPI je razgrnil tudi G. Turci: »Po drugi strani se zavedam pripomb, ki jih v imenu naše identitete, dejstva, da se razlikujemo od drugih, izjemnosti italijanskega primera, eksplicitno in implicitno dajejo na rovaš hipoteze o neposrednem povezovanju s temami in problematiko evropske levece... V preteklosti so bile še drugačne, krepkejše vrednote, kot tista, da smo partija, ki se je rodila iz oktobrske revolucije, partija, ki goji odnose z ZSSR in, kar dolgo obdobje, s Stalinom. Nekatere vrednote so se ohranile, nekatere smo zavrgli ali pa so izginile. Naloga kongresa je, da to jasno ugotovi in uveljavi levičarsko smer upravljanja, prepričljivo smer, ki bo avtonomna, da bi se lahko uveljavilo to novo ravnotežje vrednot v političnem sistemu in v mednarodnih zvezah, v katerih se giblje Italija.«²²

Kot vidimo govorita tako Napolitano kot Turci o tem, da identiteta KPI ni enkrat za vselej dana, nespremenljiva kategorija, marveč nasprotno, da je identiteta KPI odprta za vgrajevanje novosti, ki jih prinaša sodobni razvoj italijanske družbe in same KPI. Po njunem mnenju strah pred izgubo identitete ne more biti ovira za uveljavljanje nove obnoviteljske smeri upravljanja in reformatorske vloge KPI.

Navzlic temu da tako Napolitano kot tudi Turci poudarjata, da najnovejše težnje v politiki KPI ne ogrožajo njene identitete in da strah pred izgubo identitete ne more in ne sme biti ovira za uveljavitev nove reformatorske in »upravljalске« politike KPI, sodimo, da se ni ne en ne drugi voditelj KPI v pravšni meri soočil s problemom izgube tradicionalne identitete KPI in vsemi njenimi posledicami za celotno politiko partije. Menimo, da ti novi elementi v politiki in strategiji KPI vendarle v marsičem ogrožajo tradicionalno identiteto KPI. Takšno razmišljanje se v zadnjem letu dni bolj in bolj širi tudi v sami KPI. Tako je na primer A. Occhetto opozoril na potrebno ponovno porajanje levece na temelju identitete, ki naj bi jo šele odkrili in ji dali smisel.²³ Še več, veliko je razlogov, da sklepamo, kako KPI tudi ni več partija tradicionalne komunistične identitete, ker ni le zavrgla nekaterih elementov svoje dediščine, marveč je tudi sprejela nekatere pomembne komponente sodobnih socialnodemokratskih koncepcij, o čemer smo govorili na prejšnjih straneh. Veliko težje je odgovoriti na vprašanje, kaj je danes KPI? Je to komunistična ali socialnodemokratska stranka? Verjetno bi bil še vedno točnejši

²¹ L'Unita, 22. 9. 1985.

²² L'Unita, 14. 9. 1985.

²³ Micro Mega, julij 1987.

odgovor – »nekaj vmes«, ker lahko najdemo v današnji strategiji in politiki lastnosti tako komunistične kot tudi socialnodemokratske stranke. Tako je, denimo, KPI ohranila nekatera obeležja tradicionalne komunistične identitete, kot je to načelo demokratičnega centralizma v notranjem ustroju partije. Seveda moramo tu upoštevati tudi to, da so v zadnjih letih italijanski komunisti izpeljali velike spremembe v demokratizaciji partijskih odnosov; da je A. Occhetto, čeprav neposredno, odprl možnosti za legalizacijo frakcij v KPI, vendar vsaj za zdaj pomeni demokratični centralizem po statutu KPI še vedno temeljno načelo notranjega ustroja te partije. Prav tako se KPI še vedno ni odpovedala ideji o nujnosti, čeprav postopne in mirne, »razveze s kapitalizmom«. ²⁴ Resnici na ljubo povedano, se tej ideji niso odpovedali niti francoski socialisti, pa zaradi tega nikomur ne kane na pamet, da bi FSP uvrstil med komunistične partije.

Po drugi strani KPI izraža vdanost idejam in vrednotam mešanega gospodarstva, parlamentarne demokracije oziroma večstrankarskega sistema v socializmu, ki pripadajo ideološkemu arzenalu socialnodemokratskega krila delavskega gibanja. Če upoštevamo vse to, ni težko sklepati, zakaj se italijanski komunisti še vedno niso spustili globlje v problem identitete KPI. Če bi to storili, bi se nujno soočili z enim najhujših problemov, s katerimi se sploh more spopasti partija – z vprašanjem, kdo smo, kaj smo in kje smo? Po vsem sodeč ta hip italijanski komunisti niso sposobni natančno in jasno odgovoriti na to vprašanje.

Navzlic zapletenosti tega vprašanja je mogoče nekatere odgovore že zdaj slutiti. Predhodna analiza nekaterih novejših teženj v politiki in strategiji KPI jasno razkriva, da so storili italijanski komunisti velik korak v smeri približevanja strankam socialnodemokratskega krila delavskega gibanja zahodne Evrope. To kažejo najnovejše razprave v KPI, ko nekateri znani voditelji te partije niso govorili le o reformatorski, marveč tudi o reformistični vlogi KPI, o možnosti, da se uveljavi manjšinska mnenja tudi po tem, ko so odločitve že sprejete, o tem, da tradicionalnega delavskega razreda ni več, o potrebnosti spremembe imena partije, podobnostih med programom KPI in programom NSDP, in poudarjali potrebo po modernejšem, učinkovitejšem in racionalnem upravljanju obstoječega sistema, pozitivnem preizkušanju dosedanjih izkušenj socialnodemokratskih strank kot tudi o potrebnem izoblikovanju takšne zasnove socializma, za katero je zares težko trditi, da pomeni vsebinsko in radikalno razvezo s sedanjim kapitalizmom. Če k tem novim trendom v strategiji in politiki KPI dodamo temeljne opredelitve te partije za parlamentarno demokracijo, mešano gospodarstvo, mirno in postopno pot v socializem, strategijo širokih socialnih zavezništev, potem dobimo povsem novo podobo KPI, ki v marsičem spominja na lik sodobne socialnodemokratske stranke. Sicer pa nekateri italijanski komunisti to tudi odkrito priznavajo. Tako pravi, denimo, Luciano Lama: »Če je komu to všeč ali ne, KPI je bolj in bolj podobna velikim socialnodemokratskim strankam, predvsem nemškimi, in skladno s tem se mora tudi obnašati na političnem prizorišču.« ²⁵

Toda navzlic vsem tem očitnim podobnostim s socialnodemokratskimi koncepcijami večina italijanskih komunistov, vključno tudi tiste, ki že dalj časa intimno verjamejo, da je nujno izpeljati socialno demokracijo partije, odločno odklanjajo že sleherno misel na uradno presnovo KPI v socialnodemokratsko stranko. Tako je na primer v izmenjavi mnenj s Horst Ehmkejem, podpredsednikom SPD, zapisal Giorgio Napolitano: »Zato učinkuje kot mehansko in poenostavljeno vpraša-

²⁴ Glej: Osnutek politične zasnove XVIII. kongresa, L'Unita, 11. 12. 1985.

²⁵ Citirano po NIN, 10. 3. 1985.

nje, ki se naslavlja na KPI, ko se sprašuje, ali je sprejela stališča socialne demokracije – ali v čem se še razlikuje od socialnodemokratskih strank... Socialna demokracija ni ostala nepremična, je v 'gibanju' in pomeni različne težnje, ki obstajajo v njej, prav tako pa tudi KPI ni ostala nepremična, marveč je v gibanju.«²⁶

Videti je, da je »reformistična struja« ocenila, da še vedno ni prišel čas, da bi se ta partija tudi uradno opredelila kot socialnodemokratska stranka in da bi morebitni nagel preobrat v politiki KPI utegnil imeti nasprotno učinke od zelenih, vštevši tudi razcep v partiji. Obstaja nekaj velikih razlogov, ki so vplivali, da so tudi najogljivejši zagovorniki socialnodemokratske usmeritve, vsaj za zdaj, zavrgli idejo o odkriti in uradni prelevitvi KPI v socialnodemokratsko stranko. Predvsem velja poudariti, da pomemben del baze KPI, ki je radikalno razporejen, prav gotovo ne bi sprejel odkritega in popolnega prehoda KPI na socialnodemokratske pozicije. Voditelji KPI, vštevši tiste, ki težijo k njeni socialni demokratizaciji, se namreč zavedajo, da KPI s prelevitvijo v socialnodemokratsko stranko tvega, da izgubi podporo dela svoje tradicionalne baze, medtem ko je po drugi strani skrajno negotovo, koliko volivcev, ki zdaj glasujejo za socialistično ali socialnodemokratsko stranko Italije, bi se v takšnem primeru odločilo za KPI. Drugi razlog se nanaša na globoke revolucionarne korenine in tradicijo KPI. Povsem razumljivo je, da se sleherna partija nerada odpove svojim koreninam in tradiciji, zaradi česar je težko pričakovati, da bi to storila KPI. To misel je razgrnil tudi A. Natta na seji CK KPI 22. in 23. julija 1985. Izrazil je pripravljenost, da partija izpelje »najpogumnejšo obnovo, vendar brez nepravičnega likvidiranja in razprodaje zgodovinske dediščine«. Ob tej priložnosti je Natta citiral Berlinguerja, ki je nekoč dejal: »Posekati naše korenine v upanju, da bomo tako bolje cveteli, bi bila samomorilska poteza idiota.«²⁷ Tretji razlog je v tem, da je v vodstvu KPI še vedno skupina »revolucionarjev«, ki sodi, da se KPI ne sme odpovedati svoji tradicionalni komunistični identiteti in boju za »razvezo s kapitalizmom«. Tako je na primer A. Cosutta, predstavnik dogmatske struje v KPI, na XVIII. kongresu v Firencah opozoril, da v kongresnih dokumentih ni dovolj poudarjena ideja o tem, da je potrebno preseči kapitalizem in da bi jo morali zato jasno formulirati.²⁸ Ta Cosuttin predlog so zavrnil z veliko večino glasov. Poudarjeno je bilo, da je ideja o odpravi kapitalizma dovolj jasno označena v tezah in da Cosuttova formulacija nasprotuje viziji socializma, kakršnega si zdaj predstavljajo italijanski komunisti.²⁹ Upošteva te ovire na poti k socialni demokratizaciji, KPI zdaj ni mogoče izreči končne sodbe o nadaljnjem razvoju dogodkov v tej partiji. Vendar, če upoštevamo, da so pozicije »reformistov« v vodstvu dokaj močne, in zlasti dejstvo, da se tudi v Italiji bolj in bolj krčita število in pomen tradicionalnega delavskega razreda, ki sestavlja najradikalnejši del baze KPI, sodimo, da se bo to gibanje nadaljevalo v »desno«. To tem bolj, ker številne napovedi pričajo, da se bo tudi v prihodnje nadaljeval gospodarski in finančni vzpon Italije, ki se je začel v začetku osemdesetih let in ki je prav gotovo tudi vplival na ta gibanja v KPI. Seveda ne gre pričakovati, da se bo KPI kmalu razglašala kot socialnodemokratska stranka. To tudi ni namen »reformistov« samih. Tisto, kar je bistveno, je v tem, da se v njeni strategiji in politiki bolj in bolj uveljavljajo elementi sodobnih socialnodemokratskih koncepcij.³⁰

²⁶ Rinascita, 16. 2. 1985.

²⁷ L'Unita, 24. 7. 1985.

²⁸ L'Unita, 11. 12. 1985.

²⁹ L'Unita, 5. 12. 1985.

³⁰ Do podobnih ugotovitev je prišel v analizi najnovejših gibanj v KPI tudi H. Timmermann: Po njegovem mnenju je dejstvo, »da je KPI sprejela temeljne vrednote institucij demokratične družbe, dokaz, da se najštevilnejša in najbolj vplivna

V vodstvu te partije je očitno prevladal vpliv sil, ki izhajajo iz sodbe, da je prihodnost KPI oziroma ohranjanje pomembnega mesta, ki ga ima ta partija v politični konstelaciji Italije, zvečine odvisna od tega, kako bo pripravljena in sposobna, da se temeljito modernizira in prilagodi globokim gospodarskim in socialnim spremembam. Po drugi strani te grupacije – kakor kaže, povsem pravilno – sklepajo, da je potrebno te spremembe izpeljati dokaj previdno in obzirno, da se morajo varovati različnega zaletavanja in pretiravanja. Videti je, da vodstvo KPI, soočeno s hudo, na prvi pogled tudi nerešljivo, dilemo na relaciji boja za osvojitve demokratične legitimnosti in ohranitve vsaj dela lastne dediščine oziroma ideološke in politične identitete, postopno prihaja do spoznanja, da mora partija, ki se želi uspešno spoprijeti z zagatami in izzivi sedanjega trenutka in zlasti časov, ki prihajajo, dajati prednost imperativu obnove in modernizacije.

Vse to nas pripravlja k razmišljanju o tem, da se KPI nahaja na poti, da se spremeni v partijo, ki se ne bo kaj prida razlikovala od drugih velikih in pomembnih strank sodobne levice, kot sta to nemška socialnodemokratska stranka ali pa francoska socialistična stranka. Videti je namreč, da so nekateri znani in vplivni voditelji KPI spoznali, da je v sedanjih razmerah v državah Zahodne Evrope edini mogoč, politično stvaren, sprejemljiv in perspektiven socialnodemokratski model družbenega napredka. In to ne samo s stališča narave in oblike političnega sistema parlamentarne demokracije in življenjske moči mešanega gospodarstva, marveč tudi s stališča razpoloženja največjega dela družbenih plasti, ki zdaj glasujejo za KPI. Preprosto povedano, spoznali so, da ne obstaja kakšen drug sprejemljiv sistem, ki bi lahko v doglednem času nadomestil obstoječega.

komunistična partija zahodne Evrope naglo približuje nazorom socialnodemokratskih partij, ki se prav tako preobražajo. (*The Decline of World Communist Movement*, str. 147).

Revidirani etični kodeks Ameriškega sociološkega združenja* (ASA, 1980)

Predgovor

Kot drugi družbeni procesi imajo tudi sociološka raziskovanja, poučevanja in delovanja svoje pozitivne in negativne posledice – tako za posameznike kot za institucije; iz tega izhaja, da mora biti sociološko delo dopolnjeno in omejeno z etičnimi obravnavami. Sociološko znanje lahko predstavlja vir ekonomske in politične moči, zato morajo sociologi zavarovati sebe, stroko samo, ljudi, ki jih proučujejo in poučujejo ter družbo v celoti pred zlorabami moči, ki se lahko porajajo iz njihovega dela.

Ni prav lahko doseči soglasja glede sestavin, ki tvorijo zlorabo moči. Raziskovalci in učitelji se neprestano soočajo z vselej prisotnimi etičnimi dilemami. Na eni strani morajo biti dovezetni za in odgovorni do resnic, ki jih med raziskovanjem odkrivajo in ki jih oznanjajo v procesu poučevanja; ne smejo izkrivljati in ponarejati resnic, z namenom, da bi lahko dosegli lažne osebne in institucionalne uspehe, in ravno tako morajo omogočiti javnosti dostop do ugotovitev temeljnih raziskav. Na drugi strani pa je nedvomno potrebno ljudi v skladu z osnovnim načelom etike obravnavati kot cilj in ne kot sredstvo, kar pomeni, da morajo biti v proučevanju in poučevanju ohranjani človekova celovitost, dostojanstvo in neodvisnost.

Eno od opravičil za nastanek etičnega kodeksa je potemtakem tudi obstoj morebitnega nasprotja med odgovornostjo sociologov do resnice, do vede, do pravic raziskovanih oseb, študentov ter sodelavcev na eni strani, in zahtevami naročnikov raziskovanja na drugi. Poleg tega se od sociologov kot profesionalcev še pričakuje, da bodo njihova osebna, stanovska in društvena dejanja usklajena.

Zato ima ta kodeks več ciljev. Vpeljuje uresničljive norme za etično ravnanje, standarde, ki niso ne nedosegljivo utopični ne grobo resnični. Norme pokrivajo mnogo – ne pa vseh – možnih virov etičnih nesoglasij, ki se lahko pojavijo med raziskovanjem, poučevanjem in v praksi. Nekatere zahteve so podane v želelnem naklonu, kar ponazarja ideale, za katere se zavzemamo, medtem ko so druge zahteve navedene v velebnem naklonu, ki obvezuje. Večina zahtev pa je podanih kot *prima facie* obveznosti, ki sicer dopuščajo izjeme, vendar naj bi veljale kot prevladujoči principi. Kodeks tako izraža soglasje članov združenja o etičnem ravnanju, na osnovi katerega bo Komite za profesionalno etiko razsojal v primerih, kadar bi posamezni člani združenja ravnali neetično. Bolj kot to pa s kodeksom nameravamo vnesti med sociologe povečan občutek za zaznavanje etično spornih zadev, ki se lahko pojavijo med njihovim delom, in jih istočasno ohrabriti za dovezetnost v etični drži in izobraževanju. Z namenom, da bi člani *Ameriškega sociološkega združenja* svoje namene dosegli v celoti potrjujemo in podpiramo naslednji etični kodeks:

* Prevod objavljen z dovoljenjem Ameriškega združenja za sociologijo; Vir: Kenneth D. Bailey: *Methods of Social Research* (2nd edition), New York, 1982/Appendix B, pp. 511–517.

I. RAZISKOVANJE

A. Objektivnost in celovitost

Sociologi naj bi se zavzemali za ohranjanje objektivnosti in celovitosti pri vodenju svojih raziskovanj.

1. Sociologi naj se zavedajo možnosti, da lahko škodijo posameznikom ali skupinam, če javnost seznanijo z raziskovalnimi ugotovitvami, ki slonijo na nepoštljivih vzorcih ali neosnovanih interpretacijah. V socioloških raziskovanjih naj upoštevajo najvišje metodološke standarde, še zlasti v primerih, kadar obstoja stvarna možnost, da prizadenejo skupino ali posameznika.

2. Sociologi ne smejo napačno prikazovati svojih sposobnosti in pristojnosti svojega osebja zgolj zato, da bi izpeljali nek posebni projekt.

3. Sociologi morajo – ne glede na pogoje svojega delovnega okolja – lastne ugotovitve predočati častno in brez izkrivljanja. V svojih raziskovalnih poročilih ne smejo zamolčati tistih podatkov, ki bi lahko bistveno vplivali na interpretacijo njihovih ugotovitev. Sociologi naj bi sami nakazali, kje in kako bi lahko njihove teorija, metoda in raziskovalni model usmerjali in vplivali na razlago.

4. Sociologi morajo v objavah svojih raziskovanj v celoti navesti vse vire finančne pomoči in kakršnekoli posebne naročniške odnose, ki bi lahko vplivali na razlago ugotovitev.

5. Sociologi morajo spoštovati vse obveznosti do oseb in skupin, ki so jim omogočile pričetek raziskovanja.

6. Sociologi ne smejo sprejemati takšne podpore, dogovorov ali raziskovalnih nalog, ki bi z veliko verjetnostjo povzročile kršenje že navedenih načel – temu naj bi se odrekli brž, ko bi odkrili, da so kršitve načel nezogibne in da se jim ne bo mogoče izogniti.

7. Če Ameriško združenje sociologov zve, da naročnik ali uporabnik nekega raziskovanja izkrivljata ugotovitve raziskovalnega projekta, lahko za razjasnitev dejanskega stanja zaprosi nepristranskega preiskovalca.

8. Če ima raziskovalni projekt finančno podporo, se morajo sociologi čimbolj potruditi, da izdelajo naročeno raziskavo v skladu z zahtevami plačnika.

9. Na začetku združenega raziskovanja, v katerega so poleg sociologov pritegnjeni še študenti, naj bi obstojali sporazumi z izrecnimi navedbami o delitvi dela, izplačilih, dostopih do podatkov, avtorskih pravicah in drugih pravicah in odgovornostih. Postavke teh sporazumov se morajo sprotno nadzorovati in jih kasneje posamezni udeleženci ne smejo enostransko spreminjati.

B. Napačno prikazovanje pomena raziskovanja

Sociologi ne smejo zavestno zlorabljati svojih raziskovalnih položajev, da bi z njimi opravičevali zbiranje takšnih informacij, ki niso potrjene v raziskovalnih ciljeh.

C. Mednacionalno raziskovanje

Raziskovanje, izpeljano v tujih deželah, poraja za raziskovalca in stroko vrsto etično spornih vprašanj. Medtem ko so sociologi, ki raziskujejo v svojih lastnih

državah, državljani z določenimi pravicami in svoboščinami, so v drugih deželah le gostje vlade gostiteljice. Razlike v blagostanju, moči in političnem sistemu med raziskovalčevo deželo in deželo gostiteljico lahko ustvarijo pristranosti v raziskovalnem sodelovanju, privedejo do nasprotovanja interesom študijskih obiskovalcev ali pomenijo celo osebna tveganja za posameznike oziroma člane raziskovalne skupine. Lahko se pripeti, da neodgovorna dejanja posameznih raziskovalcev ali raziskovalnih skupin zmanjšajo ali celo izničijo možnosti profesije in njenih pridruženih področij za nadaljne delo in dostop v deželo gostiteljico.

1. V okoliščinah, ko imajo sociologi hkrati opravka z lastno vlado in z vlado dežele gostiteljice, naj bi sociologi ne služili kot dvojni agenti in naj ne bi s sprejemanjem raziskav za vsako ceno kompromitirali svojih poklicnih oziroma delovnih odgovornosti. Še zlasti pa naj ne bi pristajali na izdelavo tajnih raziskovanj, poročil ali napotkov za katerokoli vlado.

2. Sociologi naj ne bi novačili ljudi za katerokoli organizacijo, ne da bi ob tem odkrito pojasnili svojo vlogo.

3. Raziskovalni projekt naj bi v zasnovi, obliki in izvedbi izpričeval primerno rahločutnost in spoštovanje lokalne kulture in politične situacije. Območna raziskovanja, ki jih izvajajo tuji sociologi, naj bi se ne izvajala, če je zelo verjetno, da bodo zavoljo tega izzvana občutna mednarodna in domača trenja ali da bodo raziskovanja čezmerno napačno razumljena. Študije naj se prav tako izogibajo vprašanjem ali postopkom, ki so etnocentrični ali kakorkoli neprimerni za obravnavano družbo.

4. Raziskovanja naj bi si sociologi zagotovili z dobro seznanitvijo in pristankom prizadetih in s kulturi primernim načinom, pri čemer ne bi se izogibali ožrožanju zasebnosti. To je še posebno važno, kadar so proučevani posamezniki nepismeni, nizkega socialnega statusa in/ali jim je družboslovno raziskovanje tuje.

5. Medtem ko se je po nepisanem pravilu običajno treba vsem sodelavcem zahvaliti za njihov prispevek k raziskovanju, pa naj sociologi, ki delajo na tujih območjih, upoštevajo, da lahko z morebitnim razkritjem sodelavcev povzročijo občutno škodo ter naj zato spoštujejo želje in/ali potrebe sodelavcev po anonimnosti. Če okoliščine dopuščajo, lahko to v celoti nadomestijo kasneje.

6. Vse ugotovitve iz raziskovanja, razen tistih seveda, ki lahko oškodujejo udeležence in sodelavce, naj bi bile deželi gostiteljici dostopne, če je možno, v njenem jeziku. Raziskovalci, ki imajo opravka z nasilnimi vladami ali delujejo v pogojih oboroženih sporov, morajo še posebej paziti, da z ugotovitvami svojih raziskav ne povzročijo škode na katerikoli zgoraj navedeni način.

D. Delo v neakademskih okoljih

Sociologi, ki delajo v vladi ali podjetjih, so obkroženi s hierarhično organizacijo in so običajno podrejeni neakadskemu vodstvu. Med cilji takšnih organizacij običajno ne zasledimo lakote za samim znanjem, temveč je prej prisotna takšna politika, ki streže povpraševanju po družbenih storitvah, trženju izdelkov ipd. Zato sociolog, ki sprejme tovrstno zaposlitev, nujno privzame še podrejanje posebnemu nizu vrednot in pravil.

1. Sociologi, ki sprejmejo zaposlitev kot sociologi v poslovnem svetu, vladi in drugih neakademskih okoljih, naj bi se zavedali možnih raziskovalnih in publicističnih omejitev v teh sredinah ter naj bi se z vodstvom jasno pogodili o pogojih za opravljanje lastne raziskovalne dejavnosti.

2. Sociologi naj si prizadevajo, da bi se častno in brez izkrivljanja posredovale v javno sfero analize in raziskovalne ugotovitve, pa tudi tiste razprave, ki javnost neposredno zadevajo.

E. Spoštovanje pravic raziskovanih oseb

1. Osebe, ki jih raziskava zajame, so upravičene do zasebnosti in dostojne obravnave.

2. V toku raziskovalnega procesa oseb, ki jih zajame raziskovanje, ne smemo izpostavljati večjemu tveganju ali jim osebno škodovati. V primeru, da tveganje lahko predvidimo, moramo prizadeto osebo, še predno si zagotovimo njen pristanek za sodelovanje, s temi možnostmi izčrpno seznaniti.

3. Raziskovalci danega raziskovanja naj v dopustnem obsegu predvidijo možne kršitve zaupnosti. Kjer je potrebno, naj se zatečejo k takšnim sredstvom, kot so odstranitev identifikacijskih označb, uporaba naključnih odgovorov in druge statistične rešitve, da zagotovijo anonimnost.

4. Sociologi morajo zaupno informacijo, ki jo dobe od udeležencev raziskovanja, obravnavati izolirano, brez povezave z osebo, tudi v primeru, da ta informacija ne uživa zakonske zaščite ali privilegijev. Ta obveznost, ki izhaja iz zaupnosti, se nanaša tudi na druge pripadnike raziskovalnih organizacij (spraševalce, koderje, pisarniško osebje itd.), ki imajo dostop do informacij. Vodja raziskovanja je odgovoren, da o tem pouči vse v raziskavo vključeno osebje.

II. OBJAVLJANJE IN RECENZIJSKI PROCESI

A. Vprašanja o avtorstvu in zahvalah

1. Sociologi se morajo zahvaliti vsem osebam, ki pomembno prispevajo k njihovem raziskovanju in objavljanju, pri čemer so mišljeni kolegi, študenti pomočniki, tipkarice, uredniki dr.

2. Poudarki in vrstni red avtorstva morajo natančno odražati prispevke vseh poglobljenih sodelavcev v procesih raziskovanja in pisanja, vključno s študenti. Kjer je vrstni red imen v skupinskem prispevku dvoumen, je potrebno podano razvrstitev pojasniti posebej.

3. Pri gradivu, povzetem dobesedno iz objavljenega ali neobjavljenega dela tretje osebe, mora biti izrecno naveden in citiran avtor. Izrecno zahvalo morajo prejeti tudi sposojene ideje in podatki, pa četudi niso citirani.

B. V predložitvi dela za objavo si avtorji, uredniki in recenzenti odgovornosti porazdeljujejo

1. Časopisni uredniki morajo avtorjem, ki so predložili rokopise za objavo, zagotavljati takojšnji odziv. Prisluhniti morajo mnenjem pridruženih urednikov in drugih ocenjevalcev, tako da so zastoji redki in recenzije skrbno sestavljene.

2. Uredniki morajo avtorjem brez odlašanja potrditi prejem rokopisa, predvsem pa morajo avtorje sproti obveščati o napredkih v ocenjevalnem procesu.

3. Uredniška odločitev, da se rokopis objavi, mora biti povezana s točno

določenim časopisom. Avtorje je potrebno seznaniti z verjetnim predvidenim datumom objave rokopisa.

4. Pri naporu za pošteno ovrednotenje prispevkov naj bi bili uredniki (a) nepristranski pri izbiranju pridruženih urednikov in recenzentov in (b) posebno pazljivi, da ne bi na kratko zavrnila članka, ki obravnava neobičajno ali podcenjeno raziskovalno področje.

5. Predložitev rokopisa strokovnemu časopisu nujno potegne za seboj obveznost, da bo ob ugodni recenziji objavljen prav v tem časopisu. Ko avtor enkrat pošlje članek nekemu časopisu v recenzijo, ga ne sme poslati drugemu časopisu vse dotlej, dokler uredništvo prvega časopisa ne izpolni svojih zgoraj navedenih obveznosti; če urednik v devetdesetih dneh od prvotne predložitve ne pošlje vsaj osnovnega mnenja, avtorju ni več treba spoštovati pravila o enkratni istočasni predložitvi.

C. Udeležba v recenzijskih procesih

Sociologi so pogosto naprošeni, naj ocenijo rokopis ali raziskovalni projekt, ki so ga pripravili njihovi kolegi. Le malo profesionalnih dolžnosti je bolj pomembnih pa tudi bolj podvrženih zlorabi od te, zato naj bi sociologi skušali s posebnim ravnanjem vzdrževati visok nivo recenziranja:

1. Če sociolog meni, da ne bo uspel pravočasno oceniti dela svojega kolega, mora izdelavo recenzije odkloniti takoj za tem, ko je seznanjen s prošnjo.

2. Kadar obstoje močni interesni konflikti, ki lahko izvirajo iz tega, da pri osebah, naprošenih za recenzije, prevladuje do avtorja (učitelja, osebnega prijatelja, poklicnega kolega) občutek obveznosti, tekmovalnosti ali mržnje, tedaj naj bi naprošeni sociologi odklonili zahteve za izdelavo recenzije.

3. Gradivo, poslano v recenzijo, naj bi bilo prebrano v celoti in pazljivo pretehtano. Ocene naj bi bile pojasnjene in utemeljene z eksplicitnimi razlogi, pri čemer naj bi recenzent povsem jasno navedel zlasti tiste vidike svojega lastnega teoretičnega in metodološkega obzorja, ki so najbolj vplivali na njegovo razsojanje (to je še zlasti pomembno ob ocenjevanju dela, naslonjenega na drugačna teoretična in metodološka izhodišča kot so recenzentova).

4. Lahko se pripeti, da uredniki dveh ali več časopisov nekega sociologa naprosijo za recenzijo iste knjige. Idealno vzeto bi bilo najbolje, ako bi isto knjigo ocenjevalo več različnih sociologov z različnih vidikov. V nobenem primeru pa se isto recenzijsko besedilo neke knjige ne sme predložiti več kot enemu časopisu. Lahko smo še strožji in terjamo, da naj bi noben sociolog ne ocenjeval iste knjige več kot enkrat, ne da bi predhodno urednike časopisov, ki so ocene naročili, obvestil, da je bil za recenzijo naprošen z več strani hkrati. Če morebitni recenzent vseeno sodi, da je dodatno recenziranje dopustno, naj z mnenjem o upravičenosti tega seznaniti časopisne urednike.

III. POUČEVANJE, NADZIRANJE IN PRAVICE ŠTUDENTOV

Rutinsko opravljanje fakultetnih obveznosti je podrobno obravnavano v fakultetnih pravilih in vrsta institucij višjega šolstva je kot pretežno najbolj uveljavljena sprejela pravila AAUP. Sociologi v funkciji učiteljev naj bi bili seznanjeni s pravili, ki veljajo na njihovih fakultetah, in naj bi jih upoštevali pri izvajanju svojih nalog.

A. Sociologi so dolžni štiti pravico študentov, da so dostojno obravnavani. Sociologi naj bi svoje svetovalne naloge opravljali odgovorno in zavzeto.

1. Kjer so sociološki programi pod nadzorom katedre, mora katedra študente eksplicitno seznanjati študente s politiko in kriteriji prijave in vpisa, štipendiranja in finančne pomoči ter pogoji v primeru opustitve študija.

2. Sociologi morajo jasno navesti, kaj pričakujejo od študentov in morajo pošteno ocenjevati njihovo delo.

3. Sociologi naj bi študentom, ki so zaključili šolanje, pomagali pri iskanju zaposlitve.

4. Sociologi naj bi študentom objektivno in pošteno razložili cilje in svoja pričakovanja pri lastnih predmetih.

B. Pravice študentov do zaupnosti se morajo upoštevati

1. Kadar zaupne informacije neposredno ne ogrožajo pristojnosti ali profesionalne etike, se morajo sociologi vzdržati v razkrivanju osebnih informacij, ki jih prejmejo od študentov.

2. Sociologi se morajo na vso moč potruditi, da upoštevajo obljube zaupnosti, ki so jih dali študentom kot učitelji ali svetovalci.

C. Sociologi ne smejo izkoriščati študentov

1. Sociologi ne smejo uporabljati fakultetnega ali nadzornega statusa z namenom, da bi si pridobili seksualne ali druge osebne koristi na račun študentov ali drugih podrejenih.

2. Sociologi ne smejo uporabljati fakultetnega ali nadzornega statusa z namenom, da bi si prisvojili ekonomske ali strokovne koristi na račun študentov ali drugih podrejenih.

3. Sociologi ne smejo siliti ali zavajati študentov, da bi jim ti služili kot odvisni raziskovalci.

4. Sociologi ne smejo predstavljati študentskega dela kot svojega lastnega.

IV. ODNOSI MED SOCIOLOGI

A. Sociologi morajo na objektivni način ocenjevati delo kolegov, v skladu z izrečenimi merili in standardi.

B. V primeru, ko ocenjujejo profesionalno usposobljenost kolegov, sociologi ne smejo navajati osebnih informacij o kolegih, razen če so takšne informacije neposredno povezane s potekom dela ali če se nanašajo na kršenje profesionalne etike.

C. Sociologi morajo vedno častno predstavljati svoj lastni profesionalni ugled in poslanstvo.

D. Sociologi morajo dejavno braniti pravico do svobodnega raziskovanja in komunikacije zase in za vse poklicne kolege.

E. Raziskovalci naj si potem, ko zaključijo lastne analize, prizadevajo, da postanejo njihovi podatki dostopni za druge, razen v primerih, če bi s tem kršili zaupnost.

F. Kadar sociolog predloži vladni službi, ki je za ocenjevanje zadolžila njemu strokovno enakovredne recenzente, subvencionirano aplikacijo, ne sme izvajati pritiska na ocenjevalce ali groziti recenzentom s povračilnimi ukrepi, da bi s tem vplival na recenzentski proces.

Prevod: Anton Kramberger

LJUBICA JELUŠIČ

Stanje in razvojne perspektive obramboslovja na Slovenskem

(okrogla miza Marksističnega centra CK ZKS, Komisije za SLO in DS pri CK ZKS, Katedre za obramboslovje in Obramboslovnega raziskovalnega centra FSPN).

Pobuda za okroglo mizo je bila dana na posvetu MC CK ZKS, Stanje, vloga in razvojne perspektive družbenih znanosti na Slovenskem (5. in 6. januar 1989). Aprilsko okroglo mizo sta organizirali sekcija za znanost in filozofijo MC CK ZKS in komisija CK ZKS za SLO in DS ob sodelovanju Katedre za obramboslovje in Obramboslovnega raziskovalnega centra s FSPN. Njen namen je bila ocena stanja in notranjih dilem razvoja obramboslovja kot nove družbene znanosti ter oblikovanje izhodišč za pripravo jugoslovanskega posveta o obramboslovju. V razgovoru so sodelovali Ivan Dolničar, mag. Anton Grizold, mag. Marjan Malešič, mag. Ljubica Jelušič, mag. Ivan Lah, dr. Tomo Korošec, Lado Kocijan, mag. Peter Jelič, Marija Vilfan, dr. France Vreg, Jelko Kacin, Andrej Anžič, dr. Andrej Kirn, dr. Stanko Kodrin, Janez Soderžnik, Silvester Turk, Marjan Fekonja, Robert Bobanec, mag. Erik Kos, Anton Tovornik, Ivan Hafner in Zoran Klemenčič.

a) Obramboslovje – družbena znanost v nastajanju

Obramboslovje je ena najmlajših znanstvenih ved, ki si danes poskuša izboriti mesto znotraj sistema družbenih znanosti. Pri njenem uveljavljanju prihaja do različnih

zamisli o njeni teoretični razsežnosti, raziskovalnem pristopu, predmetu proučevanja, družbeni koristnosti. Relevantnost njenega obstoja izhaja iz spoznanja, da pomeni nacionalna obrambna polstrategija malih narodov (*F. Vreg*) enakopravno in enakomerno vključevanje vseh komponent družbene moči teh narodov, pri čemer velja, da je obramba ena od pojavnih oblik človekovega bivanja, da je zaščita v nekem socialnem in naravnem okolju temeljni človekov interes in da je varnost ključna vrednota – norma obnašanja vsake človeške družbe. Obramba kot dejavnost dobi svoj smisel v trenutku, ko človek reagira na stimulanse od človeka in narave s spoznanjem varnosti, ogroženosti, bolečine, strahu (*A. Grizold*). Pojav vojaške sile, ki opravlja vojaško dejavnost ločeno od družbe, zahteva tudi od družbe ločeno proučevanje in opredeljevanje nevarnosti. Interes zaščite, ki je zagotovo eden temeljnih v zgradbi interesne strukture človeštva je pri tem potisnjen v ozadje. Obrambna dejavnost kot reakcija ali kot preventivni napad se vzpostavi kot primarnejši človekov interes. Po mnenju nekaterih je temelj obramboslovja ravno ontološki dualizem med interesom zaščite in interesom obrambe (*E. Kos*). Razprava na okrogli mizi je izrazila upanje, da bo obramboslovje pripomoglo k temu, da se v družbeni praksi jasneje določi tisti interes, ki je primernejši za preživetje človeštva.

Omenjeni dualizem je očiten pri vseh vprašanih, ki sooblikujejo obramboslovje, tako pri njegovi definiciji, določitvi predmeta proučevanja, metodologiji, vlogi v družbeni praksi.

1. Predmet obramboslovja v ožjem in širšem pomenu

Pri opredelitvi predmeta proučevanja je bilo mogoče opaziti, da tisti obramboslovci, ki pristajajo na primat interesa obrambe, definirajo obramboslovje kot vedo, ki proučuje vse, kar je do določene družbe ali

skupnosti sovražno nastrojeno (*L. Lah*). Rezultat ali produkt takšnega obramboslovja je obrambna doktrina, seveda državna, ki je lahko učinkovita ali neučinkovita, dobra ali slaba, nikakor pa resnična ali neresnična, kar naj bi bila hkrati omejitev za iskanje znanstvene resnice. Znanost – obramboslovje se lahko konstituira samo znotraj državnih okvirov, obramboslovec svojih znanj ne more ponuditi na mednarodnem trgu delovne sile in obramboslovja ne študirajo tuji državljani. Večina sodobnih držav ima danes na voljo strokovno vojaško organizacijo, ki je dolžna razvijati in varovati interes obrambe, tako da obramboslovje v svojem predmetu trči ob monopol vojske in predvsem vojaških znanosti. Možno je, da se trenju izogne tako, da ne proučuje vojaškega, torej oboroženega dela obrambe, temveč se povsem posveti neoboroženi obrambi, kajti v skrivnosti vojaške tehnologije, strategije in doktrine tako nima vpogleda.

Obramboslovci, ki za izhodišče postavljajo interes zaščite, sodijo, da je predmet proučevanja obramboslovja percepcija virov ogrožanja varnosti posameznika in družbe ter vnaprejšnje pripravljanje ali zaščita pred pojavi in procesi (*A. Grizold*) oziroma reakcija človeka s spoznavanjem ogroženosti (*P. Jeglič*). Posameznika in družbe pa ne ogrožajo samo izvansistemska nasprotja (kot hude nesreče) ali nasprotja iz tujine (kot oborožena agresija, specialna vojna, delovanje z distance), temveč tudi notranja nasprotja (spekter teh pa je širok, to so lahko socialni odkloni, kriminal, problemi socialne patologije, socialna neravnovesja, neskladnost v razvoju, zaostreni mednacionalni odnosi, nekonsistentnost modela družbenega razvoja). Po njihovi sodbi je obramboslovje dolžno spoštovati vse norme iskanja znanstvene resnice (objektivnost, univerzalizem, organizirani skepticizem...), s čimer odpada tudi njegova zavezanost državi in njeni obrambni doktrini. V svoji družbeno koristni vlogi lahko ob upoštevanju mednarodne izkušnje ponudi modele sistema varnostnih mehanizmov določene družbe, države, skupnosti ali organizacije, ki najbolj prispevajo k varnosti znotraj njih samih ter v mednarodni skupnosti. Vojaška organizacija je pri tem le eden od varnostnih mehanizmov, ki je ravno tako odvisen od civilnega raziskovanja in proučevanja.

Znano je, da ponekod po svetu obrambni podsistem in tudi dejavnosti vojaške organizacije kritično presojujejo civilne znanstvene institucije (*L. Kocijan*), to pa ne le zaradi nezaupanja do vojske, temveč povsem zaradi konfrontacije različnih pogledov in iskanja najboljših rešitev in realnejše ocene. Znano je tudi, da večina sodobnih držav ni tako zelo ljubosumna na svoja vojaška spoznanja. Tudi v jugoslovanski armadi se je doslej izšolalo več tisoč tujih državljanov, predvsem iz držav v razvoju, in tudi oficirji JLA se pogosto šolajo v tujini.

V razpravi so nekateri poskušali natančno opredeliti predmet proučevanja obramboslovja, tako da so opredeljevali področja, ki po njihovem mnenju morajo biti obdelana v tej novi družbeni znanosti. Tako je bila posebej izpostavljena redefinicija evropske varnosti v luči spremenjenih odnosov med velesilama (*M. Vilfan*), mednarodni primerjalni vidik z izhodiščem v varnosti kot nedeljivi mednarodni vrednosti, h kateri prispeva vsaka nacionalna obrambna strategija (*L. Jelušič*), celoto mednarodnih vidikov varnosti pa je poskušal razčleniti *F. Vreg*.

Dilemo med razločevanjem predmeta proučevanja v ožjem in širšem pomenu je svojevrstno razrešil *A. Kirn*, ko je obramboslovcem priporočil, da se čim manj zadržujejo pri definiranju predmeta obramboslovja, kajti vnaprej ne moremo sholastično opredeliti vsega, kar sodi zraven; šele z uveljavljenimi teoretičnimi deli in raziskovalnimi projekti se bosta tudi jasnila pojem in predmet obramboslovja.

Iz dosedanjih raziskav obramboslovja in njegova uveljavljanja v družbeni praksi je mogoče izluščiti eno ključnih nasprotij obramboslovja. Obstaja namreč *nevarnost, da se doktrinarne opredeljevalne dela predmeta proučevanja vzpostavijo kot znanost sama*. To se dogaja pri vseh tistih, ki so obrambno strategijo dvignili na raven teorije, nato pa so v svojih sklepanjih prisiljeni dokazovati državljanskost obramboslovja, torej njegovo zavezanost določeni politiki, pomen tujih »obramboslovij« vidijo samo v politični propagandi, dosežkov svojega »obramboslovja« pa ne morejo ponuditi na mednarodnem trgu. Ob tem ne kaže iti mimo dejstva, da omenjena nevarnost ni posebnost obramboslovja. Srečujemo jo v politologiji (določena državna politika se želi razglasiti za znanost samo), v znanosti o mednarodnih odnosih

(kot znanost se hoče vzpostaviti konkretna zunanja politika), itd. K stvarnosti te nevarnosti pripomorejo politiki sami, ki postavljajo družboslovje v službo lastne dnevne politike, pa tudi sami znanstveniki, in sicer z vstopanjem v politično prakso (kot politiki, kot ideologi politike, kot funkcionarji ali vodje gibanj, strank, zvez in podobno).

2. Razmerja med obramboslovjem in drugimi znanostmi

Na okrogli mizi je bilo večkrat slišati tezo, da je treba predmet proučevanja obramboslovja proučevati z vidikov drugih znanosti, kar pomeni, da je treba uporabiti njihove metode, značilnosti teorije in celoto znanstvenega instrumentarija. Tako naj bi bila zadovoljena potreba po multidisciplinarnem pristopu v obramboslovju, ki se že sicer uveljavlja v obrambnem socializacijskem procesu. Pri tem kaže opozoriti, da se tudi v takšnih tezah lahko pojavi težnja po zamenjavi znanosti z njenim lastnim predmetom proučevanja. Namreč – obrambno strategijo in varovalne mehanizme družbe nasploh je nujno treba proučevati z vidika različnih znanosti, toda obramboslovje je v tem početju posebna znanost z lastnim načinom proučevanja in izvirnim raziskovalnim pristopom. Tudi ko gre za uporabo že znanih raziskovalnih metod, se posebnost obramboslovja pokaže v tem, da te izvirno uporabi pri svojem predmetu proučevanja.

Če sodimo po razpravah, je za razmišljanja o značilnostih obramboslovja primernejša zasnova interdisciplinarnosti. Na okrogli mizi jo je izvirno ponazoril *T. Korošec*, in sicer z likom stožca. Vrh stožca je izvorna točka obrambne dejavnosti, pomeni obstati v neki situaciji, preživeti. Dno stožca, krožna ploskev so vojaške, družboslovne, naravoslovne, tehnične, humanistične vede. Na sedanji stopnji razvoja, ki jo oblikujejo vrh stožca, njegova refleksija na dnu ter vsakokratni položaj na krožnici, razumemo kot položaj obramboslovne vede, ko se posreduje preko posameznih znanosti, hkrati pa iz njih zajema spoznanja za vzpostavitev lastne teorije, zajema tudi metode proučevanja, prevzema celo terminologijo posameznih strok, jo dopolnjuje z lastnim pojmovanjem ali pa uveljavlja svoj način poimenovanja pojmovnega sveta.

Nujnost v razvoju vsake nove znanstvene vede je imperializacija ali prilaščanje predmeta proučevanja s strani drugih ved. Dosedanji razvoj obramboslovja v Sloveniji kaže, da se bo nova znanost najtežje osamosvojila v odnosu do vojaških znanosti ter v odnosu do drugih družbenih znanosti. Imperializacija s strani vojaških znanosti je politična in strokovna. Ker so vojaške znanosti dolžne proizvesti lastno vojaško obrambno doktrino in ker so v tem dolgo bile brez konkurence civilnih znanosti, se dogaja, da poskušajo tudi doktrino splošne ljudske obrambe in družbene samozaščite vzpostaviti kot tipično vojaško vprašanje. Dejstvo pa je, da ravno doktrina SLO in DS predstavlja sodelovanje velikega števila nevojaških obrambnih in varnostnih mehanizmov, katerih proučevanje lahko opravijo tudi (ali predvsem) nevojaške institucije.

Ob tem ne kaže spregledati, da je sedanja jugoslovanska obrambna doktrina nastala pred obramboslovno vedo in da so pri snovanju vsebine študija SLO in DS (kot fakultet, katedr, smeri, oddelkov), ki je tudi bil prej kot obramboslovje, sodelovali vojaški strokovnjaki. Napisali so prve učbenike, določili so velik del predmetnika (predvsem količino vojaško strokovnih znanj). Še danes veljajo enotne osnove študija SLO (in DS) za vso Jugoslavijo, katerih izvajanje nadzoruje oddelek za obrambne priprave civilnega sektorja v generalštabu JLA.

Skladno s tem tudi ni nič nenavadnega, da so katedre, smeri, oddelki, fakultete za SLO (in DS) po Jugoslaviji ostale pri svoji prvotni funkciji – posredovanju konglomerata spoznanj iz znanosti, veččin in družbenih pravil o obrambi in varnosti, in večinoma niso razvile potrebe po snovanju samostojne znanstvene vede. Zaradi posebne vloge, ki jo ima JLA (postavlja se kot zadnji kohezivni element jugoslovanske skupnosti in kot naslednica najslavnejših dogodkov iz zgodovine), ter zaradi njenega velikega in neposrednega vpliva na sam študij, bi bilo takšno 'civilno' potrebo tudi objektivno težko razviti. Zdi pa se, da se ponekod obroč vojaškega 'mentorstva' vendarle prebija. Nekaj vzrokov lahko kvalificirano navedemo le za Slovenijo.

Nikjer v Jugoslaviji ni bilo v zadnjih nekaj letih načetih toliko vojaško-obrambnih vprašanj kot ravno v Sloveniji, nikjer v Jugoslaviji tudi ni bilo takšnega pritiska na sistem SLO in DS, da bi prišlo do dejanskega

podružbljanja njegovih zadev. Vojaška inteligenca očitno ni mogla (ali smela) dati odgovorov. Novo nastajajoča obramboslovna inteligenca je bila objektivno potisnjena v položaj, ko je morala dati odgovore iz odgovornosti do interesa zaščite celotne družbe. Za to pa je potrebna znanost z ustreznim znanstvenim instrumentarijem, s konsistentno teorijo in spoštovanjem norm iskanja znanstvene resnice. Vsakič, ko ostane odprto določeno vprašanje iz obrambnovarnostnih zadev (običajno jih inicira javno mnenje), ki ga obramboslovje ne utegne ali pa ne zmore proučiti in komentirati s svojega (civilnega) vidika, objektivno izgublja boj za osamosvojitve v odnosu do vojaških značnosti in za družbeno uveljavitev.

Zanimivo je tudi, da v vakuumu, ko civilna obramboslovna veda ne reagira na postavljeni problem, opravijo to nalogo druge (običajno družboslovne) vede. Pride do zelo značilne situacije, ki jo aktualno imenujemo, »da vsi vse vedo« oziroma »vsi postanejo strokovnjaki tudi za obrambnovarnostna vprašanja«.

3. Razvojne možnosti obramboslovja

Za celotno družboslovje ugotavljamo, da s poglobljanjem družbene krize postaja vse bolj družbeno koristno in iskano. Uveljavlja se kot kadrovska osnova za različne položaje v političnem sistemu, pomembno je v svoji svetovalni vlogi, z znanstvenoraziskovalnimi metodami pa je sposobno dokaj objektivno proučiti posamezne pojave in procese ter predvideti nadaljnji tok dogajanj, politiki pa, če je seveda sposobna uporabiti rezultate, ponuditi najboljše modele odločanja in delovanja.

Obramboslovje je, kar zadeva družbeno koristnost, v izjemnem položaju. Ne glede na neizdelanost teorije, pomanjkanje raziskovalnih rezultatov, nedodelanost znanstvenega instrumentarija in omejen kadrovski potencial mora obramboslovje na Slovenskem danes sodelovati pri snovanju obrambnih in varnostnih priprav družbenopolitičnega in družbenoekonomskega sistema; kaže se kot eden ključnih socializatorjev za obrambnovarnostno kulturo, prispevati mora k utrjevanju slovenske nacionalne zavesti in suverenosti in je eden odločilnih elementov demokratizacije družbe. Na vseh

omenjenih točkah se za obramboslovje odpirajo pomembne razvojne perspektive, zato jih pogledimo podrobneje.

a) Obramboslovje v utrjevanju slovenske nacionalne zavesti in suverenosti

Slovensko obramboslovje šteje utrjevanje slovenske nacionalne zavesti za eno svojih ključnih nalog. V sklop te naloge sodita med drugim proučevanje in prenašanje slovenskega vojaškega spomina.

Dogajanja v povojni Jugoslaviji delujejo v prid izgube vojaškega spomina slovenskega naroda, ne kaže pa pozabiti, da so bile takšne težnje žive tudi v predvojni Jugoslaviji. Klasičom marksizma dolgujejo Slovenci oznako nezgodovinskega naroda, v skupni državi južnoslovanskih narodov so Slovenci postali znani kot najmanj vojaški narod. V takšnih razmerah ni nič nenavadnega, da se kot vodilni politični miti vzpostavijo tudi miti vojaško bogatejših narodov, slovenski pa ob tolikšni zunanji ponudbi tonejo v pozabo, med Slovenci samimi se poraja občutek *lastne vojaške polpismenosti*. Podrobnejši pogled v zgodovino sicer odkriva precejšnje vojaške tradicije, čeprav Slovenci po zlomu staroslovanskih plemenskih zvez niso nikoli – vse do konca prve svetovne vojne – imeli lastne nacionalne države, za katere varovanje bi razvijali svojo vojsko. V vojskah svojih vladarjev so veljali za dobre in izobražene vojake, Slovenci so bili bojeviti puntarji in tudi revolucionarji.

Med narodnoosvobodilnim bojem v drugi svetovni vojni so Slovenci v posebnih geostrateških in političnih razmerah (na smrt obsojeni narod pod šestimi različnimi okupacijskimi režimi) razvijali lastna vojaška znanja in izvorne rešitve, ki jih partizansko gibanje drugod po Jugoslaviji ne pozna (npr. Narodna zaščita, Varnostno-obveščevalna služba, gibanje Osvobodilne fronte). Formiranje prve oficirske šole v Beli krajini je dokaz, da se je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja zavedalo potrebnosti vojaških znanj in vojskovalne večšine.

Na izkušnje iz NOB so razpravljalci na okrogli mizi pogosto opozarjali, posebej ko so dokazovali, da ni racionalnih meril (ali gre zgotj za vojaške tradicije, izkušnje iz vojn, državnost in vojsko kot element države ali za večje število vojaških izobražencev,

starešin – aktivnih, rezervnih) (*I. Dolničar*), po katerih bi lahko določali, kdo je bolj in kdo je manj vojaško pismen.

Prav ob številu vojaških oziroma obramboslovnih izobražencev se odpira tudi dilema, značilna predvsem za sodobno stanje obrambnih in varnostnih priprav, in sicer, ali ne pomeni zvajanje vseh varstvenih mehanizmov družbe na vojaško silo pravzaprav dolgoročno težnjo k destabilizaciji celotnega varstvenega sistema družbe, pomeni namreč optimalizacijo pripravljenosti enega od subjektov tega sistema, ki pa brez komplementarne razvitosti vseh preostalih težko preživi.

Ko obramboslovje proučuje elemente obrambne in varnostne pripravljenosti družbenopolitičnega in družbenoekonomskega sistema, dejansko odkriva tisti del znanj, na katera v evforiji vojaškega opismenjevanja pozabljamo, to pa je sposobnost preživetja ob naravnih in drugih hudih nesrečah, obnašanje v izrednih razmerah, funkcioniranje družbenega sistema ob gospodarskih in političnih zapletih v miru in končno možnosti za delovanje družbenopolitičnega in ekonomskega sistema v vojni. Kajti, na koncu koncev se domovina ne brani le z življenjem in na vojaški način, brani se tudi z zavzemanjem za njen gospodarski, politični, znanstveni, kulturni, tehnološki napredek. Gre za razmere, v katerih odpovedo merila o sovražnosti, potrebna za aktiviranje oziroma mobilizacijo obrambnih možnosti. Dilemo o tem, čemu naj se posveti obramboslovje, ali neoboroženim ali oboroženim pripravam na vojno, je slikovito označil eden od razpravljalcev na okrogli mizi, ko je dejal, da se dilema razreši tisti hip, ko se družba odloči za 'puškoslovje' ali pa za obramboslovje (*R. Bobanec*). Obramboslovje, ki ne upošteva vseh možnih varstvenih mehanizmov družbe, se kratkoma drugače imenuje.

Značilno za obramboslovje na Slovenskem je, da svoj poseben pristop uveljavlja tudi v izrazoslovju. S slovenskim vojaškim izrazoslovjem so Slovenci dokaj hitro odpravili svoje kulturno zamudništvo na tem področju. V tem smislu je treba videti prispevek obramboslovja kot izrazito kulturno postavko v razvoju slovenskega naroda (*T. Korošec*).

b) Vloga obramboslovja v procesu politične socializacije

V proces politične socializacije sodobne slovenske družbe vstopa obramboslovje predvsem preko šole kot agensa socializacije, in sicer prenaša svoja spoznanja preko diplomiranih obramboslovcev – profesorjev Obrambe in zaščite v slovenskih srednjih šolah, preko predmeta Temelji SLO in DS na višjih in visokih šolah ter preko Katedre za obramboslovje na FSPN, kjer se šolajo slovenski obramboslovci.

V srednjih šolah je pridobivanju obrambnovarnostnih znanj izpostavljena najširša populacija mladih znotraj šolskega sistema. Analize kadrov, ki na teh šolah predavajo Obrambo in zaščito, pa kažejo dokaj neugodno sliko. Poleg diplomiranih obramboslovcev, ki imajo najustreznejšo izobrazbo za njegovo izvajanje, se v vlogi predavateljev pojavljajo diplomanti vojaških šol, nato diplomirani profili, vendar z neobramboslovno diplomo, honorarno zaposleni upokojeni oficirji, 'falirani' študentje, delavci iz upravnih organov za ljudsko obrambo, pa še kdo. V veliko primerih ima predmet status ideološko nabite večšine, kajti enotne (vsejugoslovanske) osnove za uredničevanje predmeta predvidevajo veliko ideologije, veliko pozitivističnih načel, veliko družbenih pravil in veliko vojaške večšine. Inovativnost v aktualiziranju tematike je prepuščena posameznim predavateljem. Pri srednješolcih pa se stalno izpopolnjuje odklonilno stališče do vojske, do obrambe, do varnosti. Če se zavest o slovenski suverenosti in samobitnosti, h kateri sodi tudi aktiven odnos do obrambnovarnostnih zadev slovenske družbe, gradi v sistemu srednješolskega izobraževanja, potem je verjetno tudi res, da predmet Obramba in zaščita v tem pogosto odigrava negativno vlogo.

Na slovenskih višjih in visokih šolah je zadnje leto predmet Temelji SLO in DS v zelo neugodnem položaju. Izvaja se po enotnih (vsejugoslovanskih) osnovah kot pozitivistični prerez zasnove in doktrine SLO in DS in grozi mu nevarnost študentskega bojkota. Če bi se izvajal v skladu z načeli novo nastajajoče obramboslovne vede, potem bi v svojem splošnem delu pri študentih razvijal samostojen in kritično-analičen odnos do vseh vprašanj obrambnovarnostne prakse sodobne jugoslovanske

družbe in mednarodne skupnosti, razvijal bi vrednoto varnosti kot temeljno vrednoto v posameznikovem vrednostnem sistemu, v svojem aplikativnem delu pa bi pripravil študente na obrambnovarnostno prakso v svoji stroki. Študentom bi razvil zavest, da bodo kot slovenska inteligenca odigrali ključno vlogo pri graditvi slovenske suverenosti, seveda z znanjem o obrambnem in varnostnem organiziranju v slovenskem prostoru. Predlog reformiranega predmeta, ki ga je v tem duhu pripravila Katedra za obramboslovje na FSPN, podprli pa ljubljanska in mariborska univerza, v jugoslovanskem prostoru nima veliko možnosti za preživetje. Tako reformirani predmet se bo težko uveljavil kot nove »enotne osnove«, izjeme pa se (kot je običaj pri enotnih osnovah) ne tolerirajo.

Na Katedri za obramboslovje na FSPN je kadrovska osnova obramboslovja najožja, toda če študentje diplomirajo in če najdejo zaposlitev, potem se ravno preko njih obramboslovje kot socializacijski mehanizem najbolj izvirno uresničuje. Razumljivo je, da se ravno na katedri križajo interesi vseh političnih subjektov, ki ponujajo svojo obrambno doktrino za vzgojnoizobraževalni proces. Pogled v preteklih petnajst let dela katedre kaže na izjemno veliko pozornost, ki se je ves čas dajala – učnemu programu. V njegovem nastajanju se razgaljajo tako želje po večji vojaškosti (in večšinskosti) kot želje po tipični družboslovnosti. Enotne (vsejugoslovanske) osnove so tudi v tem primeru zadnje merilo za odmike in približevanja. Zanimivo pa je vendarle, da je primikanje tem osnovam vedno pomenilo tudi primikanje k večšini, in to predvsem obrambni, veliko manj zaščitni in še najmanj varnostni, da pa je odmikanje od postavljenih osnov pomenilo približevanje k raznostni sestavini varstvenih mehanizmov družbe in tudi k družboslovju. Snovalce enotnih osnov je ta druga težnja vedno hudo bodla v oči. Kaže pa, da je katedri ob tem uspelo vzpostaviti potrebo po empiričnih raziskavah, znanstvenem instrumentariju, teoriji, postavila je izhodišča za nastavke nove znanosti – obramboslovja.

Obramboslovje bi svojo socializacijsko vlogo lahko odigralo tudi preko sredstev javnega obveščanja. Množični mediji so razvili pozicijo množičnega pobudnika razprav o tajnih in tabu temah iz obrambe in varno-

sti, pozicije analitika, raziskovalca, komentatorja in prognostika še ni prevzel nihče. Ali bo obramboslovje zmoglo to nalogo? V obrambnostrokovni literaturi se že pojavljajo teoretični prispevki obramboslovja, toda rezultati raziskav tudi kažejo, da je obrambostrokovna literatura le redko vir relevantnih informacij za odločanje ljudi v sistemu SLO in DS.

S kakovostjo opravljanja socializacijske vloge obramboslovja je povezano vprašanje količine in kakovosti obramboslovnih kadrov, kar so razpravljali na okrogli mizi večkrat poudarili. V zvezi s tem so se pojavljale teze, da je »kritična masa« obramboslovja premajhna in da celo kaže težnjo upadanja ter da je predmet proučevanja, ki si ga zastavlja, zanjo prevelik zalogaj. Ker pa naj bi bil obramboslovec nadomestek za oficirja in obratno, bi bilo nujno učni program katedre za obramboslovje dopolniti z vojaškimi predmeti, medtem ko naj bi bilo število družboslovnih znanj na vojaških šolah ustrezno (*I. Lah*). Zelo samokritično je izvenela pripomba, da obramboslovci niso sposobni za organiziranje, vodenje in poveljevanje niti v izrednih razmerah niti v vojni, to pa zato, ker v njihovem študiju prevladujejo družboslovni predmeti, vojaško strokovni pa so zastavljeni, poleg tega pa se struktura študentov, vpisanih na obramboslovje, slabša po kvaliteti in po kvantiteti (*T. Tovornik*). Odgovor na dilemo o nevojaškosti obramboslovja je bil dokaj nedvoumen: če v Sloveniji primanjkuje vojaške inteligence, potem je rešitev tudi v odpiranju oddelkov vojaških akademij na slovenskih tleh, obramboslovje pa je civilna družboslovna veda, ki mora kritično proučevati celoto varstvenih mehanizmov družbe in ne le usposobiti se za oboroževalno obrambo. Kritična masa obramboslovcev pa se ne meri z njihovim številom, temveč z maso znanj, ki so potrebna za prehod v novo kvaliteto zagotovitve varnosti slovenske družbe.

c) Vloga obramboslovja v procesu demokratizacije družbe

Obramboslovje samo je rezultat procesa demokratizacije slovenske družbe. Genetično zasnovo nove znanstvene vede je namreč mogoče iskati v razvoju procesa podružbljanja zadev obrambe in varnosti, snovanju

sistema splošne ljudske obrambe in družbene samozasčite.

Ena ključnih vlog obramboslovja, ko se vzpostavlja kot družbeno koristna znanost, pa je nadaljnja demokratizacija družbe. To pomeni, da razvija, usmerja in sodeluje v procesu podružbljanja, in to še posebej takrat, ko se strogo ravna po normah iskanja znanstvene resnice. V tem ponavadi trči ob institucijo tajnosti podatkov, kar je posebnost predmeta proučevanja v obramboslovju. Spopad z institucijo tajnosti je neizbežen in tudi produktiven. Pri tajnih podatkih sta preverljivost in objektivnost rezultatov prepričana nadzoru strokovne javnosti, hkrati pa obramboslovno proučevanje objektivno zožuje krog tajnosti, ker mora nujno razkrinkati vse »manipulacije z institucijo tajnosti« (M. Malešič). Le tako bo mogoče redefinirati obrambnovarnostne naloge, za katerih izvajanje so bili vzpostavljeni določeni strokovni organi, ter razdržaviti tiste funkcije, ki izvorno pripadajo družbi.

DUBRAVKA STAJIĆ

Svoboda, enakost, bratstvo: francoska revolucija in sodobnost

(Deseti znanstveni zbor »Marx in sodobnost«, Smederevo, 1.–3. junija 1989).

Med več znanstvenimi zbori ob 200-letnici francoske revolucije se posvetovanje, ki sta ga organizirala Inštitut za mednarodno delavsko gibanje iz Beograda in Filozofski inštitut SAZU, konceptijsko razlikuje od drugih po svojem interdisciplinarnem pristopu. Zastopani so bili filozofski, sociološki, politološki, primerjalno-pravni in v manjši meri tudi historiografski vidiki obravnavane teme: prispevek francoske revolucije v luči razvoja in problemov sodobnih družb.

Na zboru so s sporočili nastopili: dr. Andrej Mitrović: Francoska revolucija in 200 let kasnejše zgodovine; mag. Vladimir Gli-

gorov: Stari in novi svet; dr. Žarko Puhovski: Bratstvo kot etično in legitimacijsko načelo; dr. Dragoljub Mićunović: Filozofski temelji francoske revolucije; dr. Vojislav Stanovčić: Ameriška in francoska revolucija; Ivan Vejvoda: Francoska revolucija kot proces izumljanja demokracije; dr. Smiljko Sokol: Politična misel in značilnosti sankiotskega gibanja v času jakobinske republike; mag. Rado Riha: Francoska revolucija: vzpostavljanje in zgubljanje političnosti teoretskega diskurza; mag. Aljoša Mimica: Sociologija in francoska revolucija, dr. Vojislav Koštunica: Deklaracija iz leta 1789 in človekove pravice danes; mag. Tomaž Mastnak: Družbeno v človekovih pravicah; dr. Rudi Rizman: Ideja o nacionalni državi in nastajanje nacionalne države; Vlasta Jalušič: Žene: začetek in konec revolucije; dr. Kosta Čavoški: Senčna stran francoske revolucije;

V razpravi so sodelovali avtorji prispevkov in večje število znanstvenih delavcev. V uvodni besedi je dr. Djuro Kovačević, direktor IMDG, poudaril, da je s francosko revolucijo dokončno nastopil moderni vek, posvetovljenje nacije, pogojenost svoboščin človeka in državljana. Univerzalizem skupništva ne dopušča, da bi postala katerakoli politična oblika dokončna, prav tako pa ne dopušča vsiljevanja egoizma posameznika skupnosti. Revolucija dokazuje, da razvoj ni goli izraz ciljev, da ne poteka brez prelomov in purgatorijev, vsiljenih z dotedanjo zgodovino; neusmiljena vojna z obstoječim je poslanstvo revolucij. Naš čas je čas demokracije brez ljudstva in ljudstva brez demokracije – ali pa se premalo išče na slehah revolucije. Francoska revolucija je proklamirala načelo enakosti državljanov in nedotakljivost lastnine.

Po uvodni besedi so referenti na kratko predstavili svoja sporočila in precizirali svoje teze. Andrej Mitrović je poudaril, da bi morala biti revolucija nekaj demokratičnega, vendar po zlomu revolucije ideja demokracije ni propadla. Profesor Mitrović je mnenja, da je revolucija ideološki instrument v političnem boju. V eksplikaciji svoje refereta je Vladimir Gligorov poudaril, da so ne glede na to, kaj je utopija, vse utopične vizije zabloda. Družbe, ki prehajajo skoz velike spopade in nestrpnosti, le stežka najdejo pravo rešitev. Žarko Puhovski v svojem referatu opredeljuje etično legiti-

macijo kot spoznanje človeka, ki s pogledom vase spoznava, da ga nekaj povezuje z drugimi ljudmi, to sta bratstvo in enotnost. Bratstvo je pojem, ki ga je zelo težko opredeliti kot pravni pojem. Vprašanje, ki se odpira, je neuspeh vseh revolucij in neprestana potreba po revolucijah. Pojem bratstva odpira vprašanje, ali obstaja predhodna konstrukcija, ki je utopična, vsaka utopija pa je kritika obstoječega. V razpravi o tem vprašanju je bilo nakazanih več ožjih problemov, kot je npr. zveza med bratstvom, idejo naravnega prava in suverenostjo ljudstva (D. Mićunović). Lj. Tadić je opozoril, da je bratstvo star pojem, ki izvira iz antične stoe, da pa je pomen francoske revolucije v tem, da je bila to *prva prava svetovna revolucija*; M. Prokopijević je opozoril na bistveno zvezo med pojavi, kajti Hegel je v *Fenomenologiji duha* reševal vprašanje, kako prebresti pot od »jaz« do »mi«: enostavno, »jaz« sem »mi« in »mi« smo »jaz«. Že De Maistre je ugotovil razliko med revolucijo kot *svetovnim fenomenom* in kontrarevolucijo po nacionalnem principu. V. Stanovčić je bil mnenja, da sta svoboda in enakost protislovní načeli, medtem ko je bratstvo širši pojem od drugih. Temu stališču se je polemično odzval I. Prpić, ki je trdil, da pojem svobode ni odnos med državo in posameznikom. I. Vejvoda je označil idejo univerzalizma kot temeljno idejo revolucije, bratstvo pa kot spoznanje oz. zamisel, da se osvobodi politična javnost. V. Gligorov je govoril o etičnem pomenu bratstva, Lj. Tadić pa o tem, da je bratstvo pojem, naperjen proti stanovskim cepitvam in s tem je eden od vidikov ustvarjanja moderne nacije. Obstaja zveza med bratstvom in samoomejevanjem lastne osebnosti. Dj. Kovačević je izpostavil zgodovinsko nujnost revolucije, kajti tradicionalne sile francoske države in kulture niso uspele ustvariti zveze med pojmi svoboda-bratstvo-enakost – domet revolucije je prav v povezovanju teh treh pojmov; vendar je jasno, da danes še ni možno dokončno logično absolviranje tega problema, ostaja človekova nepomirljivost z obstoječim stanjem. *Vojislav Stanovčić* je podal primerjalno analizo ameriške in francoske revolucije v luči kategorij konstitucionalizacije in delitve oblasti. Konstitucionalizacija je bila izvedena v ameriški revoluciji, medtem ko je Francija od revolucije do danes spremenila 16 ustav. V teh revolucijah sta nastali dve

vodilni obliki oblasti – federalna z delitvijo oblasti in jakobinska z enotno oblastjo. V sporočilu *Ivana Vejvode* je ostalo odprto vprašanje, ali je bil teror v francoski revoluciji matrica za teror v drugih revolucijah. Teror je izločil iz ljudstva del plemstva. V razpravi o tem sporočilu so bila izostrena nekatera poprejšnja vprašanja in postavljene nove teze. Postavljeno je bilo vprašanje, ali je Rousseau liberallec ali ne, ali je francoska revolucija socialna revolucija, ker prinaša spremembe lastništva (I. Prpić), medtem ko je M. Prokopijević dokazoval, da je v francoski revoluciji nekaj slabega in napačnega, to pa je hipotetična volja tretjega stanu, ki pelje k terorju, v končni posledici pa k terorju ene same osebe. Ugovarjal mu je N. Popov, ki je ugotavljal, da se je francoska družba iz izkustva terorja nekaj naučila, tako da v drugi svetovni vojni v Franciji ni prišlo do državljanske vojne. S. Samardžić je poudaril, da je izredno težko, da bi se revolucionarni duh, ki je sam v sebi razslojen, konstitucionaliziral. Lj. Tadić je opozoril na teorije konservativnih teoretikov, ki so revolucijo opredeljevali kot negiranje tradicije in identičnost z ateizmom – po definiciji H. Arendt je to »nov začetek«. Georg Jellinek je ugotavljal, da revolucija ni izumitelj človekovih pravic, pač pa njihova reformacija. Sporočilo *Vojislava Koštunice* je komparativno-pravna analiza človekovih pravic v dokumentih modernih revolucij. Temeljni sklep tega avtorja je, da v pravnih aktih ni enakosti, kar je najbolj dosledno uveljavila Oktobrska revolucija, ki je vzpostavila primat dolžnosti nad pravicami: »Delo je obveznost vseh državljanov, kdor ne dela naj ne je.« *Aljoša Mimica* v svojem sporočilu obravnava pomembno vprašanje – koliko se je sociologija kot znanost inspirirala s francosko revolucijo. Ta znanost ni konservativna, je pozni odmev revolucije. V razpravi je I. Vejvoda poudaril, da nastaja sociologija v družbi industrializma in urbanizma; Ž. Puhovski je govoril o sekularizaciji zgodovinske misli ter navedel izjavo Horkheimerja iz *Social funktion of Philosophy* leta 1940, da je pregovor intervencija v družbi. Lj. Tadić je razpravo spet usmeril na področje zgodovinskih dejstev in ugotovil, da teoretsko razmišljanje ni možno brez poznavanja teh dejstev; reafirmacija ideje bratstva pri Durkheimu je reakcija na egoizem III. republike. V. Koštunica je govoril o razpravi Jellineka

in Boutmiera o svobodi vesti in veroizpovedi ter ugotovil, da obstajajo tri klasične meščanske in politične pravice: 1. svoboda vesti, ki je posplošeno formulirana v ustavi iz leta 1791, 2. načelo narodne suverenosti in 3. načelo svobode združevanja. V deklaraciji iz leta 1789 je zapisano, da se »nikogar ne sme vznemirjati zaradi njegovih prepričanj, tudi verskih ne, pod pogojem, da ni v sporu z zakonom«. O vplivu versko-politične tradicije Evrope na francosko revolucijo, posebej še o vlogi protestantizma so govorili V. Stanovčić, M. Kulashi, T. Mastnak in M. Prokopijević. V odgovoru na vprašanja in pripombe je V. Koštunica obširneje pojasnjeval pravico do združevanja, dopolnjeno z zakonsko kontrolo ustanavljanja in zbiranja materialnih sredstev partij (primer Nemčije po II. svetovni vojni). V razpravi o odnosu med naravnim pravom in moralo v francoski revoluciji je Dj. Kovačević poudaril, da je bila zrušena oblast, ki jo je izoblikoval srednji vek, namesto utemeljevanja nove oblasti pa se pojavi narod kot bog iz stare zaveze, ki ni milostljiv in ima pravico do kaznovanja. V nadaljnji razpravi o pojmu terorja in o njegovih mejah ter o tem, ali obstaja progresivni teror, so govo-

rili K. Čavoški, D. Mićunović, B. Jašić, V. Jalušić, S. Inić. Na sklepnem zasedanju zbora je o svobodi tiska kot zgodovinski svoboščini govorila D. Stajić, o zgodovinopisnem pristopu k francoski revoluciji z vidika sodobne znanosti pa S. Djurović; poudarila je, da si v sodobni Franciji revolucijo prisvajajo različne sile – od buržoazije do socialistov in komunistov. O reafirmaciji nacionalne suverenosti je govoril D. Mićunović, razmerje med pravom in revolucijo pa je rezimiral Lj. Tadić, češ da je revolucija sama sebi temelj, pravo in revolucija pa se ločuje ta in si nasprotujeta.

Zborovanje je dokazalo sposobnost jugoslovanskih znanstvenikov, da multidisciplinarno premišljujejo vprašanja revolucije; v sporočilih in razpravah so bila zajeta najvažnejša vprašanja in vidiki modernih revolucij, sama razprava pa je potekala na visoki znanstveni ravni in v vzdušju tolerance. Brez vsiljevanja končne ocene moremo skleniti, da je zbor potrdil znanstvene izsledke pripadnikov starejše in srednje generacije jugoslovanskih znanstvenikov, da pa so izjemno kompetentnost izpričali tudi mlajši znanstveni delavci.

Od pluralizma k totalitarizmu

(Socialna gibanja in politični sistem na Madžarskem 1944–1956 /dokumenti/, izbor, prevod in uvodna beseda: Laslo Sekelj, Center za filozofijo in družbeno teorijo IDN, Beograd, 1988)*

Zbornik *Socialna gibanja in politični sistem na Madžarskem 1944–1956* Lasla Sekelja je sestavljen iz dveh delov. V prvem delu so objavljeni prvi programi političnih strank iz leta 1945, ki so nastali v času uveljavljanja specifičnih oblik poveljnega »ljudsko-demokratskega« političnega pluralizma v okviru Fronte narodne neodvisnosti Madžarske. Jugoslovanskim bralcem so tako prvokrat dostopni ne le programi madžarskih komunistov, socialdemokratov in Neodvisne stranke malih posestnikov, pač pa tudi programi opozicijskih političnih partij, ki niso bile včlanjene v Fronto nacionalne neodvisnosti (npr. Demokratske narodne partije). Objavljene so tudi v tem času nastale programske deklaracije novih političnih koalicij (Levičarskega bloka iz leta 1946 oz. Partije madžarskih delovnih ljudi iz leta 1948); nadalje programi partij, ki so nastali po razpustitvi drugih strank – in končno tudi program Narodne fronte neodvisnosti Madžarske, s katerim se je v marcu 1949 na Madžarskem politični pluralizem uradno končal.

Drugi del zbornika je namenjen vstaji v letu 1956; v tem delu niso zanimivi predvsem dokumenti iz teh burnih dogajanj s konca meseca oktobra in začetka novembra (ki so naši javnosti vsaj delno znani), pač pa predvsem »preludij« teh dogajanj – tako imenovani memorandum, katerega je Imre Nagy kot premier in nekdanji član vladajoče

partije poslal vodstvu partije v poletju 1956. Ob večjem številu dokumentov, ki so nastali v povsem izjemnih trenutkih protistalinističnega nacionalnega upora, je posebno poglavje namenjeno nemu od najpomembnejših dosežkov tega upora – na Madžarskem spontano nastajajočim delavskim svetom.

Vodilno temo prikazanega zbornika najbolj osvetli informativna uvodna študija Lasla Sekelja: »Dve možnosti in dva poraza demokratičnega in pluralističnega socializma«. Prva priložnost takega socializma – ki je jasno razvidna iz prevoda dokumentov – ni bila izkoriščena že v prvih povojnih letih, ko so se tedaj pomembne madžarske politične sile opredeljevale za socializem. Namesto predvojne dileme – fašizem ali odpor fašizmu (ki je s koncem druge svetovne vojne postala povsem neumestna) – je bilo tedaj na dnevnem redu povsem drugačno vprašanje: kakšen socializem? V prvem obdobju je bil konsenz med najvplivnejšimi partijami, ki se je izražal v »ljudsko-frontni« koaliciji, zlahka dosežen prek skupnih prizadevanj za politiko »narodne demokracije«. Ta politika je imela široko podporo, ker je obetala dve stvari: demokratično prenovo poveljnega političnega življenja in odklik od »diktature proletariata« sovjetskega tipa. Oba cilja bi bilo mogoče doseči z demokratično pluralističnega tipa – na podlagi socialne pravičnosti in distributivnega socializma.

Toda madžarski komunisti so kaj kmalu začeli kršiti sporazum koalicije. Ob podpori Sovjetske zveze, katere enote so bile na ozemlju Madžarske, jim je uspelo, da so se – z mnogimi nasilnimi, vendar pa formalno legalnimi postopki – povzpeli od enakopravnega partnerja v koaliciji do položaja, ko so postali odločujoči dejavnik koalicije – kasneje pa tudi edina legalna politična sila. Ob obilni pomoči policije, ki jim je bila podrejena, so si izmišljali zarote nasprotnikov iz vrst zavezniških partij, izrinjali so protikandidate z izvolitvijo kandidatov iz lastnih vrst ali iz njim naklonjenih skupin – in vse bolj spreminjali politični pluralizem v politični moni-

* Socialni pokreti i politični sistem u Mađarskoj 1944–1956 (dokumenti), izbor i predgovor: Laslo Sekelj, Centar za filozofiju i društvenu teoriju IDN, Beograd, 1988.

zem. Z vidika legalnosti so bili taki postopki dokaj dvomljivi, saj niso imeli kritja v rezultatih parlamentarnih volitev. Leta 1945 so bili madžarski komunisti po oddanih glasovnicah (16,95%) šele na tretjem mestu (stranka malih posestnikov je dobila 57% glasov, socialdemokrati pa 17,41%). Dve leti kasneje so dobili komunisti na volitvah že petino vseh glasov, stranki malih posestnikov in socialdemokratov pa nekaj manj oz. nekaj več kot 15%. Vodja madžarskih komunistov Matyas Rakosi je kasneje taktiko komunistov v tem obdobju označil kot taktiko kosa-nja salame: se pravi, od kosa salame se režejo rezine, ki predstavljajo deleže koalicije.

Na poti od pluralizma k »diktaturi proletariata« sovjetskega tipa je Madžarska – tako kot druge dežele vzhodne in srednje Evrope – že tedaj iz prve faze »pristine koalicije« preskočila v drugo, ki jo je britanski zgodovinar Hugh Seton Watson poimenoval s fazo navidezne koalicije. Junija 1948 se praktično zaključuje tudi ta navidezna koalicija, pride do združitve komunistov in socialdemokratov v Madžarsko socialistično delavsko partijo (MDP), ki v svojem programu izpostavlja nesmotrnost tekmovanja med partijama in nujnost ustvarjanja enotne Patriotske ljudske fronte. Ta fronta je formalno »nadstrankarska organizacija«, vendar je nadoblast komunističnega vodstva v njej tako razvidna, kot v vsaki drugi madžarski organizaciji ali instituciji.

Madžarska je s tem postala šolski primer poznega stalinizma, ki ga Sekelj opredeljuje kot »kolonialni totalitarizem«. Posledica surove diktature Matyasa Rakosija v razdobju od 1946 do 1956 je bila 300 tisoč političnih zapornikov, do leta 1953 pa je bilo izdanih približno 800 tisoč administrativnih odločb o kaznovanjih, na podlagi katerih je prihajalo do množičnih internacij, zaplemb premoženja, razrešitev s službenega položaja itn.

Imre Nagy je v že omenjenem *Memorandumu* dobro orisal funkcioniranje Rakosijeve diktature: »Za dominacijo bonapartizma je bilo treba uničiti demokratske zaveznike socializma. Prav tako je bilo treba za vzpostavitev njegove osebne diktature likvidirati vodilne kadre partije; da pa bi lahko to nalogo izpeljali, so morali službo državne varnosti postaviti v položaj vsemogočnega dejavnika oblasti.«

Tak razvoj dogodkov za mnoge ni bil pre-

senetljiv. Pričevanja o tem, pa tudi o prizadevanjih za reforme znotraj vse bogatejšega socialističnega pluralizma, najdemo v najbolj pomembnem prevodu, objavljenem v tem zborniku. Gre za dve besedili znanega madžarskega političnega filozofa Ištvana Biboja in ministra v koalicijski vladi Imreja Nagyja, ki je delovala le nekaj dni, dokler je ni odstranila 4. novembra 1956 druga sovjetska okupacija. V znanem tekstu *Kriza madžarske demokracije* je Bibo že konec leta 1945 preroško opozarjal, da je madžarska demokracija v krizi, ker jo mori strah pred diktaturo proletariata in hkrati bojazen pred reakcijo. Bibo je to bojazen poimenoval »fatalistični politični strah«, katere glavna značilnost je, da je kljub temu da zanjo ni nobenih stvarnih razlogov, pač pa gre izključno za moč same bojazni, v stanju izzvati prav tisto nevarnost, pred katero trepeta. Če se Madžarska ne bo rešila iz te pasti strahu, je pisal Bibo, se bo zanesljivo, prej ali slej razcepila na dva tabora zaradi »prismuknjeno« postavljene alternative: »Privrženci nacionalne kontinuitete se bodo znašli v istem taboru z reakcijo, zagovorniki radikalnih sprememb pa bodo prišli v tabor pristašev levičarske diktature. Med tema dvema ekstremoma ni prostora za mirno in zanesljivo politiko reform.«

Taka pluralistična, demokratična in socialistična politika ni bila samo vizija Ištvana Biboja; bila je velika in lahko uresničljiva možnost tega zgodovinskega trenutka, in to ne le na Madžarskem. V polemiki z Györgyjem Lukáczom je Bibo ocenjeval dejavnost demokratične koalicije na Madžarskem – kot »sintezo anglo-saksonskega in sovjetsko-ruskega stila demokracije« – tudi kot možni vzorec demokratične koalicije širom po Evropi. Po njegovem mnenju bi v daljši perspektivi taka demokratična koalicija lahko prerasla v »delavnico za prehod v socializem in graditev novega, harmoničnega vrednostnega sistema.«

Namesto tega so demokratično-socialistično alternativo v povojni Madžarski – pa tudi v drugih deželah »narodne demokracije« – uničila sistematična prizadevanja komunistov, katerih edini vzor je bil stalinišči totalitarizem. Preobražanje političnega pluralizma v totalitarizem, in to brez kršitve formalne legalitete in legitimitete, pojasnjuje Sekelj, podobno kot Bibo, z mešanico tedaj navzočega strahu in upanja. Razen teh

dveh dejavnikov, ki sta pospeševala hitro in odločno prodiranje totalitarizma, je treba omeniti tudi zaupanje velike večine državljanov v iskrenost uradnih ciljev komunistov v deželah »narodne demokracije«. V času obstoja demokratičnih koalicij v prvih povojnih letih so komunisti, kot npr. György Lukács v polemiki z Bibojem, ne glede na samo njim poznane končne cilje, prepričevali svoje zaveznike in volilce, da »danes diktatura proletariata ni politično aktualna«.

Ideološki argumenti za oddaljevanje od pluralizma so prišli šele kasneje, ko je »salamo-taktika« že prinesla pričakovane rezultate; sem sodi med drugimi tudi znana izjava Georgija Dimitrova iz leta 1948, po kateri ima »narodna demokracija funkcijo diktature proletariata«, ali izjava Mátyása Rákosi-ja, da je »narodna demokracija diktatura proletariata brez sovjetov«.

Druga šansa in drugi poraz demokratičnega in pluralističnega socializma na Madžarskem, o kateri govori ta zbornik skozi mnoge dokumente, je protistalinistični upor v letu 1956. Kratkotrajnost tega upora je v obratnem sorazmerju z njegovim pomenom, kaže pa se predvsem v polni reafirmaciji političnega pluralizma, izraženega v izjemno naglem razcvetu množice socialnih gibanj z mnogoterimi političnimi programi.

Pluralizem je bil konec oktobra in v začetku novembra 1956 tudi formalno priznan, ko je nova koalicijska vlada – na čelu z Imrejem Nagyjem – ukinila enopartijski sistem in razglasila nevtralnost Madžarske. Nagyjev *Memorandum*, napisan nekaj mesecev pred temi dogodki, dokazuje, kako pravilna je bila v usodnih dneh boja za politični pluralizem njegova izvolitev za predsednika vlade. Tako sklep o uvedbi večpartijskega sistema kot tudi sklep o izstopu Madžarske iz Varšavske zveze nista nastala le zaradi zahtev ljudstva – vložek zanje pa so bila tudi človeška življenja – pač pa so izhajali iz že prej izoblikovanih Nagyjevih ocen in kritike rakošijevske diktature.

Če je bil narodni upor v letu 1956 vse do nedavnega uradno označen kot »kontrarevolucija«, ga avtor zbornika povsem upravičeno označuje kot upor »v pomenu anarhistične teorije revolucije kot spontane revolucionarne akcije uporniškega ljudstva...« V njem ni pretila nevarnost socializmu, vsaj ne socializmu demokratičnega in pluralistič-

nega tipa – o kakršnem ni bilo na Madžarskem ne duha ne sluha, pa tudi zahteve po taki usmeritvi so bile v izraziti manjšini –, pač pa je pretila nevarnost stalinističnemu totalitarizmu. Za njegovo zaščito se je dvakrat angažirala sovjetska armada (s hudimi človeškimi in političnimi posledicami) – in to na ukaz vodstva, ki je le nekaj mesecev kasneje kritiziralo zločine stalinizma. To dejstvo samo osvetljuje tudi vso omejenost Hruščovljevega antistalinizma: stalinizem je namreč mogoče tako konceptualno kot tudi praktično premagati le z vidika pluralizma.

Prav današnji poskusi reafirmacije ali bolje rečeno legalizacije obstoječega dejanskega pluralizma v večini socialističnih držav so še dokaz več, da model socialističnih režimov, ki je končno dozorel v Sovjetski zvezi konec dvajsetih let, z večkratnimi poskusi liberalizacije ni bil bistveno spremenjen. Se bo tudi ta tretja možnost spremenila v nov poraz demokratičnega in pluralističnega socializma? Zaradi večkrat ponovljenega slabega izkustva na to vprašanje v tem trenutku, žal, še vedno ne moremo z veliko zanesljivostjo odgovoriti nikalno.

Jovan Teokarević

Gramsci – njegove misli v našem času

(Naslov izvirnika: Gramsci – le sue idee nel nostro tempo, Editrice l'Unità, Roma 1987)

Ob petdeseti obletnici smrti Antonia Gramscija je Unità svojim bralcem poklonila prav izjemno zanimivo knjigo o Gramsciju in njegovi misli v našem času, ki poskuša na zelo sodoben način aktualizirati misel tega velikana marksistične misli 20. stoletja. Čeprav bi mogli to podjetje v določenem smislu označiti tudi kot ne dovolj »kompletno«, če bi pač mislili na celoto Gramscijevega dela, pa to v ničemer ne zmanjšuje politično-kulturno-založniškega pomena te knjige, ki jo je izdala »Unità«, glasilo Komunistične partije Italije, ki ga je ustanovil prav Gramsci 12. 2. 1924. leta.

Temeljna značilnost knjige je sodelovanje velikega števila znanstvenikov in intelektualcev različnih idejnih opredelitev, ki so s svojimi kratkimi, a vsebinsko bogatimi prispevki napolnili celih 200 strani.

Čeprav ni večjih nesoglasij okrog ugotovitve, da je Gramscijevo delo obširno, pomembno in še vedno aktualno, pa je manj znan podatek, da je malo manjkalo, pa bi se bili *Zapiski iz ječe* in *Pisma iz ječe* skoraj zgubili. To potrjujejo tudi še žive priče tistega časa, ko je Antonio Gramsci že bil v temnicah fašističnega režima. Tudi Nilde Jotti, ugledna članica KP Italije v parlamentu, je objavila v časopisu *Rinascita* leta 1973 sporočilo, da so »zapiski iz ječe rešeni samo po zaslugi iznajdljivosti in hrabrosti Gramscijeve neveste Tatjane Schucht«, ki je rokopise prevzela v rimski kliniki Quisisana, kjer je Gramsci umrl 2. januarja 1937.

Knjiga je razdeljena na štiri poglavja: »Kdo je bil zapornik številka 7047?«, »Besede«, »Spomini, šolanje, pričevanja«, »Mladim«.

Prvo poglavje tvorita besedili Eugenia Gardina, firenškega profesorja (»Utopijo je napolnil z razumom in voljo«) in Fiorija Giuseppeja, novinarka, publicista in senatorja – pripadnika neodvisne levice (»Ninvo doživljajski svet«).

V drugem najobsežnejšem delu sodeluje s svojimi prispevki več avtorjev: Carlo Pinzani, Amerikanizem in fordizem; Renato Zanghieri, Zgodovinski blok; Paolo Spriano, Mišljenje partije; Giuseppe Petronio, Brešanizem; Valentino Gerratana, Kardonizem; Giuseppe Gallaso, Katoliki; Franco Ferri, Centralizem; Mario Tronti, Konformizem; Umberto Cerroni, Konsenz; Michele Ciliberto, Protislovja historicizma; Mario Spinella, Kozmopolitizem; Giuseppe Petronio, Ljudska kultura; Morena Pagliai, Ženska; Biaggio de Giovanni, Ekonomsko-korporativno; Aldo Tortorella, Hegemonija; Nicola Badaloni, Filozofija prakse; Giuseppe Prestiaino, Demokratični filozof in Jakobinstvo; Franco Ottolenghi, Novinarstvo; Giuseppe Vacca, Pozicijska vojna, mobilna vojna; Fabio Mussi, Ideologija in fanatizem; Giuseppe Chiarante, Intelektualci; Antoni A. Santucci, Lorijanizem; Aldo Zanardo, Morala in politika; Vittorio Spinazzola, Narodno-ljudsko; Umberto Cerroni, Optimizem in pesimizem; Girolamo Sotgiu, Črni parlamentarizem; Aldo Tortorella, Partija

kot moderni Vlada; Tulio de Mauro, Vprašanje jezika; Rosario Villari, Vprašanje juga; Luciano Gruppi, Religija; Mario Spinella, Moralna in intelektualna reforma; Giuseppe Galasso, Preporod; Luisa Mangoni, Pasivna revolucija; Mario Alghiero Manacorda, Šola; Cesare Luporini, Zdravoumstvo in filozofija; Umberto Cardia, Prevratništvo od zgoraj; in Gerardo Chiaromonte, Preobrazba.

V tem poglavju je posebno zanimiva razprava Umberta Ceronija »Konsenz«, v kateri avtor najprej opisuje tedanje družbeno vzdušje in zgodovinsko tradicijo, ki je obdajala Antonia Gramscija. Po avtorjevem mnenju je ta kontekst zapleten in bogat: to je Oktober, stalinizem, prihod fašizma na oblast v Italiji, porajanje demokracije v obdobju med dvema vojnama, ko je del evropske levice zajela nekakšna »nihilistična revolucionarnost«.

To je čas, ko se je pojavila Gramscijeva ideja o »hegemoniji«; in ko Cerroni proučuje Gramscija, ugotavlja, da nadvlada ene družbene skupine nad drugimi ne bi bila predvsem gospostvo, ampak intelektualno-moralna naravnost, konsenz. Tako Cerroni meni, da Gramsci ni nikoli zagovarjal preobrazbe družbe po nasilni poti. Možnost, da bi namesto sile uporabili konsenz, izhaja predvsem iz ustvarjalnega elementa in sposobnosti politike, da se izmakne ozkim parcialnim interesom v korist širših, razrednih. Takšna sposobnost, o kateri govori avtor tega teksta, je povezana s sposobnostjo spoznati in izpostaviti zgodovinske interese delavskega razreda, pa tudi njihova usklajenost z interesi naroda v celoti. Hkrati pa je naloga politike tudi, da neguje čut lastne odgovornosti za vodenje ljudstva. Cerroni meni, da je Gramsci tudi v tem primeru pokazal svoj raziskovalni in antidogmatski duh. To pojasnjuje tudi z dejstvom, da je Gramsci ostro nasprotoval elitizmu, ki »teoretizira neizogiben in trajni razkol med predstavniki in predstavljenimi, hkrati pa je tudi proti omalovaževanju parlamentarne demokracije »kot sistema, ki vlada s številom«.

Skratka, ne gre za to, da bi izvoljena elita nadomestila »elito po dekretu«. Vprašanje je v tem, kako v izvoljeno elito vnesti neko kulturo, ki je nastala kot produkt odgovornosti do svojega naroda in volivcev kot ljudi. V tem smislu Gramsci, po Ceronijevem

mnenju, razširja kontekst, v katerem bi bilo mogoče sprejeti kar se da humane rešitve. Avtor usmerja bralčevu pozornost na še eno pomembno Gramscijevo misel: na poskus namreč, da bi parlamentarno demokracijo »radikaliziral«, se pravi usmeril k najširšim ljudskim množicam, k »republiki, ki je utemeljena predvsem na delu«.

Tretji prispevek, Ideologija in fanatizem, ki ga tudi velja posebej omeniti, je izpod peresa novinarja in urednika Fabia Mussija, ki ugotavlja, da je bil Gramsci izredno dober poznavalec negativnih posledic, ki jih lahko proizvede »ideologija kot napačna zavest o stvarnosti«. Ideologija je za Gramscija »oblika, v kateri postane ta konkretna dejavnost, ki spreminja obstoječe«. Za Gramscija je ideologija »realna moč«, preprosto posrednik med filozofijo in vsakdanjim življenjem. Mussi poudarja, da je Gramsci že v dvajsetih letih dobro zapazil nevarnost, ki preti delavskemu in komunističnemu gibanju s strani utopizma, ki »temelji na religioznih in mitoloških osnovah in na fanatizmu«. Ker je bil Gramsci hud nasprotnik ekonomizma, je zavračal vsak pristop, ki bi poskušal deterministično s pomočjo družbenih »struktur« razlagati družbena dejstva. Ko je torej moral odgovoriti na vprašanje: »kaj je v boju za hegemonijo prevladujoče – politika, filozofija ali ekonomija?«, je dejal: »To so trije konstitutivni elementi istega pojmovanja sveta, ki se medsebojno prepletajo in tako tvorijo homogeno celoto«.

Glede fanatizma zato Mussi meni, da je Gramscijeva velika zasluga, ker je bistroumno spoznal, da fanatizem izhaja iz »elementa podrejenosti«, kar se godi predvsem v obdobjih velikih družbenih porazov in političnih zablod. Prav v takšnih časih, opozarja avtor, se je v Italiji pojavil fašizem, ki je nastal prav na podlagi elementa podrejenosti.

Nekaj podobnega se je pozneje zgodilo v ZSSR z zmago stalinizma. Rečeno na kratko: za široke ljudske množice se v takšnih časih filozofija in ideologija vodilnih skupin in njihovih intelektualcev najpogosteje kaže-ta kot fanatizem in praznoverje, oziroma kot ideološki »motiv, ki ga široke množice rade sprejemajo in mu sledijo«. Fabio Mussi pripisuje temu dejstvu velik pomen, ker meni, da gre Gramsciju zelo pomembno mesto pri odkrivanju dejstva, da je bil marksizem v tistem času v veliki meri »obremenjen z religioznim utopizmom in fanatičnimi impulzi«. Zato je Gramsci tudi opozarjal, da »filozofija prakse« (marksizem), ki živi sredi velikih

zgodovinskih protislovij, resno tvega, da bo »skonstruirala utopijo«. Vse to so posledice te »iste filozofije prakse, ki se je pogosto nagibala k ideologiji v negativnem smislu – kot k dogmatskemu sistemu absolutnih in večnih resnic«. Če se široke ljudske množice zares želijo osvoboditi tega »servilnega položaja«, se morajo po Gramscijevem mnenju najprej brezpogojno rešiti fanatizma. To pa je mogoče samo na podlagi realnega vrednotenja »lastne pozicije do nasprotnika«. Kdo pa je ta nasprotnik? To je včasih lahko kar »vsa misel preteklosti«, meni Gramsci. Preprosto se je treba osvoboditi ideologije kot slepega fanatizma, pri čemer lahko nedvomno največ prispeva znanost s svojim raziskovanjem.

Čeprav je minilo že več kot petdeset let od smrti tega velikana naše dobe, pa ta knjiga še enkrat potrjuje, da je njegova misel še danes aktualna. Po slogu in vsebini pisanja bi mirno lahko rekli, da je ta knjiga namenjena italijanski mladi generaciji. Na svojstven način pa hoče biti tudi dejanje zaupanja do politike in do kulturnih občutenj velikega števila državljanov v tej državi. Kot kolektivni napor velikega števila intelektualcev ta knjiga še zdaleč ne spominja na zbir klišejev ali na kakšno »rdečo knjižico«. Morda je najbližja resnici ocena, ki jo je o njej izrekel Alessandro Natta, bivši generalni sekretar KPI: »Gre za kritično predstavitev neke temeljne intuicije; za vodilno nit na poti političnega delovanja v italijanski revoluciji in na Zahodu«.

Dragoljub Kraljević

Etničnost danes. Vzhodni in zahodni pristopi

(Revija za narodnostna vprašanja. Razprave in gradivo/Journal for Ethnic Studies. Treatises and Documents. 21. Ljubljana, dec. 1988, Inštitut za narodnostna vprašanja/Institute for Ethnic Studies).

Čeprav na prvi pogled to ni razvidno, publikacija *Etničnost danes* predstavlja, kot pojasnjuje uvodnik, večinoma sadove enega

od simpozijev 12. Mednarodnega kongresa antropoloških in etnoloških znanosti (ICA-ES), ki je lani poleti potekal v Zagrebu. Publikacija pomeni izpolnitev dogovora, sklenjenega ob navedeni priložnosti: da naj bi nekaj najpomembnejših prispevkov enega od najštevilnejših in tudi najdaljših simpozijev kongresa – simpozija »Current Ethnic Processes« (Sodobni etnični procesi) – predstavili tudi sumarično, v obliki zbornika. Da pa je ta zbornik izšel prav kot posebna številka Revije za narodnostna vprašanja, je treba razumeti tudi v luči dejstva, da so bili gonilne sile navedenega simpozija pravzaprav ljudje z ljubljanskega Inštituta za narodnostna vprašanja.

V publikaciji je zbranih triindvajset tekstov (dvaindvajset angleških in en francoški), in sicer: Zvonko Lerotič: *Instead of Introduction: From Demos to Ethnos* (Namesto uvoda: od demosa do etnosa); Silvo Devetak: *Ethnic Policies in Contemporary Industrial, Pluralistic Societies* (Narodnostne politike v industrijskih pluralističnih družbah); Anthony D. Smith: *Social and Cultural Conditions of Ethnic Survival* (Socialni in kulturni pogoji narodnostnega preživetja); Eric R. Wolf: *Ethnicity and Nationhood* (Etničnost in nacionalnost); Dušan Janjić: *The Nation* (Narod); Robert H. Jackson: *Jurisprudence and Multi-Ethnic State* (Pravna veda in mnogonacionalne države); Yves Plasseraud: *Lumières et ombres de l'identité ethnique* (Svetlobe in sence narodnostne identitete); Rodolfo Stavenhagen: *Ethnocide or Ethnodevelopment – the New Challenge* (Etnocid ali etnorazvoj: nov izziv); Fred W. Riggs: *Modes of Ethnicity* (Vrste etničnosti); Theodor Veiter: *Political notion of Ethnicity* (Politični pomen etničnosti); Vjerran Katunarić: *The Interethnic Relations in Contemporary Yugoslavia* (Mednarodni odnosi v sodobni Jugoslaviji); Sergej Flere: *The Ethnic Attitudes of Youth in Yugoslavia* (Odnos mladih v Jugoslaviji do narodnostne identitete); Sreča Perunović: *Ethnicity and Culture – People or Nation* (Etničnost in kultura – ljudstvo ali narod); Leokadija M. Drobiževa: *Historical Memory and National Self-Awareness* (Zgodovinski spomin in narodna zavest); S. I. Vajntajin: *Historical Ethnography in the Structure of Soviet Ethnographic Science* (Historična etnografija v sovjetski etnografski znanosti); M. N. Gluboglo: *Bilingualism in an Alien*

Ethnic Environment: Problems of Study (Dvojezičnost in etnično tuje okolje – problemi učenja); Olga B. Naumova: *Contemporary Ethnic Process in Kazakhstan* (Sodobni etnični procesi v Kazahstanu); Virginia R. Dominquez: *The Management of Otherness* (Upravljanje z drugačnostjo); Katherine Verdery: *Are Regional Stereotypes Ethnic?* (Ali so regionalni stereotipi etnični?); Peter Gstettner: *An Intercultural Field of Learning is Celened up* (Večkulturno polje izobraževanja je izbrisano); Cesare Poppi: *Markers of Distinctiveness* (Označevalci razločljivosti); J. H. Moore: *Ethnos and Ethnic Process on the North American Plains* (Etnos in etnični proces v severnoameriški preriji); dodan je še spremni članek Irene Šumi o poteku simpozija in nekaterih vsebinah tam predstavljenih člankov in diskusije z naslovom *The Ethnic Question* (Etnično vprašanje).

Kot pokaže že pregled naslovov, gre za prispevke, ki problematiko etničnosti v sodobnosti obravnavajo z izjemno različnih zornih kotov (pravnega, političnega, zgodovinskega, antropološkega), skoz izpostavitev izjemno različnih problemov (od, npr., bilingvizma do pravne zaščite) s pomočjo, naj temu rečemo tako, izjemno različnih teoretskih argumentacij. In ker gre v veliki večini za kratke tekste (izjema sta pravzaprav le teksta F. W. Riggsa in J. H. Moora), se vsem omenjenim značilnostim pridruži še dejstvo, da gre v večini tekstov predvsem za teze, ki jim pač zaradi običajnih kongresnih omejitev zmanjkuje možnosti za sistematičnejšo razdelavo. Ob tem je že omenjeni Riggsov sestavek, ki predstavlja obsežno sistemiziranje etničnega, nekakšna izjema; isto velja morda še za članek R. H. Jacksona. V primeru te objave pa se ob znatnih pomanjkljivostih, ki so običajno posledica tovrstnih zastavitev, nakazuje tudi neka bistvena prednost: kolikor je bila namreč cilj urednikov izpostavitev *razlik v pristopih* – in naslov »vzhodni in zahodni pristopi« daje slutiti take ambicije –, so jim nakazane značilnosti šle več kot na roko.

Preden spregovorimo o razlikah in različnostih, ki kar same silijo v ospredje, naj se vendar za trenutek zadržimo še pri nekaterih stičnih točkah. Te imajo opraviti predvsem z dejstvom, da je mogoče skoz navedene prispevke dobiti precej signifikanten vpogled v stanje določene problematike oz. pro-

blematik v okviru t. im. etničnih študij. Ker se je osvetlitev načinov, kako se posamezni prispevki lotevajo enega osrednjih problemov kulturne in socialne antropologije, pa tudi enega osrednjih problemov samih etničnih študij, namreč problema razumevanja *odnosa med etnijo in kulturo* lotila že Irena Šumi v svojem spremnem prispevku ob koncu zbornika, naj na tem mestu omenjeno problematiko izpustimo. Omeniti pa velja nekatere druge problemske celote: najprej morda *problem etnične identitete*, ki mu je moč slediti praktično skoz vse prispevke, eksplicitno pa, denimo, skozi A. D. Smitha analizo faktorjev etnične identitete. Avtor posebej poudarja tiste, ki identiteto ohranjajo (npr. mite). Y. Plasseraud isti problem razvije ob soočanju procesov oblikovanja etnične identitete na nacionalni ravni na eni strani – in na posameznikovi, osebnostni ravni na drugi, pri čemer se pogojem njune vzpostavitve priključi še analiza pogojev, ki zavirajo te procese; nekako sproti se te problematike dotakne tudi F. W. Riggs, predvsem ob problemu izražanja etnične pripadnosti; S. Flere se je te teme dotaknil na poseben način v zvezi z jugoslovanskimi razmerami, v prispevku L. M. Drobiževe pa identiteta spet zadobi centralni pomen, posebej v luči vloge, ki jo ima pri njenem izoblikovanju t. im. zgodovinski spomin (ki ga avtorica, mimogrede rečeno, sistematično ločuje tako od etnične oz. nacionalne identitete kot tudi od zgodovinske zavesti); seveda pa v to skupino tekstov na posebne načine – če problem eksplicitno izpostavljajo ali ne – sodijo tudi analize konkretnih etničnih skupin in procesov konvergence oz. divergence znotraj njih (npr. Kazahstan Naumove, Moorovi pririjski Indijanci, avstrijske manjšine Gstettnerja, na nek poseben način pa tudi Poppijeva analiza ladinske kulture, če naštejemo le najznačilnejše primere).

Druga možna »rdeča nit« bi zadevala *pravne vidike etnične problematike*; teh se dotakne že S. Devetak, podrobnejše analize pa najdemo pri R. H. Jacksonu (ki jedro svoje razprave posveti prav analizi etničnosti kot pravnega in ustavnega fenomena, pri čemer je izpostaviti predvsem njegovo analizo osnovne etnične terminologije s stališča pravne znanosti). V tem kontekstu moramo omeniti vsaj še T. Veiterja, ki se osredotoča predvsem na problem pravne zaščite etničnih skupin in manjšin; da v to skupino – na tak ali

drugačen način – sodi spet velika večina že opisanih »analiz posameznih primerov«, pa se seveda razume samo po sebi.

Tretja skupna tema pa so, če jih smemo tako imenovati, *zagate* glede etnične terminologije in konceptov. Povedano drugače, gre za tisto, kar bi bilo v t. i. etničnih študijah mogoče razumeti tudi kot (osrednje) teoretske dileme. Po našem mnenju gre prav v tej točki iskati največji pomen pričujočega izbora tekstov: če kaj, potem izbrani teksti jasno ponazarjajo odprte teoretske dileme, ki imajo za sodobne etnične študije več kot ključni pomen. To se kaže skoz tekste tako takrat, kadar gre za analize konceptov in terminologije, ki je v etničnih študijah že uveljavljena (pa naj gre za neustreznost koncepta zaščite manjšin, o kateri govori S. Devetak, ali pa za »terminološki nered«, ki ga ugotavlja D. Janjić, in za dileme, ki po njegovem mnenju iz tega nereda sledijo in zahtevajo predvsem ločevanje med pojmi *naroda*, *civilne družbe in države*; seveda pa gre tudi za že omenjene analize konceptov, denimo s pravnega zornega kota, ki jih srečujemo med drugim pri že omenjenem R. H. Jacksonu in T. Veiterju); prav podobne dileme se razpirajo tudi, ko gre za analize teoretskih pristopov (članek S. I. Vajnštajna je več kot dober primer za to); morda pa so te dileme najbolj pereče, ko gre za poskuse uvedbe novih kategorij in konceptov (kar je morda pri C. Poppiju lahko še nekoliko prikrito, čeprav je tu uporabljeno razločevanje med običajem in tradicijo več kot bistveni, tudi antropološki premik). Ne more pa ostati skrito pri že omenjenem F. W. Riggsu, kajti njegova uvedba kategorij primarne, sekundarne in terciarne etničnosti docela spremeni nekatere koncepte in vidike, ki so se v etničnih študijah že dodobra ustalile; ne nazadnje pa spreminja tudi sam koncept etnije.

Prav ta točka, točka teoretskih pristopov, se zdi nadvse ključna: ob njej se namreč jasno izpostavijo razlike, ki jih je pričujoči izbor želel osvetliti – vzhodni in zahodni pristopi. Čeprav je resnici na ljubo treba povedati tudi, da se je razprava o teh razlikah odvijala predvsem v okviru nekega drugega, tematsko povezanega simpozija 12. ICAES, namreč simpozija z naslovom »Ethnic Terminology« (etnična terminologija), kjer je bil predstavljen mednarodni projekt konceptualnega in terminološkega glosarija etničnega raziskovanja. Ob času kongresa so bili izdelani trije osnutki: ameriški, francoski in sovjet-

ski. Tu pa se je, morda za nekatere presenetljivo, pokazalo, da poleg polarizacije vzhod-zahod obstaja še neka druga, v določenih aspektih morda še ključnejša: namreč tista na relaciji Evropa-ZDA. Prav tipične so bile v tej luči besede Erica de Grolierja, urednika in koordinatorja francoskega projekta glosarija (parafraziram), da je »francoska verzija slovarja v nekem smislu celo bliže sovjetski kot pa ameriški«. V tem okviru je seveda šlo za mnogo več kot le terminološko podobnost; Grolierjeva ugotovitev se je nanašala predvsem na zavezanost določenim teoretičnim tradicijam Evrope. Vsekakor se zdi, da je delo drugih simpozijev to dihotomijo potrdilo.

Kar zadeva jugoslovanske tekste, vključene v zbornik, smo na kratko omenili že vse, razen enega: gre za Fleretovo analizo nacionalne identifikacije mladine v Jugoslaviji, s posebnim poudarkom na kategoriji »jugoslovanstva« in njenem ponovnem naraščanju. Morda velja izpostaviti, da je avtor jasno ugotovil, da takšna »etnična« identifikacija narašča predvsem med srbsko mladino in da so ji izrazito nenaklonjeni predvsem mladi Albanci in Slovenci. Dejstvo torej, ki ima očitno – in morda danes bolj kot lani julija – docela politične konotacije. Primer, ki za naš prostor nedvoumno potrjuje in morda najjasneje ilustrira zaključno diagnozo Šumijeve, da je namreč v etničnih študijah prav politično tisto, kar danes odločilno pridobiva na pomenu.

Vesna Godina-Vuk

The French Socialist Experiment

(Edited by John S. Ambler, Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia 1985)

Zmaga francoskih socialistov na volitvah leta 1981 je sprožila velika pričakovanja vseh socialističnih in naprednih sil in Evrope in sveta, pa tudi številne dileme, ki so se nanašale predvsem na t. i. drugo fazo njihovega vladanja; k temu je treba prišteti tudi razočaranje vseh tistih, ki so verjeli, da se bodo francoski socialisti lotili odločnejšega in bolj radikalnega reformiranja obstoječega družbenoeko-

nomskega sistema. Vladavina francoskih socialistov je zastavila vrsto zanimivih teoretičnih in praktičnih vprašanj, ki so pomembna za zahodnoevropsko levico v celoti. Predvsem so to vprašanja sodelovanja s komunisti v okvirih vladnih institucij, preobrazbe obstoječega državnega mehanizma, decentralizacije in vloge nacionalizacije v procesu družbenih reform. Vendar pa se je kot poglobljeno postavilo vprašanje o možnostih uresničevanja globljih družbenih in ekonomskih reform v pogojih širokih kapitalističnih razsežnosti. Pravzaprav se je več kot pol stoletja po oktobrski revoluciji, seveda v povsem drugačnih družbenoekonomskih okoliščinah, pa tudi ciljnih socialističnih sil, vsililo vprašanje o možnosti graditve »socializma v eni državi«.

Prav to so poglobljiva vprašanja, ki jih obravnava zbornik »Francoski socialistični eksperiment«, ki ga je priredil J. Ambler. Poleg omenjenih vprašanj je raziskovanje večje skupine avtorjev zajelo tudi dosedanje zgodovino francoske socialistične stranke in njenih odnosov z komunistično stranko, pa tudi nekatera druga aktualna vprašanja politike francoske socialistične stranke in primerjalno analizo strategije in politike francoske in drugih najpomembnejših socialdemokratskih in socialističnih strank zahodne Evrope. Zbornik sestavlja osem poglavij: 1. Ali je francoska levica obsojena na poraz? (J. Ambler); 2. Politični pluralizem in ekonomska politika (G. Rose in J. Jensen); 3. Kmetijska reforma v Mitterandovi Franciji (J. Keeler); 4. Socializem in socialna varnost (G. Freeman); 5. Enakost in izobraževalna politika (J. Ambler); 6. Decentralizacija Francije (D. Ashford); 7. Imigranti in politika v Franciji (M. Schain); 8. Francoski socializem v komparativni perspektivi (J. Ambler).

Jedro pozornosti tega vsebinsko bogatega in zanimivega zbornika je namenjeno vprašanju možnosti, perspektiv in dosega družbenih in ekonomskih reform v pogojih širokih kapitalističnih razsežnosti. »Francoski socialistični eksperiment« je pokazal, da je zelo težko, če ne kar nemogoče graditi »socializem v eni državi« v razmerah tržno povezanega Zahoda, posebej še ker so v večini drugih, zlasti pa največjih in najpomembnejših držav, na oblasti konservativne stranke.

Temeljna točka volivnega programa, s katerim so francoski socialisti prišli na

oblast, so bile predložene nacionalizacije. Še posebej zato, ker so bili socialisti trdno odločeni, da bodo predloženi program nacionalizacij tudi izpeljali. Ko so prevzeli oblast, so francoski socialisti nacionalizirali vse večje banke in vsa močnejša podjetja na področju kemične, elektronske in jeklarske industrije; po opravljenih nacionalizacijah je država v Franciji nadzorovala tako rekoč celoten finančni sektor in okoli 35% industrijskih kapacitet, z najmodernejšimi in tehnološko najbolj razvitimi panogami vred. Cilj teh nacionalizacij je bila krepitev javnega sektorja, ki naj bi postal poglavito gibalno vsega družbenega razvoja. Po mnenju J. Amblera so socialisti s takšnim programom in njegovo uresničitvijo izstopili iz okvira, v katerem so se dotlej gibale socialdemokratske in socialistične stranke zahodne Evrope. Leve stranke so namreč tudi prej izvajale nacionalizacije, vendar pretežno v tistih sektorjih, ki niso bili rentabilni ali pa so bili po svoji naravi v državnih okvirih – kot so na primer zdravstvo, šolstvo, ladjedelnštvo itd. Po mnenju tega avtorja se je tokrat prvič zgodilo, da se je socialistična vlada odločila nacionalizirati širok spekter privatnih podjetij in bank, ki so bile rentabilne in so poslovale z dobičkom.

Poleg tega so socialisti povečali dohodke socialno najbolj ogroženih prebivalstvenih kategorij za 25%, podaljšali trajanje plačnega letnega dopusta od štirih na pet tednov, skrajšali delovni teden na 39 ur in uvedli ostre davčne obveznosti na bogastvo. Posebno pomemben del sprememb so tvorili t. i. Aurouxovi zakoni, katerih namen je bil okrepiti moč sindikata in delavskega razreda v podjetjih. Socialistična vlada je tudi uresničila pomemben program decentralizacije oblasti in tako okrepila položaj regij. Poleg nedvomnih uspehov pri izboljšanju položaja delavskega razreda in drugih slojev delavstva in poleg demokratizacije družbenih odnosov pa so ti ukrepi francoskih socialistov povzročili tudi povečanje inflacije, upadanje naložb, plačilni primanjkljaj države in s tem močno poslabšale položaj francoskega gospodarstva v mednarodni ekonomski konkurenci. Še posebej pomembno pa je, da izvedene reforme niso prinesle pričakovanih rezultatov na področju zaposlitvene politike. Tako se je na primer v obdobju od aprila leta 1981 do aprila leta 1982 nezaposlenost povečala za 250.000.

Ko je postalo očitno, da francosko gospodarstvo vse bolj zaostaja v tekmovalni bitki z gospodarstvi drugih razvitih držav, so francoski socialisti v t. i. drugi fazi svoje vladavine začeli izvajati restriktivno ekonomsko politiko, ki je do konca leta 1984 zmanjšala inflacijo na 8%, uravnovesila državni proračun in pripeljala Francijo, v celoti gledano, do ponovnega ravnotežja z drugimi razvitimi kapitalističnimi državami. Uresničene rezultate na področju povečanih konkurenčnih sposobnosti francoskega gospodarstva so morali socialisti plačati s povečanim številom nezaposlenih (leta 1983 se je nezaposlenost povečala od dveh milijonov na 2,2 milijona, leta 1984 pa na 2,5 milijona), z zmanjševanjem državnih stroškov in poslabšanjem socialnih razmer dela delavskega razreda in državnih uradnikov.

Poleg vpliva notranjega in mednarodnega kapitala Ambler navaja še dve oviri, ki sta preprečevali uresničitev globljih družbeno-ekonomskih sprememb v Franciji. V prvi vrsti je to velik vpliv številnega birokratskega sloja, ki se je ostro upiral vsaki spremembi, ki bi ogrožala njegove interese in avtoriteto. Drugič pa naš avtor meni, da veliko število volivcev, ki je volilo socialistično stranko, ni hkrati dalo svojega glasu tudi za globlje družbeno-ekonomske spremembe. Gre pravzaprav za to, da se je pomemben del volilcev v bistvu izrekel za politiko večje ekonomske učinkovitosti, čvrstega denarja, zmanjšanje inflacije. Po avtorjevem mnenju je mnogo znamenj, ki peljejo k sklepu, da je v volivnem telesu te države prevladovalo takšno razpoloženje in mišljenje, po katerem naj se šele po tem, ko bodo uresničeni navedeni cilji glede učinkovitejšega in racionalnejšega gospodarjenja, zares ugotovi, koliko je znotraj obstoječega sistema mogoče uvesti socialne pravičnosti in humanih odnosov v procesih enakosti pri delu.

J. Ambler opozarja, da so se s podobnimi dilemami in problemi soočale tudi druge socialdemokratske in socialistične stranke v zahodni Evropi (britanski laburisti v obdobju šestdesetih in sedemdesetih let) in sklepa, da se – v okoliščinah velike medsebojne odvisnosti in povezanosti gospodarstva razvitih držav pod prevladujočim vplivom mednarodnega kapitala – vsak poskus, da bi opravili kolikor toliko pravično delitev družbenega bogastva v eni državi, pravzaprav neizogibno plača z izgubo ritma v med-

narodni ekonomski konkurenci. To je po njegovem mnenju hkrati tudi poglavitna dilema, s katero se spoprijemajo ne samo francoski socialisti, temveč tudi vse druge stranke na zahodnoevropski levici. Ambler pravilno zapaža, da bo usoda zahodnoevropskega socializma odvisna prav od sposobnosti teh strank, da bodo povezale boj za socialno pravičnost in ekonomsko učinkovitost in pri tem upoštevale realnost svojega družbenoekonomskega prostora.

Ognjen Pribičević

IRING FETSCHER

Pogoji preživetja človeštva

(Ali je še možno rešiti napredek?) Izd. Globus, Zagreb 1989, str. 215

Aktualnosti te knjige ni potrebno posebej poudarjati, saj je dovolj zgovorna že njena vsebina. Knjiga 'govori' iz naslovov poglavij o »Izvoru in koncu novoveškega pojma napredka«, »Pogojih preživetja človeštva – prispevek k dialektiki napredka«, »Optimizem rasti in ekološka zavest pri Marxu in Engelsu«, »Ekološka zavest pri marksistih in v 'kritični teoriji'«, »Ekologija in demokracija – problem politične kulture«, »Nevarnost izgube fantazije in argument utopizma« in »Prihodnost dela«.

Fetscher piše zoper ekološko krizo in ekološko diktaturo ter za alternativno civilizacijo in tehniko. Govori o nesmislu linearnega neskončnega kvantitativnega napredka tako v kapitalizmu kot v socializmu. Novoveški pojem napredka je nastal na osnovi odtujenega židovsko-krščanskega pojma boga. Za nas še vedno ostaja odprto vprašanje, kako združiti antično in krščansko civilizacijo. Naivno je izenačevati industrijski in moralni napredek. V 19. stoletju se je izoblikoval pojem napredka kot 1. kompenzacija trpljenja, 2. vedno več oblasti človeka nad naravo, 3. emancipacije posameznika od družinskih, stanovskih, klanskih vezi, 4. osvoboditve naravnega reda ekonomije z okov tradi-

cionalnih in religioznih regulativov. Tehnika se je v zadnjih stoletjih razvijala pod sistemsko prisilo in je bila enostransko kanalizirana s poskusom eliminiranja nekvalificiranega dela. Namesto da bi bila usmerjena k proizvodnji čim več blaga kot doslej, naj bi bila v prihodnje usmerjena k odpiranju novih delovnih mest in k zanimivejšemu in bolj intelektualnokreativnemu delu. Kako naj bi človek v alternativni civilizaciji prišel do lastne samodejavnosti in humane prakse? Danes alternativno civilizacijo lahko opisujemo bolj negativno glede na obstoječe stanje, kot pa pozitivno glede na prihodnje. Teologi razlagajo novoveški pojem napredka kot kompenzacijo človekovega strahu pred smrtjo in z željo po premagovanju njegove končnosti. Ker napredek ni že sam po sebi dober¹, se samo po sebi odpira vprašanje, kako Fetscher označi dialektiko napredka. Že pri F. Baconu je jasno, da se naravo obvlada samo s poslušnostjo. Pri njem tudi opazimo primerjavo oblasti človeka nad naravo z oblastjo moškega nad žensko. Po značilnostih podrejanja in izkoriščanja »mater narave« kot šibkejšega (s)polja je naša civilizacija virilno-patriarhalno-agresivna.

Nekateri očitajo človeški vrsti »biološki triumfalizem«, t. j. razširjenost te vrste na račun drugih, drugi pa oblast čistega duha. Industrijska revolucija ni dala konkretnega odgovora v odnosu na človekovo naravo. Imamo tehniko za »natura naturata«, ne pa za »natura naturans«, ki bi bila priznana kot subjekt za sodelovanje v boju zoper izkoriščevalsko družbo. Dokler človeštvo ni subjekt, tudi narava ne more postati. Kot Benjamin vidi tudi Bloch zvezo med izkoriščevalsko družbo in nasilnim značajem oblasti nad naravo. Na dejstvo ignorance notranjih sil narave kažejo katastrofe tehnike in krize gospodarstva. To implicira vprašanje, kako naj človeštvo preživi brez zdravja kot telesnega, duševnega in socialnega blagostanja vsakega posameznika, kot psihosomatske celote. Morda leži odgovor v smeri odkrivanja estetske dimenzije kot sestavine svobode, kar pomeni osvoboditi naravo nje-

¹ Zgodovinsko-sistemsko analizo pojma napredka glej v sestavku dr. Andreja Kirna: Napredek med dobrim in zlim, Revija za razvoj, DE, Ljubljana 1988/1, str. 14–18.

Z ambivalentnostjo pojma napredka se ukvarja tudi C. F. Waizsäcker v knjigi »Der Garten des Menschen, Beiträge zur geschichtlichen Anthropologie«, Carl Hauser Verlag, München, Wien 1977, str. 63–90.

nega estetskega smisla in tako revitalizirati ideal kalokagatije za naš čas. Narava kot subjekt je povezana s teleologijo, ki je za zahodno znanost tabu. Zato se bo tudi znanost morala prestrukturirati. Gre za antiindustrijsko revolucijo. Strah, ki ga poglablja negativne posledice industrijske revolucije, onesposablja, zato se le princip upanja, ki izhaja iz nove holistične paradigme, da povezati s principom odgovornosti. Fetscher v svojem delu implicira vprašanja kršitve zakonitosti, s tem pa tudi postavitev drugačnih ciljev in interesov, ki omogočajo preživetje. Dotika se teme, kako lahko človek opravi svoj poklic ali poslanstvo glede na takšne in drugačne vodilne ideje dobe. Meni, da so tisti posamezniki, ki si ne morejo zamisliti drugačnega stila življenja in drugačnega iskanja sreče, nerazrešljivo vezani na ta socialno-ekonomski sistem. Tem se alternativni poskusi zdijo kot nerealne utopije. Vezani so na »represivno civilizacijo« (Marcuse). Izven ali znotaj dane realnosti zanje ni možno nič drugega. Priznanje, prijateljstvo, afirmacija sebe pa so po mnenju I. Fetscherja subjektivne predpostavke za srečo. Različnost sposobnosti in interesov sama po sebi še ni legitimacija za izkoriščanje človeka-delavca. Ostajala pa bo kot pogoj izkoriščanja, dokler ne bomo drug drugega razumeli, aktivno sprejeli in si s tem dovolili, da razvijemo čim bolj neovirano naše sposobnosti. Ta problem je večdimenzionalen. Ni samo socialnopsihološki, ampak je tudi ekonomsko-politični. Ni Fetscherjev namen v tem, da ga razvije v vseh njegovih dimenzijah, ampak je v tem, da pokaže samo na nekatere. Tako nasproti taylorizmu razvijajo v ZRN kompetentno samoosveščeno obnašanje v delovnem procesu. Sindikati naj bi pa v prihodnje zastopali široko razširitev proizvodnih konceptov. Sreča predpostavlja prosti čas, ki pa ni že sam po sebi sreča. Industrijska družba reducira človekov prosti čas in s tem tudi srečo na konzum določene kvantitete dobrin. Sreča pa je bistveno povezana z novo kvaliteto življenja. Znanost in tehnika, ki imata za Marxa še nedvomni emancipatorski potencial, se pri Lukascu, Blochu in Marcuseju preobražata v učinkovitost medija družbene represije. To nas ne postavlja samo pred nalogo, da iščemo pot k sreči vedno znova, ampak tudi pred nalogo, kako vedno znova spoznavati zvezo med človekovim dinamič-

nim ravnotežjem, pretiravanjem in enostranskim napredkom. Odtod izhaja ekologija kot nova simbolizacija zgodovinskega napredka. Ni toliko pomembno vprašanje, ali je človekov tostranski delovni uspeh dokaz božje milosti, kot trdijo kalvinisti, ali ne, kot vprašanje skupne kontrole negativnih posledic enostranske uspešnosti. Za Dietzgena je delo rešitelj novega časa, za nas pa ostaja odprto vprašanje, kako umskemu delu priznati najvišjo vrednoto. Medtem ko se Fetscher v predstavljeni knjigi ukvarja z vprašanjem, kako ohraniti pojem napredka brez enormnega industrijskega onesnaževanja, se nam zastavlja vprašanje, kako se je mogoče zavarovati pred pretirano stagnacijo.

Represivna civilizacija je v zadnji konsekvenci realnost brez možnosti perspektive, red brez svobode, diktatura brez demokracije, kopičenje materialnega bogastva brez solidarnosti, sedanjost brez preteklosti in prihodnosti. Zato pomeni revitalizacija pojma napredka obenem tudi revitalizacijo ideje civilne družbe. Fetscher ima gotovo prav v tem, da se vprašanje napredka revitalizira tako v kapitalističnih kot v socialističnih državah zaradi dosedanjih prevladujočih kvantitativnih meril. Če je res, kot ugotavlja Fetscher, da država blagostanja dela državljane vedno bolj odvisne od njenih uslug in jih na ta način onesposablja za iskanje nove kvalitete življenja, nastane vprašanje, ali ne velja to še bolj za revne države. Ali ne spravlja takšna država državljane s svojimi »uslugami« ob pamet in jih ne potiska na rob pravne državne in civilne družbe? Zanimiva je tudi Fetscherjeva teza, da eliminacija odtujitve brez ostanka ni možna. Meščanska revolucija je dala čast težkemu in napornemu delu, ki je veljalo v naravni družbi kot pomanjkljivost, ne da bi pri tem razvrednotila umsko delo, ker brez njega ne bi mogla nenehno revolucionirati proizvodjalne sile.

Zaradi enostranske idolatrije tehnike se oblast nad naravo sprevača v svoje nasprotje. Korenine takšne idolatrije so v pozitivizmu, v katerem vidi Fetscher naslednje značilnosti: prosvetljenstvo, fiksacije na obstoječe, moment izgube domišljije, transformacija ljudi v mrtvi svet stvari. Očitno gre za svet mrtvega človeka in mrtvega boga, ker je o avtorjevi tezi eshatološki bog postal zgodovinski program. Ni nepričakovano, da so se pokazale pomanjkljivosti te vrste vere

v tostranstvu. Fetscher se vprašuje, ali je potrebno »odčarati svet« spet »začarati«, in zaključuje, da še nismo sposobni za harmonijo z naravo, ker se naš um omejuje na instrumentalni um. Odtod izhajajo nadomestki vseh vrst. Preobrat pričakuje H. Hofnagels samo od večinskega gibanja »od spodaj«, od vrste ekološkega gibanja, ki ga Fetscher rad primerja s feminističnim gibanjem. Seveda pa morajo spremembe poseči globlje v odpravljanje dimenzij ekološke krize, kakršne so interpretirali.

Bogomir Novak

GAYLE GRAHAM YATES

Kaj hočejo ženske?

(Ideja gibanja, Harvard 1976)

Sodobna zgodovinarica Gayle Graham Yates je podala v knjigi »Kaj hočejo ženske« izjemno študijo razmerja med starim in novim feminizmom. Avtorica se je začela približevati feminizmu že v otroški dobi, to pa zaradi običajnih prepovedi, ki veljajo še danes po vsem svetu. Prepovedi so se zanjo množile na delovnem mestu, v zakonu, v svetu, ki jo obdaja. Zato je zanjo središčno intelektualno vprašanje povezano z razmerjem med lastnim dolgotrajnim bojem zoper stereotipe in družbenim bojem žensk v ameriški družbi.

Avtorica je postavila v izhodišče svojih raziskav prejšnje in sedanje ideje ženskega gibanja. Po temeljitim raziskovanju se je dokopala do spoznanja, da zajema novi feminizem pravzaprav tri različne ideologije. Namen nadaljnjih raziskav je bil odkriti zvezo med temi tremi očitno razlikujočimi se ideologijami sodobnega feminizma in zgodovinskim feminizmom. Zato se je napolila predvsem k tisti literaturi feminizma, ki ji je ponujala okvir za ideje, ki bistveno zaznamujejo sodobni feminizem. Tako je sestavila prvo vseobsegajočo zgodovino sodobnih ženskih skupin. Pri tem je upoštevala dej-

stvo, da žensko gibanje v Ameriki ni gibanje enotnih idej in filozofij, marveč gibanje skupin, ki se medsebojno dokaj razhajajo.

Tako avtorica v tej študiji, ki briljantno prikaže literaturo in cilje feministk, natančno analizira pisane vire aktivističnih skupin, predvsem tistih, ki so delovale v obdobju med letoma 1959 in 1973. Zgodovinsko ne prikaže le izjemno aktivnih skupin, kot so to Nacionalna organizacija za ženske in druge, marveč s kritično analizo tudi poglobljene voditeljice gibanja novega feminizma, kot so to npr. Glorija Steinem, Grace Atkinson in druge.

V okviru treh ugotovljenih ideologij: feministične, ideologije za osvoboditev ženske in androgene ideologije prihaja tudi do terminoloških opredelitev. Tako predlaga namesto izraza »novi feminizem« izraz »osvabavanje ženske«, ker ta pomenko bolje odseva središčno idejo gibanja. Sicer pa avtorica razvršča vse ideje sodobnega gibanja za osvoboditev ženske v tri paradigme: feministično, žensko liberalistično in androgeno. Njihove korenine odkriva že v davnih kolonialnih časih, v feminističnem gibanju, ki je trajalo nekako od leta 1830 do 1920, kakor tudi v osamljenih feminističnih tožbah iz protifeminističnega obdobja med letoma 1920 in 1950.

Feministična paradigma kot osrednje načelo zagovarja žensko enakost z moškimi v pogledu vrednot, pravic, privilegijev in možnosti. V bistvu je to »moški« model, ki si ga lastijo tudi ženske. Nasprotno tej paradigmi je žensko-liberalistična paradigma proženski in anti-moški model. Privrženke tega gibanja, ki želijo vzpostaviti žensko identiteto, sodijo, da je nujno, da se razločujejo od moških ter da začasno ali trajno drug drugega vzdržujejo. To je povsem drugačen koncept, po katerem naj bi imele ženske glavno besedo in naj bi vodile družbo, v kateri bodo določale tudi vrednote. Tretja paradigma nekako povezuje oba navedena koncepta; predpostavlja enakopravnost moških in žensk. Moški in ženska naj skupaj vodita družbo in skupaj določata vrednote. Korenine te kulturno bistvene razlike so v temeljnih verovanjih, vrednotah in mitih ameriške družbe.

Da bi dodobra spoznali kontraste med temi tremi paradigmami, je prav, da vnesemo v ta prikaz avtoričino shemo paradigem:

Karakteristika	Feministična ideologija	Ženska liberalistična ideologija	Androgena ideologija
Temeljno načelo	Ženske enakopravne z moškimi	Ženske nad moškimi oziroma proti njim ali ločene od njih	Ženske in moški enakopravni med seboj
Izvor standardov	Postavljeni od moških in prejeti od žensk	Postavljeni od žensk	Od žensk in moških skupaj
Analiza problemov	Ženske podrejene moškim ali so za njimi	Ženske kot seksualni objekti, lastnina, delavke	Odprava legitimnosti tradicionalnih moških in ženskih vlog
Identifikacija nasprotnika	Socioekonomska stališča in institucije	Moški, druge ženske, kapitalizem, družina	Kulturno-vrednostne usmeritve, institucionalne strukture
Tehnika za spremembe	Sodni primeri, volilni postopek, informacijska deseminacija, volonterske kupine	Zavest-dviganje, ločevanje od moških, delo in ženska psihična podpora, zavednost in izvajanje ženske volje	Izobraževalni proces, volonterske skupine, informacijska deseminacija
Primarni fokus za spremembo	Politični	Družbeni	Kulturni
Strategija	Pritisk	Konflikt	Konverzija
Cilji	Integracija (kolaps različnosti v enotnosti)	Segregacija (različnost na račun enotnosti)	Pluralizem (različnost v okviru enotnosti)

Gayle Graham Yates je upravičeno izpostavila intelektualno razsežnost sodobnega feminizma kot najbolj pomembno, pri čemer ugotavlja, da je feminizem vnesel razločevanje tudi na druga področja: v medosebne odnose, jezik, ki ga govorimo, družinsko življenje, izobraževalni sistem, vzgojo otrok, politiko, delo, množične medije, religijo, zakone, sodni sistem, kulturno vrednostni sistem itd. Temeljna delitev na tri paradigme se je ohranila vse do današnjih dni, kar dobro razkriva močni analitični in vizionarski duh te avtorice. Čeprav je knjiga nastala pred več kot desetletjem, so njene teze ohranile veljavo vse do danes in ne služijo le kot izjemno intelektualno-zgodovinsko razmišljanje, temveč tudi kot preprosto in stilno skladno čtivo, ki se zavzema za enako human položaj moškega in ženske.

Te tri ideologije se še vedno borijo za svoje mesto v sodobnem feminizmu. Po avtoričinem mnenju potekajo spopadi tako na področju posameznika kot tudi področju občega. Osebnost se opredeljuje za obstanek androgenega feminizma na področju seksualnosti, družine, dela, politike, družbe, izobraževanja in religije.

V zvezi s seksualnostjo se Yates zavzema za odpravo dvojne morale, priznavanje klitorisa za ženski spolni organ, priznavanje humanosti kot temeljnega obeležja seksualnosti, izražanje seksualnosti, ki temelji na neki etiki, za spolni akt kot izraz ljubezni, izpolnitve osebnosti, za normo, ki bi pomenila povsem človeški odnos.

Potreba dajati in prejemati ljubezen, zaupanje, je temeljna potreba, vendar se avtorica zavzema za uveljavitev novega pluralizma zakonskih pogodb in vseh vrst zakonskih zvez, ne glede na to, za katero spolno nominacijo gre. Pri tem podaja nekaj receptov za to, kako doseči absolutno svobodo, ki temelji na popolni humanosti.

Zaposlitev je v ameriški družbi tisti diskriminacijski dejavnik, na katerem ta družba temelji. Razredna struktura ameriške družbe temelji na dohodku, in sicer tistem, ki ga prinaša družinski poglavar – moški. Vendar se ta ideologija zavzema za delo kot tisto sredstvo, s katerim se doseže človeško dostojanstvo, osebna uveljavitev, zaslužek zase in za ljubljene in ga je treba nujno deliti med možmi in ženami, ki so medsebojno enakopravni.

Androgeno politiko bi lahko uvrstili v demokratični socializem. Ta utegne po avtoričinem mnenju v prihodnosti vplivati na to, da se bo zmanjšala proizvodnja in povečale storitve. Bolj bi se ukvarjal s prehrano, prevozom, varovanjem okolja, izobraževanjem, zdravjem in drugim. Androgena demokratična socialistična država ne bi bila centralistična, marveč bi oblast, v kateri bi enakovredno sodelovali moški in ženske, delila z različnimi skupinami, strankami in drugimi.

Tradicionalno spolno delitev v izobraževanju oziroma izbiri poklicev bi morali odpraviti. Otroke bi morali izobraževati tako, da bi jih opozarjali na možnosti odprte prihodnosti in jim zastavljali nova vprašanja: kakšna je dejanska ženska preteklost, kakšen je pomen anatomskih razlik med ljudmi-moški in ljudmi-ženskami? Ali je standard duševnega zdravlja seksualni standard?

Gayle Graham Yates sklene svojo razpravo s filozofsko premiso o androgenem feminizmu kot o novem verovanju. Relativnost resnice se izraža v čisti subjektivnosti, kar pomeni, da je androgeni koncept nov sistem verovanja, okoli katerega se lahko reorganizirajo stari miti in vrednote in ki lahko ustvarijo nove mite in odnose. Tisto, v kar verujemo, oblikuje naše individualno in družbeno življenje. Verovati v androgeni koncept je nujnost feministične revolucije, ki je ne bomo razpoznali po tem, ali je ženska ali moška, marveč po tem, da je humana.

Radojka Vukčević

V. BEECHEY, T. PERKINS

Vprašanje ur: ženske, skrajšani delovni čas in trg delovne sile

(A Matter of Hours: Women, Part-time Work and the Labour Market)

Zadnje čase postajajo vse pogostejši predmet raziskovanja različnih znanosti tako

v zahodnoevropskih državah, kot tudi pri nas – struktura zaposlovanja na trgu delovne sile, s posebnim ozirom na moško in žensko delovno silo, kot tudi obojestranske možnosti prestrukturiranja dela in iskanja novih možnosti za spremembo delitve dela na bolj enakopravni podlagi, tako na ravni globalne strukture družbe, kot tudi v družini sami. Eden zelo pomembnih prispevkov na tem področju je vsekakor tudi knjiga V. Beechey in T. Perkins: *A Matter of Hours: Women, Part-time Work and the Labour Market*, ki obravnava te probleme v sodobnosti s posebnim ozirom na Veliko Britanijo (prvič objavljena 1987, Polity Press, Cambridge, v sodelovanju z Basil Blackwellom, Oxford, Billing and Sons Ltd, Worcester).

Najprej bi morali poiskati odgovore na vprašanje, zakaj avtorici opozarjata na pomembnost ur, kot tudi na to, zakaj je prav skrajšan delovni čas obravnavan v odnosu do žensk in do trga dela. Vprašanje ur in skrajšan delovni čas sta tukaj obravnavana v ozki povezavi z ločevanjem del na moška, kjer večinoma delajo s polnim delovnim časom v boljših delovnih razmerah, in so ta dela praviloma tudi bolje plačana, bolj privilegirana, bolje vrednotena, medtem ko so po drugi strani ženska dela tista, ki večinoma potekajo v skrajšanem delovnem času, so nižje vrednotena in slabše plačana ter s težjimi delovnimi razmerami.

Avtorici ob primeru pekarske industrije v Coventriju opozarjata na to, da moški opravljajo lažja dela kot ženske. Tako moški delajo pri strojih za proizvodnjo kruha – delo, ki je rezervirano samo za moške, in sicer zaradi »fizične konstitucije«, vendar zaradi nove tehnologije potreba po fizični moči odpade – vse je namreč že avtomatizirano, razen tehtanja kruha na koncu delovnega procesa. Po drugi strani ženske v tej industriji opravljajo težja in bolj umazana dela, in sicer pomivanje posode, pladnjev, pribora za pripravljanje slaščic: ta dela opravljajo ob strojih, kjer je dosti pare, kjer so visoke temperature in kjer so ženske tudi na prepihu. Poleg tega so za to tudi slabše plačana.

Pri pojasnjevanju takšne delitve dela na trgu delovne sile se avtorici navezujeta na drugo teoretično koncepcijo, ki je zasnovana na sociologiji družine ter obravnava žensko kot v dvojni vlogi. Prva koncepcija je

zasnovana na sprejemanju »moške« razsežnosti, na tem, kar se je nekoč imenovalo »job model«. Zagovorniki takšnega izhodišča smatrajo, da obstaja samo ena alternativa, kar pomeni, ali delati polni delovni čas in biti brez obveznosti znotraj družine, ali pa biti nezaposlen. Ni treba posebej pojasnjevati, kaj (oz. koga) so imeli v mislih. Zagovorniki drugega izhodišča se zavzemajo za »gender model« (model spola), znotraj katerega je ženska vedno pojmovana glede na svojo primarno vlogo v družini. To je sekundarna vloga, kar pomeni: vloga, v kateri ženska služi, je tukaj podrejena prvi vlogi, in ženski seveda ne preostane nič drugega, kot to, da svojo primarno vlogo kombinira s skrajšanim delovnim časom. Tako postane skrajšan delovni čas za delodajalce samo »nekaj zraven«, samo »dodatek« k primarnim obveznostim ženske v družini, in na tej podlagi si tudi jemljejo pravico, da dela, ki jih opravlja ženska na trgu delovne sile, slabše plačajo. Po drugi strani so ta dela samo podaljšek del, ki jih opravlja ženska v družini, in so zaradi tega, ker so po svoji naravi »vnaprej določena« za ženske, tudi slabše vrednotena.

Kot dokaz za takšen način razmišljanja služi lahko prepričanje menagerja o tem, naj ženske ne delajo del, ki jih preveč zanimajo, ker: »... vi ne morete imeti obeh staršev, ko prihajata domov, da bi še vedno razmišljala o svojih delih. Kadar ženska prihaja domov, mora začeti razmišljati o otrocih, in če bi imela zanimivo delo, tega ne bi počela. Moški mora imeti zanimivo delo, ker je to njegovo življenje, razumete« (1987, 108).

Po drugi strani delodajalci razmišljajo tudi tako, da ženskam s tem, ko jim omogočajo, da delajo skrajšan delovni čas, delajo »uslugo«. Da ni tako, dokazujeta avtorici tudi s primerom v tekstilni industriji. Tako se je v šestdesetih letih zgodilo, da niso več potrebovali žensk, ki bi delale v skrajšanem delovnem času, ker so si pridobili nov vir delovne sile, in sicer imigrante iz Azije.

Podjetja so se naslonila pretežno na azijsko delovno silo, ki je bila zelo poceni. Večinoma so to bile ženske, ki so delale polni delovni čas. Ta dela so lahko opravljalke, ker so živele v razširjenih družinah, kjer so otroke varovali drugi člani družine. Tako kljub njihovim manjšim plačam in kljub pomanjkanju dela vodilni sloj ni imel potrebe po delovnih aranžmajih s skrajšanim delovnim

časom. Zadnjih nekaj let je v tekstilni industriji prišlo do vpeljevanja nove tehnologije, kar je s sabo pripeljalo to, da je spet začela prevladovati moška delovna sila.

Avtorici govorita, da se za tem skriva nekaj popolnoma drugega. Sklicujeta se na svojo empirično analizo, narejeno v Coventry-ju (1971–1981). V njej opozarjata, da je bil za delodajalce skrajšan delovni čas rešitev takrat, ko je obstajala kriza pri pridobivanju in kontroliranju dela, kot da bi to bila rešitev za ženske pri opravljanju gospodinjskih del.

Na ta način delodajalci uporabljajo spolno diferencirane načine odpravljanja pomanjkanja dela in ohranjanja fleksibilnosti. Kadar so moški zaposleni, so v glavnem s polnim delovnim časom. Fleksibilnost se dosegajo z nadurnim delom in včasih z zaposlovanjem občasnih delavcev. Pri zaposlenih ženskah je fleksibilnost omogočena predvsem z organiziranjem del s skrajšanim delovnim časom.

Avtorici zato upravičeno opozarjata, da kvalifikacija ni samo ekonomska, temveč tudi spolna in ideološka kategorija (1987, 107). Na ta način mnoga ženska dela in dela s skrajšanim delovnim časom ostajajo ne-kvalificirana ali polkvalificirana tudi takrat, ko zahtevajo višje sposobnosti ali odgovornost. Po drugi strani avtorici opozarjata na nujnost analiz spolne delitve dela v družini, kot tudi v zvezi s socialno reprodukcijo.

Pri tem avtorici posebno pozornost posvečata analizam o porodniškem dopustu, in v tem okviru prevladujočemu pojmovanju te sfere kot izključno ženske sfere. Tako avtorici upravičeno opozarjata na to, da je zelo pomembno, da moški prevzamejo nase svoj del obveznosti v gospodinjstvu, da bi ženske lahko bile enakopravne na trgu dela. Uvajanje porodniškega in starševskega dopusta (kjer se posebej misli na očete) je zato eno od zelo pomembnih področij uvajanja enakih možnosti na področju dela in zaposlovanja zadnjih let. Kar se tiče starševskega dopusta (parental leave), v Veliki Britaniji nimajo določb o tem. Na Švedskem ima vsaka družina pravico do 12 mesecev starševskega dopusta, polovico katerega lahko uporabi do izpolnjenih 8 let starosti otroka. Zaposleni starši imajo tudi pravico do 60 dni plačanega dopusta na leto, in sicer za vsakega otroka, starega manj kot 12 let. V Zahodni Nemčiji je uveden zakon o starševskem

dopustu, po katerem je dovoljeno leto dni plačanega starševskega dopusta za oba. Tudi v Belgiji imajo pravico do leta dni dopusta, ki ga lahko uporabijo kot starševski dopust ali pa kot dopust za osebne potrebe delavcev.

Zelo zanimiv se mi zdi podatek v zvezi z Veliko Britanijo, namreč, da je v letih 1984–85 imela plačan porodniški dopust samo šestina žensk (1987, 163). Eden izmed razlogov za to, da ženske ob rojstvu otroka nehalo delati, je tudi ta, da imajo v Veliki Britaniji zelo malo otroških vrtecev. V letu 1984 je bilo za otroke v Angliji samo 168.327 dnevniht mest, ki so sprejela le 5,3% populacije otrok, starih manj kot štiri leta (1987, 163).

Glede ponovne vrnitve žensk po porodniškem dopustu na njihovo prvotno delovno mesto avtorici navajata, da jim britanska zakonodaja ne omogoča, niti ne ponuja primerne alternativne zaposlitve, in v primeru, ko delodajalec zaposli pet ali več delavcev, se zakonsko ne obvezuje, da bo žensko vzel nazaj na delo; če se pa ženske vračajo, se večinoma vračajo na nižje vrednotena in slabše plačana delovna mesta. Avtorici navajata primer iz izobraževanja, in sicer je neka učiteljica, ki je bila na lestvici številka tri (najvišji), po porodniškem dopustu pristala na lestvici številka ena (najnižji), čeprav je opravljala enaka dela kot prej (1987, 93).

Kljub temu se zadnje čase vse bolj uveljavlja politika enakih možnosti na trgu delovne sile. Tako npr. GLC (Greater London Council) uvaja posamezne novosti, s katerimi naj bi ženskam omogočili vstop v netradicionalne poklice, pa tudi v višje vrednotena dela, npr. vodilna; v zvezi s tem so naredili izobraževalni program z naslovom: delitev del (job-sharing). GLC tudi dovoljuje ženskam, ki se želijo po porodniškem dopustu ponovno vrniti na delo, da si v dveh letih pridobijo pravico do dela na isti stopnji in z isto plačo, kot so ju imele prej. V ta namen so pripravili tudi tečaje za obnavljanje znanj za ženske po porodniškem dopustu ter zasnovali tudi povratne programe.

Že ta kratka informacija o delu V. Beechey in T. Perkins kaže, da opozarjanje na neenakopravnost žensk ob siceršnji pravni izenačenosti ni le nekakšna realsocialistična posebnost, hkrati pa tudi, da so na tem

področju potrebna sistematična in kontinuirana raziskovanja v vseh sodobnih družbah.

Loredana Macan

HENRI LEFEBVRE

Kritika svakidašnjeg života

(Naprijed, Zagreb, 1988, str. 635)

Ob Lukácsu in njegovih naslednikih, posebej Agnes Hellerjevi, je Lefebvre eden redkih marksističnih (družbenih teoretikov, ki je tako fluidno realnost, kot je vsakdanjost, temeljito kritično analiziral. V njegovem opusu, ki obsega kakšnih petdeset del – po tematiki v razponu od filozofije in sociologije do estetike in politične teorije – zavzema kritika vsakdanjega mišljenja osrednje mesto. Pojem vsakodnevnega (vsakdanjega) življenja se je pojavil v Lefebvrovih delih že 1936. leta, v knjigi *Mistificirana zavest* (La conscience mystifiée). Prvo knjigo kritike vsakdanjega življenja s podnaslovom *Uvod* je objavil 1947. leta, druga knjiga *Kritike* s podnaslovom *Temelji sociologije vsakdanjosti* je sledila 1961. leta in nazadnje, leta 1981 je izšla tretja knjiga *Kritike* s podnaslovom *Od modernosti do modernizma* (Za metafiziko vsakdanjosti). V pričujočem prevodu so – ob krajšem predgovoru R. Kalanja – zbrane vse tri knjige, sicer pa je 1968. leta Lefebvre napisal tudi neke vrste povzetek celotne tematike teh knjig z naslovom *Vsakodnevno življenje v modernem svetu* (La vie quotidienne dans le monde moderne, Galimard, str. 377).

Nekonvencionalen, antidogmatski pristop k tej zanj trajni in privilegirani temi razkriva humanistično inspiracijo kritike vsakodnevnega življenja. Privilegirani značaj kritike vsakdanjosti je po Lefebvrovem mnenju v njenem pomenu za korenito preobrazbo obstoječega sveta, kajti z njo postaja vprašljiva celota sodobnega sveta kot razcepljene totalnosti: države, kulture, tehnike, institucij, struktur, etabliranih odnosov itd. V toliko hoče ta kritika prevzeti in razviti Marxov projekt preseganja in uresničevanja filozofi-

je. Spremeniti svet pomeni za Lefebvra predvsem spremeniti vsakodnevno življenje. Šele to hotenje po temeljiti preobrazbi vsakdanjosti zagotavlja možnost razumevanja in spoznavanja vsakdanjosti. Razumljivo je torej, da je marksizem zanj v svoji celoti kritično spoznavanje vsakodnevnega življenja.

Vsakodnevno življenje kot »reziduum« in hkrati proizvod številnih delnih odtujitev ni mogoče ujeti v ortodoksno marksistično shemo baze in nadstavbe ali v abstraktne sublimne oblike tradicionalne filozofije, ker jih enostavno presega; tudi če se mora ravnati po njihovih načelih, se v veliki meri odvija mimo njih in proti njim. Ker niso dorasli celovitosti vsakodnevnega življenja, skušajo ti pristopi marginalizirati vsakdanjost v obliki redukcije njenega bogastva in večpomenskosti, ali v obliki njenega zavračanja za iluzijo transcendence. Vsakdanjost se ne odvija kot linearni proces zgodovinskega, filozofskega, ekonomskega in družbenega značaja, ampak kot rezultat številnih interferenc: delitve dela, družbenih razredov, ideologij in vrednot, gest in dejanj, situacij in diskurzov. Toda v vsem tem obstaja neka celota, ne glede na to, kakšna so – zgodovinsko gledano – njena izhodišča, religiozna, moralna, politično-ideološka itd. Zajetje te celote in njenih konkretnih izrazov, iskanje bogastva vsakdanjega življenja pod površino osiromašenih in repetitivnih stereotipov, je za Lefebvra glavna raziskovalna naloga, pomembna tako za zavest sodobnega človeka kot za znanstveni odnos do sveta.

Ker je Lefebvrova kritika vsakodnevnega življenja obsežno elaborirana, vsebuje vrsto pomembnih konceptov: teorijo momentov, teorijo reziduuma, teorijo procesov, teorijo semantičnega polja, detajlno izdelavo formalnih instrumentov in specifičnih kategorij, ki jih tu ni mogoče obravnavati, ker bi to zahtevalo poseben študij. Omejili se bomo zato na prikaz osnovne ideje kritike vsakdanjosti, ki zajema pet bistvenih področij. Prvo je kritika individualnosti, s težiščem na problemu »privatnega« življenja, oziroma »privatne« zavesti. Drugo je kritika mistifikacije z osrednjim problemom mistificirane zavesti. Tretje je kritika denarja, osredotočena predvsem na problem fetišizma in ekonomske odtujitve. Na četrtem mestu je kritika potreb, s poudarkom na psihološki in moralni odtujitvi. Na petem mestu je kritika dela, ki opozarja na odtujitev delavca in člo-

veka. Nazadnje se to izteče v kritiko svobode, ki problematizira moč človeka nad naravo in lastno naravo. Pomanjkljiva analitična razdelava samih konkretnih pojavov pa je ob intenzivni in inventivni problemski konceptualizaciji vsakodnevnega življenja sprožila tudi številne ugovore in kritike Lefebvrovega pojmovanja in njegovih zamisli. V drugi knjigi Kritike jih avtor sam podrobno analizira.

Poudariti moramo tudi, da je pojem vsakodnevnega življenja doživel določeno evolucijo v Lefebvrovem dozorevanju, ki kaže na razvojno črto njegove misli od filozofskega antropologizma do kompleksnih problemov konkretne družbene stvarnosti. Premiki, razvidni tudi v obsežni rekapitulaciji v tretji knjigi, se ne nanašajo samo na razširitev tematskega polja, ampak tudi na spremembo optike, ki bi jo lahko označili kot evolucijo od povojnega obnoviteljskega optimizma k informatičnemu realizmu osemdesetih let. Lefebvre tako sam opozarja na vsebinsko mutacijo in razširitev pojma vsakodnevnega življenja.

Poglejmo torej, kaj je pravzaprav vsakodnevno življenje za Lefebvra. Po začetni, grobi opredelitvi v prvi knjigi Kritike vsakdanjost vsebuje delo, družinsko življenje in prosti čas, v njihovi ločenosti in povezanosti. Ti »elementi« tvorijo celoto, »globalno strukturo« ali »totaliteto«, ki ni statična, ampak se zgodovinsko spreminja. To »strukturo« Lefebvre označuje tudi kot »reziduum«, ki ostaja človeku, ko od njega abstrahiramo specializirane dejavnosti: filozofijo, umetnost, moralo, politično dejavnost, sanje in igro.

V drugi knjigi je vsakdanjost definirana kot določena raven stvarnosti, ki ostane, ko iz prakse kot totalitete na delu izvzamemo specializirane dejavnosti, »nekaj«, kar ni ena stvar, ampak dejavnost z določenimi konturami: zmes narave in kulture, zgodovinskega in doživetega, individualnega in socialnega, realnega in nerealnega, mesto prehoda in srečanj, interferenc in konfliktov. Lefebvre analizira vsakdanjost v njeni dvojni razsežnosti: plitkosti in globini, banalnosti in dramatičnosti, neavtentičnosti in avtentičnosti. Vendar pa zanj spoznanje vsakdanjosti predpostavlja spoznanje celotne družbe. Spoznanje vsakodnevnega življenja in družbe ter položaja prvega v drugem in njenih sovplivanj pa ni možno brez radikalne kriti-

ke enega in drugega, enega z drugim, in obratno.

V prvi knjigi Lefebvre sooča in recipročno kritizira »stvarno« in »doživljeno« s predstavami, interpretacijami in prenosi v njima (v umetnosti, morali, ideologiji), kot tudi med privatnim in javnim življenjem. Lefebvre smatra, da je posebnost vsakdanjosti in njeno zoperstavljenost globalni družbi, kot podvojenost javnega in privatnega prvi opazil Marx. Sledeč Marxa Lefebvre preišča genezo in smisel podvojenosti privatno-javno, vsakdanjost-zgodovina, vsakdanjost-država, vsakdanjost-kultura. Rešitev za prevladanje teh ločenosti, nastalih v moderni dobi, vidi Lefebvre v odprtosti do političnega življenja, v participiranju privatnega življenja v družbenem in političnem. S svojo aktivno udeležbo v problemih globalne družbe, v politični akciji, naj bi vsakdanji človek presegel ločenost in privatizacijo, postal zgodovinsko bitje. Ta Lefebvrova zamisel ne implicira razstapljanja individualnega v kolektivnem niti razstapljanja privatnega v političnem, ampak dvig individualnega na raven družbenega in zgodovinskega, s pomočjo politične zavesti in dejavnosti. Vendar pa spremembe v razmerju privatno življenje, politično življenje, zgodovina, tehnika niso omogočile uresničitve teh ciljev. Vsakdanje življenje ni moglo preskočiti prepada, ki loči doživeto od zgodovinskega, ker je preveč upov polagalo v politično dejavnost – zato se je Lefebvre tudi lotil obsežnega študija o državi.

V drugi knjigi, posvečeni kritiki vsakodnevnega življenja, je odnos med privatnim in javnim drugače obravnavan. Privatno se vzpostavlja na ravni javnega samo, če javno ni več nedosegljiva in misteriozna sfera, če se spusti k privatnemu, da bi se raztopila v vsakdanjosti. No, do tedaj pa so se vse te ločenosti in posledice, ki iz tega izhajajo, kot ugotavlja Lefebvre, še zaostriale in poslabšale. To doživlja človek kot usodo, kot zgodovinsko nujnost in slučajnost, ki postaja strateška nujnost in taktična kalkulacija. Številne ideologije zaman poskušajo izpolniti ta prostor in preseči ločenost privatnega in javnega, vsakdanjega in zgodovinskega. Obnavljanje (*récupération*) kaže na neuspeh inovatorskih projektov.

Bistvenega pomena v Lefebvrovi koncepciji je kritični pojem homogenizacije, s katerim skuša opredeliti značilnosti dose-

danje zgodovine in misliti možnosti njenega preseganja v »carstvo razlik« nasproti sive-mu uniformizmu vsakdanjosti v kapitalistični družbi. Odpor procesu homogenizacije rojeva reziduume. Po osnovni tezi Lefebvrove teorije možnega, se vsaka dejavnost, ki se avtonomizira, poskuša oblikovati v nek sistem, v »svet«, zato pa tudi konstituira, zavračajoč ga, nek »reziduum«. Ti obstajajo kot kali med formo in sistemom in omogočajo preobrazbo. Z analizo zapletenih odnosov med sistemom, formo, funkcijo in strukturo ter prakso opozarja Lefebvre na številne reziduume in njihov pomen, to je nasproti religiji vitalnost, politiki privatno življenje, državi svoboda, strukturi zgodovina, kibernetiki želja itd. Družba je odprta, dinamična totaliteta, ki stalno presega vse etablirane sisteme in podsisteme. Vendar pa vkljub tej odprtosti in dinamičnosti vedno obstaja tudi neka dominantna oblika družbenosti (povezanosti in koherentnosti). Družbenost modernega kapitalizma je tako določena s kumulativnimi in kvantitativnimi činitelji, ki fragmentirajo družbeno enotnost s programiranjem vsakdanjosti, ki je osiromašena, izmanipulirana in pasivna. Lefebvre se zato zavzema za pravico do razlike, ki ne koincidira s partikularnostjo. Posebnosti so naravne, razlike so opredeljene družbeno, tj. v specifično družbenih odnosih. Posebnosti atrofirajo, degenerirajo, če se ne oblikujejo v razlike. Vse to je pomembno za projekt pluralne družbe, ki je projekt demokracije, ki širi svoje virtualnosti, namesto da bi se izčrpavala v bojih za oblast okoli državnih aparatov. Pluralna družba se nanaša na vsakdanjost: na načine življenja, medtem ko je izraz pluralistično omejen na politične položaje in stranke. Zelo pomembna je torej sposobnost definiranja razlik, ki povezujejo in imajo za cilj univerzalnost. Medtem ko se posebnosti, ki se ne artikulirajo, potrjujejo same za sebe, izolirajo, ogrožajo druga drugo, generalizirajo rivalstvo, konflikte in vladavino nerazlikovanosti v partikularizmu. Razlika je usmerjena k možnemu, posebnost k preteklosti in že uresničenemu. Kot zaljubljenec v razlike je Lefebvre napisal celo knjigo z naslovom *Diferencialni manifest*, kjer so ta vprašanja podrobneje obdelana.

V tretjem zvezku Lefebvre opazuje vsakodnevo življenje z vidika informatične revolucije, ki pomeni konec dela in najavlja

možnost takšne vsakdanjosti, ki reafirmira igro kot življenjski princip. Kritika modernosti je komplementarna kritika vsakdanjosti. To, kar označuje vsakdanje življenje sodobnega sveta, je prav razpetost med procesi osvobajanja in procesi regresije. Lefebvre se ne zavzema zgolj za razkrivanje vsakdanjosti niti za njeno transcendenco, ampak za njeno metamorfozo s pomočjo mišljenja, poezije in ljubezni. Vsakdanjost je istočasno gledališče in celovita vloga.

Center interesa je prenesen z dela na prosti čas in družino. Z analizo vsakodnevnega življenja je Lefebvre odkril nove pojave in težnje v modernosti, ki jim je marksizem posvečal premalo pozornosti ali pa jih celo

podcenjeval. Kljub fragmentarnosti, površnosti in nedorečenosti, ki je splošnejša značilnost Lefebvrovega dela, najdemo v knjigi vrsto analitičnih napotil, ki lahko služijo za obravnavo tudi naše sedanjosti. Takšen je na primer koncept prehoda konflikta od (nejasne) ambiguitete k ambivalenci, to je dialektično gibanje k odločitvi, presoji možnih opcij. V knjigi najdemo vrsto teoretičnih razmišljanj o strukturalizmu, funkcionalizmu itd. Po metodološki plati gre za izvorno postavljeno transdukcijo, ki poteka od stvarnosti k možnosti. To pa je metoda, ki v današnji zmedi (ideološki in teoretični) lahko koristno služi izhodu iz krize.

Marjan Brezovšek

Marksistička misao (Beograd) št. 2/1989

Osnovna tema: PREDRAG SIMIĆ: Socializem na pragu XXI. stoletja; ZORAN VIDAKOVIĆ: Odnos kapitalizma in socializma znotraj celote sodobnega sveta; TERRY E. BOSWELL: Teorija svetovnega sistema in socialne revolucije; DRAGOLJUB DRAGIČEVIĆ: Socializem in eksploatacija; BRANKO MEDOJEVIĆ: Rente v socializmu; *Članki:* BRANA MARKOVIĆ: Nove tehnologije – temelj tretje tehnološke revolucije; JACK BARANSON: Ideologija versus inovacija v sovjetskem gospodarstvu; DRAGUTIN LEKOVIĆ: Ideološka vprašanja ustavnih sprememb; DEJAN JELOVAC: Metafizično razmerje do časa (2); *Polemike:* ERNEST MANDEL: Socializem in tržišče; ALEC NOVE: Odgovor E. Mandelu; *Prispevki:* DUŠAN PIREC: Ekonomske reforme v LR Kitajski; LAZAR PEJIĆ: O kontroverzah v sodobni ekonomski teoriji; *Raziskovanja:* MARIA JAROSZ: Samoupravljanje, partija, sindikati v sistemu sprejemanja odločitev v poljskih podjetjih; *Študije:* SEWERYN BIALER: Gorbačovljev program sprememb: viri, pomen in perspektive; *Prikazi.*

Naše teme (Zagreb) št. 3/1989

Pogledi: ĐORĐE PRIBIČEVIĆ: Evropa v devetdesetih letih; SRĐAN VRCAN: Religija in duhovno stanje časa; *Naša tema:* Teoretske predpostavke in možnosti »Kapitala«; JACQUES BIDET: Implikacije in aplikacije Marxovega »Kapitala«; HELMUT REICHEL: Opazke k »Kaj storiti s Kapitalom?« DRAGUTIN LALOVIĆ: Po strmih poteh Karla Marxa; DAG STRIĆ: Tržna ali blagovna formacija/proizvodnja družbe; RADO RIHA: O problemu pojma strukture pri Marxu; PAVLE ZGAGA: Bidetova »knjiga prehoda«; MIROSLAV STANOJEVIĆ: Ne-kapitalistična rešitev?

BOJAN BILIĆ: Zgodovinski materializem ali kritika politične ekonomije? *Študije:* PIERANGELO GAREGNANI: Teorija delovne vrednosti pri Marxu in v marksistični tradiciji; ALAIN LIPIEZ: Razprava o vrednosti: parcialna bilanca in pristranske perspektive; *Esej:* VANJA SUTLIĆ: Marxovo pojmovanje zgodovine in zametki zgodovinskega mišljenja; *Knjiga »Naših tem«:* ANTE LEŠAJA: Beležka k študiji Zdislava Šulca; ZDISLAV ŠULC: V objemu popačene zavesti (1); *Pogledi, recenzije, prikazi.*

Socializem (Beograd) št. 3/1989

DRAGUTIN V. MARSENIĆ: Aktualna gospodarska reforma kot zamenjava gospodarskega sistema, oblikovanega v sedemdesetih letih; VLADIMIR ŠTAMBUK: Razvoj socializma in ZKJ; SVETOZAR GRUJIĆ: Preseganje kapitalističnega načina proizvodnje in zakona vrednosti v socializmu; *Mednarodne teme:* BRANA MARKOVIĆ: Nove tehnologije in nezaposlenost; KRSTAN MALEŠEVIĆ: V čem sta komplementarna socialistično samoupravljanje in znanstveno-tehnološka revolucija? *Komentarji:* RANKO PETKOVIĆ: Jugoslavija in Albanija; *Prigodnosti:* STIPE ŠUVAR: Ne smemo dovoliti, da se zgodovina ponavlja; *Prispevek iz tujine:* ACHILE OCCETTA: Čas alternative; *Prikazi.*

Pregled (Sarajevo) št. 3/1989

Članki: MUHAMED FILIPOVIĆ: Recepcija Kantove misli; TODOR DOMAZET: Marksizem Veselina Masleše in njegov pomen v razvoju revolucionarne misli; BRANISLAV MIKULIĆ: Zunanja migracija in razvoj neagrarnih sektorjev Jugoslavije; DŽENANA EFENDIĆ-SEMIZ: Izobraževanje in produktivnost dela; *Prispevki in pogledi:* VUKOTA VRTIKAPA: Sovjetski

vojaški dejavnik in perestrojka; TONČI MARKOVIĆ: Kapitalizem in socializem v enaindvajsetem stoletju; NADEŽDA RADOVIĆ: Pogled na kolokvij »Filozofske in znanstvene paradigme, pomembne za socializem«; *Prikazi*.

Žena (Zagreb)
št. 3/1989

Raziskovanja: MARINA BLAGOJEVIĆ: Izobraževanje žena – proizvodnja marginalnosti? SMILJANA LEINERT NOVOSEL: Zakaj je premalo žena v družbeno-političnem življenju (2); SINIŠA TATALOVIĆ: Žene v oboroženih silah; ALEKSANDRA KANJUO: Žena in razvoj vasi v Bosni in Hercegovini; *Svet:* MAJDA TAFRA: »Ne verjamem Južni Afriki« (ragovor z glavno urednico tednika »Namibian«); Sedemdeset let ženske volilne pravice; *Kultura:* ANNA MARIA GRÜNFELDER: Klišeji in njihovo prevladovanje; VIŠNJA STAHULJAK: Lepa Pava; MARIJANA JAKOVLJEVIĆ: Stoletje francoske ženske književnosti; *Izbor knjig, informacije.*

Sociologija sela (Zagreb)
št. 101–102/1988

ALIJA HODŽIĆ: Kulturna emancipacija kmetstva; RUŽICA ROSANDIĆ: Kulturno življenje vaške mladine: oris raziskave; MILENA DRAGIČEVIĆ-ŠEŠIĆ: Vsakdanjost in stil življenja vaške mladine; GORDANA LJUBOJA: Vaška mladina in vas kot mala skupnost; MAJA KORAC: Mladina Jalovika – videnje lastnega položaja; IVANKA KNEŽEVIĆ: Nekateri vplivi tradicionalne in dominantne kulture v življenju mladih vasi Brankovina; ZOJA KARANOVIĆ, VESNA KATIĆ: Od senenih vil do kavarnic (oblike druženja mladih in kulturne spremembe v vojvodinskih vaseh); VLASTA ILIŠIN: Interesi mestne in vaške mladine na Hrvaškem; SREČKO BRKIĆ,

VLADIMIR KUŠAN: Profesionalne aspiracije mladih na vasi; MARIA OLIVEIRA ROCA: Migracija vaške mladine (s posebnim ozirom na socialno mobilnost migrantov); MLADEN STOJANOV: Družbena mobilnost in vaška mladina; MILOVAN MITROVIĆ: Vas in kulturna politika; MIRKO MARTIĆ: Percepcija družbenega položaja in »poklici« kmetovalcev; IVAN CIFRIĆ: Kmečka gospodinjstva o onesnaževanju okolja; MAJA BARBIĆ: Prehrambena varnost in ruralni razvoj (zapis s sedmega svetovnega kongresa za ruralno sociologijo); *Prikazi knjig in obvestila.*

Opredeljenja (Sarajevo)
št. 3/1989

Združeno delo in odločanje: DŽEMAL SOKOLOVIĆ: Združeno delo in obče delo; MIRKO PEJANOVIĆ: Izražanje in sinteza pluralizma samoupravnih interesov v delegatskem odločanju; ADAM NINKOVIĆ: Nekateri vidiki funkcioniranja socialističnega samoupravljanja v združenem delu; *Kadri in izobraževanje:* SAVA ARSENOV: Sistem izobraževanja in usklajevanje ponudbe in povpraševanja po kadrih; LUKA O. BROČETA: Marginalije k sistemu financiranja izobraževanja; MESUD SABITOVIĆ: Optimalna strategija razvoja in možne prioritete – zvečana zaposlenost, znanje, kadri; SLOBODAN POKRAJAC: Družba in tehnika: prispevek h kritični analizi jugoslovskega izkustva; BRANISLAV MIKULIĆ: Predavatelji in sodelavci na univerzah BiH – podoba sedanjih značilnosti; ALAGA DERVIŠEVIĆ: Projektiranje in uvajanje kadrovske-informacijskega sistema v OZD; GOJKO MILJANIĆ: Komunistična partija pri vzgoji kadrov revolucije v NOV; TONČI MARKOVIĆ: Vzroki in posledice migracije jugoslovske tehnične inteligence v tujino; *Filozofska razprava:* VOJIN SIMEUNOVIĆ: Razum in svoboda.

bibliografija knjig in člankov

Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

I. SOCIOLOGIJA

- CAMPBELL Donald T.: *Methodology and Epistemology for Social Science* : Selected Papers. Chicago, London: University of Chicago Press, 1988
- IMMIGRATION and Politics. *European Journal of Political Research*, 16(1988)6 (tematska številka)
- KRISE der Leistungsgesellschaft?: *Empirische Analysen zum Engagement in Arbeit, Familie und Politik*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1988
- LES COMPARAISONS internationales: *Theories et methodes*. *Sociologie du travail*, 31(1989)2 (tematska številka)
- NEUE ALTE Ungleichheiten: *Berichte zur sozialen Lage der Bundesrepublik*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1986
- PRAGMATISCHE Soziologie: *Beitraege zur wissenschaftlichen Diagnose und praktischen Loesung gesellschaftlicher Gegenwartsprobleme*. Opladen: Leske + Budrich, 1988
- PRESTON Peter Wallace: *Rethinking Development* : Essays on development and Southeast Asia. London; New York: Routledge and Kegan, 1987
- RADJANJE moderne porodice: *Sociološka hrestomatija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1988
- RECHERCHES sociologiques et demandes sociales. *Revue de l'Institute de Sociologie*, (1988)1-2 (tematska številka)
- SOCIABILITE et action collective. *Revue francaise de sociologie*, 29(1988)4 (tematska številka)
- SOCIOLOGIJA grada: *Sociološka hrestomatija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1988
- THE SOCIOLOGY of Everyday Life. *Current Sociology*, 37(1989)1 (tematska številka)
- URBANIZACIJA i društveni razvoj. *Kulturni radnik*, 42(1989)2 (tematska številka)

II. POLITIČNE VEDE

- CONGRESS at the Bicentennial. *Legislative Studies Quarterly*, 14(1989)1 (tematska številka)
- DALTON Russel J.: *Citizen Politics in Western Democracies: Public Opinion and Political Parties in the United States, Great Britain, West Germany, and France*. Chatham: Chatham House Publishers, 1988
- DEMOCRACY and the Welfare State. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1988
- DEREGULATION in Western Europe. *European Journal of Political Research*, 17(1989)2 (tematska številka)
- DUNLEAVY Patrick, O'Lary Brendan: *Theories of the State: The Politics of liberal democracy*. London: Macmillan, 1987

ELITES and Political Power on the USSR. Aldershot: Edward Elgar, 1988

- JUGOSLOVENSTVO – juče, danas, sutra. *Marksistička misao*, (1989)1 (tematska številka)
- KEEPING the Tablets : *Modern American Conservative Thought*. New York: Harper and Row, 1988
- KONRAD Gyoergy: *Antipolitika: Srednjeevropske meditacije*. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS; KRT, 1988
- KRITIKA kolektivizma: *Liberalna misao o socijalizmu*. Beograd: Filip Višnjić, 1988
- PAINE Thomas: *Zdrav razum : Prava čovjeka : Rasprava o temeljnim načelima vladavine : Vijek razuma*. Zagreb: Informator, 1987
- PERESTROJKA u SSSR: *Izvori, smisao, sadržina i izgledi*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1988
- PODUNAVAC Milan: *Politički legitimitet*. Beograd: Rad, 1988
- POLITICAL Discourse: *Indian and Western Political Thought*. New Delhi: Sage Publications, 1987
- POLITIČKA teorija Carla Schmitta. *Politička misao*, 26(1989)1 (tematska številka)
- RASSISMUS – *Kulturelle Indentitaet*. *Argument*, 31(1989)175 (tematska številka)
- REVISION einer Republik. *Blaetter fuer deutsche und internationale Politik*, 34(1989)1 (tematska številka)
- SARTORI Giovanni: *The Theory of Democracy Revised* (Knj. 1: *The Contemporary Debate*). Chatham: Chatham House Publ., 1987
- SASSON Anne Showstack: *Gramsci's Politics*. Minneapolis: University of Minnesota, 1987
- SOCIJALNI protesti u jugoslovenskom društvu 80-ih godina. *Opredeljenja*, 20(1989)2 (tematska številka)
- SYMPOSIUM: *Policy and Impact Assessment*. *Policy Studies Review*, 8(1989)1 (tematska številka)
- THE CIVIL Liberties and Human Rights. *Implications of United States International Population Policy*. New York University Journal of International Law and Politics, 20(1987)1 (tematska številka)
- THE CORPORATE State: *Corporatism and the State Tradition in Western Europe*. Aldershot: Edward Elgar, 1988
- WALZER Michael: *The Company of Critics : Social Criticism and Political Commitment in the Twentieth Century*. New York: Basil Books, 1988

III. POLITIČNI SISTEM SFRJ

BRKOVIĆ Jevrem: *Anatomija morala jednog staljiniste*. Zagreb: Globus, 1988

DRAGOSAVAC Dušan: *Jugoslavensko jučer, danas, sutra*. Zagreb: Globus, 1988

HRIBAR Tine: *Slovenska državnost*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1989

- PREOBRAŽAJ SK. Socijalizam, 32(1989)1 (tematska številka)
- REFORMATA na Sojuzot na komuniste na Jugoslavija. Pogledi, 26(1989)2 (tematska številka)
- ŠEŠELJ Vojislav: Vrijeme preispitivanja. Beograd: (samozaložba), 1988
- TANASIĆ Dragan: Smišljene besmislice. Beograd: Sociološko društvo Srbije, 1988

IV. MEDNARODNI ODNOSI, MEDNARODNI SISTEM

- POLITIQUES d'ajustement et recompositions sociales en Amerique Latine. Revue Tiers-monde: Croissance. Developpement. Progres, 30(1989)117 (tematska številka)
- REFUGEES and International Relations. Oxford: Oxford University Press, 1989
- STALINE est mort heir. L'emergence du social en U.R.S.S. Homme et la societe, 22(1988)2-3 (tematska številka)
- TRST 1941-1947: Od italijanskega napada na Jugoslavijo do mirovne pogodbe. Koper: Lipa, 1988

V. KOMUNKOLOGIJA, NOVINARSTVO

- BALDWIN Thomas F., McVois Stevens D.: Cable Communication. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1988
- INTERETHNIC Communication: Current Research. London: Sage, 1987
- OMEJITVE javne besede: Zbornik razprav. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1989

VI. METODOLOGIJA

- ARBEITSMORAL und Technikfeindlichkeit: Ueber demoskopische Fehlschluesse. Frankfurt: Campus Verlag, 1986
- NORUŠIĆ Marija J.: SPSS-X Introductory Statistics Guide for SPSS-X Release 3. Chicago: SPSS Inc., 1988

VII. FILOZOFIJA

- FILOZOFSKE teme: Študijsko gradivo. Ljubljana: MC Univerze Edvarda Kardelja; Fakulteta za elektrotehniko, 1988
- NIETZSCHE Friedrich: Onstran dobrega in zlega: Predigra k filozofiji prihodnosti; H genealogiji morale: Polemični spis. Ljubljana: Slovenska matica, 1988
- SYMPOSIUM on Juergen Habermas's »The Philosophical Discourse of Modernity. Praxis International, 8 (1989) 4 (tematska številka)

VIII. MARKSIZEM

- MARXISM and Great French Revolution. International Socialism, (1989) 43 (tematska številka)

IX. PSIHOLOGIJA

- FREUD i moderna. Ideje, 19 (1989) 1-2 (tematska številka)
- JUNG. La tensione del simbolo. Aut Aut, (1989) 229-230 (tematska številka)
- ŽELJA in krivda: filozofija skozi psihoanalizo / IV. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, 1988

X. PRAVO

- ČLOVEKOVE pravice: Zbirka temeljnih mednarodnih dokumentov. Ljubljana: Društvo za Združene narode za SR Slovenijo, 1988

XI. EKONOMIJA

- BIDET Jacques: Što da se radi s »Kapitalom«?: Materijali za ponovno utemeljenje. Zagreb: Centar CK SKH za idejno-teoretski rad »Vladimir Bakarić«, 1988
- BUEHL Walter L.: Krisentheorien: Politik, Wirtschaft und Gesellschaft im Uebergang. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988
- COWLING Keith, Sudgen Roger: Transnational Monopoly Capitalism. Brighton: Wheatsheaf Books, 1987
- ECONOMY and Democracy: Proceedings of Section F (Economics) of the British Assoc. for the Advancement of Science, Norwich 1984. Basingstoke: McMillan, 1985
- JUGOSLOVANSKI program zmanjševanja inflacije v letu 1989. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1989
- KAVČIĆ Bogdan, Čibron Andreja, Dešković Darko, Mesner Dana: Direktorji uspešnih slovenskih gospodarskih organizacij. Ljubljana: Delavska enotnost, 1988
- KOTLER Philip: Upravljanje marketingom 1: Analiza, planiranje i kontrola; prva knjiga. Zagreb: Informator, 1988
- KOTLER Philip: Upravljanje marketingom 2: Analiza, planiranje i kontrola. Zagreb: Informator, 1989
- KOVAČ Bogomir: Način proizvodnje i kritika političke ekonomije. Zagreb: Centar CK SKH za idejno-teorijski rad »Vladimir Bakarić«, 1988
- KREILKAMP Edgar: Strategisches Management und Marketing: Markt- und Wettbewerbsanalyse, Strategische Fruehaufklaerung, Portfolio-Management. Berlin: Walter de Gruyter, 1987
- LE »RIGIDITA flessibili« del post-fordismo. Stato e mercato, (1988) 24 (tematska številka)
- LESLIE Peter M.: Federal state, national economy. Toronto: University of Toronto Press, 1987
- MAIER Charles S.: In Search of Stability: Explorations in historical political economy. Cambridge: Cambridge University Press, 1987
- REDEFINICIJA razvoja. Razvoj, 6 (1989) 1 (tematska številka)

XII. VOJAŠKE VEDE

- MACGREGOR Charles: The Sino-Vietnamese Relationship and the Soviet Union. London: International Institute for Strategic Studies, 1988

XIII. ZNANOST, TEHNOLOGIJA, EKOLOGIJA

- BUDDINE Laura, Jounq Elizabeth: The Brady Guide to CD-ROM. New York: Prentice Hall, 1987
- FETSCHER Iring: Uvjeti preživljavanja čovječanstva: Je li još moguće spasiti napredak? Zagreb: Globus, 1989
- SIMPSON David, Love Jim, Walker Jim: The Challenge of New Technology. Brighton; Boulder: Wheatshaf Books; Westview Press, 1987

XIV. UMETNOST, KULTURA, JEZIK

- ARCHER Margaret S.: Culture and Agency: The Place of Culture in social Theory. Cambridge: Cambridge University Press, 1988
- JEZIK politike. Marksistička misao, (1989)1 (tematska številka)
- KULTURA seoske omladine. Sociologija sela, 26(1988)101-102 (tematska številka)

XV. IZOBRAŽEVANJE, PEDAGOGIKA

- BASKAR Bojan: Latinsčina in njeno izganjanje na Slovenskem, 1849-1987. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS, 1988
- THOMPSON James: An Introduction to University Library Administration. London: Bingley, 1987

XVI. ZDRAVSTVO, SOCIALNA POLITIKA

- SOCIOLOGICAL Theory and Medical Sociology. London; New York: Tavistock Publ., 1987
- ŠKRBIČ Milan: Medicina i socialne znanosti. Zagreb: Medicinski fakultet sveučilišta, 1988

XVII. RELIGIJA

- MOLTMANN Juergen: Was ist heute Theologie?: Zwei Beitrage zu ihrer Vergegenwaertigung. Freiburg; Wien: Herder, 1988
- POLITIČKA tumačenja Kur'ana. Kulturni radnik, 42(1989)2 (tematska številka)
- RELIGION and modernity. Social Compass, 36(1989)1 (tematska številka)
- RELIGION and Politics. Review of Politics, 50(1988)4 (tematska številka)
- THE TWIST and turns of religion in India. Archives de sciences sociales des religions, 34(1989)67.1 (tematska številka)

XVIII. ANTROPOLOGIJA

- LA MEMOIRE et l'oubli. Communications, (1989)49 (tematska številka)
- LE TEMPS et la memoire aujourd'hui. Homme et la societe, 22(1989)4(90) (tematska številka)
- TRIGG Roger: Ideas of Human Nature: An Historical Introduction. Oxford; New York: Basil Blackwell, 1988

XIX. ZGODOVINA

- BOBAN Ljubo: Kontroverze iz povijesti Jugoslavije: Dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije. Zagreb: Školska knjiga, 1988
- DIZDAREVIĆ Nijaz: Albanski dnevnik. Zagreb: Globus, 1988

KAVČIČ dr. Bogdan: Prospectives of Self-management
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Vol. XXVI, No 8-9, p. 947-955

The author is dealing in his article with different explanations of the content and conception of "self-management", which got in the world different definitions and are quite often differently defined: as Yugoslav social system, as a longterm social developmental goal, as a component part of the program of some political parties, etc. Different interpretations of this phenomenon permits, and our country is no exception, to state that selfmanagement is a system without identity. In the performed critical analyses, the following statements can be found: selfmanagement has never lived up fully; a clash between selfmanagement and etatism is characteristic for the present social development: the existing general crisis is a consequence and result of selfmanagement. These statements, particularly the last one, evaluating selfmanagement as an ideological error, a blind alley, a dead end in the social development, are polemized by the author. After an analysis of the deficiencies, so far apparent in selfmanagement and presenting the dilemmas appearing with the introduction of the marketing model of economy and entrepreunism, the author points to the results of the empirical research of a group of very successful Slovene economic organizations (1987) which have proved to be extremely successful in the world and domestic market working within the same system of selfmanagement in which several other organizations suffered heavy loses.

UDC 331.108.6+316.738

PEČAR, dr. Janez: Work as a Disciplinary Measure
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Vol. XXVI, No 8-9 p. 956-969

There is no uncontrolled "work". Therefore it can be claimed that the performance of control is immanent in work, be it in a formal or informal sense-. Quite often the behavior at work represents a central problem in several fields of science and in particular practice which reacts differently when deviance is connected with work. It has been found, however, particularly in Yugoslavia, that work as a moral factor as well as control at work are in a profound crisis. The more so, since work itself should be considered as a means for disciplining and socializing. In line with this, several professional groups develop their own deontological codes, rules of behaviour and different forms of social learning which enables the individual to differentiate between evil and good and use them as a functional model for self-discipline and self-control. Therefore work can be considered, inspite of deviant phenomena and possibilities for segregation and discrimination, as a factor of control even in an informal sense. Work and Control differentiates people, classifies them into successful and unseccessful, into good and bad, etc. Work is connecting the activity of individual with the activities of others and herewith gives possibility for the creation of relations among people, which can be expressed as well in the sense of symbolic interactionism.

UDC 32.141.113

VASOVIĆ, dr. Vučina: Democratic Outrange and Limits of Political Pluralism
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Vol. XXVI, No 8-9, p. 1042-1048

What is discussed by the author is: a. the relation among pluralism, socialism and democracy; b. the significance and possibilities of pluralism for the renaissance of democracy; c. the historical conditions and forms of pluralism in contemporary societies. Political science, as well as social science in general are, according to the author, rather insufficiently prepared for the full swing of pluralism; their task is to contribute to the development of the pluralist logics of socialism and to the disruption of the myth a priori identifying pluralism and capitalism, which proves to be historically untrue and noxious for the theory and society. If, so far in history, capitalism has proved to have a more favourable attitude toward pluralism, this does not prove that socialism can not change its attitude toward pluralism in the future - though considerable wisdom and good will will be required for this 'Kopernikean turn'. Contrary to several theoreticians and politicians, seeing the broadest possible framework for the establishment of political pluralism in Yugoslavia within the Socialist Alliance the author considers parlamentarism, i. e. parliament as a natural and regular framework of political pluralism, should be the final phase and instance of political decision-making.

UDK 331.107.8

KAVČIČ, dr. Bogdan: Perspektive samoupravljanja
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, let. XXVI, št. 8-9, str. 947-955

Avtor se v članku loteva različnih razlag vsebin in pojmovanj »samoupravljanja, ki ga tudi v svetu različno opredeljujejo: kot jugoslovansko družbeno ureditev, kot dolgoročni družbeni razvojni cilj, kot programsko sestavino nekaterih političnih strank itd. Različno razumevanje tega pojava tudi pri nas omogoča trditve, da sistem samoupravljanja nima svoje identitete. V kritičnih analizah se pojavljajo ugotovitve: da samoupravljanje pri nas še ni nikoli resnično zaživel; da je za sedanji družbeni razvoj značilen spopad med etatizmom in samoupravljanjem; da je splošna kriza posledica samoupravljanja. Avtor polemizira zlasti s to zadnjo tezo, namreč z vrednotenjem samoupravljanja kot ideološke zablode, slepe ulice, mrtvega rokava v družbenem razvoju. Po analizi vrste dosedanjih pomanjkljivosti v praksi »samoupravljanja« in novih dilem v snovanju tržnega modela gospodarstva in podjetništva opozori na izsledke empirične raziskave v skupini zelo uspešnih slovenskih gospodarskih organizacij (1987), ki so na svetovnem trgu in doma dosegale izredne uspehe, in to v istem sistemu samoupravljanja, kot naše številne zubarske organizacije.

UDK 331.108.6 + 316.738

PEČAR, dr. Janez: »Discipliniranje« z delom
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, let. XXVI, št. 8-9, str. 956-969

Ni »dela«, ki ne bi potekalo pod nadzorstvom. Zato so nadzorstvene dejavnosti lastne delu – bodisi v formalnem bodisi v neformalnem smislu – in največkrat je tudi vedenje ob delu osrednje vprašanje prenekaterih znanosti in še posebej prakse, ki na deviantnost v zvezi z delom različno reagira. Toda danes zlasti v Jugoslaviji čedalje bolj ugotavljajo, da sta tako delo kot moralni dejavnik in nadzorovanje dela močno v krizi. To še toliko bolj, ker naj bi bilo delo že samo po sebi sredstvo discipliniranja in socializacijski dejavnik. S tem v zvezi veliko poklicnih skupin razvija svoje deontološke kodekse, vedenjska pravila in različne oblike socialnega učenja, s katerimi posameznik lahko ločuje dobro od zla in jih uporablja kot funkcionalni model za samodiscipliniranje, samokontrolo itd. Zato je lahko delo, kljub deviantnim pojavom v njem in možnostim za segregacijo in diskriminacijo tudi v neformalnem pomenu nadzorstveni dejavnik. Nadzorovanje hkrati z delom ločuje ljudi na uspešne in neuspešne, dobre in slabe in še drugačne. Delo povezuje delovanje posameznika z dejavnostmi drugih, kar je obenem tudi možnost za oblikovanje odnosov med ljudmi, nenazadnje tudi v smislu simboličnega interakcionizma.

UDK 32.141.113

VASOVIČ, dr. Vučina: Demokratični domet in meje političnega pluralizma
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, let. XXVI, št. 8-9, str. 1042-1048

Avtor razpravlja a) o odnosu med pluralizmom, socializmom in demokracijo, b) o smislu in možnostih pluralizma za prepoved demokracije, c) o zgodovinskih pogojih in oblikah pluralizma v sodobnih družbah. Predvsem ugotavlja, da je politično znanost in družbene vede nasploh razmah pluralizma zatekel dokaj nepripravljene; njihova naloga je, da prispevajo svoj delež k razvoju pluralistične logike socializma ter rušenju mita o apriorni identifikaciji pluralizma in kapitalizma, ki zgodovinsko ni točna, za teorijo in družbo pa škodljiva. Če je bil v dosedanji zgodovini kapitalizem bolj naklonjen pluralizmu, socializem pa monizmu, to še ne pomeni, da socializem v prihodnosti ne more spremeniti odnosa do pluralizma – v tem kopernikanskem obratu pa bo potreboval mnogo modrosti in volje. V nasprotju s prenekaterimi teoretiki in politiki, ki vidijo v Socialistični zvezi najširši možni okvir za uveljavljanje (političnega) pluralizma v Jugoslaviji, avtor zagovarja tezo, da je naravni in regularni okvir političnega pluralizma parlamentarizem oz. parlament kot finalna faza in instanca političnega odločanja.

BIBIČ, dr. Adolf: Several faces of (political) pluralism (I, II) (For Associational Pluralism) Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Vol. XXVI, No. 8-9, p. 1049-1062

In this article the historical genesis of political pluralism in political science from Laski, Bentley to R. A. Dahl is outlined and the historical reasons for the identification of Marxism and Socialism with (political) monism are analyzed, the recent reception of different forms of pluralism among Marxists and Socialist reformers is identified with a main hypothesis that the inherent substance of Marxism and Socialism is socio-pluralistic and not monistic. The reception of pluralism in seventies in Yugoslavia is discussed together with the recent emergence of discussions of political pluralism. The author then enumerates some typical outlooks on (political) pluralism without adjectives or with them. Some examples of criticism and even repudiation of political parties in political science is shown as well as some positive experiences of the multiparty system presented: political competition, selection of personnel, political control and responsibility. The author maintains that this experiences should be taken into account in any form of political pluralism, also in socialist pluralism. The dilemma of party or partyless pluralism is criticised and an "associational pluralism" that takes into account the elements of political parties and of interest groups, unions, movements and other political initiatives, both social and political is pleaded for. At the end some limits of political pluralism are stressed, one of the main being the contradiction between political pluralism, democratic centralism and federalism based on consensus.

UDK 32.141.113

BIBIČ, dr. Adolf: Več obrazov (političnega) pluralizma (I, II) (Za sociacijski pluralizem) Teorija in praksa, Ljubljana 1989, let. XXVI, št. 8-9, str. 1049-1062

Ta razprava analizira zgodovinsko genezo političnega pluralizma v politični znanosti od Laskija, Bentleya do R. A. Dahla; v njej so ugotovljeni zgodovinski vzroki za istovetenje marksizma in socializma s (političnim) monizmom ter analizirani vzroki za novejšo recepcijo takšne ali drugačne oblike pluralizma med marksisti in socialističnimi reformatorji. Glavna teza, ki jo pisec zagovarja, je, da bistvo marksizma in na njem zasnovanega socializma ni (politični) monizem, marveč družbenopolitični pluralizem. Avtor nato navaja nekaj tipičnih pogledov na (politični) pluralizem, s pridevnikom ali brez njega. Dalje obravnava razmerje med političnim pluralizmom in političnimi strankami, da bi opozoril tako na meje kot na pozitivne izkušnje strankarskega pluralizma (politično tekmovanje, selekcija kadrov, nadzor oblasti in odgovornost), ki jih mora upoštevati tudi socialistični pluralizem. Kritizirana je dilema med strankarskim in nestranskim pluralizmom, »asociacijski pluralizem« pa je, meni avtor, izraz, ki naj bi presegal, hkrati pa ohranjal tako prvine strankarskega kot nestranskega pluralizma. Na koncu so obravnavane nekatere meje (političnega) pluralizma, med katerimi je poudarjeno tudi protislovje med političnim pluralizmom, demokratičnim centralizmom in federalizmom, ki temelji (tudi) na konsenzu.

SODELAVCEM TEORIJE IN PRAKSE

V želji po grafični enotnosti oblike prispevkov in njeni skladnosti z mednarodnimi revialnimi standardi prosi uredniški odbor Teorije in prakse sodelavce, da upoštevajo naslednja navodila pri strokovnih in znanstvenih prispevkih:

1) Prispevke v dveh izvodih pošiljajte na naslov: Uredništvo Teorije in prakse, Kardeljeva ploščad 5, 61000 Ljubljana.

2) Znanstveni in tehni strokovni prispevki naj ne presegajo 15–20 strani (s 30 vrsticami na stran z dvojnimi razmakom med vrsticami; pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije do 5 strani.

3) Vsak prispevek naj ima na posebnem listu naslovno stran, ki vsebuje ime in priimek avtorja, naslov prispevka, akademski in strokovni naziv ter točen naslov ustanove, kjer avtor dela.

4) Znanstveni in strokovni prispevki morajo imeti še angleški naslov; opremljeni naj bodo s povzetkom do 150 besed v slovenščini in po možnosti tudi v angleščini.

5) Vrstni red znanstvenih in strokovnih prispevkov naj bo naslednji: naslovna stran (ločeno), tekst, opombe, seznam literature v predpisani obliki.

6) Tabele naj bodo natipkane v besedilu prispevka, kamor sodijo. Sheme, diagrami, grafikoni morajo biti izdelani ločeno od besedila in vsak na posebni strani ter oštevilčeni po vrstnem redu pojavljanja v besedilu z označenimi mesti v besedilu, kamor sodijo.

7) Seznam literature uredite po abecednem redu priimkov avtorjev (pri anonimnih delih pa velja abecedni red naslova dela). Predvidena oblika seznama:

a) Knjiga: priimek in ime avtorja, leto izdaje, naslov, kraj, založba. Primer: Smolnikar Tone (1983): Migracije. Ljubljana, Delavska enotnost.

b) Članki v reviji. Primer: Zaletel Franc, (1984): Nova sociološka paradigma. Teorija in praksa, 23(8), str. 70–86.

c) Prispevki v zbornikih: Podkrajšek Stane (1988): Neformalne dejavnosti in prostorski razvoj. V: Kregar Peter et. al., Neformalno delo. Ljubljana, Delavska enotnost. Str. 33–82.

8) Vključevanje referenc v tekst; če gre za točno navedbo, ki vključuje tudi stran, uporabite (Torkar, 1981:63), če pa gre za splošno opozorilo na avtorja in delo (Premrl, 1985).

9) Uredništvo uporablja za prispevke anonimni recenzentski postopek (brez navajanja avtorja in institucije). Avtor prispevka lahko zahteva od uredništva, da ga seznanjajo z vsebino splošnih in konkretnih pripomb recenzenta.

10) Zaradi tehničnih razlogov prosimo avtorje, da se izogibajo zapletenim matematičnim izrazom ali uporabi simbola v drugih črkopisih (npr. grške črke).

11) Prispevkov ne vračamo.

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

SRĐAN VRCAN: Religija in duhovno stanje našega časa

FRANCE ČERNE: Samoupravno gospodarstvo v teoriji in praksi

MATIJA GOLOB: Naprej otroci očetnjave – a ne brez pameti, brez glave

STANE KRANJC: Politični pluralizem in SZDL

STANISLAW EHRLICH: Racionalnost pluralizma

ROBERT A. DAHL: Problem pluralistične demokracije

RUDI KOCJANČIČ: Marxovo pojmovanje dela med preteklostjo in sedanostjo

ANDREJ LUKAN: Empirično proučevanje stavk v Jugoslaviji

CRAIG CALHUN: Javni diskurz, komunikacijski mediji in globalna družbena integracija